

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMA

Az 1992. október 15–16-i
nyelvművelő konferencia
és
az 1992. november 6-i
szaknyelvi konferencia
teljes anyaga

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919),
BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest, I., Színház u. 5–9. Levélcím: 1250
Budapest, Pf. 19.

EZT A SZÁMOT
FÁBIÁN PÁL, SZENDE ALADÁR ÉS TIMKÓ GYÖRGY
SZERKESZTETTE

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 118-5881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Kossuth Nyomda Rt., Budapest – Felelős vezető: Székely Károly vezérigazgató

77973/43

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	395
Az 1992. október 15–16-i konferencia megnyitása	396
Németh G. Béla akadémikus, osztályelnök megnyitó beszéde	396
Grétsy László: A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány díjai	399
A nyelvművelés elmélete	401
Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés	402
Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban	404
Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség	405
Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban	408
Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány	413
Kemény Gábor: Normaváltás közben	416
Békési Imre: A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése	417
Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)	420
Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?	423
Büky László: <i>Csúsztatás, kötődés, sarkítás</i> , avagy beépülés a nyelvi normába	425
Vita	427
Deme László: Elnöki zárzó	429
A nyelvművelés szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén	431
Éder Zoltán: A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában	432
Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás	435
Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata	436
Erdei Iván: Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában	440
Horváth Tibor: Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben	442
Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása	443
Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai	447
T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése	451
Eöry Vilma: A nyelvművelés új feladatairól	453
Szende Aladár: Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban	455
Fülöp Lajos: Középiskola és nyelvművelés	458
Graf Rezső: A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában	462
Vita	464
Grétsy László: Elnöki zárzó	467
A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai	469
Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között	470
Jakab István: A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai	473
Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvművelés	475
Molnár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái	479
Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában	482
Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvművelés problémái	485
Zsigmond Győző: Nyelvművelő rendezvények és a nyelvművelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban	487
Bartha Csilla: „Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME”–Magyarnak lenni „túl a Kecegárdán”	491
Vita	496
Benkő Loránd: Elnöki zárzó	500

A magyar helyesírás helyzete	503
Fábián Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról	504
Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma	506
Prószték Gábor: Nyelvművelés számítógéppel?	509
Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai	511
Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása	513
Hangay Zoltán: Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük	515
Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat	517
Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód	519
Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről	521
Hőnyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében	525
Kernya Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?	526
Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás	529
Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat	532
Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései	534
Vita	536
Fábián Pál: Elnöki zárszó	540
Mérleg	541
Pusztai Ferenc: A magyar nyelvművelés konferenciánk tükrében	541
Az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia	549
Bíró Péter, a Budapesti Műszaki Egyetem rektorhelyettese megnyitja a tanácskozást	550
Előadások (délelőtt)	
Hell György: A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében	551
Somogyi Magda: Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben	554
Jeszenszky Sándor: Jedlik Ányos nyelvújító munkássága	557
Priszter Szaniszló: A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése	560
Kis Ádám: A számítástechnikai szaknyelv újratermelődő hibái	564
Szöllősy-Sebestyén András: Hogy mondjuk a <i>file</i> -t magyarul? (Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)	567
Szovátay György: Fonákások írott és beszélt tudományos nyelvünkben	570
Juhos Albert: A műszaki dokumentumok egyes nyelvi kérdései	572
Vita	574
Horváth Tibor: Elnöki zárszó	578
Előadások (délután)	
Sturcz Zoltán: Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban	579
Bencze Ildikó: Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)	583
Szende Aladár: A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben	586
Horváth Tibor: A személytelen fogalmazásról	588
Lipka Gábor: Nyelvművelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen	589
Hőnyi Ede: Hogyan írjuk a földrajzi neveket?	591
Ferenczy Gyula: Az orvosi helyesírási szótárról	593
Fábián Pál: Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege	595
Vita	600
Szöllősy-Sebestyén András: Elnöki zárszó	607
Mérleg	
Pusztai István: Újraéled a szaknyelvművelés	608

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. OKTÓBER–DECEMBER * 4. SZÁM

Előszó

A Magyar Nyelvőrnek ez a testes száma nyelvművelésünk két fontos eseményének teljes anyagát tartalmazza: az 1992. október 15–16-án rendezett kétnapos tanácskozását és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferenciáét. Az előbbit az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága rendezte az ELTE Bölcsészettudományi Karának szíves segítségével, a kar épületének tanácstermében; az utóbbi a Magyar Nyelvi Bizottság és a Budapesti Műszaki Egyetem közös szervezésében zajlott le a BME dísztermében.

A két fenti rendezvény szükségességének gondolata az MTA Magyar Nyelvi Bizottságában – a korábbi Anyanyelvi Bizottság és a Helyesírási Bizottság közös jogutódjában, a munkájukat folytató testületben – merült fel 1991 őszén, több ok miatt: az 1959-es pécsi nyelvművelő konferencia óta szélesebb körű nyelvművelő tanácskozás nem volt; nyelvünk az utóbbi évtizedekben sokat változott, a legnagyobb mértékben (és a legkevésbé segített) a szaknyelvek területén; az elmúlt évtizedekben nyelvművelésünkben új módszerek honosodtak meg; több tekintetben más szemlélettel vizsgáljuk a nyelvi jelenségeket, mint ennek előtte tettük; nyelvművelésünk társadalmi helyzete, anyagi háttere, az iskolához és a tömeg-tájékoztató eszközökhöz való viszonya a korábbi állapotokhoz képest módosult; a Magyar Nyelvi Bizottság az akadémiai bizottsági rendszerben különleges státust kapott általt, hogy minden osztály képviselteti magát benne, vagyis összakadémiai testületté vált; stb.

A bizottság két külön tanácskozás tartását ítélte szükségesnek: az egyiket (1992 októberében, két napra tervezve) a nyelvművelés általános problematikájának megtárgyalására, a másikat (egynaposat, 1992 novemberében) külön a szaknyelveknek szentelve. Az előbbin feltétlenül szükségesnek tartotta a bizottság a határainkon túli magyarság nyelvművelőinek a részvételét, amit az Akadémiától kapott anyagi támogatás lehetővé is tett. A nyelvművelő napok előadásainak jellegét tekintve a bizottság a problémák tudományos megközelítését kérte a referátumot vállalóktól.

Az előszónak nem lehet feladata, hogy méltassa a konferenciáknak itt közreadott anyagát (az egyetértés vagy az ellenvélemény kinek-kinek saját ügye), arra azonban ez a rövid tájékoztatás is felhívhatja az olvasó figyelmét, hogy a megnyilatkozások tarka sokféleségében is közös a lényeg: nyelvünk féltése és a fejlesztésére való törekvés.

A Magyar Nyelvőr e különszámának megjelentetését példás és anyagiakra nem tekintő áldozatkészség tette lehetővé. Az előadások és hozzászólások szövegét egyik nagy adatfeldolgozó központunk számítógépein rögzítették mágneslemezre; a Lektor helyesírási-ellenőrző program segítségével történt a szöveg korrigálása; a Fényszedő Központ Kft. szövegszerkesztőinek köszönhető a formába öntés; s végül a Kossuth Nyomdái a 3000 példányban való kinyomtatás érdeme. Akik nem előfizetői a Magyar Nyelvőrnek, ezt a számot a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál vásárolhatják meg 200 Ft-ért (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.; tel. 137-6819). A jövedelem A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány tőkéjét fogja gyarapítani.

Budapest, 1993 tavaszán

A Magyar Nyelvi Bizottság

Az 1992. október 15–16-i konferencia megnyitása

Fábián Pál

Hölgyeim és Uraim!

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága részéről tisztelettel köszöntöm Önöket. Engedjék meg, hogy tolmácsoljam valamennyiüknek Lőrincze Lajos tanár úr üdvözlését. Testületünk elnöke sajnos beteg, nem tudott körünkben megjelenni. Ezért lett az én tisztem, hogy felkérjem Németh G. Béla professzor urat, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnökét, szíveskedjék az Akadémia részéről konferenciánkat megnyitni.

Németh G. Béla

Hölgyeim és Uraim, tisztelt Közönség, kedves Barátaim!

Megtisztelő számomra az a fölkérés, hogy ezt a fontos – és mint látom – igen népes tanácskozást, mint a Tudományos Akadémia I. Osztályának elnöke, én nyissam meg. Az előadások gazdag címsora és készítőik teljes névsora meg azt tanúsítja, hogy nemcsak népes ez az összejövétel, hanem gondosan előkészített is, s így a nyelvészet művelőinek szinte minden csoportja s az oktatás, kivált a felsőoktatás minden szintje képviselve van. S ez annak a tudatát mutatja, hogy tisztában vagyunk vele: nyelvi kultúránk ápolása valamennyiünk ügye, feladata, s az ilyen megbeszélések nemcsak hasznosak, de nélkülözhetetlenek is. Valamennyiünk ügye, ám a munka összefogásához, időszerű feladatai kijelöléséhez, eredményei közkinccsé tételéhez bizottság, testület s folyóirat kell, amely ezt a feladatot szakszerűen és állandó tevékenységként vállalja magára.

Tulajdonképpen már a reformkorban, sőt már jóval előbb is megjelent ez a célkitűzés és ez a munkálkodás egyes tudósoknál és íróknál, közéleti és egyházi férfiaknál, de szervezetten igazában csak a kiegyezés után, a dualizmus korában indult meg, a Magyar Nyelvőr segítségével. Egy pillanatra hadd tekintsek vissza ennek a ma is széles körökben kedvelt, nagy szerzőtáború, magát folyton megújító folyóiratnak a múltjára. A lapot – tán nem eléggé közismert – a Csengery–Arany-csoport tervezte a rohamosan megindult polgárosodás, városiasodás nyelvi művelődésének támogatására. Kiadásának anyagi feltételeit ők teremtték meg az Akadémián. Arany és köre nagy figyelemmel kísérte, s induló éveiben adtak is cikkeket a lapnak. Pár évfolyam után azonban elkedvetlenedtek, s maga a költő szatirikus hangú, széljegyzetszerű – fiókban maradt – írásokkal fejezte ki elégedetlenségét.

Elégedetlenségének oka kettős. Értelmetlennek, sőt károsnak tartotta a nyelvújítás idején szabálytalanul, főleg hibás analógiával képzett, ám már meggyökeresedett s az irodalom és a közbeszéd által egyaránt elfogadott szavak vadászatának, kiiktatásának, kiirtásának a szándékát. Ő (s Gyulai is) arra mutatott rá, hogy így a reformkor nagyszerű irodalmi termését hozzák gyanús színbe; fia, Arany László pedig azt hangoztatta, hogy ezek nélkül a szavak nélkül sem az ipar és a tudomány szaknyelve, sem pedig a városi társas nyelv nem lehet meg. Másrészt azt nehezményezte, főleg Arany, de fia is, hogy nem a mondatalkotás, nem a nyelvszerkezet hibátlanságának s nem a hozzájuk illeszkedő, nem a belőlük következő helyes stílus és beszédmód kialakításának ügyével foglalkoznak. Mindketten érzékelték egyrészt, hogy a nyelv alakulásának sokkal bonyolultabb, több és rejtettebb folyamata van, mint amit a tudomány regisztrálni tud; másrészt azt, hogy folyton új alakulásformák, szabályszerűségek jöhetnek létre, belső fejlődésként is, külső hatásra is.

Magam is írtam fiatal éveimben egy hosszabb tanulmányt a Nyelvőr kezdő évtizedéről. Azt hiszem, megáll ma is, amit ott mondtam. A pozitívizmus természettudományi ihletésű és párhuzamú törvényhite, önbizalma mozgatta őket s egy népies-romantikus elképzelés az igazi magyar beszédmódor provinciális, rusztikus, archaikus jellegéről. Mégis, ma úgy

vélem, igazságtalan, mert egyoldalú voltam velük szemben. Csak hibáikat vettem leltárba. Holott a nyelvi tudatosodáshoz éppúgy hozzájárultak, mint a régi nyelv értékeinek föltárásához, a kiadások szakszerűségének kialakításához, a népszerű gyűjtés korszerű normáinak megteremtéséhez. Egyáltalán: a nyelvi lelkiismeret – ha szabad ilyen kifejezést használni – ébresztéséhez, társadalmi követelményéhez adtak szinte az egész olvasó nemzetnek indítást, ha buzgalmukban nem ritkán elvetették is a sulykot. És Simonyi Zsigmond alapvető munkásságához éppúgy az ő fáradságot nem ismerő tevékenységük légköréből kapta az ihletést, mint ahogy a nyelvvelésben oly dogmatikus Völfőtől sem szabad a nyelvemlékkiaadások ösztönző példáját elvitatni.

Ma az Arany által jelölt feladatok is jelen vannak, persze, mai formában, s egy sor egyéb is járul hozzájuk. Legyen szabad ezek közül azt kiemelni, hogy elsősorban is a stílussal, a stílustípusok, a stílusrétegek jellegzetességeivel és szerepükkel volna szükséges foglalkozni. A nyelvfórmálás a beszéd és az írás folyamatosságában jön létre. Mind az írás, mind a beszéd hihetetlenül primitívvé, egysíkúvá lett. Ugyanazt a modort, ugyanazt a stílust, ugyanazt a hangvételt használjuk bármiről, bármily környezetben, bármily állapotban szólalunk is meg. Ha ma reggel egy képviselőnőtől, akinek a neve előtt *dr.* ékeskedik, azt hallom a televízióban, az abortuszvitát illetően, hogy „a politika belemászott az ágyba”, vagy ha a pápa látogatása idején az egyik lapban egy filozófusnő azt kérdezi: mit kotorász egy hetvenéves öregember egy fiatal nő méhében – akkor nyilván ők is s a lélekben, szellemben velük egyívásúak is azt hiszik, hogy valami voltaire-i szarkasztikus szellemességet mondtak vagy rabelais-i eredetiségről tettek tanúságot – pedig csak otromba ordenáréságukat, környezetük sivár szellemiségét, művelődési csoportjuk szárnalmas stíluszegénységét teregették ki.

Stílusunk elszegényedésének, eldurvulásának, kultúravesztésének siettetői közül hármat hadd említsek meg. Elsőnek az irodalom néhány irányát, csoportját. Ismeretes, hogy irodalmunk, nyugati társaihoz képest, meglehetősen későn lépett abba a fázisba, amely elfogadhatónak, sőt, frissítőn, életközéltőn egyenesen kívánatosnak tartotta, hogy a művelődési, az érintkezésbeli szélső és alsó rétegek nyelvhasználata, beszédmódjai is szerepet kapjanak, szerepet töltsenek be az irodalomban.

Talán ennek a kimaradásnak a következtében is, meg egy alapvető nyelvezetiekai félreértés alapján is elképesztő tömegével jelennek meg egyes íróknál kocsmai trágárságok, piaci ordenáréságok, esetlen nyelvi hanyagságok. Ez utóbbiakból is, kivált a mondat szerkesztés képtelenségeiből, egyenesen divatot csinálnak. Nem tudják vagy nem akarják tudni részint azt, hogy ennek a fajta nyelvhasználatnak az irányzata, újsága rég megkopott, s már csak szórványos. Részint – s ez a fontosabb – a nyelvi autonómia követelményét semmibe veszik. Arany ragyogó világossággal fejtette ki, hogy az író, a költő, csak ha esztétikai szerepük van, használhat ilyen elemeket, de csak nagyon takarékosan, csak jelzésszerűen. Főleg azonban, hangoztatta, saját nyelvéből kell kialakítania ezeket is, mint minden más elemet is. Az író saját nyelvétől idegen rétegelemek beemelését eleve elhárította. S azt is érdemes meggondolni, hogy a Rabelais-szerű írókat egyszer-egyszer mulatsággal veszi kézbe az olvasó, de folyvást illet, irányzatszerűen illet olvasni, igen sivár és untató időtöltés lehet.

S ezzel az „eredetiséggel” vagy „valóságközeliséggel” többnyire együtt jár a beszédhanyagság elburjánzása az írott, az irodalmi nyelvben is. A magyar nyelv egyik nagy művészi lehetősége mondat szerkesztésének viszonylagos kötetlensége, szabadsága. Ez azonban gyakran vált át nyelvi szabadoságra, a szerkezetek rút és sértő torzításába, csonkításába.

Második erősen veszélyeztetett területként hadd említsem a tudományoknak, kivált a társadalomtudományoknak a nyelvét, stílusát. Köztük nem utolsósorban az irodalomtudományt, irodalomkritikáét. Lassanként egy olyan tolvajnyelv s egy olyan tudálékos stílus hatalmasodik el, megtűzdelve mesterkéltszakszavakkal, tömegesen és fölöslegesen átvett idegen kifejezésekkel, bennfentes utalásokkal, amelyeket sem az olvasó, sem a megbírált író nem ért. Valami magamutogató beltenyészet uralkodik el, amelynek részesei riszálva tüntetnek egymás előtt tájékozottságukkal, s versenyezve kelletik magukat nagyon kicsi, de nagyon sznob közönségüknek. „A textus szemantikai és/vagy poétikai struktúráinak de-

konstrukciós pszicholingvisztikai effektusai olyan intencionált fragmentalításokat hozhatnak létre, amelyek paradigmászerűen szignifikálják egy periódus pervertált kreatív akcióvágyának szindromatikusan elliptikussá lett karakterét” – jegyezhettem le nemrég egy kiváló kollégám előadásából. Arany, Gyulai, Péterfy, Kosztolányi vagy akár a filozofikus Babits, a stílbravúrt kedvelő Szerb Antal, a szigorú szaknyelvű Horváth János elborzadna, nevetne vagy legyintene ennek a nyelvnek, ennek a stílusnak a láttán. Nem az idegen szavak ellen van kifogásunk. Azok gyakran segítenek bennünk pontosságához, és mértékkel a stílust is változtatósá tehetik. A divatszavak, a divat-idegenszavak taszítanak, mert igazában többnyire nagyképű ürességről tanúskodnak.

Harmadik területként az iskolát, az iskolázást szeretném említeni. Az iskolát, amely – joggal és helyesen – közel akarván kerülni a gyermekhez (néhány iskolában jártam az elmúlt évben és érzékelttem ezt), gyakran átveszi a gyerek utcai nyelvét. Igaz, nem kell, nem szabad magasztosan beszélni az iskolában. Ez riasztja a gyereket. De a tanárnak – és erre kell egyetemeinken nekünk megtanítani tanítványainkat – ismernie kell a nyelv társadalmi, életkori, művelődésfoki rétegeit, és tudnia kell, hogy közülük melyikkel tanácsos közelednie egy társadalmi réteghez, csoporthoz, korosztályhoz, hogy ezen át a művelt beszédnyelvhez emelje, szoktassa neveljeit. Ez valahogyan nem, vagy csak nehezen megy. Az iskolázott emberek, a tanárok sem mindig ismerik a nyelvi rétegeket s a művelt köznyelvhez való viszonyukat. Ennek következtében egységesül, vagy helyesebben szólva, beszűkül az iskolában a nyelv egy nagyon sovány, szürke, szegényes nyelvre. Így aztán minden gyerek vagy mindig azt a nyelvet használja, amellyel a „haverjaival” való érintkezésben él, vagy pedig egy képtelenül magasztos nyelvet, amit igazában sem értelmi síkon, sem érzelmvilágában nem tett magáévá, ami egyáltalán nem az övé. Ezért hiszem azt, hogy csakugyan a stílus és vele a mondat, a szócsoportosítás, a szóválogatás, a nyelvi felépítés, a nyelvi szerkezet, a nyelvi rétegek ismerete, tudatos használatának gyakorlata az egyik fő feladat a nyelvi kultúra ápolásában, s elhanyagolása az egyik forrása a nyelvromlásnak.

Bőven van tehát tennivalónk, és semmiképpen sem elég az, hogy a rádióban vagy a televízióban egy-egy ötpercet kap a nyelvművelés, s azt sem mindig kellő súllyal. Szükséges is, jó is, ha könnyedén s nem feddően, kioktatóan szólunk ily kérdésekről. De talán nem mindig szükséges tréfás, gunyoros, főleg nem humoroskodó módon előadni a dolgokat; az emberek nem mindig éhesek tréfára, humoroskodásra meg talán soha. Grétsy tanár úr ezt a hibát nem követi el; vannak azonban partnerei, akik nem éppen mentesek ettől, és ez bizony nem tesz jó benyomást.

Hadd fejezzem be ezt a pár szót azzal, hogy a hangsúly nem azon van, védjük a magyar nyelvet, hanem azon, hogy a nyelvet védjük. Minden nyelvet védeni, ápolni kell. A nyelv és a gondolkodás egymástól elválaszthatatlan, tehát az embernek éppen olyan nagy, egyetemes kincse a nyelv, mint a gondolkodás. A franciákra azt szokták mondani, azt gondolják: aki nem tud franciául, az nem is tud gondolkodni. Ez kétségtelenül egy belső, nacionálisan túlzott szemlélet; de aki az anyanyelvén nem tudja magát igazán kifejezni, az igazában nem jön tisztába gondolataival, másnak meg végképp nem tudja átadni őket. Amiből aztán rendkívül sok társadalmi s egyedi félreértés, gyűlölség jöhet létre, nem is szólva arról, hogy az a kompromisszum, amit (bár nem szeretek idézetekkel nyomatékosítani, de most hadd idézzek) Max Weber a társadalmi létezés alapfeltételének nevez, így nem jöhet létre, mert mindenki pontatlanul fejezi ki magát, s utána mentegetőzik, hogy ő mondta ugyan, de nem azt gondolta... Politikusnak, újságírónak, tanárnak, mindenkinek tanulnia, ápolnia kell a saját nyelvét. Persze nem mozgalomszerűen, főleg nem tukmálóan, kioktatóan, felelősségre vonóan. Volt egy folyóirata a két háború közti nyelvvédőknek: a Magyarosan. Megvallom, én nem szerettem ezt a címet. Nem magyarosan, hanem pontosan, jól, helyesen kell beszélni magyarul is, németül is, franciául is, bármely nyelven is. A „Magyarosan”-ban folklorisztikus diszítetttség óhaját érzem. Hogy ez az óhaj milyen komikus megnyilatkozásokat szülhet, arra vonatkozóan két utolsó uralkodónk esetére hadd hivatkozzam némi derűvel. Mindkettő jól beszélt magyarul. (Nem igaz az a széltében terjesztett hiedelem, hogy Ferenc József csak néhány mondatot, néhány szót ismert a magyar nyelvből.) De nem volt magyar stílusérzékük, s így nem beszéltek pontosan. Amikor Erzsébet királyné arra kényszerítette

férjét, hogy magyarul válaszoljon leveleire, az így kezdte: „Drága Angyalom!”. Nyilván valamilyen népszínműből vette, vagy abból tanították neki, hogy magyarul a számunkra kedves nőket „angyalomnak” kell titulálni. Boldogult IV. Károlynak (aki igazán megérdemli becsülésünket a háborúból való kilépés erőfeszítéséért) volt egy sajátos szava, amit valahol fölszedett: *a rögvest*; és ha azt akarta kifejezni: hamarosan, azonnal, rögtön, akkor ezt mondta, tán valami népmese nyomán. Így aztán főúri körökben némi iróniával úgy nevezték, hogy a „rögvest-király”. Furcsa dolgokat szülhet a stíluserzék hiánya.

Azaz a nyelvi kultúra ápolása középpontjában álljon maga a nyelv és a stílus, s ne gyártsunk efféle politikai divatösszetételeket: „népközpontú” stb. nyelvművelés. Inkább riasztanak mint vonzanak az ilyen erőszakolt, ide nem illő jelzők.

A nyelv- és stílusápolás mindenestre nemcsak a magyartanároknak, nemcsak a nyelvvédő folyóiratoknak, nemcsak a nyelv kultúráját gondozó társaságoknak, hanem az egész társadalomnak az ügye. Különösen pedig közös ügye az egyetemeknek, mert ezzel nem egyszerűen nyelvünket, hanem gondolkodásunkat is védjük, gondozzuk, fejlesztjük. S ezzel vissza is adom Fábíán professzor úrnak az elnöki szót, s kérem, vezesse tovább az ülést.

Fábíán Pál

Köszönöm az osztályelnök úr buzdító és figyelmeztető szavait, a magyar nyelvművelés ügye iránti elkötelezettségének kinyilvánítását. Most kérem Grétsy László tanár urat, hogy ismertesse A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriumának határozatát.

Grétsy László

A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány kuratóriuma 1992. szeptember 24-én tartott ülést. Mint ismeretes, az alapítvány 1991 őszén jött létre, s idén már lehetőség volt bizonyos pénzösszegek odaítélésére. A kuratórium döntését a következők szerint ismertetem arról, hogy kiknek, milyen célból és milyen összegeket ítelt oda.

90 000 Ft-ot három csángó fiatalnak magyarországi tanulmányaik támogatására;

70 000 Ft-ot a Magyar Nyelv támogatására;

70 000 Ft-ot a Magyar Nyelvőr támogatására;

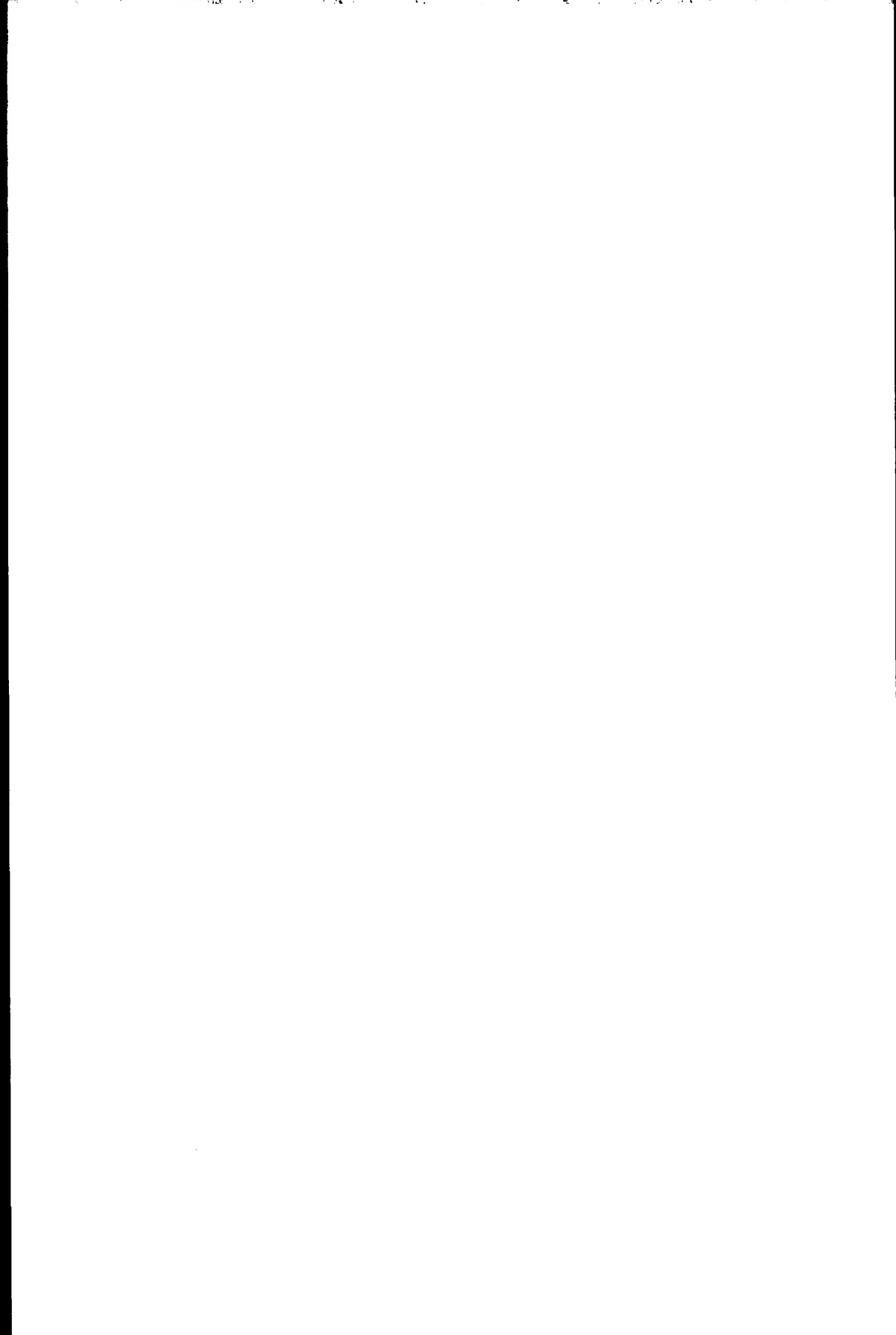
70 000 Ft-ot nyári anyanyelvi táborok támogatására;

20 000 Ft-ot egy vagy több országos nyelvi pályázatnak díjakkal való támogatására.

A kuratórium továbbá létrehozta A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány Nyelvművelő Díját, amelyet évente legfeljebb három olyan személy kaphat meg, aki vagy abban az évben, vagy egész életében – tehát életműdíjat kiérdemelve – kimagasló eredményeket ért el a magyar nyelv ápolásában, művelésében. Ezt a díjat idén a kuratórium döntése alapján ketten nyerték el.

20 000 forintos posztumusz díjban részesül Z. Szabó László győri tanár, az Anyanyelv-ápolók Szövetségének egyik alapítója, akit a jelenlevők is mind ismernek, s aki az idén nyáron, sajnos, itthagott bennünket. A díjat özvegyének az Anyanyelvápolók Szövetségének közgyűlésén két hete átadtuk.

20 000 forintos Nyelvművelő Díjat ítelt oda a kuratórium a Magyar Nyelvőr mindenki által becsült és tisztelt szerkesztőjének, Szende Aladárnak. Kérem Szende Aladárt, vegye át a díjat és az alapítvány oklevelét.

A nyelv művelés elmélete

Elnököl: **Deme László**

Előadások:

Grétsy László: Nemzetközpontú nyelv művelés

Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban

Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség

Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban

Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány

Kemény Gábor: Normaváltás közben

Békési Imre: A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése

Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelv művelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)

Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?

Büky László: *Csúsztatás, kötődés, sarkítás*, avagy beépülés a nyelvi normába

Vita

Elnöki zárszó

Nemzetközpontú nyelvművelés

Hogy miért ez a cím, azt olvasóim bizonyára hosszas fejtegetés nélkül is tudják: Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvművelés kifejezésére, illetve ilyen című cikkére, sőt könyvére rímel, s amit a cím magyarázatául a következőkben röviden előadok, az szándéka-
im szerint a Lőrincze által kifejtetteknek természetes, szerves folytatása.

Kezdem azzal, hogy emlékeztetőül megemlítem: az emberközpontú nyelvművelés kifejezés jelentéstartalmát is magyarázni kellett akkoriban, jó két évtizeddel ez előtt. Még a mindenki által tisztelt kiváló nyelvész, Bárczi Géza is bírálta, többek között ezt írva róla a Magyar Tudományban:

„Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvművelés »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kommunikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogyan forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja és szolgálta, ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek – a »kommunikációnak«-nak – eszköze, értelmét veszti ...” (1971:609).

Abban tökéletesen igaza volt Bárczi Gézának, hogy a nyelv mindig az embert szolgálta és szolgálja. De – amint ezt Lőrincze kifejtette – ebből aligha következik az, hogy mindenféle nyelvművelés eleve »emberközpontú« is. Jó példa erre az idegen szavak elleni küzdelem kétféle felfogása. A két világháború közti időszaknak ezzel, vagyis az idegen szavakkal kapcsolatos szakirodalmára pl. határozottan a nyelvközpontúság volt jellemző. Főleg a nyelvre irányult, elsősorban magát a nyelvet féltették az ez ügyben meg- és felszólalók. Szinte fel sem merült az az érv, hogy ezt vagy azt az idegen szót azért kell kerülni, magyarral felváltani, mert a magyarul beszélők nagy része nem érti, félreérti vagy esetleg nem tudja jól kimondani. Az idegen szavak legfőbb vétké az volt, hogy idegenek. Persze, nem fölösleges ez a szempont sem, főleg olyan időszakokban, amikor – mint mostanság – az idegen szavaknak valóságos áradata fenyeget bennünket, de még ilyen kiélezett helyzetben is rokonszenvesebb az az emberközpontú nyelvművelés, amelyik nem minden idegen szót utasít el a nyelvédelem, a nyelvtisztaság jegyében, hanem külön-külön mérlegre teszi mindegyik idegen elemet, s szükségességük, érthetőségük, hangzásuk stb. vizsgálata alapján egyenként értékeli őket. Persze, hogy kell a nyelvre is figyelni, de a használóra, az emberre is. A kettő nem ugyanaz. Az ilyen vagy olyan központúság nem kizárólagosságot jelent, hanem arányváltozást, súlyponteltolódást, kisebb vagy nagyobb szemléleti különbséget.

Nos, én a következőkben, noha az emberközpontúság elvével tökéletesen egyetértek, egy újabb fogalmat szeretnék bevezetni s egy kissé körüljárni: a nemzetközpontúság fogalmát. Maga a nemzetközpontú szó, bár még nincs szótározva, korántsem új, sőt napjainkban némi divatja is van. „Én az emberközpontú világban hiszek, nem a nemzetközpontú világban” – mondta egyik színművészünk a televízió híradójában alig néhány hete (1992. aug. 24-én), midőn abból az alkalomból nyilatkozott, hogy a Nemzeti Színházhoz került. Szavaiból az érződött, hogy már szinte soknak, túlzónak találja a nemzetre hivatkozást, a nemzetnek minduntalan való emlegetését. Meg kell vallanom, ez a divat nekem sem rokonszenves – ezért is választottam a nemzetközpontú szó használatának szemléltetésére épp egy olyan idézetet, amelynek gazdája szintén viszolyog egy kissé ettől a szótól –, ám engem akkor, amikor az emberközpontú nyelvművelés helyébe vagy legalábbis mellé a nemzetközpontú nyelvművelést állítom, korántsem a kordivathoz igazodás vágya vezérel, hanem a magyar nyelv és a magyar nép mai helyzetének figyelembevétele.

Az imént magyar nép-et emlegettem; szándékosan, hogy tisztázhassunk egy terminológiai kérdést. A magyar nép-en nem a magyarországi népet értem, hanem azt az ennél nagyobb emberi közösséget, amelyet a közös nyelv (a magyar), a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Tehát beleérttem ebbe a kategóriába a határainkon kívül élő magyarságot is. Így határozzák meg a nép szó első jelentését ér-

telmező szótáraink, s így használja a szót Deme László is, midőn egy vajdasági újságíró kérdésére válaszolva ezeket mondja: „Aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmilliós nemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmilliós magyar népet ismerem. Népet.” (Magyar Szó, 1991. júl. 20. 11. o.)

Most tegyük félre egy rövid időre a műszóhasználat kérdését, s vizsgáljuk meg röviden azt, hogy napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvművelést hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határainkon kívül élőkre is figyel, pontosabban szólva – hiszen megint csupán arányeltolódásról lehet szó – jobban figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos. Sőt hozzáteszem, magyarországi nyelvművelőnek kötelessége tágítani szemhatárát, s figyelmét kiterjeszteni a Magyarországon kívüli magyar nyelvi, nyelvhasználati fejleményekre. Persze nem irányító módon, nem úgy, hogy mi megmondjuk, mi a helyes, s ti ahhoz igazodtok, hanem az együttműködés növelése, egymás segítése formájában; úgy, hogy közösen tárgyaljuk meg a felvetődő nyelvhelyességi, sőt nyelvpolitikai kérdéseket; közös konferenciákat rendezünk: helyesírási, nyelvhelyességi, mesemondó és egyéb versenyekinken szívesen látjuk a határainkon kívül élő fiatalokat, részvételükhöz lehetőség szerint még támogatást is nyújtva, röviden szólva, mindvégig a kölcsönösség jegyében, de a nyelvi, kulturális összetartozás tudatában.

Ezt a kölcsönösséget azért hangsúlyozom annyira, mert akadnak, akik úgy vélik, hogy a határainkon túli magyarság anyanyelvi problémáit csakis maguknak a határokon túl élő magyaroknak kell megoldaniuk, különben az a helyzet állna elő, hogy a magyarországi standard lesz a mérce, s a kinti magyarnak ahhoz kell igazodnia. Jól szemlélteti ezt a nézetet Tolcsvai Nagy Gábornak „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” című tanulmánya (Régió, 1991. 3. 166–73), amelyben a szerző így summázza mondanivalóját: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az öszmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” Ez az idézet – s még inkább az egész tanulmány – két dolgot sugall. Egyrészt azt, hogy óvakodni kell bármilyen nyelvi értékítéletnek a határokon túli magyarságra való ráerőszakolásától, az ahhoz való alkalmazkodás elvárásától. Ebben igaza van a szerzőnek. Másrészt azt sugallja, hogy ne is figyeljünk egymásra, se mi rájuk, se ők miránk, mert ez menthetetlenül a határon kívüli magyarság önállóságának feladásával jár. Ennek a mondandónak a jegyében Tolcsvai Nagy mindjárt meg is bírál egy vajdasági és egy szlovákiai magyar nyelvművelőt, amiért túlságosan is figyelnek a magyar köznyelvre, túlságosan is mércének tekintik. Nos, megvallom, én inkább Tolcsvai Nagynak bizonyára jó szándékú, de eltűzött álláspontját érzem bírálandónak, még saját elvei szerint is. Mert ugyan milyen jögon írhatja elő bárki is itt, Magyarországon egy határainkon túl élő magyar nyelvészek, hogy régiója nyelvi önállóságáról s egészében nyelvi állapotáról mi legyen a véleménye? Én nemigen kedvelem a vitatkozást, inkább azt szoktam keresni, amiben egyetérthetünk, de ennek a nézetnek a veszélyeire legalább egy-két mondatban, úgy érzem, fel kellett hívnom a figyelmet.

Ezek után térjünk vissza ismét a terminológiai kérdésekhez, nevezetesen ahhoz, hogy ha nemzetközpöntú nyelvművelésen az olyanfajta nyelvapoló tevékenységet, azaz a nyelvművelésnek olyan irányú tágítását, szélesítését értem, hogy az eddiginél jobban, szervezettebben beletartozzék a határainkon kívüli magyarság nyelvének, nyelvhasználatának problematikája, akkor ezt miért nem népközpöntú nyelvművelésnek nevezem. Azért nem, mert ez a megjelölés a nép szó számos egyéb jelentésének besűrűsödése miatt, félreértésekre vezetne, vezethetne. Akadna, aki parasztságcentríkusságot, és lenne, aki az utca nyelvére irányulást olvasna, hallana ki belőle. Ezzel szemben a nemzet szó a rendszerváltás egy-két éve óta mindinkább s mind általánosabban a közös eredetű, közös nyelvű és közös gyökerekre visszanyúló kultúrájú, de államszervezetük és gazdasági életük tekintetében nem feltétlenül összetartozó közösségek megjelölésére használatos, olyannyira, hogy Bodor Páltól Tom Lantosig és Csoóri Sándortól Tökés Lászlóig napjainknak szinte minden jeles közéleti személyisége ilyen értelemben él vele. Ehelyütt talán elegendő lesz, ha csupán két történész véleményét idézem. Glatz Ferenc így ír: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan számúzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami)

alapelveket. A nemzet elsősorban kultúr-nemzet, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége” (Népszabadság 1992. aug. 19. 18. o.). Salamon Konrád pedig: „E kialakuló új helyzetnek megfelelően kell újrafogalmazni nemzeti céljainkat és újraalkotni a magyar nemzettudatot, mégpedig az államnemzeteszmé idejétmúlttá válásának következtében a szellemi-lelki nemzeteszmé alapján” (Új Magyarország 1992. aug. 28. 9. o.). Ezért én, számolva ezzel a változással, nem tizenötmilliós nép-ről szólnék, mint Deme László tette az idézett nyilatkozatrészletben, hanem tizenötmilliós nemzet-ről. És természetesen nem azért, mert Antall József miniszterelnök egyik kijelentése nyomán divattá vált a tizenötmillió magyar emlegetése, hanem mert nyelv-művelő számára, mint kifejtettem, nézetem szerint itt nincs, nem lehetséges alternatíva. Ennek igazolásául, íme, egy részlet egy munkássága legnagyobb részében nem is a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvésznek, Fülei-Szántó Endrének még jóval a rendszerváltás előtt írott cikkéből: „A *genus proximum*, a valamennyi fogalmi változatot egyesítő terminus a nyelv-művelés. A »fenntartás, az ápolás, a megőrzés« ugyanúgy ebbe a főfogalomba tartozik, mint a »nyelvjavítás, nyelv-gazdagítás és a nyelvterjesztés« valóságos társadalmi munkálatai. Tizenötmillió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelv-művelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol mikor, melyik a domináns” (Magyar Nyelvőr 1987. 2: 131–2).

Ehhez csak annyit teszek hozzá, Plautus nyomán: *sapienti sat*.

Pusztai Ferenc

Minta és érték nyelvhasználatunkban

Mondanivalóm két kulcsszavát, a mintát és az értéket nem azért választottam ki, mert történetesen ilyen címszavak nincsenek a Nyelv-művelő kézikönyvben. Nyelv-művelő lexikonunknak ez nem szemléleti hiánya. Az értékről például a nyelv-művelés hármass feladatainak egyikéként ez olvasható: „Értékeli, megítéli az újonnan keletkezett nyelvi jelenségeket, ill. az azonos szerepű, egymás mellett élő nyelvi formákat a norma szempontjából. Az értékelés arra vonatkozik, hogy szükség van-e rájuk, melyikük jelent újat, többletet nyelvünkben, melyik illik bele nyelvünk rendszerébe” (i. m. II, 350 nyelv-művelés a.) stb. A minta kategóriája pedig – rejtettebben ugyan, de – át- meg átszóvi a szócikknek sokaságát, utalásait és érveit; sőt tételesebben is jelen van például az „író és nyelvi norma” vagy a „nyelvszokás és nyelvi norma” összefüggéseit tárgyaló részekben. Minta és érték kiválasztásával tehát nyelv-művelésünk két kulcsfogalmát igyekeztem megragadni. A körülöttük, bennük kavargó problémák közül ezúttal természetesen épphogy csak kicsip-penthetek valamit.

Minta mindenre van. Jóra – rosszra, világosra – zavarosra, szabatosra – pongyolára, szabályosra – szabálytalanra, ismerősnek mutatózó újra és meghökkenítő régre. S ha minta mindenre van, akkor minden minta hathat is. Hat is. De nem egyenlő erővel, és nem mindig ugyanúgy, s persze nem mindig. A minta vonz és vonzóvá tehető. A minta nemcsak létezik, teremthető is. A mintát követjük, ha nemcsak van, de értékét, fontosságát fel is ismerhetjük.

Ha kijelentjük, hogy a nyelv-művelő a norma szempontjából értékeli, ítéli meg az egymás mellett élő nyelvi formákat, akkor ezzel a mércéül szolgáló nyelvi mintáról is szoltunk. A követendő mintáról. Arról, amellyel a nyelv-szokás szoros kapcsolatban s egyszersmind küzdelmes viszonyban van. Joggal megtehetjük ugyan, hogy hangsúlyt csak kapcsolatukra teszünk, mondván, a „normául szolgáló nyelv-szokás ... a köznyelven beszélőknek (illetőleg azok többségének) nyelvhasználatát” (i. m. II, 379); s pusztán statisztikai többségnek tekintünk minden más (nyelv-járási, beszélt nyelvi) úzust. De érték-elő állás-foglalást épp ez utóbbiak kívánnak, az értékelés ítéletté épp ezek esetében szigorodik. A beszélők felől tekintve pedig még nagyobb jelentősége van a nyelvi norma és a tőle eltérő úzus kettősségének, ütközésének. A mintavariációnak a beszélő számára mindkét esetben az

általánosulással hitelesített nyelvi mintának. Az idevágó ágas-bogas kérdések kenyszerű mellőzésével ezúttal csak egyetlen részletről szólok.

A nyelvi norma értékjelölő mintaszerepének valóságos (mert funkcionális) kifejeződését és működését a stílusban ismerhetjük fel. Azaz minden beszélő ott ismerheti fel – legyen akár a köznyelvi szokás, akár egy-egy nyelvjárási vagy beszélt nyelvi úzus jó vagy jobb ismerője. Felismerheti, ha megértette a stílus eszköz hatását, stilisztikumát, végső soron a pontos jelentésárnyalatot. (Mert Martinkó András meghatározása változatlanul igaz: „a stílus a parole szemantikája” [III. Kongr. 218]). De erre csak annak van módja, aki a normához viszonyít, aki a normához tud viszonyítani. Tudniillik a szándékolt stílushatás is a normához mérve, attól elhatárolódva lett az, ami. Másként fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a nyelvi normát a tőle eltérő stílus eszköz nemcsak feszegeti, hanem erősítheti is, mert stílushatást keltve felidézi. Nyilvánvaló például, hogy a nyelvi normát hiányosan vagy bizonytalanul ismerőnek csapdát állíthat a stílus eszközként használt nyelvhelyességi hiba. Nyelvi tényként (akár saját nyelvhasználatát igazolásaként) értelmezheti a stílus elemet; azaz sem nyelvi hibát, sem sajátos stílus eszközt nem ismer fel benne. Csak a számára ismerős semleges mintát; s nem tudja, hogy ez a minta hamis, postai nyelven szólva: minta érték nélkül.

Van ennek a gondolatoknak egy aktuális, de tágabb összefüggéseket érintő része is. Csak felvillanthatom. Napjaink írásbeliségében, mindenekelőtt szépirodalmi stílusában a normától való eltérés nemegyszer már-már elrugaszkodásig jutott. Olykor – deklaráltan is – a norma tagadásáig; bármilyen eddigi mintakészlet elvetéséig. Ebben a helyzetben kérdés-ként mered elénk: a normától, s az alapjául szolgáló nyelv szokástól való ekkora feszítendő távolsága az írói nyelvnek nem lazít-e kockázatosan sokat az írók és a nyelvi norma eddigi kapcsolatán? Fenntartás vagy szorongás nélkül mondhatjuk-e továbbra is, hogy ők „menthetik át korunkra a magyar nyelv legjobb hagyományait, ők szilárdíthatják meg vonzó, [kiemelés tőlem – P. F.] példájukkal a mai igényes nyelvhasználatot, s ők mutat-hatják meg a nyelv további fejlődésének útját” (Nyelvművelő kézikönyv I, 1050)? Megval-lom, bennem ezekre a kérdésekre még nincs kiforrott válasz. Hiszen nem az a kérdés lényege, hogy vannak-e olyanok, akik folytatják a hagyományt e tekintetben, hanem éppen az, hogy a merészen újak, a markánsan különbözők mit jelentenek a mai nyelvhasználat számára, s mit készítenek elő a jövőnek. Mennyire töltenek be mintaszerepet a szinkroniában és a diakroniában? Egyelőre gondosan elemeztem a kortárs irodalom stílusparódiáit, s gyűjtöt-getem egy-egy író, költő nyelvi vonzásának példáit. Hogy mintájuk érték-e, érték lesz-e a norma szempontjából, erre előbb-utóbb kiformalódik a felelet. Bizonyos, hogy a válasz ismeretében – akár igen lesz, akár nem – a normáról, minta és érték viszonyáról is megtudunk valamit. Erről a régi kérdésről valami újat.

Szathmári István

Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség

1. Talán nem túlzok, ha azt mondom: nagyon időszerű ez a konferencia. Igen tisztos múltira visszatekintő nyelvművelésünk ugyanis válaszúthoz érkezett: a „hogyan tovább?” kérdése élesen merül fel napjainkban.

Hogy mi történt eddig a szélesebb értelemben vett nyelvművelés területén, azt majd a tudománytörténet kellő alapossággal fel fogja tárni. Én ezúttal nagy vonalakban, tézisszerűen csupán az általam legfontosabbnak tartott csomópontokat emelem ki.

Bár „irodalmi nyelv”-ről és még inkább „köznyelv”-ről (TESz.: 1613 ’nemzeti nyelv, a latinnal szembeállítva’; 1818 ’beszélt nyelv’; 1843 ’a nyelvjáráások feletti egységes nyelv’) korábban is esett szó, de az egy Horváth Jánoson kívül alaposabban senki sem foglalkozott velük. Aztán Pais Dezső 1952-ben elindította azt a – mondhatnánk – kutatófolyamatot, amely úgyszólván feltárta a magyar irodalmi nyelv kialakulását, történetét (Deme László,

Papp László, Abaffy Erzsébet: XVI. század; magam: XVI–XVII. század; Benkő Loránd: a felvilágosodás kora; Tompa József: a reformkor; többen: a XX. század és Bárczi Géza: az egész folyamat stb.). Közben – különösen a nyelvújítás, illetve a latin, majd a német hatás következtében – a „helyes”: „nem helyes” kérdése is előtérbe került, alapos elméleti tisztázás nélkül. Később – mindenekelőtt a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötet megjelenésével (1953) és utána is, napjainkig – egyáltalán nem jelentéktelen elméleti és gyakorlati lépésekről számolhatunk be.

Hol mutatkoztak a bajok, hiányok?

a) Jogos kifogás merült fel mindjárt az „irodalmi nyelv” elnevezéssel szemben (bár más nyelvekben is hívják így, vagy így is). Ez tudniillik túlságosan a szépirodalomhoz kötötte ennek az igen fontos nyelvi rétegnek a kutatását (össze is tévesztették és tévesztik a kettőt: az „irodalmi nyelv” terminussal inkább ’a szépirodalom nyelve, stílusa’ értelemben élnek). Aztán ez a – valójában – irodalmi nyelvi centrikusság szintén hozzájárult ahhoz, hogy elhanyagoltuk a többi nyelvi réteg vizsgálatát, különösen a beszélt nyelvét (az argóval kapcsolatban például még most is rendszerint Bárczi Géza 1931-es tanulmányára hivatkozunk; persze azért a mindenkori mai nyelvjárások vizsgálata mindig folyt, majd – pl. Kiss Jenő munkáiban – a mai változásokra tevődött át a hangsúly, és már korábban megindult a „regionális köznyelv”-nek nevezett alakulatok tanulmányozása is, 1. pl. NytudÉrt. 100. sz. 1979.). Nyilván az itt említettek vezették el Benkő Lorándot ahhoz, hogy az „irodalmi nyelv” terminust felcserélje a realisabb és nagyobb nyitottságot biztosító „nyelvi sztenderd” kifejezéssel (A történeti nyelvtudomány alapjai 1988., különösen 244).

b) A korábbi kutatás még két dologban bizonyult vitathatónak. Egyfelől többen „kialakult” irodalmi nyelvről beszéltek (magam ezt elkerülendő adtam ilyen címet 1968-ban megjelent munkámnak: Régi nyelvtanaink és *egységesülő* irodalmi nyelvünk). Persze később szinte mindenki hangsúlyozta, hogy az irodalmi nyelv máig – és mindig – változik, alakul. Másfelől túlzott hangsúlyt kapott az „egység”. Hála Istennek, ez a feltételezett egység nem vált valóra, bár a nagy hangtani tendenciákat illesztően igaz (1. a Sylvester *i*-zésére adott választ; Kazinczy véleményét Dugonics *ö*-zésére; stb.). Mindenesetre ez utóbbi tény is hozzájárult pl. a beszélt nyelv vizsgálatának az elhanyagolásához.

c) Bizonytalanság volt továbbá az „egy norma”: „több norma” kérdésében. Mint már rámutattam, az úgynevezett központi norma állt előtérben. De – talán inkább csak a tudatban – mindenki vagy majdnem mindenki az egyes nyelvi és stílusrétegeknek, a műfajoknak stb. a külön normájával számolt. Ez a nyolcvanas évek elején aztán expressis verbis ki is mondatott. Mindamellet pl. az ezekkel és egyes nyelvhelyességi kérdésekkel kapcsolatos felmérések a legutóbbi időkig csaknem hiányoztak, jöllehet a szokás, a nyelvszokás mindig nagy hangsúlyt kapott.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy az ötvenes évektől megindult kutatás – ha megfontoltan is – mind a nyelvi sztenderdet, mind a normát, mind pedig az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználatát illetően jó irányban haladt.

2. Közben – mint ismeretes – (nálunk a hatvanas évektől) nagy változás következett be a nyelvtudományban, mind a szemléletet, mind az elméletet, mind pedig a gyakorlatot (a módszereket) illetően. A kommunikáció, továbbá a mondat, majd a szöveg középpontba kerülésével olyan diszciplínák születtek, mint a szociolingvisztika, a pragmatika, az interakcióelmélet, a beszédteória-elmélet, a regiszternyelvészet stb. Ilyenformán megindult a nyelvhasználat és benne a beszélt nyelv sokoldalúnak ígérkező kutatása.

Mindezzel kapcsolatos új dolog: a preskriptív norma mellett a deskriptív normának a felvétele, sőt esetleg kizárólagos uralmának a bevezetése. Ez utóbbival semmiképpen sem tudok egyetérteni. Ha – amint hírlik – a norma kritériuma csupán a „megértés” marad (tehát nem vétetik tekintetbe a hagyomány, az eszmény, az esztétikum), az így tekintett nyelvi jelenséget én képtelen vagyok normaként értékelni. (Például 2-3 hónapja néhány új riporter-hölgyet hallok a rádióban, egyik jobban seseg, pöszög, mint a másik; nem tudnak egy

valamennyire tisztességes *s, sz, c, cs* stb. hangot kimondani. Ha felteszem magamnak a kérdést, hogy megértem-e őket, azt kell felelnem: meg, száz százalékig. De közben kikapcsolom a rádiót, annyira idegesít az efféle hangképzés és kiejtés. Vagy pl. a felvidéki Szepsitől délnyugatra fekvő Jánok nevű faluban a suksüköző kedves palóc beszédet élveztem. De ha nem palóc területen, hanem más vidéken, illetve Pesten stb. efféle alakulattal él valaki, bár azt is megértem, mégis „antinormá”-nak tartom. A példákat sorolhatnám.)

3. Most már röviden a címben közelebről jelzettekről. Való igaz, hogy korábban a nyelvi sztenderd kutatását, továbbá normavizsgálódásunkat a történetiség jellemezte inkább. Mostanában viszont mintha csak a „felmérés”-sel találkozánk (persze ez utóbbival kapcsolatban is vannak kétségeim: ki, milyen nyelvtörténeti, dialektológiai, leíró nyelvtani, stilisztikai stb. ismerettel a birtokában; továbbá kiket és milyen módszerrel, hogyan „mér fel”?), és mintha a normajelleg megállapításakor háttérbe szorulna a felméréndő jelenség történeti és dialektológiai oldala. Pedig meggyőződésem, hogy történeti és dialektológiai ismeretek nélkül még „felmérni” sem lehet, nem hogy „értékelni”!

Itt van például az ikes ragozás ügye. Szűkebb pátriámban, továbbá Debrecenben és környékén (talán az egész Tiszántúlon) csak *eszek, iszok, alszok, fázok* stb. igealak él, még az úgynevezett regionális köznyelvi szinten is (pl. tanárok, magyartanárok, magam is, ha otthon vagyok, így mondják, így mondjuk, mert az *eszem, iszom, alszom, fázom* ugyanolyan „idegen” számunkra, mint ha effélet hallanánk: *folik, embör, tanét* stb.). Véleményem szerint mindjárt másképp látja ezeket az iktelen formákat az, aki tudja, hogy az ikes ige(ragozás) „a cselekvő tárgyias igéket (pl. *tör*) mediális, történetstílusú kifejező igékké alakítja át (pl. *török*), amelyeknek a környezetében nem állhat valóságos cselekvő (ágens); az alany szerepét az az objektum tölti be, amire a cselekvés irányul”. (A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Bp., 1991. 125–127 és kk.) Nos a jelzett viszonyt – úgy látszik – a Tiszántúlon az *-ódik, -ődik* képzős igékkel fejezték ki. Tehát vagy ki se alakult az ikes ragozás, vagy hamar kiszorult a használatból. Mindenesetre az 1795-ös Debreceni Grammatika még csak meg sem említi, mint olyasvalamit, ami nincsen. Nem ítélnék tehát helytelennek eleve az iktelen formákat a tiszántúliak beszédében. De természetesen az iskolában föltétlenül meg kell tanítani a nyelvi sztenderdbeli ikes formákat, világosan megmondva, milyen szituációban illik, kell velük élni.

Megjegyzem, hogy a történeti, dialektológiai háttér nem ismerése stílusérték dolgában is félrevehető. József Attila – inkriminált – Tiszta szívvel c. versében többek között ez található:

Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsöm, se szemfedőm,
se csókóm, se szeretőm.

Harmadnapja nem *eszek*,
se sokat, se keveset...

Vajon hogyan kerülhetett a versbe az iktelen *eszek* forma? A költő minden bizonnyal Ócsodón vagy más tiszántúli helyen találkozhatott vele, és ezzel a népies (vagy „vulgáris”?, az ÉrtSz. nem veszi fel) igealakokkal is mintegy meg tudta éreztetni, hogy nagyon közönséges, megalázó dolog fenyegeti: csaknem az éhhalál (vö. Török Gábor: A líra: logika 53–57).

Egy másik példa: szintén a Tiszántúlon általában csak a *-ba, -be* rag járja hol és hova kérdésre egyaránt. Ez a variáns is beletartozik ott a beszélt nyelvi, illetve a regionális köznyelvi normarendszerbe. Történetileg ez is érthető: a névutóból lett ragoknak rövidülés, zsugorodás, redukció a sorsuk. Úgy látszik, itt nem hatott a nyelvi sztenderd, a rövidebb *-ba, -be* áll a *-ban, -ben* rag helyett is. (L. A magyar nyelv történeti nyelvtana I, 289–293, 302 kk.)

Érdekes továbbá az *e*-zés uralkodó szerepe is ugyanezen a területen. Csak *felett, megett*,

seper, veder, per stb. alak található. Ezeknek – egyébként megengedett, sőt bizonyos esetekben stilisztikailag kívánatos *ö-ző* formája szintén „idegenül” hat, úgy, mintha más nyelvjárásból való lenne. Még az egyébként „jogos”-nak ható *ö-ző* változatok is hiányoznak (pl. csak így mondják: *felemelkedik, felsepri* az udvart, *bepерelte* a szomszédját). (Vö. a Szenczi Molnár Albert-féle XXXV. zsoltár első szavának történetét: „*Perelj* Uram, *perlőimmel*”, l. Szathmari István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 222–223.) (A *keresztény: keresztény* változat dolgában is csak történeti ismeretek birtokában lehet ítékezni!)

Még egy példa. A múlt héten innen a Bölcsészettudományi Karról a burgenlandi Alsópulyán nyelvjárásgyűjtésen voltunk, majd az ausztriai Linzben 1956-ban kiment magyarok nyelvhasználatát, esetleges kétnyelvűségét stb. tanulmányoztuk. Ez utóbbi se lehetséges, ha nem tudjuk, hogy ki-ki melyik nyelvjárásterületről érkezett, illetve ha nem ismerjük az illető nyelvjárást részleteiben is. Ugyanez a helyzet, ha az Erdélyből átköltözöttek nyelvhasználatáról van szó (mint ismeretes – nyilván nem véletlenül – a Székelyföldön úgyszólván mindegyik nyelvjárásunk megtalálható!)

4. Összegezőként és tanulságul:

a) A finnek a mai nyelvhasználatot is célirányosabban kutatják. Jyväskylä a dialektológiai kutatások központja (nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás, valamint a nyelvjárások változásának sokrétű vizsgálata Leskinen professzor vezetésével). Tampere a beszélt nyelvi kutatások központja (a helsinki nyelvhasználat, az ifjúsági nyelv stb. vizsgálata Paunonen professzor vezetésével). Mindkét helyen számos kiadványban ismertetik eredményeiket. Természetesen e kutatásoknak és kutatóknak megvan a határozott tekintélyük.

b) A tudományosan megalapozott és módszeres deskriptivitás mellett szükség van a preskriptív szemléletre és módszerre is.

c) Ezekhez, különösen az utóbbihoz föltétlen szükségeltetik a nyelvtörténet, a dialektológia és a szociolingvisztika.

d) A leendő tanárokat alaposan fel kell vértetni az itt említettekkel. De erről majd mások fognak előadni részletesebben.

Szabó Géza

A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban

Nyelvművelésünk számára nyilván nem közömbös, hogy a mai magyar nyelv normatív – írott és beszélt – változata alatt milyen nyelvi formációk léteznek, működnek. Irodalmi nyelvünk, különösen pedig köznyelvünk olyan mértékben nem szakadt el területi változatainktól, hogy a közöttük lévő élő-eleven kapcsolatokat megkérdőjelezhetnénk. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a „nyelvjárási-anyanyelvű” beszélők száma igen jelentős; nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a nyelvhasználók többsége. Nyelvművelésünknek értékes hagyománya, hogy a területi változatokra nagy figyelmet fordít (vö. Simonyi: Helyes magyarság. NyF. 8. sz. 3 kk.). E kérdés történetével, jelenlegi állapotával foglalkozni már külön téma lehetne. – Úgy vélem, hogy e szép hagyomány időszerű tartalmakat hordoz mind a mai napig.

Az utóbbi időben erősödő élőnyelvi kutatásoknak hathatósan kell támogatnia a nyelv-művelést, hogy a területi változatok állapotáról, szerepéről reális kép alakuljon ki. Egy kissé romantikusan mutatja be a valóságot az a nézet, amely a nyelvjárásokban csupán idejét múlt, eltűnő területi változatokat lát, olyanokat, amelyeket mielőbb a köznyelv fog felváltani. – Bizonyára a nyelvművelésnek is nagy hasznára válnék, ha az ún. regionális köznyelvi változatokról nyelvföldrajzilag is áttekinthető képet tudna nyújtani a kutatás. Ma már az iskolák – többnyire – nem üldözik a nyelvjárásokat, ami jó dolog, mégis szerencsésebb és realitásosabb lenne a szóban forgó intézményekben a nyelvművelés, ha a még sokáig élő,

funkcionáló területi változatokról sem feledkezne meg. Nyelvi tudatunk, közérzetünk egészsége számára fontos lenne. Csupán arra gondolok itt, hogy az újabb és újabb nemzedék nyelvhasználatában ne színtelenedjen el szükségtelenül nyelvünk hangzós oldala.

Az „emberközpontú” nyelvművelés azt igényli, hogy az alap kutatások is a lehető legnagyobb igyekezettel vegyék tekintetbe a nyelvet hordozó – használó, formáló és újraalkotó – embert. Nemzeti nyelvünk „egységes változata” – múltját és jelenét tekintve ezernyi szállal fűződnek területi változatainkhoz. Ennélfogva nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés stratégiája és taktikája nem nélkülözheti azokat az ismereteket, amelyeket élőnyelvi dialektológiánk nyújthat számára. – Kétségtelen tény, hogy nyelvjárásaink archaizmusai, belső keletkezésű régebbi elemei időről időre fogynak. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelvi mozgásnak ez csupán az egyik oldala. – Ha például a XIX. századi klasszikusaink nyelvét vizsgáljuk, hány olyan szót, nyelvi formát gyűjthetnénk össze, amelyet ma már szépíróink semmiképpen sem használnának. A változásnak „természetes folyamatát” a területi nyelvváltozatok esetében is el kell ismernünk. A nyelvjárások változása még önmagában nem pusztulás, legalábbis addig, amíg nem „köznyelvre váltásról” van szó.

Ahhoz, hogy a nyelvjárások szinte robbanásszerű gyorsasággal köznyelvre váltódjanak, ahhoz a beszélőknek, a „nyelvjárás-nyanyelvűeknek” előbb a „kettősnyelvűség” állapotába kellene kerülniük, méghozzá valamennyi nemzedéknek egy időben. Máról holnapra, egy óriási társadalmi megrázkódtatás nélkül elképzelhetetlen ilyen méretű nyelvi nyelvhasználati váltás. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nyelvjárások olyanok, mint a jéghegy a külső szemlélő számára, csupán egy részük, a kisebb látható.

A szóban forgó területi nyelvváltozatokat tekintve, nem elegendő csupán abból kiindulnunk, hogy kik beszélik és hogyan – fülünk hallatára (is). Azt is tudnunk kell, hogy kik nem beszélnek, illetőleg miként beszélnek – jelenlétünk miatt. És akkor még itt van a további kérdés: kik tudnák (még) beszélni – azok közül, akik nem szokták beszélni nyelvhasználati magatartásuk miatt. De nem csupán a területi változatokkal kapcsolatban vethetők fel efféle kérdések, hanem szókészleti elemekkel, nyelvi formákkal összefüggésben is. – A területi változatok feltárása a maga teljes valóságában szerfelett nehéz munka, óriási feladat. Ugyanis feltáró munkánkban nem tudjuk kikapcsolni azokat a kommunikatív tényezőket, amelyek roppant erős hatást gyakorolhatnak a beszélőre, azaz az „adatközlőre”. – Gondoljuk csak meg, hány gyűjtőgeneráció, kiváló dialektológusok sora vélte úgy, hogy a nyelvjárások felgyűjtésének „ütött a tizenkettedik órája”.

Am be kell vallanunk őszintén, hogy az elmúlt 100-150 évben területi nyelvváltozatainkban mégis sok minden történt. Régióként ugyan nagy különbségek mutatkoznak, de való igaz a „pusztulás”, a „szürkülés”, itt-ott talán még a „bomlás” is. De a legnagyobb változás mégis a beszélők, pontosabban szólva a „nyelvjárás-nyanyelvűek” nyelvhasználatában, „nyelvszokásában” zajlott le. – Sejtésem szerint a múlt század második felében – sok helyen talán e század elejéig – a magyar falu nyelvhasználatára, „nyelvszokására” szigorúan zárt volt. Ebben az időben tehát még nem volt tömegjelenség falun a köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés. Ennek az állapotnak a felbomlásában számos tényező működött közre. Talán a nyelvművelés számára sem haszontalan erről egy kissé részletesebben szólnom.

Dunántúl különböző régiókban folyó élőnyelvi kutatások jóvoltából – és egyéb kiegészítő információk alapján – nem csupán a mai „nyelvi magatartás” törvényszerűségeiről tudhatunk többet, mint korábban, hanem e területi változatokban működő „tekintélynyelvi törekvések” előzményeiről is. A falu nyelvhasználatában végbement változások okaiként sokféle tényezőt említ meg a szakirodalom. A legkorábbi észrevételektől napjainkig a leggyakrabban az alábbiak kerülnek szóba: az iskola, a szószék, a sajtó, a rádió, a televízió, az úthálózat kiépülése s így a közlekedés, konkrétan a tömegközlekedés, a személygépkocsi általánossá válása stb. – Nyilvánvalóan hiányzik a felsorolásból az adott korban, sajátos körülmények között élő ember/embercsoport a maga speciális nyelvi-nyelvhasználati feltételeivel, környezetével. – Az emberközpontú nyelvművelésnek éppen ezekről az összefüggésekről nem szabad megfeledkeznie, ha társadalmi-nyelvi analógiákra akar építeni.

A szóban forgó nyelvi-nyelvhasználati változások dolgában a mögöttünk lévő mintegy négy és fél évtizedet túlzottan „felértékeljük”. Mintha 1945 előtt a falu nyelve egységes lett

volna. – Élőnyelvi feltárásainkból arra következtethetünk, hogy a „köznyelviesség” falun sokféle hatásból táplálkozik. De ugyanazon faktorok esetén is nagy különbségek mutatkoznak hatásfokuk vonatkozásában, ami az idő és hely függvényében „eltolódásokat” teremt. Hadd említsem meg erre az iskolát mint a köznyelviesség ösztönzőjét, kovászát falun.

Tudjuk, hogy az iskola nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a helyi nyelvjárási formákkal szemben a köznyelviak terjedjenek el. Sokszor a nyelvjárások üldözésével terjesztette a „tekintélynyelvi” változatot. Ennek a „nyelvművelő tevékenységnek” a túlzásait itt nem kívánom részletezni. Nagy a valószínűsége annak, hogy az iskola efféle „missziója” igen régi időkre megy vissza. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a régi falusi tanítók, „rektorok”, kántortanítók az iskola hagyományait követve „pallérozták” a falu nyelvhasználatát.

Am kezdetben az iskola ez irányú törekvéseinek nem volt sok fogantatja, ugyanis ez az intézmény a maga kötelezettségeivel nem volt túlzottan szimpatikus a régi, zárt, hagyományokat őrző falvakban, a parasztság körében. A feszültség másik forrása, hogy konfliktushelyzet keletkezett a nemzedékről nemzedékre – szóbeli úton – hagyományozódott paraszti-népi tudás, tapasztalat és a „könyvismeret” szubjektív ütközéseiből. Az iskolában tanított gyakorlati jellegű ismeretek – különösen a földművelés és állattartás körébe vágóak – nemritkán szöges ellentétben álltak a „hagyományos” paraszti tudással, szemlélettel.

Az élőnyelvi feltárásaink során megismert „nyelvi életrajzok” sok mindent elárulnak erről a ma már szinte feledésbe ment állapotról. Zala megye archaikus régióiban (Göcsej, Hetés) például a módos gazdák – olykor a középparasztok – gyermekei, a mai hetvenesek, nyolcvanasok is még! rendre nem végezték el a 6 elemi, a hasonló korú szegényebb sorsúak viszont elvégezték, hogy az életben jobban boldoguljanak, könnyebben elhelyezkedhessenek egyszerűbb fizikai munkakörben, ha erre szükségük lesz. Ugyanakkor a gazdafűnnek nem volt arra szüksége, hogy megélhetését a szülői házon kívül keresse. A szülők valójában mindent megtettek, hogy gyermekük otthon – a gazdaságban – maradjon. Ezekben az adatokban jól megragadható a múlt század végi, e század eleji „paraszti” mentalitás, az iskolához való viszony. – Ilyen körülmények között a falusi iskola a szóban forgó időben a falu nyelvére, nyelvhasználatára csak mérsékelt hatást tudott kifejteni.

Talán paradoxonnak látszik, ám egyre több jel mutat rá, hogy már a múlt század végén, illetőleg e század elején egyre erőteljesebben jelentkezik falun – a felnőtt lakosság körében! – az a törekvés, hogy idegennel (= úrral) ne anyanyelvjárásukban, hanem valamiféle „tekintélynyelvi” formában igyekezzenek szót váltani. Balassa József írja: „Az idegennel szemben rendesen bizalmatlan vagy elfogult: tehát nem áll vele szóba, vagy pedig urasan próbál vele beszélni” (a nép). (Vö.: Balassa: A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. 4.) Egy emberöltővel később Csűry Bálint drámai szavai már a nyelvvismeret, nyelvhasználat strukturálódását jelzik falun: „ma még az öregek ajkán sok olyan szót, fogalmat, jelentést, alakot, szerkezetet megtalálnánk a nép nyelvében, melyet esetleg tíz év múlva már hiába keresnénk.” (Vö.: Csűry: NnyBúv. 20). – Szempontunkból ítélve mérhetetlenül értékes ez a vélemény. Arra mutat rá, hogy a harmincas években – és talán/bizonyára valamivel korábban is már – a Szamoshat régiójában felerősödik a köznyelviességre való törekvés a fiatalabb korosztályok nyelvében. Am Csűry jövendölését a nyelvjárások rohamos pusztulásáról az idő lényegében megcáfolta.

A nyelvi életrajzi adatok és az élőnyelvi anyag összevetéséből arra következtethetünk, hogy kb. a 20-as, 30-as években társadalmilag jelentős fordulat áll be a nyugat-dunántúli falu nyelvi, nyelvhasználati képét illetően. Ekkor már határozottan jelentkezik a falusi fiataloknak legalább egy részében a helyi nyelvjárásokkal való tudatos szembefordulása, köznyelvi formákra való törekvése – főleg a társalgás nyelvében, de erősen szituációhoz kötötten. Ezzel afféle „szociolingvisztikai nyelvcseré”, pontosabban „nyelvváltoztatcseré” divatja bontakozik ki – sokféle hatásból fakadóan.

Ebben a nyelvszemléleti/magatartásbeli változásban már az iskola – falusi tanítók, tanítónők – is jelentős szerepet játszanak. Gondoljunk a 6 elemi követő ismétlőkre, „gazdasági iskolákra”, valamint az iskolán kívüli foglalkozásokra: színjátszóköri, kézimunkakörök, néptáncsoportok, énekkarok szervezésére, vezetésére. Nem véletlen, hogy az iskola

„nyelve” is egyre inkább tekintély a fiatalok körében. – Ezek a törekvések a későbbi nemzedékekre nagy hatást gyakoroltak. A fiatalabb korosztályba tartozó falusi iparosok – régióként eltérő számban –, a vasutasok, továbbá a módosabb gazdák gyermekei stb. nyelvhasználatukban is kifejezik „elkülönülési” törekvéseiket.

Számos foglalkozási ágat, tevékenységi területet lehetne megemlíteni, amelynek hatására a fiatalok a köznyelvi formák iránt nagyobb fogékonyságot tanúsítottak. – A nyelvi nyelvhasználati „váltás” szociolingvisztikai folyamata olykor meglepő eredményeket produkál. Élőnyelvi feltárásaink arról győznek meg, hogy a nyugat-dunántúli régiók többségében a nők nyelvhasználata a gyűjtés szituációjában – az idősebb korosztályokat is ide számítva – köznyelvisebb, mint a férfiaké. Tehát a nyelvi válaszokban/adatokban lényeges különbség van a nők és férfiak között!

A probléma megoldásában a nyelvi életrajzok vezettek nyomra. A vizsgálódás során kiderült, hogy egyes dunántúli régiókból a 20-as, 30-as évektől (nyilván már korábban is) az elemi elvégzése után a 13-14 éves parasztlányok – egyes falvakban szinte kivétel nélkül – cselédnek álltak 3-5 évre. Többnyire Budapesten cselédkedtek. Majd hazatértek, és férjhez mentek földműveshez, iparoshoz, vasutashoz stb., gyermeket neveltek. Nagyjából visszailleszkedtek/beilleszkedtek a hagyományos falusi kultúrába, de nyelvi tudatuk, magatartásuk késő öregkorukban is árukkodik egykori életmódjukról, idomult nyelvszókásukról.

A köznyelvre való törekvés – vagy talán inkább a kettősnyelvűségekre való törekvés – tekintetében igen nagy jelentőségűnek kell tartanunk például Dunántúlon a tömegesen jelentkező „budapesti cselédlyánkodást”, hiszen a hazatérő „kiszolgált” háztartási alkalmazottak visszakerültek családjukhoz, és immár „belülről”, a családon belül (is) fessegették a helyi nyelvszókás hagyományait. S egyben valamiféle köznyelvis nyelvhasználati mintát nyújtottak azoknak, akik a tekintélynyelvi formák iránt fogékonyságot tanúsítottak. Nyilván túlzás lenne azt állítanom, hogy a volt cselédányok és köreik, valamint a falusi iparosok, vasutasok stb. nyelvhasználata – a valóság talajától elszakadva – „irodalmi köznyelvi” lett volna. A később megizmosodó ún. regionális köznyelv „prototípusát” vagy talán egy-egy variánsát beszélhették a legjobb esetben is, ha a beszédhelyzet megkívánta.

A választékosabb nyelvi formák ismerete a családban – főleg „leányágon”, azaz a nők körében – terjedhetett a legjobban. A nyelvi adatok legalábbis ezt jelzik. Ennek egyébként reális magyarázata van: a háztartás vezetése, a gyermeknevelés, sőt alkalmanként a hivatalos ügyek intézése falun általában a nők dolga, nem beszélve a piacozásról, bevásárlásról stb.

A fiatal korosztályba tartozó férfiak – különösen archaikus nyelvjárási régiókban, például Őrség, Göcsej, Hetés – nem szívesen vállalnak adatközlői szerepet. Sokáig nem tudtam, hogy miért olyan visszahúzóóak ezek a fiatal férfiak. De alkalmam nyílt meggyőződni arról, hogy tudván tudják magukról, mennyire hiányos köznyelvis beszédkészségük, mennyire nem tudnak választékosabb formában megszólalni, ugyanakkor idegen előtt „kifele” helyi nyelvjárási nyelvhasználatukat nem szívesen vállalják. Valójában nyelvi konfliktushelyzetben – ha úgy tetszik: hátrányos helyzetben – vannak.

A férfiak életmódja a szóban forgó nyelvi körülmények között meglehetősen egyhangú. Az említett régiókban különösen, de falun általában még ma is a férfiak többsége valósággal „röghöz kötött”. A hagyományos falusi kultúrában élő férfiak a hét munkanapjain az erdőgazdaságban, mezőgazdasági nagyüzemben, otthoni gazdaságban dolgoznak, hétvégén építkezéseken vagy „előlegben” vagy „adósként” segítenek rokonaiknak, barátaiknak – ha éppen nem a saját házukat építik. Máskor viszont a szőlőben tesznek-vesznek, pincéznek barátaikkal, vagy éppen a kocsmában iszogatnak. Lényegében mindig ugyanabban a nyelvi környezetben élik életüket. Ennélfogva a férfi adatközlők sokkal nyelvjárásiasabbak, mint a nők, válaszaik „természetesebbek”, „őszintébbek”.

Az idővel való takarékoság miatt a köznyelvre törekvés számos részletét nem taglalom. Végezetül mégis felmerül a kérdés, hogy jelenleg milyen képben sűrítethetők a szóban forgó törekvések eredményei. A rendelkezésre álló gazdag élőnyelvi anyag számítógépes

feldolgozása még kezdeti stádiumban van. Így alaposabb empirikus elemzés nem áll rendelkezésemre jelen pillanatban. Mégis az eddigi kutatási tapasztalatok lehetővé tesznek egy óvatos „összegezést”.

Úgy látom, hogy a területi változatok „köznyelvisége” meglehetősen ellentmondásos. Szó sincs arról, hogy a belátható időben a területi változatok helyére belép az egységes köznyelv. A területiség fő tendenciáiban nem gyengül. – Talán a „regionális köznyelvek” szintjén folyik valamiféle összemosódás, nagyobb regionális egységbe rendeződés. Így például a Dunántúl kisebb egységei – a regionális „köznyelvek” szintjén – egységesülni látszanak, miközben feltűnőbb kisebb régióbeli (nyelvjárási) sajátosságaitól megszabadulnak. – Egyéb tapasztalatom alapján említem meg, hogy hasonló „regionális egységesülés” például Tiszántúlon is megvalósulóban van. Ennek érdekében egységesül a záródó diftongus, a közép-tisztántúli zárt *ē*-zés a nagy regionális területi változatokban visszaszorul stb.

Ugyanakkor az egyre nagyobb területi formációvá váló „regionális köznyelvek” végül egymás „felségvizeire” hatolnak be. Így például Dunántúl több kisebb régiójában jelentkezik, noha enyhébb formában, a záródó diftongus – de csakis „regionális köznyelvi” szinten. Az úgynevezett „regionális köznyelvek” dinamikusaknak tűnnek. Talán nem csupán szubjektív vélemény részemről, hogy keményen ostromolják nemzeti nyelvünk egységes változatát is. Ez a jelenség már erősen kötődik az elmúlt három-négy évtized társadalmi-művelődési mozgásformáihoz. A mai értelmiség, alkalmazotti réteg meghatározó része falusi származású, illetőleg falusi rokoni kapcsolatokat gondoz. A helyi nyelvjárásokkal ugyan szembefordultak tanulmányaik, életkörülményeik folytán, egy részük már falusi-rokoni környezetben sem vállalja a szóban forgó változatot, ugyanakkor a legegységesebb változatig nem tudtak eljutni. Nem csupán iskolai tanulmányaikból fakadóan, hanem azért, mert nyelvi környezetük sem igényli, illetőleg végén nem birtokolja, nem használja ezt a változatot.

Ha a múlt század végén, a század elején még a nyelvjárások voltak a magyar köz- és irodalmi nyelv bázisai, akkor most a regionális „köznyelvi formációk” azok, amelyeket nem szabad a nyelv-művelésnek sem figyelmen kívül hagynia. – Beszélt köznyelvünkben nem csökken, hanem éppen növekszik a területi nyelvváltozatok hatása. Képesen szólva a „regionális köznyelvek” ütnek ezekre a jelenségekre a hitelesítő bélyeget. Tehát nem közvetlenül helyi nyelvjárási jelenségek hatolnak be a köznyelvbe – olykor az irodalmi nyelvbe is –, hanem a „regionális köznyelvek” által „hitelesített” formák. – Ugyanakkor a regionális köznyelvek a nyelvjárások irányába is a szűrő szerepét töltik be. – Hogy miért? Mert a nyelvjárást beszélő ember közvetlenül a regionális köznyelvvél találkozik beszédsszituációban: falujában vagy a környező vidéki városban.

A köznyelvre való törekvés roppant bonyolult folyamat – erősen differenciált eredményeivel. – A „kettősnyelvűség” jelensége falusi-paraszti kultúrában igen ritka, leginkább „másfélnyelvűségről” beszélhetnénk még ma is, ami a legkülönbözőbb variációkat mutatja – egészen a kevertnyelvűségig (= sem helyi nyelvjárás, sem regionális köznyelv). A köznyelviségre törekvők inkább a nyelvi váltás irányába igyekeznek. Érdekes módon itt a férfiak – akik már kiszakadtak a hagyományos nyelvi kultúrából – „vezetnek”. Ha a regionális köznyelvig eljutottak, akkor már családi környezetben sem kívánnak helyi nyelvjárásban beszélni.

A nők nyelvi élményei gazdagabbak: ha például városba járóként „példásan” elsajátították a regionális köznyelvet, családi környezetükben tudatosan vagy tudatlanul? könnyen váltanak át a hamisítatlan helyi nyelvjárásra is – gyermekükkel vagy idős nagyszülővel, rokonnal beszélgetve. Fiatalabbakról, illetve középkorúakról van szó. – Az iskoláskorúak – különösen a középiskolások – az iskola nyelvéhez erős szálakkal kötődnek. Nyelvi arculatuk egyébként még kialakulatlan.

Annak ellenére, hogy nyelvjárásaink erősen változnak, szürkülnek, a köznyelv behatolását mégis szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai korlátok akadályozzák. Idevágó összefüggésekről már szoltam. Másfelől a nyelvváltozatok konfliktushelyezetei interferenciajelenségeket szülnek. Beszélt nyelvi anyagunkban elég nagy számmal jelentkeznek úgynevezett hiperkorrekciós jelenségek, pl. *alcsó* (olcsó), *horja* (hordja), egy *holnap* múlva, *szólke*, *détás* nővér stb. – E kérdés már külön előadás témája lehetne.

A köznyelvre való törekvés markáns szociolingvisztikai összefüggéseket tükröz. – A volt szegényparaszti rétegben erősebb a köznyelviesség, mint a volt módos parasztok leszármazottaiban, ha fizikai munkakörben maradtak. – A falu átrétegződése az elmúlt három-négy évtizedben a nyelvhasználatban is nyomot hagyott. – A tovább tanuló gyermekek és unokák – és pozíciójuk felnőtt korban – erősen visszahatnak a szülők, nagyszülők nyelvi tudatára és szituatív nyelvhasználatára is. Ám nem szabad túlértékelni azt a szociolingvisztikai tény, hogy tömegek léptek ki szűkkörű nyelvjárási kereteikből az elmúlt évtizedekben. Ez egyben azzal a következménnyel járt, hogy a „szűrt” regionális elemek tömegesen jelentek meg egységesnek minősített nyelvváltozatokban. A regionális változatok közegében – és azon át – a köznyelvben területi elemek jelennek meg, miközben – ugyancsak a regionális változatok szűrőjén át – a helyi nyelvjárásokat a köznyelv bombázza. Ezzel bezárul az a kör, amely mai magyar nyelvünk főbb mozgásformáit meghatározza, és nehezen áttekinthető sokféleséget eredményez beszélt nyelvi változatainkban.

Balázs Géza

A nyelvi norma és a hagyomány

1. A norma elsősorban a szociológia, a hagyomány pedig a történelem, a néprajz, a művelődéstörténet vagy az antropológia terminusa. Mindkettőnek van azonban nyelvészeti vonatkozása is, amennyiben nyelvi normáról vagy nyelvi hagyományról beszélünk. A nyelvi norma a nyelvművelő irodalom, a szociolingvisztika vagy a nyelvészeti antropológia sokat idézett terminusa (vö.: Fülei-Szántó 1986).

A norma általános definíciója: „a csoport által létesített viselkedési, gondolkodási, érzési szabály, amelynek betartására az adott csoport megfelelő szankciókkal ügyel” (Csepe-li é. n. 171).

A hagyomány értelmezése pl. az ÉKSz. szerint: „Közösségben tovább élő (tudatosan ápolt) szokás, ízlés, felfogás, ill. szellemi örökség” (i. m. 497), illetve az Oxford English Dictionary szerint: „Régtől bevezetett és általánosan elfogadott szokás vagy eljárási mód, mely szinte a törvény erejével bír; ősi gyakorlat; a művészet vagy irodalom valamely ága vagy iskolája tapasztalatainak és gyakorlatának összessége (vagy része), melyet az elődök adnak át, s mely általában követésre talál” (ford. Nyíri 1989:8). Egy szerző hangsúlyozza, hogy „a hagyomány természetéhez tartozik, hogy biztosítsa az állandóságot, ha kell, akár erőszakos cselekvés árán is” (vö. Watzlawick 1990:49). E meghatározásokban közös a csoport, a közösség, a szabályzerűség, a megőrző-konzerváló jelleg; vagyis ezek a norma és a hagyomány közös jellemzői.

2. A nyelvi norma – Tolcsvai Nagy szerint – az a szociokulturális szabályrendszer, amely a nyelvhasználatot konkrét egyedi megvalósulásában szabályozza. Kerete a beszélő közösség a maga nyelvi praxisával és hagyományával, megvalósítója az egyén, aki gyakorlati tudásával, kommunikatív kompetenciájával fölismeri a norma éppen akkor aktuális részét, és eszerint beszél (Tolcsvai Nagy 1992:7). Ebben a meghatározásban a nyelvi norma részévé válik a hagyomány. E fogalmak szemantikai környezetében azonban mások is szerepelnek: divat, előítélet, gyakorlat, hajlam, intézmény, ízlés, készség, konvenció, megszokás, szokás, mentalitás, paradigma, ritus, szabály, technika, törvény (vö. Nyíri 1989:8).

A csoportnormák, a helyi hagyományokhoz hasonlóan egy elvont nemzeti normába, hagyományrendszerbe illeszkednek.

3. A modern nemzet kommunikációs és érdekközösség, amelynek tagjait történelmi emlékek, vagyis hagyományok kötik össze, s ez okozza a folyamatosság érzését: a feladatvállalást, a küldetésstudatot, az élet alapvető célját, értelmét. Az emlékek vagy hagyományok megszállásához, egyszersmind meghaladásához azonban hozzátartoznak a kollektív emlékeket

rendszeres ismétlődéssel fölelevenítő ünnepek. Az ismétlődés bármennyire is ritusszerű, pontosságra törekvő, mégis elmozdulást jelent az eredeti állapothoz képest. Bár a nyelv alapvetően konzervatív, vagyis hagyományos természetű, szüntelenül mutatja ezt a változást természetesen az egyes nyelvi szintek tulajdonságainak megfelelően nem azonos arányban. Vannak ugyanis erősebb „hagyományú”, „normájú” nyelvi jelenségek.

Whitehead és Russell megfogalmazták, hogy „az, ami magában foglalja egy gyűjtemény teljességét, az nem lehet a gyűjtemény része” (Watzlawick 1990:34), ily módon a hagyomány attól függetlenül létezik, valóságos elvonatkoztatás, hogy a mezőjébe tartozó dolgok szüntelen mozgásban, átalakulásban vannak.

4. A nyelvi folyamatosságot tekintély és azt képviselő elit tartja fenn. Ez kedvez bizonyos, privilegizált helyzetű csoportahagyományoknak, de nem jelenti azt, hogy ősi nyelvi jelképek ne őrződhetnének meg. Az elit biztosítja a nyelvi szubkultúrák, csoportok közötti vertikális és horizontális kapcsolatot, a kulturális javak mozgását. Az elit képviselői koronként mások, általában az értelmiség, intézményei: az iskola, a tömegtájékoztatás. Az etnikai azonosságtudat jegyében a nemzetépítés egész Kelet-Közép-Európában az anyanyelvi kultúra fejlesztésével kezdődik, ebben fontos szerepet kapott a nyelvtudomány, a nyelv művelés, az anyanyelvi ápolásához szükséges fórumok, intézmények megteremtése (Csepeli 1992:22). Az etnikai azonosságtudathoz szorosan hozzájárulnak a nemzeti szimbólumok; s ebben vezető szerepük van az ősi, sokszor tudatalatti nyelvi szimbólumoknak (jelképeknek), a szavakban, szó szerkezetekben, frazeológiai egységekben (pl. *szülőföld, szülőhaza*) fölfedezhető érzelmi jelentéseknek, és más vizuális és auditív nemzeti jellemvonásoknak (Csepeli 1992:77-9).

A normáknak és a hagyományoknak fontos szerep jut e nemzeti szimbólumok őrzésében, a hozzájuk való érzelmi viszony kialakításában: ám minden egyes megnyilvánulás a megerősítés és a kis megváltoztatás, újraalakítás, újragondolás lehetőségét rejt magában. Ez odáig mehet, hogy egészen ősi jelképeknek ma már nem tudjuk/tudhatjuk a jelentését, mégis gyakoroljuk, használjuk őket, a hegeli „megszüntetve megőrzés” kategóriája jegyében (Hegel 1971:396, valamint Hockettra utalva: Nyíri 1989:15, Balázs 1992).

5. A nyelv alapvető kettősségei, kétarcúságai tűnnek föl e törvényszerűségek alapján.

5.1. A nyelv egyszerre mutat divergens és konvergens fejlődési jellemzőket. Vagyis bizonyos jellemzői, különösen a nyelvi norma irányába ható változások összetartó jelleget mutatnak, ám ezzel együtt a széttartó tendenciák is kimutathatók. Gondoljunk csak a nyelvi egységesülésre; és annak ellentétére, az újabb széttagolódásra. A hagyomány egyébként mindkét mozzanatban tettenérhető. Bizonyos nyelvi alapformák, szövegtípusok, folklórműfajok stabil megőrződést, általános elterjedést mutatnak, mások változékonyak és helyiek: nyilván valamilyen szűkebb hagyomány megtestesítői és hangsúlyozói.

5.2. A másik nyelvi törvényszerűség: az egyszerűség és a bonyolultság ellentéte. A nyelvek, a nyelvi részrendszerek az egyik oldalon egyszerűsödnek (pl. a magyarban a szóvégi magánhangzók lekopása), azonban bonyolulttá válnak a másikon (pl. az elsorvadó esetvégződés helyét pre- vagy posztpozícióban lévő nyelvi elemek veszik át).

5.3. A harmadik nyelvi alaptétel: a nyelv kreativitás és szüntelen átvétel/ismétlés egyszerre. Úgy tűnik, hogy az idiomatizmusok, a nyelvi hagyományok jeles mutatói a nyelv lényegéhez tartoznak; ez nyelvészeti antropológiai tény, elsajátításuk és használatuk kulturálisan függő és kötött. A kód vagy kódok történeti stabilitását a norma és a hagyomány őrzi, fenntartva a nemzeti gondolkodási formát.

6. Öntudatlanul és tudatosan használjuk tehát a norma és a hagyomány módszereit. Viszonyunk, ha tudatosítjuk ezt a kapcsolatot, kétféle lehet: a) idealizálhatjuk, mindent ehhez mérhetünk, ehhez igazíthatunk (az antikvitás föltétlen tisztelői tartoznak ide), b) tagadhatjuk azzal, hogy megkötnek, hogy nem demokratikusak, hogy nem engedik az egyéniséget kibontakozni (a szabadságpártiak tartoznak ide).

Természetesen mindkét viszonyban van valami túlzás és türelmetlenség.

A kultúra története ugyanis a normák, hagyományok története is. A nyelvben őrzött normáké és hagyományoké is. A kulturális identitás, a nemzetkarakter fontos része, Kelet-Közép-Európában egészen hangsúlyos része.

Van benne „megkötő” jelleg: vagyis ragaszkodni kell hozzá, óvni-ápolni, rítusosan megismételni, továbbadni. Határaik és határaik védelme koronként és közösségenként mások, rendszerint ezek átlépését is bonyolult, ám alig tudatosult szabályok írják elő. Mert naponta és rendszeresen – nyilvánvalóan minták szerint is – eltérünk, ellengünk a normától és a hagyománytól, s azután visszatérünk hozzá; próbálgatjuk határait, majd visszavonulunk jól ismert és otthonos, zárt területére, magunkkal víve a határokon túli „világ” új normáit és hagyományait. (Gondolhatunk itt a gyermeknyelvre, a flörtölő beszédre, a különféle titkos nyelvekre, nyelvi tréfákra és játékokra, a mindennapi nyelvhasználat ezernyi kilengésére.)

A norma és a hagyomány tehát magunk szabta és alakította szabály, kötelezettség, mely nélkül nem tudna létezni a társadalom, s nélkül az egyén sem. Fölszámolásuk – mint azt szociológusok és pszichológusok konkrét példákon, egyéni és közösségi tragédiákon bemutatták – múlttalan, gyökértelen, sehová sem tartozó tömegemberhez, tömegtársadalomhoz, anarchiához vezet. A norma és a hagyomány tehát az emberi léthez, a szabadsághoz kell: konzervativizmus és liberalizmus így kapcsolható össze, mert egyiknek sem mond ellent. Mint Hayek mondta: „A szabadság építménye ingatag, ha hiányoznak belőle az elemi hagyománytisztélet mozzanatai – a konformitás, a konvencionális, az áhítat és az alázat” (idézi: Nyíri 1989:7).

7. Elemi törvények ezek, amelyeket sok ezer éve megfogalmazott és őriz a népi emlékezet bölcs mondásokban, közmondásokban. Ám, ha tudományunk megküzdött igazságai folytán többet tudunk róluk, akkor kötelességünk hangsúlyozni és hangoztatni. Ez már tudományunk normájához és hagyományához tartozik, annak belső normája, hagyománya. A nyelvtudomány, a néprajztudomány ebből a szempontból különösen mintaként állítható. Hiszen mindkét tudománynak sok társadalmi, művelődéstörténeti, sőt politikai kapcsolata, olykor népmozgalmajellege is van. Ahogy utódainkért felelősséget érzünk, úgy elődeinkért is azt kell éreznünk. Belső normáink és hagyományaink pedig a „múltat bevalló” számvetésre, s erre alapozott, antropológiai indíttatású nyelvi tervezésre sürgetnek bennünket.

Felhasznált irodalom:

Balázs 1992 = Balázs Géza, A megszüntetve megőrzés. Jelen és történetiség a frazeológiában. Előadás az Állapot és történet – szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben című konferencián. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1992. október 7. – Csepeli é. n. = Csepeli György, A szociálpszichológia vázlata. Múzsák, 2. kiadás, Budapest, é. n. – Csepeli 1992 = Csepeli György, Nemzet által homályosan. Századvég, Budapest, 1992. – Füleli-Szántó 1986 = Füleli-Szántó Endre szerk.: Norma-átlag-eltérés. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs, 1986. – Hegel 1971 = Hegel, G. W., A jogfilozófia alapvonalai. Akadémiai, Budapest, 1971. – Nyíri 1989 = Nyíri Kristóf, Keresztút, Filozófiai esszék. Kelenföld Kiadó, Budapest, 1971. – Tolcsvai Nagy 1992 = Tolcsvai Nagy Gábor, A nyelvi norma. Eszmetörténeti elemzés. Kandidátusi értekezés tézisei. Kézirat. Budapest, 1992. – Watzlawick 1990 = Watzlawick, Paul–John H. Weakland–Richard Fisch, Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei. Gondolat, Budapest, 1990.

Normaváltás közben

Jól ismert tény, hogy nemcsak a könyveknek, hanem a szavaknak is megvan a maguk sorsa. Népszerűségük, sőt – bizonyos határok között – jelentésük is éppoly változó, mint az a társadalom, amely használja őket. Különösen így van ez nagyobb szabású politikai átalakulások idején, amikor a szavak divatja szinte hónapról hónapra változik, barométerszerű pontossággal mutatva az adott időszak szellemi időjárásának jellegét: elborulásait és kiderüléseit egyaránt.

A kérdés tehát, amelyet megvitatásra javasolok (nemcsak ezen a konferencián, hanem általánosságban is), a következő: milyen változási tendenciák, fontosnak látszó fejlődési irányok tapinthatók ki a mai magyar nyelvhasználatban, s vannak-e ezek között olyanok, amelyek valamiféle összefüggésbe hozhatók mindazzal az egyéb, nem nyelvi változással, amelynek az utóbbi közel fél évtizedben tanúi és részesei lehettünk. S továbbmenve: jogos-e egyáltalán az a feltételezés, hogy a politikai-gazdasági változások egyszersmind nyelvi-nyelvhasználati változásokat is gerjesztenek, sőt új normát (vagy legalább „sztenderd”-et) hoznak létre?

E kérdésekre természetesen nem ebben a pár perces felszólalásban próbálok meg választ adni (nem is tudnék), hanem csupán felvetem őket, és a továbbiakban egyetlen részletkérdésre: a közéleti nyelvhasználat stílárís fellazulásának, oldottabbá válásának jelenségére korlátozom mondanivalómat.

Nem volt olyan régen, hogy ne emlékezhethénk rá: az előző politikai rendszernek egyik legjellegzetesebb és legellenszenvesebb sajátossága volt az ún. hivatali nyelv szürkesége, köntörfalazó körülményessége, elvontsága, amely a szűkebb értelemben vett hivatali szférán messze túlterjedve lényegében minden legális közéleti megnyilvánulást áthatott. (Ez ellen az életidegen hivataloskodás ellen próbált fellépni a maga szerény eszközeivel a Hivatalos nyelvünk kézikönyve című kiadvány 1976-ban, majd a Deme László és Grétsy László szerkesztésében közreadott Iratszerkesztési és -fogalmazási tanácsadó 1987-ben.)

Az utóbbi időben – talán éppen a hajdani egyszürkeségnek az ellenhatásaként, tagadásaként – mindinkább teret nyer a közéleti nyelvhasználatban az oldottság, a könnyedség, amely egy-egy bizalmas, sőt argónyelvi elemet is megenged a szónoknak, nyilatkozónak. Hadd idézzek néhány, egészen friss példát! Mindegyiket saját fülemmel hallottam a rádióban vagy a televízióban. A parlamentben egy képviselő arra hívja fel a figyelmet: sokan azt hiszik, hogy *jó buli* az önkormányzati lakások megvétele. Belügyminiszterünk egy vidéken tartott beszédében kijelenti, hogy az Állami Számvevőszék „nem bírja *muszklival*, erővel” (azt nem jegyeztem fel, hogy mit nem bír, de ez most nem is érdekes). A *lerobbant* szót két ízben is hallhattuk: egy rádiótudósításban az állami ipar, a már említett képviselőházi felszólalásban a budapesti bérházak jelzőjeként. A pálmát azonban véleményem szerint az APEH egyik vezető tisztségviselője viszi el, aki a 168 órának nyilatkozva arra figyelmezteti a hallgatóságot: mindenki jobban teszi, ha idejében benyújtja részletes vagyonynyilatkozatát, mert később „olyan bizonyítási nehézségekkel kell szembenéznie, ami tényleg *macerás*” (nyomtatásban is: 168 óra, 1992. szept. 29. sz. 19. old.).

Sietek hozzátenni, hogy mind a négy argónyelvi (ízű) kifejezés halálosan komoly tárgyú és hangvételi közéleti megnyilatkozásban hangzott el, mégpedig úgy, hogy a beszélő hangképzése vagy intonációja sem érzékeltetett semmiféle „idézőjelbe tételt”. Szó sem volt tehát valamiféle metakommunikatív kikacsintásról, hogy „tudom, nagyon is tudom, hogy ez a szó stílárísan nem illik ide, de hisz éppen ezért használom, hogy oldjam a téma komorságát és felhívjam magamra a figyelmet”. Nem, semmi ilyesmit nem éreztem a beszédükön.

Így egy pillanatra még az a gondolat is megkísértett, hogy az illetők nincsenek is tudatában annak, hogy szóhasználatukkal áthágták a jelenleg érvényben levő nyelvi norma (de legalábbis a stílusnorma) határait. Ám ezt a feltevést mint teljesen tarthatatlant nyomban el is vettem. Mind a négyen (a miniszter, a képviselő, a főtanácsos és a rádiótudósító)

olyan emberek, akik pontosan tudják, hogy mit akarnak mondani, s ha ezt mondták, bizonyára azért tették, mert ezt és így akarták mondani.

Ha viszont így áll a dolog – folytattam töprengésemet –, nem lehet-e, hogy az én nyelvérzékemben van a hiba, vagyis hogy én vagyok az, aki nem vette észre, hogy időközben megváltoztak azok a korlátozások (Károly Sándor kifejezésével élve: „nyelvrétegbeli kötöttségek”), amelyek ezeknek a szavaknak a használhatóságát megszabják? Hol van az megírva, hogy egy „állandósult” stílusértéknek az idők végezetéig állandónak is kell maradnia?

Mindez eszembe juttatta azt a mondatot, amelyet még a hatvanas évek közepén idézett Kolozsvári Grandpierre Emil Ernest Weekley angol szófejtő szótárából: „Az a nyelv, mely az idősebb nemzedék életében slang volt, a következő nemzedék életében irodalmi nyelvvé válik” (Utazás az argó körül. Kritika, 1965. 5. sz. 41. old.).

Ez igaz lehet az angolra, döntsék el, akik ezt nálam jobban tudják. A magyar nyelv azonban meglehetősen konzervatív ebből a szempontból. Idestova nyolcvan éve annak, hogy Kosztolányi a Csibésznyelv című cikkében azt írta a *dohány* szóról, hogy „nem is olyan régen minden bohém *dohány*-nak hívta a pénzt. Ma [azaz 1914-ben!] a bohémek a pénzt *pénz*-nek hívják, csak a vidéki családapák beszélnek még *dohány*-ról” (A hét, 1914. máj. 10. sz.; újra közölve: Nyelv és lélek. Bp. 1971, 31. old.). Ennek ellenére a *dohány* főnév ebben a jelentésében ma is határozottan argónyelvi színezetű. Lehet, hogy a mai „bohémek” sem használják, de köznyelvvé sem vált.

A magyar művelt köznyelv tehát ellenáll az effajta „alulról való bővülésnek”. Ha a *dohány* ’pénz’ nyolcvan év alatt nem tudott semlegessé, stilisztikailag „jelöletlenné” fakulni, gondolhatjuk-e komolyan, hogy pl. a *macerás* szónak ez valaha is sikerülni fog? Talán a *lerobbant*-nak és a most példával nem szemléltetett *lepusztult*-nak van némi esélye a köznyelvi válásra.

Hogyan közelítsen a nyelvművelő a nyelvi rétegeknek, konvencióknak, kódoknak és alkódoknak ehhez a konfliktusához, ma – rendszerváltás után és normaváltás közben? A választ bizzuk mostani és későbbi vitáinkra. Egyelőre csak annyit, hogy a „nyelvi egységesülés” voluntarisztikus ízü erőltetése helyett számomra is rokonszenvesebb a Tolcsvai Nagy Gábor által találóan elkeresztelt „rendezett sokszínűség” (A nyelvművelés esélyei. Valóság, 1989. 10. sz. 102–103. old.), egyforma hangsúllyal a *rendezetttség*-en és a *sokszínűség*-en!

Békési Imre

A nyelvhelyesség néhány pragmatikai kérdése

1. Pragmatikai kérdéseken itt, e rövid referátum keretében a nyelvhasználat olyasféle kérdéseit értem, amelyek mondat szerkezetben nem válaszolhatók meg, ezért a kutatás mondatkeretében föl sem merülnek, vagy ha mégis, akkor a nyelvhelyességi vétség gyanújába keverednek. E kérdéskör a partner interpretáló szerepével kapcsolatos, ezen belül is egy alapvető különbséggel, amelyre 1992 nyarán, Egerben, az anyanyelvi oktatási napok nyitóelőadásán Petőfi S. János hívta fel a figyelmet. E különbség abból származik, hogy az ’értelem’, amely egy adott nyelvi megnyilatkozás értelmezése folytán a partnerben létrejött, mily mértékben eredt ismereteinek ’nyelvi’, illetőleg ’világra vonatkozó’ forrásaiból; más-ként fogalmazva: az adott megnyilatkozás miféle nyelvi ismereteket és miféle valóságismereket mozgósított benne, hívott elő belőle interpretálás közben.

2. E bevezető gondolatmenetet egyetlen példával szemléltetem. Tanulságai nem vonják kétségbe a mondat különféle részelemzéseinek értelmét; ezek nyelvészeti és didaktikailag továbbra is fontosak maradnak. Általa csupán azt szeretném kiemelni, hogy e különféle (jelen esetben főként szintaktikai) összefüggéseket ajánlatos tágabb, azaz szemantikai-prag-

matikai keretben tárgyalni. Az (1) jelű példa anya és fia párbeszéde. Kettejük közös előismeretének szintaxis fölötti működését láthatjuk benne:

(1a) – *Anya, ki tudtad venni a zsírfoltot a nyakkendőből?*
– *Igen, fiam. Ott találd a fogason az előszobában.*”

A fenti párbeszéd beszédhelyzetében a fiú az újra viselhetővé tett *nyakkendő*-jét keresi, anyja – közös előismeretükként – nem ismételheti meg válaszában a *nyakkendő* szót. E konverzációs tilalom következtében (vö. P. Grice: *Logic and conversation*, in: Cole and Morgan (eds.): *Syntax and Semantics III*, 1975.) az *ott találd* szókapcsolat (határozott tárgyra utaló) igealakja a *zsírfoltot* tárgyra utalna vissza egy olyan ’lehetséges világ’-ban, amelyben a kérdező azt a valamit keresi, amelyet partnere valamiből vett ki, pl.:

(1b) „– *Kivitted a zsebemből a kulcsot?*
– *Igen, fiam. Ott találd a fogason az előszobában.*”

Az (1b) jelű példából visszatekintve úgy találhatnánk, hogy az (1a) jelű példában meg nem ismételt *nyakkendő* szó hiánya miatt a *találd* igealak koreferenciája hibás: nem a *nyakkendő*-re, hanem a *zsírfolt*-ra utal vissza. Nyilvánvaló azonban, hogy az anya és fia „világismeretében” nem csak a „közös előzmények” vannak jelen, vagyis az, hogy jelenleg mit keres a fiú. Ebben a példában a „közös előismeret” is része a világismeretüknek, amely szerint *ha foltot vesz ki valaki valamiből*, akkor a kivett *folt* – mivel ez az előzetes kívánság szerint nem létezik – érdektelen; hollétére vonatkozólag már nem teszünk fel (s így nem is várunk) kérdést. (A „közös előzmények” és a „közös előismeretek” megkülönböztetését vö. Deme László tanulmányában, in: Rácz E. és Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, 1983. 33.)

3. A fentiek közelebbi szemléltetésére három példa következik, mindháromban az *aki/ amely/ami* vonatkozó névmási kötőszót vizsgálom, közelebről azt, hogy a benne lévő nyelvi ismeret mellé a partnernek miért kell világismereteket is mozgósítania. A (2a) és a (2b) jelű példák azt reprezentálják, hogy a világismeret áthidalhatja a nyelvhasználati szabálytalanságot is, ha a megnyilatkozásban leírt tényállás komponenseinek kapcsolatai nyilvánvalóak:

(2a) *Az asztalra az asszony utóételnek tőkéről szedett szőlőt varázsolt, amely vadon nőtt a faluban.*

(2b) *Utóételnek az asszony tőkéről szedett szőlőt varázsolt az asztalra, amely vadon nőtt a faluban.*

Az *amely* kötőszó „antecedensei”-ként számba jöhető két főnév (*szőlő*, *asztal*), illetőleg az általuk denotált két „valósággrész” ismerete annyira konvencionális, hogy az (1b) jelű változat szórendi hibája sem okoz értelmezési zavart. A *szőlő*-ről, valamint az *asztal*-ról korábban szerzett s általánosított tudástól nem tér el a megnyilatkozásban adott aktuális tudás: a *szőlő* nőhet vadon, a *szőlőt tőkéről szedik*, étkezési formaként a *szőlőt asztalon* is fel szokták tálalni; úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy az a „jelentésmező”, amelybe a *szőlő* főnév e megnyilatkozás részeként aktuálisan beletartozik, egybeesik e főnév konvencionális jelentésmezőjével. Az ilyen helyzetben az *amely* kötőszó főnévi antecedensének szórendi helye nem lehet igazán helytelen.

A következő két példában nem az antecedens szórendi helye, hanem maga az *ami* kötőszó használata helyteleníthető:

(3) *Csökkentették a fegyverkezést, ami tönkretette a gazdaságot.*

A (3) jelű újságnyelvi példában elsősorban azért helyteleníthető az *ami*, mert így hiába áll közvetlenül a főnév után. Az újságolvasó – aki korábbi cikkekből már járatos a *fegyverkezés*

gazdasági összefüggéseiben – két, teljesen ellentétes „tudás”-t rendel a megnyilatkozáshoz. Az egyik „tudás” szerint okozati-okai viszony van a két tagmondat között; ebben az esetben tehát *ugyanis, mert* kötőszónak kellene állnia az *ami* helyén:

Csökkentették a fegyverkezést. Ez *ugyanis* tönkretette a gazdaságot.
Csökkentették a fegyverkezést, *mert* tönkretette a gazdaságot.

Ha viszont a *fegyverkezés csökkentését* olyan országokkal kapcsolatban értelmezi az újság-olvasó, amelyek eddig hasznot húztak a *fegyverkezés*-ből, akkor a két tagmondat jelentése között oki-okozati viszony van:

Csökkentették a fegyverkezést, s *ezzel* tönkretették a gazdaságot.

A következő (4) jelű példában nem elég informatív az *ahol*. Ha helyette a *mivel*-t használta volna az író, akkor még az összetett megnyilatkozás szintaktikai szerkezetét is könnyebben tárták volna fel (mondattani gyakorlaton) magyar szakos tanárjelöltek. Így azonban előbb rekonstruálniuk kellett a megnyilatkozásban leírt tényállást:

(4) „¹A Szilágyi-emléknél, ²*ahol* a pálya nagyon hirtelen fordul, ¹a nő, ³*amint* a bambusszal kormányzott, ¹a bot végével megütötte János halántékát.” (Gábor A.) (Rácz E. – Szemere Gy.: Mondattani elemzések, 1021. példa)

Ez a példamondat („összetett megnyilatkozás”) szintaktikai szempontból jól áttekinthető:

1 *ahol*2 1 *amint*3 1.

A szemináriumon mégis akadt néhány tanárjelölt, aki nem látta át a szintaktikai összefüggéseket. Ennek meglepő oka az volt, hogy nem tudták „kontextualizálni” a megnyilatkozás konvencionális jelentéskomponenseit, és pedig azért nem, mert nem tudták rekonstruálni azt a „tényállás”-t, amelyről a megnyilatkozás szól. A következőkben azt a csoportbeszélgetést idézem fel, amely során létrehoztunk egy mindenki számára elfogadható interpretációt.

– Hol történhetett meg az idézett megnyilatkozásban leírt cselekvés?

– Valami olyan égvönön, ahol a *bambusz* eszköze lehet a vele végzett cselekvésnek: Indiában, csendes-óceáni szigeten stb.

– Lehet-e *Szilágyi-emlék* a feltételezett *bambuszkörnyezetben*?

– Legfeljebb ott, ahol emlékműállításra képes és alkalmas nagyságú magyar kolónia él. (Ekkor többen felismerik, hogy a *bambusz* és a *bot* koreferens, vagyis a *bot bambuszbót*; referenciája pedig egy tárgy, amivel a *nő kormányoz*. A *kormányoz* ige tehát valamiféle járművel kapcsolatban.)

– Miféle járművet *kormányoz*-nak *bambuszbót*-tal?

(A beszélgetésben itt felmerül a *fakutya*, amit bottal hajtanak, kormányoznak; mások a vitorláscsónak vízszintes vitorlafeszítő rúdját említik meg. Ismét másokban felidéződik a „Vadvizország” című természetfilm, amiben egy pákász rúddal tolja-kormányozza a csónakot. Ezt a lehetőséget mindenki reálisnak tartja.)

– A *bottal a nő* csónakot *kormányoz*, vagyis a *pálya* vízi pálya.

– Miért *ütötte meg a bottal a nő János halántékát*? Szándékosan? (Erre semmi kontextuális adat, azaz nyelvi ismeret nem utal. De a pusztán véletlenre sem utal nyelvi tény. Van-e olyan szó, kifejezés a megnyilatkozásban, amely esetleg kapcsolatba hozható a *megütötte* igével?)

– Miért van fokhatározója a *hirtelen* határozónak? Nem redundáns elem a *nagyon*?

– Ha a *pálya* (amelyről most már tudjuk, hogy vízi pálya) nem csupán *fordul*, nem is csak *hirtelen fordul*, hanem *nagyon hirtelen fordul*, akkor az ennyire kiemelt körülmény közvetett oka lehet a *megütötte* cselekvésnek. Ez a történet (Petőfi S. János elemzéseiben: „tényálláskonfiguráció”) így rekonstruálható:

... a pálya nagyon hirtelen fordult, ENNEK KÖVETKEZTÉBEN a nő megbillent, és ENNEK KÖVETKEZTÉBEN a bot végével megütötte János halántékát.

Az összetett megnyilatkozást tehát egy tagmondattal kibővítettük: ¹A Szilágyi-emlék-

nél, ²ahol a pálya nagyon hirtelen fordul, ¹a nő, ³amint a bottal kormányzott, ¹megbillent, ⁴s a bot végével megütötte János halántékát.

Ábrázolva:

1 ahol² amint³ 1 s⁴

A (4) jelű példa csoportos elemzésének itteni felidézésével kettős tanulásra szeretnék jutni. Egyik az, hogy az *ahol* kötőszó helyére beírható *mivel* kötőszó olyan nyelvi ismeretet idéz fel az olvasóban, amely nem csupán szintaktikai összefüggést hoz létre, hanem emögött szemantikait is, nevezetesen a kauzalitást. A példa meglehetősen esetleges szintaktikai kapcsolatai mögött egy általánosíthatóbb szemantikai összefüggés húzódik meg:

Egy adott helyen, mivel egy addigi körülmény nagyon hirtelen változik meg, a szereplő, amint ténykedik egy eszközzel, kárt okoz vele a partnerének. (Esetleges más tényekkel kiegészítve a „konfiguráció”-t: A sarokasztalnál, mivel nagyon hirtelen megnőtt a tömeg, a férfi, amint felemelte poharát, a sört rálötytyintette Éva ruhájára.)

4. Az elmondottaknak természetesen szövegtipológiai vetületük van. Szépirodalmi alkotásokban kevesebb a viszonyításokat célratörő pontossággal kifejező *mivel* , és gyakoribb a csak tényeket azonosító *ahol*. Aki valamilyen célból szabatosan akarja kifejezni magát, az kevesebbet bíz a partner interpretáló tevékenységére. Ha ebben hibázik, hibája nem nyelvhelyességi természetű, hanem kommunikációs. Az ilyen természetű nyelvhasználati zavarok keskenyebb-szélesebb sávként övezik a nyelvhelyesség klasszikus témáit. Egy-másba való átnyúlásaikat különféle szövegfajtákban lenne érdemes vizsgálni.

Heltainé Nagy Erzsébet

A megértés változatai

(A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben)

Mondanivalómat annak kiemelésével kezdem, hogy fontos tudatosítani önmagunkban is a mostani tudománytörténeti pillanatot, azt, amikor ma újra átgondoljuk a nyelvművelés lehetőségeit, elveit és módszereit. Amit ma teszünk tudományos vizsgálat tárgyává, talán nagyobb fontosságra tesz szert, mint máskor. Kérdésfelvetéseink, esetleges eredményeink hatással lesznek arra, hogy mit tekint a magyar társadalom a közgondolkodást meghatározó nyelvi, kulturális, nemzeti hagyomány részének, hogy mi, miképp válik alkotóelemévé a jövő Magyarországnak.

Ezek előrebocsátása után mégis úgy gondolom, hogy a nyelvművelés elveinek kidolgozásakor ma és a közeli jövőben nem azt kell fő feladatunknak tekinteni, hogy a hagyományos, de tartalmukban ma is érvényes tudományos kategóriák helyett öncélúan újabbakat dolgozzunk ki, hiszen tele vannak jó kategóriákkal a szótárak, kézikönyvek, hanem a meglévő eredményeknek olyan újragondolására, újrastrukturálására van szükség, amely minőségileg újíthatja meg gondolkodásunkat a nyelvművelés tekintetében is.

A mai nyelvművelést gyakran nevezik kommunikációközpontúnak is, valójában én is ezt jelöltem meg előadásom témakörének. Bárczi Gézátt idézem: „E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogy forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja, és szolgálta; ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek – a kommunikációnak – eszköze, értelmét veszti.” (Magyar Tudomány 16:609; idézi Lőrincze Lajos is: In: Emberközpontú nyelvművelés. 1980 15.) E sorok örök igazságát mindannyian elismerjük, de azt is, amit Lőrincze Lajos ehhez hozzátett: „Nyilvánvaló, hogy a nyelv gondolatközlő szerepét soha nem vonta kétségbe a régi nyelvművelés sem. De a mai nyelvművelés ezt, a

megértés-megértetés, a kapcsolatteremtés funkcióját tette a középpontba, ennek lett a függvénye a nyelvművelés elmélete és gyakorlata, legalábbis többségünk szándékában” (Lőrincze: i. m. 17.).

Mindenesetre, még ha sokszor üres szónak tűnik is a kommunikáció, éppen mivel a nyelv lényegét ragadja meg időállóan, úgy gondolom, hogy ha lesz nyelvi tervezés, nyelvművelés holnap is Magyarországon, ezen a kapcsolódási ponton folytatódhat az építkezés. Valamiféle kommunikációs szempontú, sokkal inkább szemléletű nyelvművelésnek kell még jobban kirajzolódnia. Ezen az alapon kell az elveket kidolgozni, és az ezekre épülő gyakorlati munkát végezni. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a továbbiakban a kommunikációnak ezúttal csak vagy elsősorban nyelvi vetületéről szólok, magát a kifejezést a nyelvre, a beszédre szűkítem le.

Óriási feladatok állnak tehát a nyelvművelés előtt. Bár úgy is fogalmazhatnám, hogy nincs más dolga, mint a nyelvtudomány időtálló eredményeinek alkalmazása, adaptálása, vagyis, hogy lépjen az általános nyelvtudomány – s nemcsak a külföldi – eredményei után, és dolgozza ki a kommunikációs nyelvszemléletnek megfelelő nyelvművelői elveket és normarendszert. Mert eddig elsősorban a saussure-i értelemben vett lingvát alapul véve fogalmazta meg azt az eszményi normarendszert, amely nem, vagy csak bizonyos szűk rétegekben valósult meg, de amelyről természetesen ezután sem mondhatunk le. Nagyon fontosnak tartom ezért a korábbi évtizedek nyelvművelésében elért eredmények ébrentartását, gondozását, továbbépítését, az eddigi gyakorlatban kialakult normatív nyelvhasználat segítését, tudatosítását.

De mi lehet ennek a bizonyos kommunikációs nyelvszemléletnek a központi, a nyelvművelés szempontjából legfontosabb értéke, amelyre az elveket és a gyakorlatot lehet építeni? Feltétlenül a címben is jelölt megértés, vagyis az, hogy a kommunikáció milyen mértékben valósult meg, azaz mi az értéke a kommunikáció során létrejövő jelentésnek. Mindjárt mondom, hogy a megértés, bár alapvető szempont, nagyon sok más szemponttal egészül ki, mert jól tudjuk, a legsilányabb közlést is bizonyos fokig megérti a mai ember.

Leszűrve a nyelvtudomány különböző ágainak eredményeit, aszerint, hogy milyen mértékben valósul meg a megértés a kommunikáció során, vagyis miként jön létre a jelentés, ismétlem, nagyon leegyszerűsítve, három alapvető kommunikációs szituációt tudok elképzelni.

1. Az első, a legkönnyebben megfogható, a tömörség miatt most tudományos kommunikációnak nevezett típus. Amikor a jelentés, azaz a jel/megértés tört értéke egy, vagy legalábbis a kommunikációban részt vevők szándéka erre irányul; az adó is, a befogadó is a jel egyetlen és legpontosabb jelentéséhez kíván eljutni. Ez az eredmény persze nagyon ritkán valósul meg.

2. A második alaptípus a művészi, azaz az előzővel szemben az érzelmi alapú kommunikációs szituáció, amikor a közlés folyamatában részt vevők a jelentés értelmi síkján túl érzelmi tartalmaikat is minél tökéletesebben közvetíteni akarják. Ilyenkor a jel/megértés tört értéke a végtelen felé tart, azaz a jel egyetemes jelentését akarják megtalálni a közlés folyamatában részt vevők. Ilyenkor válik a nyelv stílussá.

3. A harmadik és a legfontosabb a hétköznapi kommunikációs szituációk sokasága, az előbbi két szélső pólus között elhelyezkedő végtelen számú átmeneti esetek tömege, a tulajdonképpen élő nyelv. Ebben a sávban mindig konkrétan kell értékelni a kommunikáció összes elemét, célját, helyét, idejét, a kommunikációban részt vevők műveltségét, egymáshoz való sokszínű viszonyulásait, kapcsolatukat, amely lehet munkatársi, baráti, hivatalos, familiáris stb. Típusonként, esetenként kell értékelni azt, hogy a közlés összes eleméhez képest mennyire jött létre a jelentés, a befogadó felől a megértés mennyire volt eredményes.

Ebben a három alaptípusban valójában a szóbeli és írásbeli kommunikáció minden esete megragadható, leírható a kiemelt központi érték, a megértés eredményességének szempontjából.

Az elmondottakból, a három kommunikációs alaphelyzetből elsősorban az következik, hogy sokféle norma él és élhet egymás mellett, és a normák nem állnak alá- és fölérendeltségi

viszonyban, érvényességi körük és kommunikációs teherbírásuk azonban erősen különböző. Úgy is mondhatnánk, hogy norma az, ami egy nyelvközösség szokásával megegyezik, s ott, akkor normán kívüli az, amely vele ellentétben áll. (Gombocz Zoltán sokat idézett szavai ezek a nyelvi helyességről, kissé átalakítva.) Falusi családi beszélgetésben pl. normának tekinthető a dialektus, kocsmai baráti találkozón esetleg az argó, vidéki városokban a regionális köznyelv. Nyilvánvaló azonban, hogy az argó csak kivételes esetben engedhető be például a parlamentbe, diplomáciai társalgásba.

A nyelvművelés gyakorlati feladata tehát a kommunikációs szituációk tipizálása és az egyes típusokban a legtökéletesebb jelentést megvalósító nyelvi eszközök leírása, illetve annak segítése, hogy ezekhez a nyelvi eszközökhöz hozzájussanak a nyelv használói. Legáltalánosabban megfogalmazva az a cél, hogy minden beszélő vagy író ember valamennyi, vagy legalábbis minél több szituációban kommunikációképesse váljék. S mivel a legáltalánosabb kommunikációs szituációk a társadalomban mégis csak a művelt köznyelv közegeiben végbemenő kommunikációkat jelentik, s ebben alapvető eligazítást nyújtanak – ezért megkerülhetetlenek – a nyelvművelés eddigi eredményei.

Az elmondottakból következik azonban, hogy az egymás mellett élő normák sokasága folyton érintkezésben áll, módosítja és megtermékenyíti egymást. Minden normának lehetnek olyan elemei, amelyek más szituációban nem voltak használatosak, de a megértést adott esetben segíthetik. Ebből az is következik, hogy a nyelvművelőnek nemcsak megállapítania, hanem igenis értékelnie is kell. Az értékelés lehetséges szempontja az, hogy a megértés az adott szituációban felhasznált nyelvi és egyéb kommunikációs jelek által kellő mértékben megvalósult-e. A hangsúly a kellő mértéken van, mert a megértés szerepének hangsúlyozása nem jelentheti az igénytelenség normává emelését. Mert úgy gondolom, hogy a tudományos és a művészi igényű kommunikáció között elhelyezkedő hétköznapi szituációk sokaságának valószínűleg ab ovo jellemzője, hogy akkor értékes, ha a pusztán közlésen túl a közlés elmozdul valamelyik pólus felé. Olyan kommunikációs szituáció, amikor a közlendő annyira egyszerű, hogy egyik irányba sem tendál, valószínűleg nem is létezik.

Ezért nem az a nyelvművelői magatartás a követendő, amely a kialakult nyelvszokás leírására, tudomásulvételére, kodifikálására, végül elismerésére szorítkozik. A kommunikációs szemléletű nyelvművelés mindenképpen aktív nyelvművelői magatartást követel, amely nem elégszik meg az igénytelenség normává szentesítésével, hanem arra törekszik, hogy tudatosítsa a teljesebb értékű kommunikálás szükségességét és az ehhez felhasználható nyelvi eszközöket. Mert ma általában a beszélők, a nyelvhasználók nem érzik szükségesnek a telített teljes értékű kommunikációt, hiánya miatt azonban szenvednek.

A nyelvtudomány részben elvégezte, részben végzi vagy csak ezután fogja elkezdni azokat a munkálatokat, amelyekre a nyelvművelés továbbra is építeni tud. A szótárak, kézikönyvek mellé élő nyelvi adattárak sokaságára van szükség, a mai városi, fővárosi nyelv fölgyjűtésére; e területen már megindultak a munkálatok. De nem lehetnek alábbvalóak a regionális köznyelvi, a nyelvjárási élő nyelvi munkálatok sem, országhatáron innen és túl, mert amíg nincs igazi, jól hozzáférhető adattár, addig nincs mit tipizálni és leírni. Úgy gondolom, hogy e tekintetben nyelvtörténészek, leíró nyelvészek, nyelvjáráskutatók, szótárírók, beszélt és írott nyelvvvel foglalkozók, elméleti és alkalmazott nyelvészek egymásra vagyunk utalva. Hogy ennek az egymásra találásnak és a nyelvművelés gyakorlatának ma milyen szervezeti és személyi feltételei vannak – az már mostani témától nagyon messzire vezetne, ezért itt és most e kérdéseket még csak nem is érintettem.

Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?

A címbeli kérdést – mely spekulatív – voltaképpen nem én teszem föl, hanem nekem tette föl Paul Kerswill readingi szociolingvista Berettyóújfalu határában, midőn kérdésére, hogy mit tanítok az egyetemen, a nyelvművelést (angolul a language planninget) is megemlítettem. Miért van szükség Magyarországon nyelvi tervezésre, hiszen itt ki van művelve a sztenderd, szólt a kérdése. E vélekedés nem ért váratlanul, hiszen annak hívei itthon is akadnak. A kérdést, az ellenvetést – bár már sokféleképpen megválaszolták – ma sem lehet válasz nélkül hagyni.

Ugyanakkor a címnek két értelme is van: egyrészt az előbbi, hogy ti. a sztenderd megléte szükségtelenné teszi a nyelvi tervezést, szűkebb értelemben a nyelvművelést, másrészt pedig az a lehetőség, hogy egy tagolt kultúrájú tagolt társadalom nem veszi tekintetbe egy tudományos irányzat szándékait. Ezúttal csak utalok a XX. századi nyelvfilozófiai irányzatoknak a nyelvvvel kapcsolatos kétkedő kérdéseire, arra a folyamatra, amely a posztmodernben és a dekonstrukcióban érte el eddigi európai csúcseit, nálunk pedig inkább a politikai nyelvhasználat nyelvi értékdevaluációjában, például a szavak jelentésének elbizonytalanodásában, relatívvá válásában. E folyamatokat valószínűleg érzékeli valamilyen formában az átlagos anyanyelvi beszélő is (pl. az ilyen kijelentésekben: ez csak szöveg, ezek mind hazudnak). De utalhatok Andorka Rudolf beszámolójára is, melyben a legutolsó szociológiai világkongresszus summázataként azt állapítja meg, hogy a szociológia mint tudomány most mondott le a társadalmi folyamatok megtervezéséről vagy megjóslásáról (Andorka 1991).

Nos, a kérdésre, hogy lesz-e, nem lehet egyenesen válaszolni, mert az a jóslás kategóriájába tartozik. A teljesebb válasz inkább az, hogy kell (kellene) hogy legyen. Miért? Mert minden ország, állam, nemzet, kultúra végez olyan tevékenységet, ahol nyelvi sztenderdizáció folyik, ill. ahol a már „kész” sztenderd további sorsáról kell döntenet. Amikor tehát pl. a Daniel Jones-féle angol kiejtési szótárnak egy újabb kiadását készítik elő, akkor nem egyszerű leírás történik, hanem a sztenderdnek a megerősítése vagy esetleg egyes pontokon a megváltoztatása.

A ma már klasszikusnak számító nyelvtervezési irodalom alapfogalmai jól alkalmazhatók a magyar nyelvművelés helyzetére is. (Hogy a nyelvi tervezés szélesebb fogalmába hogyan illeszkedik a hagyományos nyelvművelés szűkebb fogalma, arra l. Herman–Imre 1987.) Neustupny 1970 és Fishman 1974 a nyelvtervező tevékenységek típusait nyelvi problémákkal kötik össze. Így a szelekció problémájához a nyelvpolitikai, államigazgatási döntések tartoznak, a stabilitás problémájához a kodifikáció (nyelvtannal, szótárral), a kiterjesztéshez az elaboráció (a kidolgozás nómenklatúrákkal, tezaurusokkal) és a differenciációhoz a kultiváció (a művelés stilisztikai kézikönyvekkel). A Neustupny által felállított négy tevékenység típus elvileg durván történeti sorrendet is alkot. S ha mindezt a magyar nyelv sztenderdizációs folyamataira nem lehet is gépiesen alkalmazni, hiszen a nyelvújítás Kazinczy értelmezésében jószerivel mind a négy tevékenység típus egyidejű végzését jelentette, de különösen az elsőét és az utolsóét, a magyar nyelv mostani helyzetével kapcsolatban mintegy a jelenre kivetítve jól használható.

E ponton a magyar nyelvet a nyelvhelyességi kérdések megítélése szempontjából a praxisban három nagy történeti-szociológiai egységre szükséges bontani. Az első nagy egység a magyarországi magyar nyelvi praxis, mely nyelvpolitikailag szilárd, nem fenyegeti veszély, és nagy területen egy tömbben 1100 éve élő beszélőközösség nyelvi gyakorlata.

A második nagy egység a határon túl élő, a határon túlra akaratukon kívül került magyarság nyelvi praxisa. Ezt a praxist több országban egyértelműen nyelvpolitikai döntések veszélyeztetik, ill. a két nyelvűség helyzete általában, ugyanakkor szintén nagy tömbökben, szintén régóta együtt élő beszélőközösségek gyakorolják, a nyelvi és kulturális hagyomány tehát itt működik, de régióként kevésbé vagy jobban elkülönítve politikai vagy földrajzi okokból (vö. Lanstyák 1991 stb.).

A harmadik egység a kivándorolt szórványmagyarok nyelvi praxisa, melyet nem állami nyelvi döntések veszélyeztetnek, hanem a szétszórtságból, a kis létszámból és a hagyományok gyöngüléséből fakadó egyéb okok (vö. pl. Kontra 1990, Bartha 1991, Gal 1992 stb.).

Tehát ennek megfelelően a magyarországi nyelvi praxisra vonatkozó nyelvtervezési tevékenység ma már elsősorban az utolsó fázisra, a differenciációra vonatkozhat. Ez a szakasz pontosan megfelel a magyar társadalom jelenlegi folyamatainak: a társadalmi modernizációnak, az információs társadalom kialakulásának. A magyar sztenderd kodifikálása és kimunkálása már megtörtént, de maga a sztenderd nem merevedett meg, változik, s a homogenizálódástól megszabadult magyarországi társadalom rétegei, osztályai, különböző csoportjai nyelviileg is artikulálják magukat. Itt hivatkoznom kell a prágai iskolára, mely a harmincas években már korszerű alapokra helyezte a nyelvvelést, s mely a sztenderd polifunkcionalizmusára és intellektualizált jellegére hívja fel a figyelmet (vö. Antal szerk. 1989, Péter 1976). E két tulajdonság explicálódik a differenciáció folyamatában, mely szoros összefüggésben van a polgári személyiségtudat kialakulásával, hagyomány és újítás, különbözőzés és azonosulás szintézisével, az értékfogalom rétegzett megjelenésével.

A határon túli magyarság nyelvi, nyelvtervező helyzetében nem a negyedik, hanem az első három tevékenységforma dominál ma: újra és újra dönteni kell az ottaniaknak a magyar nyelv mellett, ezért a nyelvi stabilizálódásra, így a sztenderd terjesztésére kell összpontosítaniuk. Legalábbis a nyelvvelő írók zöme ezt támasztja alá: a nyelv, a magyar nyelv megőrzésének lehetőségét a stabilitásban, a normaként értelmezett sztenderdhez való ragaszkodásban látják, s nem (még nem?) a differenciációhoz kapcsolódó kultivációban, mely újra teret engedne a kis beszélő közösségek nyelvi emancipációjának a sztenderdhez képest. A határon túli magyarság praxisa mellé tehát a másodikként jelzett probléma, a stabilitás kérdése járul, s hozzá a kodifikációnak a nyelvtervező tevékenysége, pontosabban az állandóan azonosító újrakodifikálása. Ezt a nyelvvelő tételt, ill. szándékot többen – köztük magam is – bizonyos mértékig vitatjuk, előtérbe helyezvén a kis helyi beszélő közösségek belső nyelvi normáit és a régiók sztenderdjeit mint közösség- és nyelvmegeőrző erőket. Az újrakodifikálás azonban valószínűleg itt is erőteljes.

Végül a szórványmagyarok esetében – most különösen, hogy megszűnt intézményesen az emigráció – a sorrendben első nyelvtervezési problémával, a szelekcióval találkozunk. A harmadik, negyedik nemzedék dönt, választ, és mindinkább a befogadó ország nyelvét választja.

Míg tehát az amerikai magyarok (a harmadik egység) körében a nyelvi tervezés keretében itthonról jószereivel csak a sztenderd jöhet számításba, már a nyelvkönyvek szintjén, addig a határon túl élő magyarság számára az egyetemes magyar sztenderd és a helyi (regionális) változatok viszonya, szembeállítva az államnyelvvél, Magyarországon pedig a teljes változatrendszer és a sztenderd viszonya, ill. mindezeknek változásai. Látható, hogy a magyarországi tervezésben s szakirodalmi, ill. módszertani dichotómiából az állapottervezés, a corpus planning a mérvadó inkább, míg a határon túli magyarság és a szórványmagyarok nyelvi tervezésben a helyzettervezés, a status planning dominál, tehát ez utóbbi két egységben a nyelvpolitikai kérdések kerülnek előtérbe.

Természetes, hogy ez a kategoriális kivetítés csupán modellt igen összetett, egymással párhuzamosan folyó és kapcsolatban álló történeti folyamatokkal, melyek részben nyelvi, részben nem azok, hanem szociokulturálisak, s melyeket a hagyomány ereje és a változtatás, a divat kényszere mozgat.

Ezt a kényszerűen röviden vázolt tevékenységi rendszert egyrészt maga a nyelv, a magyar nyelv foglalja keretbe, másrészt pedig a nemzet fogalma által jelölt entitás. Magától értetődő lenne itt most e két fontos fogalom meghatározásában elmélyedni, azonban erre nincsen időm. Inkább csak utalnék Szücs Jenő elméleti kutatásaira vagy Csepeli György szociológiai felméréseire (Szücs 1974, Csepeli 1992). Annyi mindenesetre bizonyos, hogy sem a nemzetfogalom országhatárral történő azonosítása, sem egy herderiánus nemzetfelfogás nem tudja kezelni a mai magyar nemzetfogalom elméleti és gyakorlati kérdéseit. Emellett csupán fölhívom a figyelmet arra, hogy mindkét keretfogalomhoz szükségképpen eltérő-

en viszonyul a három nagy egység, a magyarországi nyelvhasználók közössége, a határon túli magyarok közösségei és a szórványmagyarság, még akkor is, ha mindkettőjük számára azonos a kézikönyvekben rögzített sztenderd. A nyelvészeti kutatásoknak, a sztenderdizációnak, a nyelv művelésnek tehát nagyon is figyelemmel kell kísérnie e folyamatokat és összefüggéseket a Kazinczytól megfogalmazott különbözőség egységének szellemében.

Ha tehát a hagyományos nyelv művelés kereteit kissé tágítva egy szélesebb értelmezési közegben helyezük el a magyar nyelvvel kapcsolatos értékelő és tervező kérdéseket, kihasználva a visszakapott szellemi szabadságot, akkor mégis lesz válasz a címbe li kérdésre: lesz nyelvi tervezés Magyarországon, sőt, azon túl is a magyar nyelvvel kapcsolatban, mert szükséges. Ma jószerivel minden feltétel adva van ehhez.

Hivatkozások:

Andorka Rudolf 1991. Benyomások a madridi szociológiai világkongresszusról. Replika 2–3: 158–62. – Antal László (szerk.) 1983. A prágai iskola. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó. – Bartha Csilla 1991. Nyelvhasználat – emigráns kétnyelvűség. Szociolingvisztikai vizsgálatok a detroiti magyar közösségben. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. – Csepeli György 1992. Nemzet által homályosan. Századvég Kiadó. – Fishman, Joshua 1974. Language modernization and Planning in Comparison with Other Types of National Modernization and Planning. In: Fishman (ed.): Advances in Language Planning. Mouton. The Hague. 79–103. – Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: Kontra Miklós (szerk.): Társadalmi és területi nyelvváltozatok a magyar nyelvben. MTA Nyelvtudományi Intézete. – Herman József–Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. Magyar Tudomány 513–31. – Kontra Miklós 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. MTA Nyelvtudományi Intézete. – Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában. (A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós (szerk.): Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Magyarságkutató Intézet. 11–72. – Neustupny, J. V. 1974. Basic Types of Treatment of Language Problems. In: Fishman (ed.): Advances in Language Planning. Mouton. The Hague. 37–48. – Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilsztika kérdései a Prágai nyelvész kör tanításában. Nyelvtudományi Közlemények 409–16. – Szücs Jenő 1974. Nemzet és történelem. Gondolat.

Büky László

Csúsztatás, kötődés, sarkítás, avagy beépülés a nyelvi normába

A nyelvhasználatban gyakran mutatkoznak divatjelenségek, melyekkel a nyelv művelő irodalom szorgosan foglalkozik (l. Bíró Ágnes–Tolcsvai Nagy Gábor [szerk.], Nyelvi divatok. Budapest, 1985.; Bíró Ágnes [szerk.], Szaknyelvi divatok. Budapest, 1989.). A divatjelenségek nagyobb része szóhasználati jellegű. Efféle szempontból közéjük tartoznak az előadás címében lévő szavak is, amelyek meglehetősen gyakoriak (tapasztalatom alapján) a sajtónyelvben, de más rétegnyelvekben is (vö. Wacha Imre: A nyelvi rétegződés kérdéseiről. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 38. sz. Budapest, 1991. 135–44). E három szó (család)nak a mai magyarban való használatáról korábban megkísértem áttekintést adni: Nyr. 114: 109–11; Nyr. 110: 137–49; Nyr. 116: 215–8. Az évek múltával és nem egy-egy szóra figyelmezve kívánom most elmondani, mit látok olyat e szavak használata kapcsán, ami talán általános érvényű.

A *csúsztatás* voltaképpen a 'szándékosan hamis előítéletekből levezetett értékelés, érvelés'-nek, illetőleg a 'hazugság'-nak a megszépítésére való. A különféle előfordulásai azt mutatják, nem helyettesíthető a *blöff*, a *csalás*, a *ferdítés*, a *koholmány*, a *torzítás*, a *valótlan-ság* é. i. t. rokon értelmű szavakkal (vö. SzinSz.). A társadalmi viselkedésnek a stílust alakító szempontjai kívánják meg a *csúsztatás* szó használatát. A beszélő (író) az imént felsorolt szinonimákat nagyon erősnek – vagyis jól körülhatárolt jelentésűnek – véli, tudja, ezért tér át egy olyan szóra, amelyet nyilván nem ilyenek ismer, amely talán még a saját számára

is hapax legomenon jellegű. S éppen az újdonság viszi a szót be a nyelvhasználat divathullámai közé. A *csúsztatás*-nak és szócsaládjának használata azonban nem egyszerűen divatjelenség, hiszen egy olyan jelentést hordoz a szó, amilyen jelentésű másik szó végül is nem áll a nyelvhasználók rendelkezésére. Talán éppen emiatt jött használatba, mint a nyelvi kreativitás annyi más jelensége.

A *kötődés* főnév s persze a *kötődik* ige fölhasználásában – mint annak idején már megállapítottam – nemigen találhatni semmit, ami a magyar nyelvszokás rendjével, a hagyománnyal ellenkeznék. A *kötődés* vmihez szerkezetek használatában az emberek közti, illetőleg az emberek és a táj, a haza stb. közötti kapcsolatok nyelvi ábrázolása semleges, érzelmi töltés nélküli. Ezt nem mindig indokolja valami (vö. Vértes O. András, *Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása*. MNyTK. 179. sz., 1987.). A *kötődés a tájhoz, a hazához, a múlthoz, a valósághoz, az édesanyéhoz* fajtájú szerkezetek alighanem szerencsésebbek volnának *szereti a tájat, szereti a hazát* és így tovább mintájú megfogalmazásban. A pedagógiai és a pszichológiai szaknyelv műszóként él a *kötődés*-sel ('attachement', példaként I. Zsolnai Anikó: A gyermekkori kötődések vizsgálatának egy lehetséges eszköze. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Sectio paedagogica et psychologica* 29. 1987. 165–80.) Másutt a szó mintha éppen semlegessége miatt használódik: „Gondjaim mégis, seregem, folyóm, / kik sodortak és neveltek, ti viszték, / szitkaim, vaskos *kötődéseim* / közben is [...]” (Illyés Gyula: *Rossz gondok*. In: Uő., *Haza a magasban*. Budapest, 1972. 389); „*Kötődések* [Ez a cím. B. L.] – Én nem tudom, hogy ki mihez *kötődik*, / *kötődésekkel* van tele az élet, / *kötődés* nélkül élni nem lehet. // *Kötődünk* egy-egy szóhoz, egy baráthoz [...]” Bornemisza Endre: *Kötődések*. Népszabadság, 1988. IX. 10. 15.; „*Kettős kötődés*” (A Kossuth Rádió URH-műsorának címe. 1992. VII. 22. 14 óra. – A műsorban külföldön élő magyar tudósokkal hangzott el néhány riport.); „*Vázby – Kötődések*” [Egy képzőművészeti album címe.] Szerk. Lukoviczki Endre. Vydavatel'stvo učebnic. Budapest, 1982. – Ha valóban bizonyos semleges, a kapcsolatban, „*kötődésben*” lévő dolgok vagy személyek közti viszonytal különösebben nem foglalkozó kifejezés céljából van használva a *kötődés*, aligha lehet egyszerűen divatszónak minősíteni, hiszen ezekben az esetekben a szó egy olyan jelentést hordoz, amilyen eddigéle nem volt meg a hangalak-jelentés összeépítésében. Így megint csak elmondhatjuk: kreativitási jelenséggel állunk szemben, vagyis a beszélőnek a nyelvi rendszert kibővíteni tudó képességéről (vö. Károly Sándor: *Mondat és megnyilatkozás*. Népr. és Nyelvtud. 24–25: 60. 15. j.).

Új jelentésfejlődése van a *sarkít* igének és a *sarkítás* derivátumának is. E jelentéseket meg a szavak használatát áttekintve a főntebb idézett dolgozatomban elmondtam, hogy a *sarkít* (ás) használatával újabban kizoritanak más hasonló értelmű szót, kifejezést. A *sarkít* igének a tárgyhoz tartozó jelentése: „3. *Vál[asztékos]* < Vitás nézetet > kiélezve, különös élességgel fogalmaz meg” (ÉKsz.). Újfent azt kell mondanom, hogy a *sarkít* (ás) immár egy olyan jelentést hordoz, amely ez idáig nem nagyon volt a szókészlet más, rendelkezésre álló elemeivel kifejezhető. Az ÉKsz. választékos minősítést jelez, ezen az állapoton keresztül jutott az ige a mai, már-már divatozó gyakorisághoz, amely semmiképpen nem mondható választékosnak. E stílári velejáróját az ÉKsz. összeállítására óta eltelt bő két évtizede óta vesztette el; I. Nyr. 116: 216; (4), (5), (7), (10) és (11) számjelzetű példákat. A *sarkított vélemény*-nyel szemben *lekerekített vélemény* mintájú szerkezet is él, s nem csupán a sajtónyelvben, l. i. h. 217, tehát az ellentétes jelentésből adódó mezőösszefüggés is kialakult már. A más szavakat vagy kifejezéseket elsópró divathasználat mögött megint csak a jelentésvizonyok kreatív használata húzódnak meg, a nyelvi rendszer e tekintetben való kiterjesztése. A használatban az egységes, rendezett állapot nyilván ez esetben (is) még valamennyit várat magára, amint más hasonló nyelvi jelenségek kapcsán is, vö. a *felvállal* ige efféle, tehát változóban lévő jelentésű használatát, erről részletesebben szoltam már másutt. (A nyelvi minták követésének hátrányáról. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos konferenciája: A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Budapest, 1989. november 23–24. Sajtó alatt.)

A befejezéshez a rendszerszerű szemantikai összefüggések vizsgálatából kialakult mezőelméletre kell utalnom ismét (vö. Adam Schaff, *Bevezetés a szemantikába*. Budapest,

1967. 230–1; Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 60–2 és passim). Az előbbieken vázlatosan áttekintett újabb jelentésfejleményű (és használatú) szavak végül is beleillenek bizonyos mezőösszefüggésekbe, illetőleg „lefednek” bizonyos valóságvonatkozásokat. Ezek lefedése, másként szólva: nyelvi megjelölése nem az összes, hanem csupán egyes nyelvrétegekben megy végbe, mégpedig gyorsan. Ezt a gyors elterjedést, a mindennapi használatot szokás nyelvi divatnak értékelni. A divatszóállapot azonban – legalábbis a szóban forgó példaim esetében – nyelvi gyermekbetegségnek látszik, amelyből kigyógyulva e szavak jelentései és stiláris velejáróik bizonyára megerősödnek, új és talán egészséges állapotba kerülnek, és ilyenképpen a jel hozzáilleszhetősége más jelekhez a beszéd kisebb és nagyobb egységeiben már melléktünetek nélkül mehet végbe (vö. Károly Sándor i. m. 62 kk.).

Vita

Balogh Lajos:

Grétsy László előadásához szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni.

Akkor tudnánk az előadásban felvetett kérdésekre érdemben válaszolni, ha definiálnánk bizonyos fogalmakat, mindenekelőtt a *nemzet* fogalmát. Ez talán nem elsősorban ránk, nyelvészekre háruló feladat; a *nemzeti nyelv* meghatározása azonban a mi területünkre tartozik. Ott voltak közülünk többen is 1989-ben Újvidéken az élőnyelvi tanácskozáson, ahol a vajdasági nyelvhasználat vitája során az is felmerült, hogy mi a nemzeti nyelv fogalma és terjedelme. Egyetértettünk abban, hogy nem kizárólag a Magyarországon élők nyelvhasználata, hanem mindazoké, akik anyanyelvi szinten beszélnek a magyar nyelvet, függetlenül attól, hogy az ország határain belül vagy kívül vannak; függetlenül attól, hogy ők hagyták-e el az országot vagy az országhatárok léptek-e át rajtuk. Ha így közelítjük meg a nemzeti nyelv fogalmát, akkor teljesen jogos az a kérdésfelvetés, amit Grétsy Lászlótól hallottunk, hogy a nyelvművelés is legyen nemzeti nyelvművelés.

Nem az a fő probléma, hogy a határainkon túli nyelvművelésbe hogyan szól bele a magyarországi nyelvművelés. Ez szerintem csak technikai ügy. Inkább az itt a hangsúlyos, hogy amikor nemzeti nyelvművelésről beszélünk, akkor abba bele kell értenünk a határainkon túli magyarság nyelvművelő problémáit is.

Grétsy László:

Teljesen egyetértek Balogh Lajos szavaival, csak azt tenném hozzá, hogy a *nemzet* fogalmát is tisztázhatjuk. Újabb értelmezések szerint: a közös államiság és a közös gazdaság nem tartozik hozzá a nemzet fogalmához. A modern nemzetfelfogásból kezd leválni ez a fenti két kategória. Az újabb elméletek így beszélnek kultúrnemzetről vagy szellemi-lelki nemzetfogalomról.

Deme László:

A Nyelvünk a reformkorban c. kötet kapcsán kellett először szembenézniem azzal a kérdéssel, hogy mi a nemzeti nyelv. Ma is úgy látom, hogy ez a fogalom a társadalmi-nyelvi fejlődés egy korszakát jelenti; azt a korszakot, amely a feudális széttagoltsággal járó népi nyelvek korszakát váltja fel; és amelyiknek a jellemzője tulajdonképpen a „sokféleség egysége” után az egység sokfélesége. Tehát, a korábbi időszakban a regionalitások alkottak egy magasabb szintű egységet – virtuálisat, mint reálisat – a nemzeti fejlődés korszakában viszont egy

virtuális egység él még a különféle rétegek sokféleségében. A nemzeti nyelv ennek a korszaknak a nyelvhasználati szerkezetét jelöli – legalábbis az én számomra.

Szóllósy-Sebestyén András:

Heltainé Nagy Erzsébet előadásához kapcsolódva vetek fel egy gondolatot. – Az előadó a nyelv művelés kommunikáció-központúságát hangsúlyozta. Én a társadalmi kommunikációval tágabb értelemben igyekszem foglalkozni, ugyanakkor nyelvésznek tartom magam. Nem helyes a nyelvhasználat és a kommunikáció fogalma közé egyenlőséget tenni. Ez a kettő nem fedi egymást: a nyelvet nemcsak a közlési értelemben vett kommunikációra használjuk, és nemcsak nyelven kommunikálunk. Éppen az anyanyelvi nyelv művelés szempontjából nagyon fontosnak érzem, hogy a nyelv gondolatközlő szerepe mellett gondoljunk a nyelv gondolatörögztető szerepére is. Arra, hogy az anyanyelv használatának a képessége teszi lehetővé, hogy tárolni tudjuk a gondolatokat, az információkat, és további újabb műveleteket tudjunk végezni velük. Tehát nemcsak a nyelvet tudjuk alkotó módon használni, hanem alkotó módon tudunk általa gondolkodni és viselkedni is. Ha ilyen tágan képzeljük el a nyelvhasználat funkcióit, az még jobban megerősíti a Nagy E. által is hangsúlyozott gondolatot, azaz hogy a normák sokféleségében kell gondolkodnunk. Ezeket a normákat azonban kapcsolatba kell hoznunk a nyelvhasználat sajátos funkciójával. Meggyőződésem szerint nem elegendő a norma megállapítására a leírás alapján törekedni, hanem meg kell próbálkoznunk a magyarázattal is, tehát azzal, hogy a kialakult használatot a funkció alapján értelmezzük, majd ahhoz mérten értékeljük. Ezért értek egyet Békési Imre témaválasztásával, mert a feladat itt a nyelvészeti pragmatikai kutatás előtt áll.

Bencédy József:

Ahhoz a kimondott vagy a sorok között bujkáló kérdéshez szólok hozzá, hogy van-e új szakasz vagy fordulat a nyelv művelésben. Azt gondolom, hogy nem kellene ezt így felfogni, és ilyen módon feszegetni a következők miatt. Az, hogy a nemzeti nyelven belül többféle változat van, hogy ezeknek megvan a saját normájuk: mind nem új dolog. Az, hogy ezek helyzete egy központi nyelvhasználati formához mérhető, ehhez képest bírálható: régi dolog. Mindezen tényezők miatt nem értek egyet azzal, hogy valamilyen új szakaszt hirdessünk meg. Öröndetes azonban minden új nézőpont. Én inkább azt látom most egyre fontosabb feladatnak, hogy többet foglalkozzunk a köznyelv ellen egyre erősödő támadással, mely a belső nyelv változatok és a normául szolgáló központi változat közti szakadatlan, mindkét irányban meglévő átjárhatósággal függ össze. Ezt a központi változatot kell erősíteniük egy preskriptív – nem proskriptív! – felfogás értelmében.

Békési Imre:

Büky László előadásában szerepelt a *csúsztatás* szó. Szerintem ezzel kapcsolatban nem divatszóról, hanem jelenségről kell beszélni. Itt rögtönzők egy definíciót a *csúsztatás*-hoz: 'többnyire vitában a partner állításának, gondolatmenetének szándékos meghamisítása jelentésátvitel útján, amikor is a nevet megtartja, de részlegesen más előfeltevésből más következtetésre jut, de ezt ráfogja az illetőre'.

Deme László:

A *csúsztatás* egy módjáról vagy jelentéséről én is szolgálhatok egy adattal. – 1956 végén, 1957 legelején kezembe került a káderanyagom, ami addig az Akadémia irattárában hevert.

Benne volt egy kollégámnak rólam írt életrajza. Csupa tényből állt. Ezek időbeli elrendezése és okozatbeli kapcsolása volt az, ami mindenben az ellenkezője volt a valóságnak. Pl. „Sokat járt az angol követségre, és ezért ösztöndíjban részesült, de a belügyi szervek ébersége megakadályozta a kiutazását.” Tényleg jártam egy időben a British Councilba, 1948-ban tényleg kaptam angliai ösztöndíjat, és tényleg nem tudtam kiutazni – családi okok miatt. Egyébként minden igaz volt. Ez is csúsztatás. A csúsztatás nem azonos a hazugsággal. Mint látjuk, a csúsztatás minden szava igaz lehet anélkül, hogy ez az egészre is érvényes lenne.

Fábián Pál:

Azért jelentkeztem némi habozás után, mert amögött, amit Bencédy József mondott, egy olyan háttérinformáció is van, amit most el kell mondanom. – Amikor ennek a konferenciának a tervéről az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságában tárgyaltunk, akkor vetődött föl az a gondolat, hogy vajon új korszakba lépünk-e mostanság vagy nem. Ott én voltam az, aki úgy terjesztettem elő ennek a konferenciának a tervét, hogy valami új kezdődik nemcsak a magyar társadalomban, hanem az egész világon, tehát a nyelvművelésben is tükröződnie kell valami újabbnak. Akkor „intett meg” engem Deme tanár úr, Bencédy tanár úr és az egész bizottság is, hogy ezt a kérdést ne sarkítsuk túlságosan, mert nem kezdünk valami gyökeresen újat, hanem csak folytatjuk azt, amit tenni eddig is a kötelességünk volt. – Ugyanakkor, amikor ezt elismerem, azért a mai előadások is arról győztek meg engem, hogy mindenki „valami újra készül”.

Elekfi László:

Deme tanár úr csúsztatással kapcsolatos megjegyzéséhez van észrevételem. Deme László azt mutatta be példájával, hogy egy szöveg minden ténye lehet igaz anélkül, hogy az egész is az lenne. Van nekem egy 9 év óta meglévő dolgozatom, amelyikkel azóta „labdázik” a Nyelvtudományi Bizottság, a Nyelvtudományi Intézet és az Akadémiai Kiadó. A címe: Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban. Ebben kifejtem azt, hogy az összetett mondatok tételekből állnak, és a tételeket kapcsoló kötőszók, módosítószók stb. szintjén azok is bizonyos állítást fejeznek ki. Tehát hiába igaz a két tétel, ha a kapcsoló szó nem igaz, akkor az egész állításban van már valami hamisság.

Bencze Ildikó:

Fábián és Bencédy tanár urak mondataira reflektálok. Tehát, kell-e valami új a nyelvművelésben vagy nem? Én azt hiszem, hogy most a nyelvművelők feladata hasonló ahhoz, amit a politikában a konstruktív ellenzék tölt be. Érdemes figyelni a nyilvános politikai vitákat, ahol még rangos személyek is olyan alapvető hibákat követnek el, mint például a kötőszók, a vonatkozó névmások helytelen használata. Ha valami újat kellene csinálni, az nem más, mint sokkal erőteljesebben fellépni annál, ahogy azt eddig bármikor is tettük.

Elnöki zárszó

Nem kívánok most összefoglalást adni, de kétségtelen, hogy az a kérdés, amit a vita vége felé feltettünk: van-e új korszak a nyelvművelésben – továbbgondolásra érdemes.

Kell lennie a nyelvművelésben új hullámnak, nem elsősorban a szemlélet és a módszer tekintetében, bár a mai fejlődés arra serkent bennünket, hogy sok mindent újragondoljunk,

mint ahogy 1950-ben elkezdtek az akkori fejlődés nyomására újlag áttekinteni nyelvművelő elveinket, felülvizsgálni a nyelvművelés gyakorlatát, és a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötet mutatja, hogy volt mit átnéznünk, megfontolnunk.

Ugyanígy az egri konferencián, ahol a kiejtést vettük vizsgálat alá, anélkül hogy látványosan új korszakot hirdettünk volna, érdemes volt áttekinteni addigi munkánkat és előrevetíteni a további tennivalókat.

Most is ezt tesszük tulajdonképpen: számba vesszük a jelenlegi állapotot, az eddigi fejlődést, és megpróbálunk a továbbiakra nézve feladatokat kijelölni magunknak, amiket majd igyekszünk megoldani. Ha ezt sokféleképpen gondolkodva tesszük, az nagyon hasznos és gyümölcsöző lesz egy esetben: ha senki sem törekszik kizárólagosságra, egymás kizárására, hanem ezt a sokféle lehetőséget ki-ki a maga reális értékében próbálja beilleszteni a nagy egészbe.

Miért nem érzem úgy, hogy érett a helyzet új korszak megnyitására?

Azért, mert tulajdonképpen naiv hitünkben az 1940-es évek végén is úgy fogtunk neki a munkának, hogy a nyelv kommunikatív társadalomszervező, ismeretszerző, ismeretrögzítő funkcióját kell a középpontba állítanunk – bizonyíték erre a Nyelvművelésünk főbb kérdései és az Ápoljuk nyelvünket c. munka –; aztán bármilyen *központú* jelzőt kapjon is a nyelvművelés, az mindenképpen nyelvhasználat-központú marad.

A nyelvi rendszer – amit addig próbáltak kézben tartani – nagyon fontos, és a nyelvhasználat a maga különféle ágazataival az, amit pallérozni kell. Nevelni a beszélőket, a nyelvhasználókat, de nem az abszolút egységre (ahogy azt szemünkre szokták vetni), hanem egy virtuális igényszint megcélzására, illetőleg arra, amit én még gyermekkoromban megtanultam: körülnéztünk, hogy nincs-e zsindegy a háztetőn, hogy milyen környezetben, kiknek a füle hallatára beszélünk. Ez az, amit a társadalomnak újból meg kellene tanulnia. Elsősorban a nyelvhasználat humanizációja a feladat. Ebben a rádió és a televízió, általában a „nemzeti hangoskodás” eszközei különös figyelmet igényelnek. Reméljük, hogy a közeg úgy változik meg, hogy az etikai lazulás maximumának elérése után átcsap az ellenkezőjébe.

Szilárdan kell hinnünk abban, amiben ma talán magunk sem bízunk, mert ez a hit egyszer még hegyeket mozgathat. Van az ifjúságnak egy olyan rétege, amely már kitörni készül abból, amit a többség divatként utánoz. Erről győznek meg a Kazinczy- és az Édes Anyanyelvünk nyelvhelyességi versenyek.

A humanizáció mint feladat nem azzal kezdődik, hogy én elismertetem a magam emberségét, hanem azzal, hogy a mások emberségét elismerem, és elsősorban az ő ízlésükre, érzékenységükre vagyok tekintettel s csak azután a magam emberségére, egyenrangúságára.

A nyelvművelés szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén

Elnököl: Grétsy László

Előadások:

Éder Zoltán: A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában

Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás

Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata

Erdei Iván: Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában

Horváth Tibor: Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben

Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása

Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai

T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése

Eőry Vilma: A nyelvművelés új feladatairól

Szende Aladár: Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban

Fülöp Lajos: Középiskola és nyelvművelés

Graf Rezső: A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában

Vita

Elnöki zárszó

A nyelvművelés helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv oktatásában

1. A Magyar Nyelv 1906-i évfolyamának „Levélszekrényünk” rovatában M. V. ezt kérdezte: „Mi a különbség a *bír* és *tud* igék s illetőleg a *-hat*, *-het* képzős igealak közt? Mikor és mily határig helyettesíthetők emezek a *bír* igével? Vajon csak akkor, ha az értelem súlypontja valamelyes phisikai (testi) erő kifejtésén van (pl. nem *bírom* fölemelni) – (amikor talán éppen csak a *bír* a helyes?) vagy egyébkor is?”

Lehr Albert a kérdésre így válaszolt:

»A *bír*, *tud* és *-hat*, *-het* képzős igék közt különbség van. A beteg nem *bír* járni, a kis gyerek nem *tud* járni, a gályarab nem *járhat*. Az elsőnek *nincs ereje*, a második még *nem tanult meg*, a harmadiknak *nem lehet* járnia. De eredeti jelentésük sokképpen változik, a nyelvszokás összecseréberéli őket, úgy hogy egymás dolgát végzik. Akkor van ez kivált, ha mint *módosító* igék a fő ige infinitívusával társulnak. Ezt: „nem *bírom* fölemelni ezt a követ”, így is mondhatom: „nem *tudom* fölemelni”. Ezt: „egész éjjel nem *tudtam* aludni”, így is mondhatom: „nem *birtam* aludni”, sőt így is: „nem *alhattam*”. „Nem *nézhetem* tovább ezt a komiszszágot”, vagy „nem *bírom*”, vagy „nem *tudom* tovább nézni” – jóformán egyre megy. Hogy mikor s mely esetekben cserélődhetnek fel egymással, arra nem kell tanítani magyar embert, akinek jó nyelvérzéke van (mint önnek).« (MNY. 2:383).

Az idézett kérdéshez hasonlólt gyakran tesznek fel a magyart mint idegen nyelvet tanuló diákok. S kérdésükre Lehr Alberttel nem felelhetjük azt, hogy az egyik meg a másik alak használata „jóformán egyre megy”, és nyelvérzékükre sem hivatkozhatunk; hanem pontosan meg kell mondanunk, mikor cserélhetjük fel s mikor nem az egyik formát a másikkal. Épp itt válik el élesen egymástól a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen nyelv oktatása. Az utóbbi esetében explicit szabályokban kell leírni, majd megtanítani azt is, amit az anyanyelvi beszélő többnyire nyelvérzékére támaszkodva, vagyis nyelvhasználata alapján *tud* és *ismer*.

2. A szóban forgó nyelvhasználati formák szabályokba foglalásához első lépésként az anyanyelvi beszélő számára írt nyelvtanokban kell tájékozódunk. Az akadémiai nyelvtanban „A szóképzés” c. fejezetben a következőket találjuk (a példákat nem idézem):

„A *-hat*, *-het* képző segítségével kifejezhetjük, hogy

a) vki, vmi képes a cselekvésre, *tud* cselekedni;

b) vkinek, vminek módja, lehetősége van a cselekvésre;

c) vkinek, vminek szabad, jogában van cselekednie, vmit megtennie;

d) a cselekvés, történés esetleg, valószínűleg bekövetkezik, végbemeget;

e) a cselekvés, történés bizonyosan folyamatban van, szükségszerűen végbemeget, bekövetkezik.”

Előfordul azonban, hogy a *-hat*, *-het* nem szolgál egyébre, mint szerény vagy udvarias kérés kifejezésére (MMNYR. I., 361–362). – Lényegében ezt ismétli az egyetemi nyelvtan (MMNY. 128–129) és az erdélyi nyelvtani kézikönyv (MMNYKK. 219–220).

A jelenség alaki oldaláról történő megközelítése tehát szempontunkból csekély eredménnyel jár. A nyelvtannak „A szófajok” c. fejezete viszont a jelentés felől érinti a kérdést:

»A ható értelmet általában képzővel jelöljük, például: *láthat*, *védhet*. Néha azonban a *tud*, *bír*, *képes*, *módjában van*, *szabad* szó és az alapige főnévi igeneve alkotta szerkezettel is kifejezhetjük: a gyerek is *kitalálhatja* és *ki tudja találni*; nem *védheti meg* és nem *tudja*, nem *képes* megvédeni; *tanulhat* és *módjában van tanulni*; *megteheti* és *módjában van megtenni*, *szabad megtenni*; stb. A kétféle kifejezőmód olykor nem egyértékű, s ilyenkor ügyelnünk kell, hogy fel ne cseréljük őket: a „Nem *adhatok* felvilágosítást”, a. m. „nincs rá módom, lehetőségem, felhatalmazásom”; viszont a „Nem *tudok* felvilágosítást *adni*” inkább azt jelenti, hogy nem tudok a kérdéses dologról, tájékozatlan vagyok a szóban

forgó ügyben. Ugyanígy: „Nem végezhettem el a munkát” (mert vki, vmi megakadályozott benne) és „Nem tudtam elvégezni a munkát” (értsd: meghaladta erőmet, képességemet)« (Uo. 206).

3. A jelentés, vagyis a funkció felől való megközelítés tehát arra a felismerésre vezet, hogy a ható értelem kifejezésére alternatív formák állnak rendelkezésünkre, s a megfelelő forma kiválasztását a szövegösszefüggés határozza meg. Tulajdonképp ebből indul ki és ezeknek a lehetőségeknek további változatait sorolja fel a „Nyelvművelő kézikönyv”, amikor egyebek közt így fejtegeti a ható ige problematikáját:

»A ható ige nyelvünknek sajátos, tömör kifejező eszköze. Újabban azonban terjed... egyrészt a *bír, tud, győz, lehet* igével vagy az *alkalmas, képes, szabad* melléknévvel való körülírása, másrészt az olyan kifejezések alkalmazása, mint *lehetősége, módja van v. nyílik; módjában van; abban a helyzetben van, hogy ...* Gondosan válasszuk meg a ható ige helyett esetleg használható más, egyszerű szót is; mindegyiknek megvan a sajátos jelentése, szerepe. Pl.: nem *adhatok* felvilágosítást (mert nincs rá módom, lehetőségem, felhatalmazásom); sajnós, nem *tudok* felvilágosítást adni (mert nem tudok a kért dologról); könnyen meg *tudja* tanulni a verset (mert megvan hozzá az észbeli képessége, jó az emlékezete); a kis gyermek még nem *tud* járni (mert még nem tanult meg); nem *végezhettem el* a munkát (mert meghaladta erőmet, képességemet); a beteg nem *bír* fölkelni (olyan gyenge, erőtlen); nem *mehetnek el* (mert más dolgom, elfoglaltságom van); nem *bírok* elmenni (mert beteg vagyok, fáj a lábam); nem *szabad* elmennem (megtiltották); nem *képes* megbirkózni a feladattal (a *képes* melléknév itt egy kissé választékos értékű, s a *tud* és a *bír* ige tartalmát egybeolvasztó, általános jelentéssel áll); Hol *lehet* ilyet kapni? (általános alanyú mondat; ható igével egy kissé régies: Hol *kaphatni* ilyent?) Még két párhuzamos példa: „Nem *nézhetem* tovább ezt a kegyetlenséget” és „Nem *bírom* (vagy kevésbé helyesen: nem *tudom*) tovább nézni.” Az első változat az erkölcsi felháborodást, tiltakozást, a közbelépés szándékát is kifejezi, a második inkább csak a dolognak a lelki érzékenységet bántó voltát« (NyKk. I., 841–842).

4. Bár a Nyelvművelő kézikönyv sem ad pontos szabályokat, mégis jelentősen hozzásegít kialakításukhoz. A felsorolt példák és értelmezésük, valamint további analóg jelenségek számbavétele alapján ugyanis a jelentésből, azaz a funkcióból kiindulva például a lehetőség kifejezést a magyarban az alábbi szabályosságokban körvonalazhatjuk (ez alkalommal persze csupán vázlatosan téve kísérletet a rendszerezésre).

A lehetőség kifejezhetjük:

a) a *-hat, -het* képző segítségével mind szellemi, mind fizikai értelemben: *Elmehet / elmehetett* reggel az uszodába, (mert ismeri / ismerte a járást, ill. mert egészséges / egészséges volt);

b) a *tud* igével szellemi tudásra és fizikai képességre egyaránt vonatkoztatva: *El tud / el tudott menni* reggel az uszodába, (mert ismeri / ismerte az utat), ill.: *Nem tud / nem tudott elmenni* reggel az uszodába, (mert eltörött a lába);

c) a *bír* igével főként tagadó alakban és inkább fizikai, mint szellemi értelemben: *Nem bír / nem bírt elmenni* reggel az uszodába, (mert fáj / fáj a lába), ill.: *Nem bírta* tovább nézni a kegyetlenkedést, (ezért elzárta a készüléket);

d) a *szabad* melléknév igei használatával főként jelen időben, rendszerint kérdésben és tagadásban, gyakran általános alanyú mondatban: *Szabad elmenni* az uszodába, (hiszen nincs más dolgunk?), ill.: *Nem szabad* reggel *elmenni* az uszodába, (mert az orvos megtiltotta);

e) a *lehet* igével, általános alanyú mondatban: *El lehet / lehetett menni* reggel az uszodába, (mert nyitva van / nyitva volt);

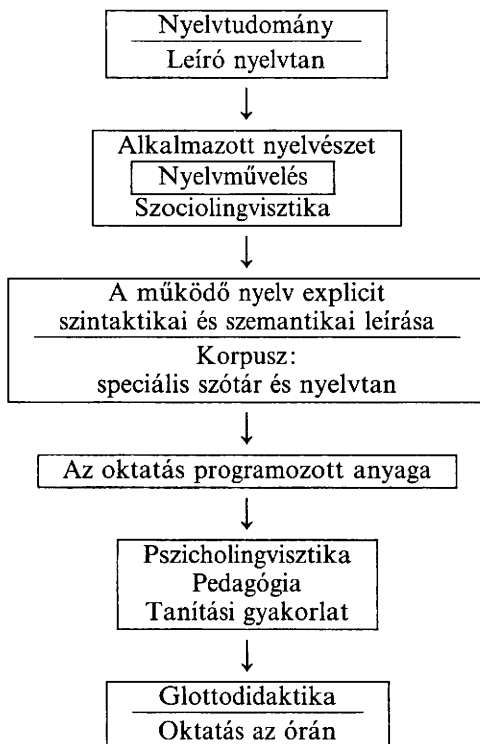
f) a *képes* melléknévvel rendszerint fizikai értelemben: *Nem képes / nem volt képes elmenni* reggel az uszodába, (mert mindig későn kel föl / kelt föl).

5. Ha mármost a lehetőség kifejezésére szolgáló nyelvi formákat összevetjük egymással, megállapíthatjuk, hogy azok – a szituációtól függően, ill. a szövegösszefüggésnek megfelelően – többnyire (árnyalatnyi) jelentésbeli különbségeket hordoznak, ezért rendszerint nem mindig és nem teljesen egyértelműek. Ennek alapján további elemzéssel meg tudjuk adni a választ a felmerült kérdésre, hogy ti. mi a különbség a *bír* és *tud* igék, illetőleg a *-hat*, *-het* képzős igealak között; majd a nyelvtényeket programozott oktatási anyagba rendezve és megfelelő módszertani eljárásokba ágyazva, használatukat el is sajátíthatjuk a külföldi diákokkal.

Az előadottak azt kívánták bemutatni, milyen szerepet játszhat a nyelvművelés a magyar mint idegen nyelv tanításában. Nevezetesen abban az eljárásban, amelynek során az alkalmazott nyelvész vagy a képzett és tapasztalt nyelvtanár az anyanyelvi beszélő számára írt nyelvtan anyagából, illetőleg az abból hiányzó nyelvtények leírásával összeállítja az idegen ajkúak számára az explicit szabályokba foglalt magyar nyelvi korpuszt.

A nyelvművelés közbülső helyet foglal el az anyanyelvi nyelvtan és az idegen számára írt grammatika közt, mert a nyelvtanhoz képest többetletet nyújt: a nyelvtanban nem érintett vagy kellőképp nem tisztázott kérdésekkel (is) foglalkozik, s ezáltal anyagot és ötleteket szolgáltat az alkalmazott nyelvésznek a hiányzó szabályok megalkotásához.

A nyelvművelés helyét a magyar mint idegen nyelv oktatásának elméletében és gyakorlatában az alábbi modell ábrázolja:

Az idegen szók divatja és a rendszerváltás

A régebbi évtizedekben a nyelvművelő szakirodalomnak szinte állandó, divatos sajtónyelvi szóval „örökzöld” témája volt az idegen szavak elleni küzdelem, illetve azok használatának megítélése. Nyelvművelőink ezzel a nagy elődök nyomdokain haladtak, hisz ez a téma szinte Kazinczyék óta rendszeresen felbukkan a tudományos folyóiratokban. A régi időkben a latin, majd később a német szavak betolakodásától kellett védeni nyelvünk tisztaságát, az elmúlt négy évtizedben pedig az orosz nyelv hatása volt megfigyelhető. Bár ehhez hozzá kell fűznünk, hogy az orosz nyelvből kevés szót vettünk át, inkább az oroszos szerkezetek, tükörszók kerültek be a magyar nyelvbe, elsősorban a mozgalmi, hivatali és a közéleti stílusba. A rendszerváltás óta pedig számos nemzetközi, különösen angol kifejezés tűnt fel főként a sajtó, a kereskedelem, a tudomány és a közgazdaság nyelvében. A betolakodó idegen szavak özönével valahogy nincs arányban napjainkban a nyelvművelő szakirodalom tiltakozása, inkább csak az ismeretterjesztő cikkek, a napilapok nyelvi rovatai foglalkoznak ezzel a témakörrel.

Való igaz, hogy sokszor nehéz eldönteni, mikor van szükség egy-egy idegen szóra, s mikor nincs. Régi elv és gyakorlat, hogy a szókincs gyarapodásának állandó módja az idegen szók átvétele, ez természetes folyamat volt az évszázadok során, és ma is az. Mivel az idegen szavak nagy része indoeurópai nyelvből kerül hozzánk, a magyar mint finnugor nyelv sokszor berzenkedik ezek átvétele ellen. Hisz az idegen szó használata sokszor kiejtésbeli, írásbeli gondot okoz, illetve sok esetben problematikus a toldalékolása, ragozása, továbbképzése. Ennek ellenére megfelelő magyar kifejezés híján gyakran kénytelenek vagyunk megbarátkozni idegen kifejezésekkel. Az utóbbi 3-4 évben különösen az angol szavak átvétele terjedt el, de ha összevetjük nyelvünket a többi európai nyelvvel, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ott is hasonló a helyzet. Az angol nyelv II. világháború utáni hegemoniája ellen a legerőteljesebben a franciák tiltakoztak. Tudomásom szerint Franciaország az egyetlen olyan ország, ahol rendelettel tiltották az angol szavak használatát a francia sajtóban. Magyarországot a „vasfüggöny”-korszakban elkerülte ez az angol hatás, de a vasfüggöny leomlása után kitarultak a kapuk, megnyíltak a határok, felélénkült az idegenforgalom. Szorosabbak lettek a nyugat-európai országokkal a gazdasági és a kereskedelmi kapcsolatok és ezért gyorsan kellett pótolni a több évtizedes elzártság okozta elmaradást. Ezek a változások mind-mind magukkal hozták nyelvi vetületként az üzleti élet, a gazdasági élet idegen nyelvi terminológiáját is. Még akkor nem szóltunk a hazánkat ért „szatellitokról”, ugyanis néhány éve az égi televíziócsatornák révén angol, német, francia nyelvű műsorokat, reklámokat, tözsdéhireket nézhetünk, hallgathatunk. Mindez a hatás akkor ért bennünket, amikor az idegen nyelvi tudás hazánkban szinte a minimálisra csökkent, hisz néhány évtizedig a nyugati nyelvek tanulása szinte gyanús dolognak számított. Ennek következménye az, hogy a legegyszerűbb idegen nyelvű utcai feliratok, üzleti tájékoztatók is hemzsegnék a nyelvtani, helyesírási hibáktól. Mindehhez az idegen szóáradathoz adjuk hozzá még a régi rossz magyar tulajdonságot, az előkelősködést, a nyugatimádatot, a sznobizmust. Ez a nyelvi divathóbort tükröződik a sajtóban és a tudományos nyelvben is. A *csapat*, *csoport* ma már csak *team*, a *kölcsönzés*, *bérbeadás* kiment a divatból, hisz ma csak úgy mondják, hogy *lízing*, s aki ad magára, a régi, bevált latin *projektum*-ot szakmai körökben finomkodva csak *project*-nek mondja.

Ez az idegenszó-divat jellemző lett a sajtónyelvre, a közéleti és a politikai nyelvre is. Még mindannyian emlékezünk a nyolcvanas évek végének divatszavaira. Milyen sokat hallottuk a *pluralizmus* szót, sokan az ejtismódjával is küszködtek, pedig a kezdet kezdetén *politikai sokszínűség*-nek lehetett volna fordítani. Hasonló gyakoriságú volt a rendszerváltás idején az *alternatív*, *alternatíva* is. A melléknévnek először ’nem hivatalos, ellenzéki’ jelentése volt, pl.: *alternatív szakszervezet*, *alternatív tüntetés*. A főnévi *alternatíva* alak pedig sokszor feltűnt hibásan, pl.: *a következő két alternatíva áll előttünk*. A rendszerváltás óta a politikai élet, közélet gyakori szava a *konszenzus*, annak is gyakran hallható hibás ejtismódja, holott

lehetne magyarul *közmegegyezés*. A szógyakorisági lista élére került még a *toleráns*, *tolerál*, *tolerancia*, jól-rosszul ejtve mindegyik változat, bár ezek helyett is lehet magyar szót találni: *türelmes*, *elnéző*; *elvisel*, *türelem*. A többpártrendszer bevezetése után jött divatba a *privatizáció* és a *reprivatizáció*, ezeket viszont csak nehézkesen tudjuk magyarral helyettesíteni: *magántulajdonba adás*, illetve *visszaadás magántulajdonba*. Bár volt egy rövidebb, lényegre törőbb szóajánlat: *államtalanítás*, ez a szakembereknek nem nagyon nyerte meg a tetszését kellemetlen hangulata, mellékíze miatt.

A rendszerváltás után, pontosabban annak következtében, számos egyéb idegen szó jött még divatba a sajtónyelvben, a közgazdaságtudományban, a reklámyelvben. Ilyen pl.: a *média*, egyes számú alakja, a *médium* ritkább, s a latinus műveltség háttérbe szorulását jelzi a kétszeres többes alakú *médiák* forma. A régebbi *mecénás-t*, *támogató-t*, *védnök-öt* ma már mindenütt kiszorította a *szponzor*, képezve is: *szponzorál*, *szponzorálás*.

A gazdasági, a kereskedelmi élet átalakulása, a sok vegyes tulajdonú vállalat, cég, kft. magával hozta az idegen elnevezések divatját. Bár egy korábbi rendelet tiltja a cégelnevezésekben az idegen szó használatát, de ha vegyes tulajdonú, akkor nem kifogásolja, amint a külföldi keresztnév is anyakönyvezhető, ha egyik szülő külföldi állampolgár. Viszont azt nem lehet mindig tudni, pl. hogy a *Don Pedro fodrászat*, a *Peppino fagyaltatózó*, a *Vitamin city* zöldségbolt mennyiben külföldi érdekeltségű.

Végül: Mi a teendőnk? Mi lenne ma kívánatos? Hogyan tudnánk megállítani ezt a divatot? Rendelettel – francia módra – túlzás lenne. Inkább a közízlésen, a közhangulaton kellene változtatni, hogy leszokjunk a nyugatimádatról, az előkelőködésről, az anglo-mániáról. Sajnos, sokan úgy vélekednek, akkor tudunk igazán közeledni, felzárkózni Európa nyugati feléhez, ha a sajtó, a közélet, a tudomány egyre több idegen, lehetőleg angol szót használ. A szakembereknek kellene mozgalmat indítani a fölösleges idegen szavak ellen, s amelyiket lehet, jó lenne még az elterjedés előtt magyarítani. Természetesen az erőltetett magyarításokat mellőzni kell. Az elmúlt években erre is volt néhány példa. Egészséges közszellemet kellene kialakítani, terjeszteni: a világos, tiszta, magyaros fogalmazás, beszéd, nyelvhasználat érdekében. A szakembereknek, a nyelvművelőknek pedig az ezredforduló küszöbén megfontolandó feladat lenne – Tolnai Vilmos kiadványa után lassan 100 évvel – egy új magyarító szótár szerkesztése. De ennek megtárgyalása már egy másik előadás tárgya lehetne.

Bencédy József

A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználata

Nem lévén kiejtési kézikönyvünk, az oktatás során a köznyelv megjelenítésének példaként általában az iskolára szoktunk hivatkozni, továbbá bizonyos megszorításokkal a színházra, de főként a rádióra meg a televízióra. Így él a rádió hangja a közvéleményben is: elsősorban a hírek, a krónikák *köznyelven szólnak meg*. A rádió beszéde tehát – ha akarja, ha nem – mint a köznyelv, a közéleti stílus képviselője, illetve terjesztője. A rádió vezetői átérzik ezt a felelősséget; pl. 1990-ben – a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának és Mikrofonbizottságának szervezeti és működési rendjével kapcsolatban – megállapítják: a rádió „tevékenységének nyelvi, nyelvhasználati, kommunikációs modorbeli színvonala saját hatékonyságának szempontjából, de az általános beszéd- és magatartáskultúrára tett hatása révén is, kulcskérdés”.

A rádiós munkában a hangzásnak meghatározó a szerepe, ezért a műsorok, a hírek, közlemények korrekt tartalma mellett a rendszeresen megszólalók beszédének kulturáltsága is szakmai követelmény. A tartalmat a rádióban a nyelvi forma és a hangzásforma közvetíti. Ha tehát az utóbbi kettő nem megfelelő, megsérül és emészhetetlenné válik a még oly jó tartalom is – írja Wacha Imre az egyik jelentésében (Munkaeszközünk: a beszéd; A Magyar Rádió beszédtanárainak tapasztalatai; kézirat). Nem így gondolhatja ezt a rádió munkatár-

sainak egy része. Azoknak a szereplőknek egyike-másika, akik a bemondók mellett a hírekben, a krónikákban rendszeresen megszólalnak (szerkesztők, tudósítók, kommentátorok, riporterek), a nyelvi formával való törődést mellékesnek, szinte fölöslegesnek tartja. Belső beszélgetésekben elhangzottak, belső terjesztésre szánt írásokban megjelentek olyan megjegyzések, hogy a Nyelvi Bizottság merev, dogmatikus, hogy bírálataival illetéktelenül beavatkozik a rádiós anyagok tartalmi részébe. Mintha a nyelvi megformálás elválasztható volna a tartalomtól!

A Kossuth és a Petőfi rádió műsoraiban tapasztalható fellazulás és megfogalmazásbeli, stílári fogyatékoságok – melyekről még lesz szó –, továbbá a Danubius és a Calypso rádió stílusa arra indította a Magyar Rádió két bizottságát, hogy a Parlament Kulturális Bizottságához forduljanak, és felhívják a figyelmét azokra a lehetséges veszélyekre s az elhárításukhoz szükségesnek látszó intézkedésekre, amelyek a frekvenciamoratórium várható feloldása, illetőleg ennek folyamánaképpen a rádiózás szervezeti szétaprózódása révén várhatók. Javasolták, hogy a készülő médiatörvényben rögzítsék a következőket:

„1. Az országos (nemzeti, közszolgálati) rádiós (és televíziós) adások nyelvi-nyelvhasználati igény szintjének megtartása, illetőleg lehetőség szerinti emelése érdekében a központi intézményeknél állandó nyelvi tanácsadó testület(ek) működtetése szükséges.

2. A helyi (kisközösségi, kereskedelmi) rádiós (és televíziós) médiumoknál vezetőik feladata, hogy gondoskodjanak a nyelvi igényesség és kulturáltság védelméről és erősítéséről. Ennek érdekében dolgozzanak (dolgoztassanak) ki megfelelő előírásokat, illetőleg ajánlásokat munkatársaik számára; s ehhez vegyék igénybe a rádió (illetőleg a televízió) működő bizottságának segítségét.”

Melyek az előbbieken említett fellazulás és megfogalmazásbeli, stílári fogyatékoságok jelei?

Másfél-két évtizeddel ezelőtt nyugtalanító jelek tűntek föl a műsorkészítés folyamatában. Miközben mind nagyobb teret kaptak a hírekben, a krónikaműsorokban a hírszerkesztők, a műsorvezetők, magnón megszólaló tudósítók, meteorológusok, útinformosok, s egyre inkább visszaszorultak a nyelvileg is képzett bemondók, e jelenséggel karöltve csökkent az igényes beszéd iránti figyelem, háttérbe szorult a szabatos beszéd, a helyes artikuláció. A rádióban többen a hadarásban, a tisztátalan hangképzésben megnyilvánuló igénytelenséget tartják „korszerűnek”; a hangsúly, hanglejtés torzulásait „modernnek”; a nehezen érthető, recsegő magnós tudósítást „hitelesnek”.

A rádió hatékony közléséért, nyelvi gondosságáért felelősséget érző vezetőinek, munkatársainak és nyelvészeknek összefogásával mintegy 25 éve megindult egy erőteljes folyamat a „fültre fogalmazás” és a színesebb, moduláltabb felolvasás/beszéd érdekében. Ezt a jobbító törekvést keretezte az ímént vázolt folyamat, melyben „oldottság” címen irányzattá vált a mindennapi – a köznapi – beszéléshez való közeledés. „Az oldottság jelszavával nem a feszítetthez írt szöveg és az emiatt szűk skálán mozgó hangzás feloldásának tendenciája indult el és erősödött fel, hanem a hagyományos rádióstílus teljes elutasítása. Amint elszaporodtak a nyelvhasználat és a beszéd kulturáltságát fölösleges sallagnak ítélő belsős meg a mindezt igényként nem ismerő külsős megszólalók, tulajdonképpen a köznapi, az utcai beszédforma vált évtizedünk rádiójában uralkodóvá, s a rádió korábbi hangneme szorult kisebbségbe, sőt egyre inkább defenzívába. A legutóbbi években pedig, azzal a fokozatos nemzedékváltással, amelynek során a komoly politikai műsorok az ifjúságiak állományából, azok pedig egyenest az utcáról töltődtek fel utánpótlással, az utcaiséggel együtt nemegyszer az útszélesség is kapun belülré lépett.” (Deme László: A tömegtájékoztató nyelvhasználat – szociolingvisztikai megközelítésben; 1990. Kézirat)

Az általános oldódáson belül néhány jelenségtípusról külön is kell szólnunk. Az első mindjárt a *beszédtempó*. Sok műsorban felgyorsult, így különösen az ifjúságnak szóló adásokban (a korábbi Reggeli csúcsban), a különféle riportokban. A jelenség megítélésében sem a rádiósok, sem a nyelvészek körében nem teljes az egyetértés. Miközben csaknem minden bizottsági előterjesztés megállapítja (közülük több is rosszallóan) ezt a gyorsulást,

elhangozott az a vélemény is, hogy ez az életritmus, az élettempó gyorsulásának természetes velejárója, következménye. Ebben helyezkedhetünk a kivárás álláspontjára, abban azonban nem lehetünk elnézők, ha a gyorsuló beszéddel romlik a szövegek érthetősége.

A sporttudósítók régóta az átlagosnál sebesebben beszélnek, mégis jobbra világosan, tisztán, érthetően, mert bizonyára gyakorolják a gyorsabb beszéddel járó légzést, artikulációt. Ezzel szemben, aki csak a divatot követve vágtat beszédében, az pontatlanul képez hangokat, elkap és kihagy szóttagokat: *vállalat, vállat, akor, szakszemet* (=szakszervezet), *tásság* (=társaság). A gyors beszéddel együtt járó kapkodó légzés bántó zörejekkel is társulhat, tönkreteszi a helyes hangsúlyt és hanglejtést, és zavaros, a beszéd megértését zavaró tagolásokat eredményezhet: „előre kitervelt módon/ nyereségvágyból elkövetett/ emberöléssel vádolt/ T. S. gyöngyöstarjáni lakos”; „*hatfény* vagy félsorompót rongáltak meg” (hat fény vagy félsorompót); „*a középkoronát*” (a középkoronát); „mesterséges *hold akadása*” (=mesterséges holdak adása). A hangképzéssel kapcsolatos további gondokat minden bizonnyal Erdei Iván részletezi előadásában.

Egyesek úgy vélik, hogy *a társalgási nyelv alsó rétegének szavai*, nemegyszer durva szavak hitelességet, oldást, friss levegőt visznek a rádióba, holott ezek még riportokban is meghökkentenek, a hírekben pedig egyenesen stílustalanok; zavarják a megértést; leginkább azonban a beszélő, a rádiós munkatárs felületességét, felkészületlenségét bizonyítják. Ilyenek pl.: *kupleráj, összevariáljuk valahogy a beszélgetést, Mitterand bevette magát a tanácsterembe, a délelőtti fecsegésben* (ez egy parlamenti bizottság üléséről szolt), *Ez így igaz!, ráverte egy kicsit a cikket*. A közönséges, a durva stílusra azért vagyunk érzékenyek a rádió (a televízió) beszédében, mert az útszéli hang, a trágárság gátlástalanul árad az írott sajtóból, s úgy tűnik, minél inkább kifogásoljuk, annál hivalkodóbb. (Vö. az Élet és Irodalom 1993. augusztus 14-i számának vezércikkében: *Kutyafaszán vitézkötés* – Ez a cím!)

Ízlelbeli fogyatékoság, nyelvi tájékozatlanság, tapasztalatlanság az oka *a megszólításban* megmutatózó sokféle zavarnak. Bántóan hangzanak a rádió különféle műsoraiban az ilyen megszólítások, illetve említések: *Torgyán úr, Jeszenszky úr; Antall József úrtól is hallottuk*. Amennyire természetesek voltak ezek a formák az *elvtárs* utótaggal, annyira bántóan hatnak az *úr* utótaggal. A *Kovács úr* például csak oldalt és lefelé tekinthető udvariasnak. A tiszteletadó forma oldalt és fölfelé: *képviselő úr, miniszter úr, tanár úr, titkár úr*. Hírekben, tudósításokban, tehát említésben az *úr* utótag fölösleges, sőt egyenesen zavaró. Tehát *X. Y. úr, főosztályvezető úr* helyett mondjuk inkább így: „Erről nyilatkozott *Agárdi Géza*. *A főosztályvezető* arról beszélt...”

Sokunkat zavar *a tegeződés* az olyan politikai, közéleti, tudományos, kulturális tárgyú beszélgetésekben (riportban, interjúban, nyilatkozatban), amelyekben a megszólaltatott fél a hivatalát, a közösséget képviseli, a megszólaltató pedig a rádiót, elsősorban is a hallgatóközönséget. Sokszor elmondták – helyesen –, hogy ilyen helyzetekben akkor is a távolságtartó-tiszteletadó magázódás (mint „nemtegeződés”) a helyénvaló – a helyzetnek megfelelő megszólítási formákkal –, ha a kérdező és a kérdezett történetesen iskolatársak voltak, vagy nyaralószomszédok, vagy kártyapartnerek: minthogy ez a körülmény a beszélgetés tárgya, és a rádió hallgatója szempontjából teljességgel magánügy.

Célszerű az ilyen helyzetekre számítva megismerni és megtanulni azt az *áthidaló-elhárító* beszédformát, amely lehetőséget ad rá, hogy az így adódó problémát kulturáltan megkerüljük és feloldjuk. Például a „Téged mindenki úgy ismer...” és az „Őnt mindenki úgy ismeri...” helyett: „Takács Gyulát mindenki úgy ismeri...”; a „Mi erről a véleményed?” és a „Mi erről a véleménye?” helyett: „Bizonyára a hallgatók is kíváncsiak a saját véleményére.” Tehát nem a rádiós beszélgetőnek kell természetesen éreznie magát – mert szeretnek erre hivatkozni –, hanem a hallgatóban kell azt a benyomást erősítenünk, hogy az *ő* kedvéért folyik a beszélgetés, *őt is* bevonva folyik a vita. (Bővebben erről abban a tanulmányban – A nyelvi érintkezésformák problémái a rádiózásban –, melyet Bencédy József közreműködésével írt Deme László; kézirat)

Zavarja a kommunikációt a megszólítás, a tegezés-magázás bizonytalansága, udvariatalansága is, de sokkal inkább a tömör, a mély szerkezetű, az ún. szimultán mondat, s ezt

mindnyájan tudjuk saját tapasztalatainkból. Elsősorban hírekben, kommentárokból lehet megfigyelni, hogy a szövegek szerzői egy mondatba, úgymond „egyszerű mondatba” akar-
nak belezúfolni minden (vagy legalábbis sokféle) mondanivalót, s így születnek effélék:
„A Kossuth-adón 19.15-től 20.15-ig hangzik el Kell a hasznos szó címmel a *Napjaink c. folyóirat, a Miskolci Nemzeti Színház és a Magyar Rádió közös irodalmi estje* a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. A szerkesztő-műsorvezető, Stifner Gábor *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Napjaink c., az idén 25 esztendő irodalmi-kulturális folyóiratának és Miskolc nemzeti színházának múltjáról-jelenéről-jövőjéről* faggatja a megjelenteket.” – A többszörös alárendeltségben – szintmélységben – lévő szerkezetek nagy figyelmet igényelnének a hallgatóktól, de ez a figyelem már a szöveg elején megszakad, pedig további része még újabb két hasonló csemegével szolgál.

Ezekkel az írott szövegre jellemző, ún. szimultán mondatokkal szemben a „fülre fogalmazott” mondatokat javasolja a Nyelvi Bizottság – már 15 éve! Az idézett hír tehát inkább így szólhatott volna: „19.15-től 20.15-ig Kell a hasznos szó címmel hallanak műsort a Miskolci Nemzeti Színház társalgójából. Ez a *Napjaink c. folyóirat, a Miskolci Nemzeti Színház és a Magyar Rádió közös irodalmi estje*. A szerkesztő-műsorvezető, Stifner Gábor, a lap és a színház múltjáról, jelenéről, jövőjéről kérdezi a megjelenteket. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Napjaink c. irodalmi-kulturális folyóirat* az idén 25 esztendő.”

A zsúfolt, feszített mondatok aránya a 60-as évek végétől fokozatosan csökkent. Része volt ebben a Nyelvi Bizottság, benne elsősorban Deme László és Wacha Imre munkájának, része volt a szövegeket készítő szerkesztők figyelmének. Mégis Wacha Imre 1988 februárjában ezzel zárta már idézett bizottsági jelentését: „Elég hosszú megfigyelés alapján joggal állíthatom, hogy csaknem minden hírblokkban van legalább három olyan hír, mely nyelvi-
leg nem rossz ugyan, csak kommunikatív nem jó, mert nehezen fejthető fel, vagy mert nehezen mondható, mert kétarcú szerkezet van benne, mert nem világos a mondat szerkeze-
te, mert meghökkentő a szóhasználat, mert nem világos a mondanivalója, mert nem egyértelmű a logikája, mert olyan előismereteket kíván, tételez fel, melyek csak kevesek birtokában vannak, mert túl erős a szinonimahasználat, vagy mert csak következtelen az interpunkciója.”

Ezeknek a mélyen (több szintben) szerkesztett mondatoknak az olvasása közben a bemondók zavarukban meg-megállnak, rossz helyen tartott szünetekkel széttörik a mondatot, így már ők sem értik, hát még a hallgatóik! A félrevezető, csali mondatokkal még tovább nő mindkét fél zavara. Pl.: „Dél-Koreában a múlt heti elnökválasztáson *győzelmet aratott Ro Te Vu* kijelentette, hogy még februári beiktatása előtt parlamenti választásokat írnak ki.” Az a benyomása a bizottságnak, hogy a hírek szerkesztői fogalmazás közben nem hallják saját szövegüket, és nem törekszenek (eléggé?) sem változatos hangoztatható szövegek szerkesztésére, sem pedig a tőlük esetleg elképzelt hangoztatás kottázására, azaz írásjelekkel való érzékeltetésére. Ilyenformán a bemondó magára marad, s neki egymagának kell „eladnia” a közfogyasztásra voltaképpen nem is alkalmas „árut”. Hogy ez aztán a sokszor kifogásolt egyhangú előadás miatt nem is igen sikerül, arról – mint már mondtuk – nem annyira a bemondó, mint inkább – sokkal inkább! – a szövegszerkesztő tehet.

A szűkre szabott keretben igazán csak a leglényegesebb problémákat tudtam kiemelni a rádió nyelvhasználatából, támaszkodva – mint hallhatták is – a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának csaknem két évtizedes munkájára, írásban is elkészített elemzéseire. Van tehát – a rádió vezetőinek gondoskodása révén – egy szakértői testület (a Mikrofonbizottság) együtt kettő!), amely gondot visel a rádió nyelvére, nyelvhasználatára, beszédére: figyel, elemez, javaslatokat tesz a teendőkre, a továbbképzésre, személyesen is vállalva előadások, gyakorlatok tartását, csak legyenek – amint azért vannak is –, akik jószándékú segítségét elfogadják; csak legyenek – ott fent –, akik ezt a figyelmet, segítséget kiterjeszteni segítenek. Mert hogy mindezek nélkül milyen volna ma és milyen lenne a jövőben a rádió műsorainak nyelvhasználat, annak érzékeltetésére csak be kell kapcsolni a Danubiust és a Calypsót.

Típushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában

Több mint másfél évtizede figyelem nyelvészként és a Magyar Rádió beszédtanáraként is a rádió és a televízió nyelvét. A rádióból és a televízióból elhangzó beszédet e tömegkommunikációs orgánumok intenzív nyelvi hatásaként kell vizsgálnunk. A rádió és a televízió beszédének tartalma, minősége, hangzása rányomja bélyegét a magyar nyelv mai „közállapotára”.

A rádióból és a televízióból elhangzó beszéd tartalmi-esztétikai hatását azok a tekintélyelven alapuló nyilatkozatok is igazolják, amelyek azt állítják, hogy ha a rádióban lehet hibásan, pontatlanul beszélni, akkor miért nem lehet az iskolában, a hivatalban és általában a magyar közéletben.

Beszédbeli „közállapotaink” elhanyagolása hosszú évtizedeken keresztül elkövetett – többnyire – közoktatási mulasztások hatására alakult ki. A beszédkészség általános „össz-nemzeti” gondozatlanságát nemzedékek örökítik át utódaikra. Közoktatásunk, iskoláztatásunk pedig, sajnos még nem képes a nyelvi-kommunikációs hibák és hiányosságok kiküszöbölésére, illetve e hatások erőteljes ellensúlyozására.

Ezért felvetődik a kérdés, hogy milyen szerepe lehet a Magyar Rádióknak és a Magyar Televízióknak az előnytelen nyelvi-kommunikációs hatások csökkentésében, és mit tehet a nemzeti nyelvi közállapotok javítása érdekében.

Véleményem szerint elsősorban azt, hogy helyzetét és lehetőségeit folyamatosan elemzi. A tapasztalt hibákat számon tartja, lehetőleg kiküszöböli vagy törekszik rá, adottságaihoz mérten megújítja önmagát. (Nehéz helyzetekben sem adhatja föl a változtatásra és a nyelvi javításra irányuló reményeit.)

A rendszeres nyelvi helyzet felméréseken és önvizsgálaton túl a beszélt nyelvi norma vagy legalábbis az elvárható minimum betartására kell törekedni. Erre a nehéz feladatra vállalkozott a Magyar Rádió, ill. a Magyar Televízió Nyelvi Bizottsága és a Magyar Rádió Mikrofonbizottsága is.

Nem könnyű feladat a különböző televíziós, rádiós szakmai szempontok és a beszélt nyelvi stílus összehangolása. A rádióból és a televízióból elhangzó beszédnek példaadó ereje van, gyakran meghatározója is lehet a fiatal generáció nyelvhasználatának, jelentékeny szerepe lehet a fiatalok nyelvi önkifejezésének alakításában. Csupán megemlítem, hogy például a Calypso rádió nyelvi stílusáról hosszú bizottsági üléseken vitáztunk a Rádió Nyelvi Bizottságában, és magam is két tanulmányban számoltam be ezekről a speciális nyelvi jelenségekről.

Az utóbbi években nemcsak a beszéd irama gyorsult, hanem a felolvasásé is. Gyakran tapasztalható a rádió Krónika műsoraiban a funkciótlannal felgyorsuló beszédtempó és a hibás hangsúlyozás. Az artikulációs pontatlanság és renyhesség sokszor beszédritmuszavarral és monotóniával kombinálódik. A tapasztalt jelenségek egyes esetekben közös gyökerek: a hibás ritmusérzék az artikulációt, a pontatlan artikuláció a beszéd ritmusát rontja.

Egyes esetekben a légzéstechnikai hibák fonációs rendellenességekkel kombinálódnak. Ezeknek orkány alapos vizsgálattal és célzott hangterápiával kell megszüntetni.

A napjainkban egyre szűkülő beszédhangsáv és a modulációgazdagság hiánya a magyar beszéddallam szegényedését idézi elő.

Még mindig lehet találkozni hivatásos rádiósok, televíziósok körében a teljesen tarthatatlan elgondolással, hogy vagy pontosan artikulál a megszólaló személy, vagy pedig „természetesen”, közvetlenül beszél.

A beszédbeli pontosság és a közvetlenség, hitelesség egyáltalán nem zárja ki egymást. A kimunkált beszédtechnikának magasabb színvonalon be kell épülnie a beszélő személyiségébe.

A rádióban és a televízióban elhangzó élő beszédben gyakori a hangzónyúlás és

a hangok rövidülése. Ezáltal döccen és felbomlik a beszéd ritmusa. Néhány példát említek: *tűzérés* – *tűzérés* helyett, *börönd* – *börönd* helyett, *Aníta* – *Anita* helyett stb.

Gyakori az *országos*, a *kormány*, a *felvonulás*, az *autómata* és a *tuszok*, *pusztító* forma.

A rádióban megszólaló hivatásos beszélők kiejtéséről szólva feltétlenül meg kell említeni az artikuláció eléggé általánosítható zártságát, a beszédtempó szükségtelen gyorsulását. Öröm és felüdülés hallgatni egy-egy szép kiejtésű megszólalót.

A hosszú és a rövid szótagok közötti különbségek fokozatosan gyengülnek. Az ikerhangzók ejtése rövidül a gyors beszédíram következtében. Néhány példát említek: *erről* helyett *eről*, *abban* helyett *aban*, *aggódik* helyett *agódik* hallható.

Az artikuláció zártsága hosszú magánhangzóink közül különösen az *á* és az *é* hang képzését és időtartamát érinti.

– „A *studióban* mondták, *eről szol* a Csucsforgalom műsora, *szolni kel eről* Bös-Nagy-maros kapcsán.” Az ilyen beszéd ritmusa keménnyé, pattogóvá válik, a műsorvezető pedig nem tudja megtartani hallgatójának figyelmét.

A hanglejtés vizsgálata során még mindig gyakran találkozhatunk a beszéd dallamvonalának felkapásával, éneklő jellegével.

Ezáltal a beszéd folyamatban a magyar beszéddallam szétesik. A mondatívek akusztikai átfogása során nemcsak hangzásbeli károsodások, hanem a közlés tartalmát is érintő logikai hibák is keletkezhetnek. A különböző változatos hanglejtésformák megőrzése és alkalmazása a helyes magyar beszéd közlő és kifejező erejét növeli. Néhány hibás példa: ...”*igy lehetne visszaadni a negyedik dal szövegéét. Mondtaam. Fel se merüül. A botrány az előadáson tört ki*”. Stb.

Elszomorító a hangsúlyhibák gazdag burjánzása a rádiós beszédben. Sajnos a legváltozatosabb és a legképtelenebb hangsúlyformák kerülnek elő a Rádió Mikrofonbizottságához benyújtott „vizsganyagként” készült felvételekből is. Például: „*Miért ne adhatna valamilyen szabályt, orientáló elvet. Rossz eredményt hozott. A Camionnál. A múlt héten került sor. Két hét óta.*” Stb.

A hangsúlyhibák javítása igen nehéz feladat, mert a hiba a halláson keresztül mélyen gyökeret ver a nyelvérzékben is. Egyes személyek számára a hangsúlyhibák felfedezése is gondot okoz. Gyakran meg sem hallják azokat. A hibás hangsúlyok javítása rendszeres, kitartó gyakorlást igényel.

Szólni kell még a spontán beszéd illúziójára törekvő felolvasásokról. A tapasztalt hallgató rögtön érzi, hogy a hallott mondatok jó előre megfogalmazott mondatok, amelyeket az előadó, némi olvasástechnikai nehézséggel és szövegértelmezési gondokkal küszködve próbál a közvetlen szövegalkotás látszatát keltve előadni.

A szakmai rutinon alapuló, átgondolatlan „gépies” előadási mód a nyelvi közleményt színtelenné, egyhangúvá teszi, ami nehezen követhető és gyakran megértési és felidézési gondot jelent a hallgató számára.

A nyelvi hibák javítása a televízióban és a rádióban igen nehéz feladat, hiszen zúdulnak a rádióra, a televízióra a bemondó- és riportertjelöltek csapatai.

Sajnos igen sok gond van a hírszövegek megfogalmazásával. A hosszú mondatokat fogalmazó hírszerkesztők sokszor nem is gondolnak arra, hogy az általuk már ismert információ az ő megfogalmazásukban esetleg félreértések forrása is lehet. Szövegüket a bemondó csak nehézségek árán tudja előadni.

Most egy olyan televíziós hírt említek példaként, ahol a mondat felénél derül ki a mondanivaló tárgya és a mondat első része átmeneti félreértésre ad alkalmat.

– „Pintér Sándor országos főkapitány hivatalával való visszaélés miatt | felfüggesztette állásából Illés Gyulát, a bűnüldözési osztály vezetőjét.” (TV Híradó, 1992. IX. 1.)

Deme László találóan írja A rádióhírek szövegezése és elmondása című tanulmányában: „Az alapbántalom maga a szöveg; tehát nem a felolvasókat kell elsősorban arra biztogatni, hogy tegyék meg a lehetetlent, azaz leheljenek élő hangzást azokba a szövegekbe, amelyek ezt nem hordozzák magukban...; hanem a szövegezőket kell arra bírni: igyekezzenek megtenni a lehető, azaz nem olvasásra fogalmazni, hanem felolvasásra.”

Egy másik példa a rádió Esti Krónika című műsorából (1992. IX. 1-én): „Drágulnak az élelmiszerek (itt szünetet tartott a bemondó, majd ezt mondta) Romániában.” Egy másik hírt a bemondó a következőképpen olvasott: „Nehéz a helyzet, mert mindkét szemben álló fél provokációkat követel.” (Kossuth rádió, Hírek 1992. IX. 12.)

Kosztolányival vallom, hogy az olvasót – és a hallgatót – a másodperc ezredrészeig sem szabad bizonytalanságban tartanunk.

Végezetül két példa arra a tv-ből és rádióból, hogy egyes esetekben a megfogalmazás stílusa nemcsak a nyelvhelyességet, hanem a jóízlést is sérti.

Lottósorsolás a televízióban, a közjegyzőről mondta a műsorvezető: „Ő ügyel arra, hogy egymás mellett ülő urak és hölgyek, nehogy egymás gombjait nyomogassák.”

Magyar rádió 1992. VII. Az olimpiai közvetítés kapcsán hangzott el: „Sok hölgyben megfogamzott a gondolat, akinek dagadt a melle Farkas Péter győzelmét látva, hogy Farkas Péter nős-e.”

A derűre törekvő könnyedebb megfogalmazás a televízióban és a rádióban sohasem válhat az ízléstelenség és az igénytelenség eszközévé.

Irodalom:

Erdei Iván: Elvesztett egyéniség? (Rádió- és Televízióújság XXX. 14. sz. 1985. IV. 8. 4.) – Erdei Iván: A beszédtanár szemével – Az ember és beszéde (Rádió- és Televízióújság, XXX. 29. sz. 1985. VII. 22. 4.) – Erdei Iván: Nyelvi tipushibák a Magyar Rádióban (A Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának kiadványa, 1988.) – Fábrián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Gondolat, Bp., 1984.) – Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk.: Nyelvművelő kézikönyv I.–II. (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., 1985.) – Kovalovszky Miklós: Nyelvfelődés-nyelvhelyesség (Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.) – Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (Magvető, Bp., 1980.)

Horváth Tibor

Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben

Amikor *elhatározást nyert*, hogy a folyó évben a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottság által ismét megrendezésre kerül a nyelvművelő konferencia, az a gondolat ütött szeget a fejembe, hogy tulajdonképpen *nem megengedhető* az a borzasztóan sok nyelvi hiba és hanyagság, amelyeket a nyitott médiákban beszélők nap mint nap eszközölnek a lakosság felé.

Ez az előbb sikeresen elmondott, nem egész tökéletesen körmondat az állatorvosi beteg ló mintájára kívánta kipellengérezni a mai beszélt nyelv néhány jellegzetes hibáját. Ez természetesen itt senkinek sem új. Sokan ostorozzák is, de az nem sokat segít, ha siránkozunk, és Higgins professzor mintájára emlegetjük, hogy

miért nem beszélnek szépen magyarul, mint...

no de itt talán ne is folytassuk, mert még magunk is bajba kerülhetünk. Mit lehet mégis tenni?

Sajnos, sokan vannak olyanok, akik azt gondolják: nem kell ezzel annyit vacakolni, van nekünk elég bajunk enélkül is. Róluk nyilván leperreg minden feddés vagy tanács. Az egyetlen lehetőség, hogy minél kevesebb hibával tiszta magyar beszédet halljanak és idővel talán megszokják.

A másik, már kedvezőbbben megítélhető csoportba olyanokat sorolhatunk, akik elvileg egyetértenek a tiszta magyar beszédet célzó törekvésekkel, de úgy fogalmazzák meg, hogy a nyelvi hibák *kerüljenek kiküszöbölésre*. Bennük tehát megvan a jó szándék, sőt esetleg megvannak győződve arról, hogy ők hibátlanul használják a magyar nyelvet. Az olyan jó tanács, hogy beszéljünk szépen magyarul, rajtuk sem segít, mert az előbb idézett higginsi mondatra valószínűleg bátran rávágna az „ént” is. Más módszert kell tehát keresni.

A harmadik csoportba azokat sorolom, akikben a jó szándék is, az önkritika is megvan. Nekik csak tanácsra van szükségük, hogyan szabadulhatnak meg a szándékuk ellenére ejtett nyelvi hibáktól.

Most pedig elnézésüket kell kérnem, hogy a nagyfeszültségű technika professzoraként olyasmibe ártom magam, ami nem kényerem, bár hivatásomnak tekintem, mert több mint 40 éve, hogy a katedrára álltam. Beszédem nyilván nem volt tökéletes, bár kiváló tanáraink a középiskolában is nyesegették, és öreg professzorom különösen szívén viselte a magyar nyelv ügyét. Hosszú idő után és nem is tudatosan kezdtem használni egy olyan módszert, amelyet szeretnék most továbbadni. Minden hibától vagy modorosságtól egyszerre nehéz lenne megszabadulni. Könnyebben érünk el eredményt, ha beszédünkben észreveszünk egy gyakran előforduló hibát, és figyelmünket egy ideig erre irányítjuk. Tapasztalatom szerint nem is kell nagyon hosszú ideig erőlködni ahhoz, hogy ettől a kiszemelt hibától megszabaduljunk. Ezután jöhet a következő.

Ha a nyelvi hibák erdejében a sok fától és bozóttól már nem látjuk az eget, akkor nem érdemes a cserjékkel foglalkozni, hanem először a legnagyobb fákat kell ledönteni. Elnézést kérve a hivatásos nyelv művelőktől, én nem az olyan képzavaroktól féltém a magyar nyelvet, mint hogy *vaj van a füle mögött*, mert ezt a szólást sok ember soha, a többiek is évente egyszer-kétszer használják. A bevezető körmondatomban kipécézték *nyer, kerül* vagy a *történik, jut, eszközöl* és hasonló kisegítő igék az *-ás, -és* képzővel alkotott főnév mellett az angol segédigés ragozást juttatják eszembe, de mindenképpen roncsolják a magyar igeragozás szerkezetét. Ugyancsak veszélyesnek tartom az újabban járványszerűen terjedő *nem megengedhető* alakot, mert az elváló igeikötő helytelen használatával a magyar nyelv egyik jellemző sajátosságát öli meg. Az említett durva hibákhoz hasonlókat még sokat lehet találni, de ha a tiszta égboltot takaró erdő legnagyobb fáitól már megszabadultunk, a cserjékkel folytathatjuk.

Amint már említettem, saját tapasztalataimról beszéltem. Bennem is csak mostanában vált tudatossá ez a módszer, de bátran mondhatom, hogy pl. a segédigéket a leghevesebb vitában, vagy a legszaporább előadás közben sem használom soha, és ezért már egy kicsit sem kell erőlködnöm. Végül, most már tudatosan kerülve az elcsépeelt folytatást, elnézésüket kérem amatőr naivságomért, de talán lesznek olyanok, akik ezen a módon szintén meg tudnak szabadulni hibáiktól, és ez a kis előadásom nem jut a falra hányt borsó sorsára.

Gósy Mária

A kiegészítendő kérdések dallamváltozása

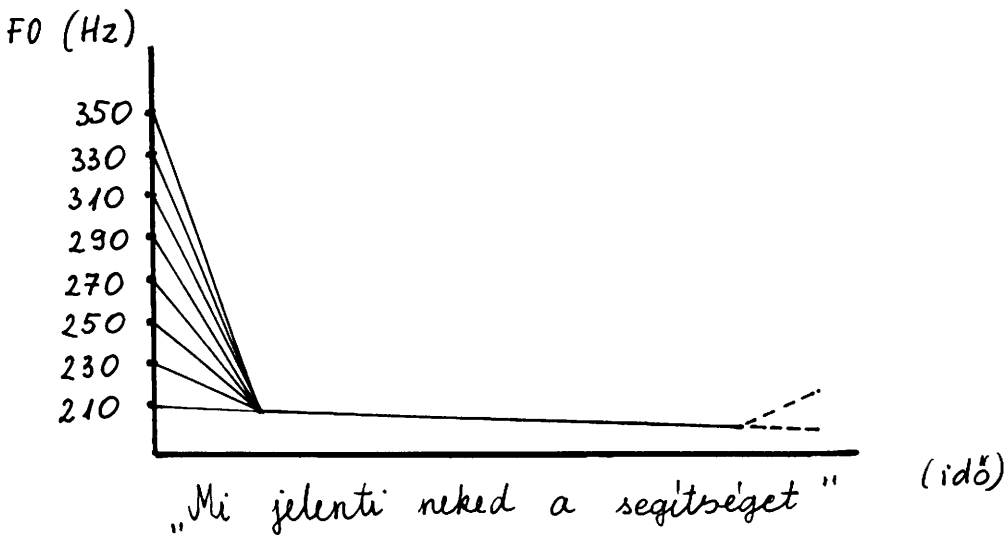
A magyar beszéd intonációjával foglalkozó szakirodalomban egyöntetű megállapítás, hogy a magyarra az ereszkedő hanglejtés a jellemző. Különböző megnevezéseket találunk az „éneklő, idegenszerű hanglejtésre”, amely Boros szerint: „Az utolsó 2-4 szótagnyi mondatrész (éneklő) fölcsapása a pesties modorra jellemző” (1971, 460). Imre Samu „a leginkább tősgyökeres budapestiek egy részének nyelvében jelentkező, erősen kirívó, éneklő pesti hanglejtés”-en valószínűleg ugyanazt az intonációt érti (1963, 283), amit Boros, s amit Wacha „budapesti vagy Szép Ernő szavával lipótvárosi hanglejtésnek” nevez (1985, 177). Természetesen előfordul a magyarban is szólamvégi emelkedés, „felkapás” nyelvileg és stilisztikailag is helyesen, csak rendkívül korlátozott ezeknek a dallamformáknak a használata.

Különös jelentősége van a mondatvégi szótagok alaphangmagasság-változásának a kérdések esetében. A kérdőszavas kérdések dallamstruktúrája hasonlóképpen az eldöntendő kérdésekéhez egy kötelezően jelölt helyen dallamcsúcsot tartalmaz; csak míg a kérdőszavas kérdések esetében ez a mondat első (kérdő) szavának első szótagján, addig az eldöntendő kérdéseknél a mondat utolsó előtti szótagján jelentkezik. (A kiegészítendő *Lakhelye?* típusú és az egyszótagú kérdéseket, mint *Ki?* kirekesztettük vizsgáldásaink köréből.)

Tapasztalataink szerint a „pestiesnek” nevezett szólamvégi felkapás igen gyakran fordul elő a kérdőszavas kérdő mondatok hanglejtésében is, sőt benyomásunk szerint – stigmatizáltsága ellenére – ez a fajta kérdő dallam terjedőben van. A jelen munkában arra kerestünk választ, hogy vajon van-e objektív alapja e benyomásunknak, s ha igen, akkor milyen ennek a hanglejtésformának a részesedése és elfogadása a köznyelvi beszélők körében.

A probléma megközelítésére kétféle lehetőség kínálkozik: a beszédprodukciónak elemzése egyfelől és a beszédpercepció vizsgálata másfelől. A spontán beszéd (mint egyedül releváns nyelvi anyag) alapján történő adatgyűjtés és adatfeldolgozás ebben az esetben sorozatos technikai nehézségekkel járna, az eredmények rengeteg bizonytalansági tényezőt tartalmaznának, továbbá nem adnának választ a beszélő/hallgató észlelési mechanizmusának működéséről. Ez utóbbi pedig elengedhetetlen a kérdés adekvát megválaszolásához, hiszen a produkciós jelenségeket megelőzik a percepció (feldolgozási) jelenségek, majd ezek hatnak vissza a beszédprodukciónak. A beszédjelenségek terjedésének előfeltétele, hogy azokat észleljék, feldolgozzák, majd ösztönösen/tudatosan reprodukálják, utánozzák. Mindennek megfelelően kísérleti úton vizsgáltuk a magyar kiegészítendő (kérdőszavas) kérdések dallamát az anyanyelvi beszédészlelés alapján.

Egyetlen mondatot választottunk a nyelvi anyag létrehozásának kiindulásául: „Mi jelenti neked a segítséget?” A legfejlettebb beszéd szintetizálási rendszerekkel (LPC alapszintézis és Psola technika alkalmazása) e mondat dallamformáját a célunknak megfelelően változtattuk. (A szintetizálásokat és a teljes kísérleti anyag összeállítását az eindhoveni Percepció Intézetben végeztük, Hollandiában.) A szintetizálás lehetővé tette, hogy csak azt/azokat a paraméter(ek)e)t változtassuk, amely(ek)nek a működését elemezni szándékoztunk. Ily módon olyan azonos szegmentális tartalmú szólamokat lehetett létrehozni, amelyek csak azokban az intonációs kulcsokban különböztek, amelyek a magyar kiegészítendő kérdés fonológiai sajátosságait reprezentálták (1. ábra).

1. ábra: Mesterségesen létrehozott dallamstruktúrák a kérdő intonáció vizsgálatára

Minthogy a fenti dallamváltoztatások érintetlenül hagyták a szegmentális szintet; olyan dallamanyagot is létrehoztunk, ahol a szegmentális szintet annyira eltorzítottuk, hogy már nem volt érthető. Módszerként a frekvenciaszűrést választottuk: alul áteresztő szűrővel (36 dB/oktáv meredekség mellett) 330 Hz-nél szűrtük a 16 dallamot. A kétféle kísérleti anyagot három kísérleti csoportnak (egyetemi hallgatók) játszottuk le. Az első csoportban lévő kísérleti személyeknek (32 fő) el kellett dönteniük, hogy a hallott szólamot kérdésnek

vagy inkább kijelentésnek ítélik-e függetlenül a mondat szemantikájától. A második csoport (54 fő) azt a feladatot kapta, hogy ítélje meg, vajon az elhangzott kérdések a magyar beszéd, stilisztikai sajátosságok és a nyelvhelyesség ismeretében (a dallamot tekintve) helyes kérdések-e vagy nem. A harmadik kísérleti csoportnak (18 fő) a frekvenciaszűrt dallamokat játszottuk le; feladatuk megegyezett az első csoportéval: meg kellett ítélniük, hogy kérdést vagy kijelentést hallanak-e.

Eredmények

Az első kísérletsorozat adatai arról nyújtanak felvilágosítást, hogy a felnőtt, magyar anyanyelvű kísérleti személyek milyen dallamstruktúrákat azonosítanak kérdés-ként, illetve kijelentésként. Az 1. táblázatban összefoglaltuk az eredményeket aszerint, hogy miként változott a szólemeleji csúcs, illetőleg a szólamvég frekvenciája.

1. táblázat

Csúcs frekvenciaértéke (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	3,2	3,2	96,8	96,8
230	18,8	3,2	81,2	96,8
250	31,3	18,8	68,7	81,2
270	84,3	37,5	15,7	62,5
290	75	47	25	53
310	81,2	75	18,8	25
330	87,5	90,6	12,5	9,4
350	84,3	84,3	15,7	15,7

Függetlenül a szólemeleji csúcs értékétől a szólamvégi emelkedés jelentősen megnöveli a kérdések felismerését. Az átlagértékek szerint kérdést azonosítanak 58,2%-ban emelkedő szólamvég esetén; ereszkedő szólam esetén a kérdés felismerésének átlaga csak 44,9%. A szignifikáns eltérés azt jelzi, hogy a szólamvégi emelkedő frekvenciaérték akkor is a kérdés benyomását kelti, ha a szólam teljes struktúrája nem a kérdésre jellemző.

Megnéztük, van-e szignifikáns eltérés a kérdés azonosításában, mindkét változó figyelembevételével (szólemeleji csúcs és szólamvég). Jellegzetes, de minimális különbséget látunk az ítéletekben a 210, 230 és 250 Hz-es szólemeleji csúcsok esetében. Fokozatosan növekszik mindkét esetben a kérdésfelismerés aránya, ennek a mértéke azonban jelentősen eltér a szólamvégtől függően. Emelkedő vég esetén 270 Hz-nél ugrásszerűen megnő a kérdések aránya (84,3%), míg ereszkedő dallamvég esetén 310 Hz-nél sem éri el ugyanezt a százalékarányt. (Tény, hogy a kérdésazonosítás 330 és 350 Hz-es szólemeleji csúcs esetén nagyobb arányú akkor, ha ereszkedő a dallamvég. Ennek pszichoakusztikai oka van, amelyen a nyelvi észleléskülönbség alapszik. A szólamvégi emelkedés következtében ui. a szólemeleji csúcs relatív magassága kisebb lesz: a pszichoakusztika szintjén alacsonyabb csúcsnak érzékelik, így valamivel kisebb a kérdések azonosítása, mint az ereszkedő dallamvég következtében kialakuló érzékeléskor.)

Ahhoz tehát, hogy a magyar anyanyelvűek egy szólamot, amely végig ereszkedik, legalább 75%-ban biztosan kérdésnek érezzenek, az szükséges, hogy a szólam elején egy 310 Hz-es csúcs jelenjen meg. Legegyöntetűbb a kérdésazonosítás ebben a szólamban, ha a szólemeleji csúcs 330 Hz-es. A szólemeleji csúcs tehát elsődleges felismerési kulcs a magyar eldöntendő kérdés azonosításához, hiszen a szólamvégi emelkedés önmagában (szólemeleji csúcs nélkül) mintegy 3%-ban kelti a kérdés élményét. Igen kis alaphfrekvencia-emelés hatása (230 Hz-es szólemeleji csúcs) közel 20%-osra növekszik a kérdések aránya a percepcióban. Jellegzetes, hogy a 350 Hz-es szólemeleji csúcs – függetlenül a szólamvég frekvenciájától – kissé „sok” a kérdéshez: mindkét esetben csökken a kérdésítéletek aránya (84,3–84,3%).

Ennek oka kettős: a kísérleti személyek a szólamokat vagy nem érezték helyesnek, vagy nem a kérdés benyomását keltették már a mondatok (pl. inkább a felkiáltását).

A másik kísérleti csoport tagjainak a feladata az volt, hogy eldöntsék, a hallott kérdéseket helyes magyar kérdéseknek ítélik-e vagy nem. Két tényező működését próbáltuk nyomon követni: a szólamvégi emelkedését és a szólamindító csúcs sajátosságát. Az elsővel kapcsolatosan az volt a feltételezésünk, hogy a kísérletben részt vevők többsége elutasítja azokat a kérdéseket, ahol megjelenik a szólamvégi emelkedés. A szólamvégi csúccsal kapcsolatos hipotézisünk – korábbi kísérleti eredmények alapján is (vö. Gósy 1984) – az volt, hogy minél nagyobb a csúcs frekvenciaértéke, annál inkább fogják a hallgatók helyesnek ítélni a kérdést.

A 2. táblázatban összefoglaltuk a kapott adatokat.

2. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciája (Hz)	Ítéletek (%)			
	helyes kérdés		nem helyes kérdés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	31,5	9,3	68,5	90,7
230	39	16,7	61	83,3
250	44,5	37	55,5	63
270	81,4	55,5	18,6	44,5
290	77,7	72,2	22,3	27,8
310	74	76	26	24
330	92,5	74	7,5	26
350	83,3	74	16,7	26

Az adatok a szólamvégi emelkedés funkcióját illetően nem hogy nem erősítették meg a feltételezést, hanem annak egyenesen ellentmondanak. Lényegesen nagyobb mértékben fogadják el a kérdést helyesnek a kísérleti személyek – a magyarra nem jellemző – szólamvégi emelkedés esetén, mint anélkül. Ekkor már a 210 Hz-es kezdő csúcs esetében is a hallgatók mintegy harmada helyes kérdést hall, és 270 Hz esetén a többség tökéletesen elfogadja a hallott mondatot kérdésnek (81,4%-ban). Ereszkedő dallamvég esetén ugyanennél a csúcserősnél a kísérleti személyeknek csak mintegy harmada ítélt jó kérdést (!), a 80%-os „helyes kérdés” ítélet csak 310 Hz-nél következik be (de a 80%-ot nem éri el). Mindebből tehát meg kell állapítanunk, hogy a beszédészlelés szintjén a magyar eldöntendő kérdésnek jellegzetessége a szólamvégi emelkedés, míg anélkül sokkal szűkebb frekvenciasávban érvényesül a helyes kérdés többségi ítélete (290–350 Hz), és a 80%-os egyetértési szintet egyáltalán nem éri el.

Mindezek után nézzük meg, hogy a szegmentális tartalmuktól megfosztott szólamok miként keltik a magyar eldöntendő kérdés benyomását (vö. frekvenciaszűrés). A 3. táblázat az ezekre a szólamokra adott döntések adatait tartalmazza.

3. táblázat

Szólameleji csúcs frekvenciája (Hz)	Azonosítás (%)			
	kérdés		kijelentés	
	emelkedő	eső szólamvég	emelkedő	eső szólamvég
210	39	11,2	61	88,8
230	61	17	39	83
250	72	28	28	72
270	83	55,5	17	44,5
290	83	55,5	17	44,5
310	83	55,5	17	44,5
330	94,4	55,5	5,6	44,5
350	94,4	61	5,6	39

Valamennyi eddig elemzett adathalmaz közül itt jelentkezik legfeltűnőbbben a szólamvégi emelkedés mint a kérdés funkcionális velejárója. Már relatíve alacsony szólamlejeji csúcs esetén is (230 Hz) a szólamvégi emelkedés következtében a hallgatók 61%-ban, magasabb szólamlejeji csúcs esetén fokozatosan növekvő mértékben ítélnék kérdést (83%; 94,4%). Ugyanakkor ilyen nagy arányú kérdésazonosítás ereszkedő szólamvég esetén egyáltalán nem jelentkezik (55,5%); 350 Hz-nél is „csupán” 61% a kérdésazonosítás aránya. Ez egyértelműen azt jelenti tehát, hogy ereszkedő dallam esetén a kiegészítendő kérdések kérdésjellegét alapvetően a szegmentális szerkezet határozza meg (vagyis az aktuális tartalom). Érdekes, hogy míg a 270 Hz-es szólamlejeji csúcsig (ereszkedő dallamvég esetén) megegyeznek az ítéletek a tekintetben, hogy a szólamok kérdések-e, illetőleg helyes magyar kérdések; addig ettől az értéktől nagyobb csúcs esetén a hallgatók e szólamokat elfogadják helyes kérdéseknek a szegmentális tartalommal együtt, de a szegmentális tartalom hiányában csak részben ítélik kérdéseknek.

Következtetések

A kapott adatok egyértelműen azt a tényt erősítik meg, hogy a magyar eldöntendő kérdések jellegzetes dallamformája sokkal inkább a szólamlejeji csúccsal és szólamvégi emelkedéssel jellemzett szerkezet, semmint a szólamlejeji csúcs (egy meghatározott értéktől) és ereszkedő dallammenet.

Tekintettel arra, hogy – a tapasztalat alapján – a beszédprodukciónban ezeket a szupraszegmentális struktúrákat találjuk, a beszédészlelési eredmények pedig egyértelműen igazolták ezeknek a formáknak a működő jelenlétét, a következő kérdés vetődik fel. 1. A nyelvészet, ezen belül a hangtan tudomásul veszi a változást, elfogadja azt; úgy fogja fel, mint a beszédjelenségek relatív állandóságát, azaz elismeri az új formát, s annak ismeretében újrafogalmazza az erre vonatkozó nyelvi-stiláris szabályszerűségeket. 2. A nyelvészet, a hangtan a beszédjelenségek változóságát csak meghatározott korlátok között ismeri el, ennek következtében bizonyos jelenségek nem a változás/módosulás, hanem a hibás szerkezet kategóriájába kerülnek, s ily módon a nyelv művelés sajátos feladatává válik az ellenük folytatandó küzdelem.

Irodalom:

Boros Rezső: Beszéddallamok, különösen éneklő vagy idegenszerű jellegűek (Magyar Nyelv 67: 460–464.) – Gósy Mária: Akusztikai paraméterek és nyelvi funkció a beszéddallam és a nyomaték percepciójában (Magyar Fonetikai Füzetek 4. 118–137.) – Imre Samu: Hol beszélnek legszebben magyarul? (Magyar Nyelvőr 87: 279–283.) – Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban (In: Nyelvészet és tömegkommunikáció I. Szerk. Grétsy László. Budapest, 1985.)

Elekfi László

Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai

Két főnév egyszerű birtokviszonyának jele a birtokszóhoz tett birtokos személyrag, vagy ahogy újabban rendszerszerűbben nevezik: személyjel. Pl. *a ház teteje*. Ezt mondjuk egyszerűen jelölt vagy félig jelölt birtokos szerkezetnek. Ez a forma ősbibb, mint a középkor folyamán kialakult és szintén elterjedt kettősen jelölt szerkezet: *a háznak a teteje*. A *-nak*, *-nek* dativusrag, melyet évszázadokon át ilyen szerkezetekben genitivusnak értelmeztek, a 18. század végéig az írott szövegekben annyira uralkodó jellegű volt, hogy a nyelvújítók kezdték visszaszorítani. Ez a visszaszorulás másfél évszázad alatt odáig ment, hogy már nem

csak az ilyen szoros szerkezetekben hagyták el ezt a – nyelvértékünk szerint is sokszor fölösleges – *-nak, -nek* ragot, azaz a valódi birtokosjelzős* szerkezetekben, hanem olyan helyzetekben is, ahol a szerkezet egyik vagy mindkét tagjának saját közlési súlya van, a birtokos elszakadhat vagy el is szakad a birtokszótól, azaz a lazább birtokos szerkezetekben, ahol a birtokos voltaképp nem jelző (vagy nem a mondattani értelemben vett tulajdonképpeni jelző), hanem a mondaton belül szabadon mozgó mondatrész, mely sokszor kettős termézetű, ezért szeretem birtokos részeshatározónak nevezni.

Nyelvművelőink már régen figyeltek erre a ragelhagyási jelenségre: Nagy J. Béla (1932.), Zolnai Gyula (1933. 34). Később Zolnai (1939. 177–9) az értelmező egyeztetését hiányolta ilyen mondatokban: „Lauri *biboros*, a pápa követének fényes fogadtatása”. Bosszantónak tartotta akkor, amikor „a ragtalan személynevet első olvasásra alanyak értheti az olvasó”: „Saljapin *Fedor*, a világ leghíresebb baritonistájának leánya”.

Dengl János már korábban (1937. 214) helytelenítette a rag elhagyását olyankor, „ha a birtokosnak értelmezője van, vagy ha a birtokosjelzőt a birtoktól több szóból álló kifejezés vagy mondat választja el, vagy ha a birtokosjelzőn nyomaték van”. Ennek a felsorolásnak csak első tagjával érthetünk ma is teljesen egyet: ha értelmezős szerkezet a birtokos, a szerkezet minden tagjához odakíváncozik a rag. A több szóból álló kifejezés beiktatása nem mindig érezteti hiányosnak a ragtalan birtokost. Pl.:

(1) Bizott a *tőke* mindent megmozgató és mindenre kiterjedő hatalmában.

Nem az a döntő tényező, hogy egy vagy több szóból álló kifejezés van közben, hanem egy közlési szempontú pozitív kritérium, hogy van-e élesebb – aktuális – tagolási viszony a birtokos és a birtokszó közt, ami a birtokszó erősebb hangsúlyával jár, és egy gyors megértést szolgáló negatív kritérium: hogy a mondatkezdő nominativust ne érthessük alanyak. Itt a *tőke* nem kezdi a mondatot, hanem a *bizott* ige kezdi, melynek a *tőke* nemigen lehetne alanya. Ilyen helyzetben a többszörösen bővített birtok is elbírná a birtokos ragtalanságát. – A birtokosjelző nyomatéka pedig éppenséggel nem teszi kötelezővé a *-nak, -nek* ragot. Ma már nem tartjuk rossznak a következő mondatot:

(2) A kérés teljesítése az *igazgatóság véleményétől* függ, nem a felügyelőbizottságétól. Dengl helyesbítését csak azért tekintjük a ragtalan szerkezetnél valamivel jobbnak („A kérés teljesítése az igazgatóságnak a *véleményétől* függ”), mert a mondatnak szembeállító folytatása is van: „nem a felügyelőbizottságétól”, és egy ilyen *-é* birtokjeles főnevet valóban ajánlatosabb egy önálló mondatrésznek is felfogható *-nak* ragos főnévvel szembeállítani, mint egy mozdíthatatlanul jelzői szerepű ragtalan főnévi birtokossal.

Ezeket az elnagyolt szabályokat pár évvel később pontosabban megfogalmazta Klemm (1940. 347–351).

Dengl következő példájának helytelenítésével ma is teljesen egyetérthetünk:

(3) „Földes Gábor a *vállalat*, amely most a legnagyobb nehézségekkel küzd, *harmadik igazgatója* (helyesen: Földes Gábor a vállalatnak, amely most a legnagyobb nehézségekkel küzd, *harmadik igazgatója*)”.

Itt ti. nem csupán egy többszavas kifejezés választja el a birtokost a birtokszavától, hanem egy teljes szerkezetű mellékmondat. Az ilyen vonatkozó mellékmondat sokkal önállóbban fejez ki egy külön állítást, mint egy igenévi szerkezet. Nem csapódik úgy a rá következő birtokszóhoz, mint az előbb idézett jelzőt alkotó melléknévi igenévi szerkezet.

A Nyelvművelésünk főbb kérdései c. tanulmánygyűjteményben ketten is foglalkoznak a *-nak, -nek* rag használatával: Kovalovszky (1953. 190–1), Nagy J. Béla (1953. 251–3). – 1956-ban kitért rá Imre Samu (1957. 264); Ferenczy (1957. 353) inkább a fölöslegesen ismétlődő *-nak, -nek* ragot tette szóvá, a rag hiányát pedig olyankor érezte bántónak, amikor a puszta személyraggal végződő alakok ismétlődése rimszerűen összecseng.

Deme László (1960. 439–442) köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai közt említi a *-nak, -nek* rag elhagyását olyan birtokos mellől, melyet főhangsúlyos birtok vagy ilyen bővítményt tartalmazó birtok követ, akár közvetlenül is; rövid példáiban pótolja a hiányzó ragot. Ide sorolja – tudtommal a szakirodalomban először – a szerző neve és művének címe

* A szerző kívánságára egybeírtuk. *A szerk.*

közi rag elhagyását: „előadták Muszorgszkij(*nak*) Borisz Godunov c. operáját”. Szükségesnek látja megemlíteni azt az addig is természetesnek tartott szabályt, hogy „ki kell tennünk a ragot a birtokosra, ha a birtoknak névelő jár”. Akik ilyenkor elhagyták a ragot, elhagyták a névelőt is, sőt ezt az elhagyást kiterjesztették olyan helyzetekre, amikor az a névelő nem is a birtokszóhoz, hanem annak bővített jelzőjéhez tartozik. Megemlíti Deme a birtokos részeszathatózóból csonkított, voltaképpen nem jelzőnek szánt birtokost: „Egész népgazdaságunk egyik alapanyaga a szén.”

Nem részletezem tovább, hogyan figyelték meg nyelveművelőink egyre újabb meg újabb fajta mondattani helyzetekben a birtokos ragjának elhagyását. Inkább arra szeretnék rámutatni, hogy a Deme kifogásolta legutóbbi példának helyesebb alakjában („Egész népgazdaságunk*nak* egyik alapanyaga a szén”) a birtokosnak részeszathatózói értelme is van: 'egész népgazdaságunk számára egyik alapanyag a szén'.

Ha a birtokos részeszathatózónak ezt a kettős természetét, melyre Klemm és Deme jól felhívták a figyelmet, az iskolai nyelvtanoktatás is kellő súllyal számon tartotta volna, talán nem mosódott volna el úgy a különbség a birtokosjelző és a birtokos részeszathatózó közt. A birtokosjelző egy szakaszba tartozik jelzett szavával, hozzá képest hangsúlyos, vagy mind a kettő egyformán gyengébb hangsúlyt kap. A birtokosjelző is kaphat *-nak*, *-nek* ragot (melyet eredete és elsődleges szerepe alapján mindig dativusragnak mondhatunk), de a dativusi forma lehetővé teszi a szabadabb mozgatót, külön tagba emelést és a birtokszó külön hangsúlyozását.

Valamennyi elődjénél jobban részletezve tárgyalta a tagolt, lazább birtokviszony mondattani alakzatait Grétsy (1964. „Az érthetőség jegyében” címmel és még külön a láncolatlan birtokviszony formáit). A Nyelveműelő kézikönyvben található szabályok (E. L. – T. J. 1985.), összhangban Grétsynek e jelentős írásával, nagyrészt összefoglalhatók abban, hogy a birtokos akkor kap *-nak*, *-nek* ragot (többé-kevésbé birtokos részeszathatózói értelemben), ha a birtokos és a birtokszó közt valamiféle – többnyire másodrangú vagy rejtett – predikatív viszony van. Ez a viszony sokszor együtt jár az aktuális tagolással, ami abban áll, hogy a birtokos szerkezet egyik tagjához (rendszerint a birtokoshoz) mint ismert elemhez kapcsoljuk a birtokot mint új mondanivalót. Hangzó mondatban ezt a birtokszónak erősebb vagy éppen kiemelő hangsúlya jelzi. A kiemelt birtokszó akár kezdheti is a tagolt birtokos szerkezetet; az ilyen hátravetett – még jelzőszerűnek is tekinthető – birtokos mindig dativusragot kap:

(4) Ez volt a lényege a *beszédnek*.

Az ilyen hátravetett birtokosnak a ragját a gyakorlatban még senki sem kezdte ki, legfőjebb az történt, hogy némelyek idegenszerűnek vélvén ezt a fordított sorrendet, visszafordították, és ezzel elrejtették vagy éppen elikkasztották a kiemelést:

(5) Ez volt a beszéd lényege.

Az aktuális tagolás a magyarázó oka egyenes vagy megszakított sorrend esetén is azoknak a – sokszor ellentétet is kifejező – hangsúlyviszonyoknak, melyekre már Gyarmathy Sámuel (1794. 50–51) felfigyelt, bár még nem nevezte néven a jelenségeket, Brassai pedig többször is (1863. 290–1; 1870. 28–29; 1886. 20) visszatért. Ezeknek a predikatív kapcsolatoknak egy jellegzetes típusára Balogh Péter (1891.) hívta fel a figyelmet, a rejtett predikatív viszonyokat pedig Brassai és Balogh nyomán Kocsis Lénárd (1902. 51–55) fejtegette, majd Simonyi (1913–14. 158–169, 172–7, 180–185) fejtette ki legbővebben.

Mértéket jelentő, megszorító vagy módosító értékű határozószók vonzzák a mondat-hangsúlyt, mert maguk is bizonyos fajta predikativitást rejteneek. A Nyelveműelő kézikönyv példáját egyszerűsítve a következő két mondat szemléltesse ezt:

(6) A mennyiség tíz százalékát *meg kell vizsgálni*.

Egyszerű mondat-hangsúly az állítmányi szerkezeten.

(7) A mennyiségnek *legalább tíz százalékát meg kell vizsgálni*.

A *legalább* kiemelő hangsúlyt ad a hozzá tartozó jelzős tárgynak, és ez a kiemelés megkívánja a birtokosnak a dativusi alakját.

Nem nyomtatásban, csak gépirásból sokszorosított papírlapon volt olvasható ez a szöveg:

Ruttkay-Miklián Eszter egyetemi hallgató az északi osztják életet bemutató fotókiállítására 1992 március 11-én.

Hogy sokszor nyelvészek is mennyire nem érzik szükségét a birtokviszony pontos jelölésének, arra egy kontrasztív nyelvészeti tanulmányból idézek két példát, ahol a szerző (Farkas Mária 1991. 243) a hátravetett határozónak jelzői értékét a következő transzformációkon mutatja be:

(9) Az emberek vágya a békére – az emberek béke utáni vágya.

(10) A szegény gyűlölete a gazdag iránt – a szegény gazdag iránti gyűlölete.

Különösen a második példa birtokos szerkezetében okoz fennakadást a dativusragnak és a határozott névelőnek a hiánya.

Az a ragelhagyási folyamat, mely a 18. század végén kezdődött, kétszáz év alatt odáig ment, hogy nemegyszer súlyosan veszélyezteti a világos és gyors megértést, sőt belenyúl a magyar nyelv alakrendszerének és mondatszerkezetségi szabályainak alapjaiba. Nem egy a sok nyelvhelyességi hiba közül, hanem talán éppen a nyelvhasználatot legmélyebben érintő jelenség. Sokféle mondattípusban, sokféle szerkezetben jelentkezik, és többféle forrásból táplálkozik.

1. Egyik okát nyelvtani irodalmunk egyoldalúságában látom: abban, hogy a birtokos szerkezeteket egészűnkben a jelzős szerkezetek közt tárgyalják ahelyett, hogy határozottan rámutatnának: a birtokos szerkezetek egy része jelzős, egy része határozós, egy jelentős része pedig olyan átmeneti sávba tartozik, mely csak érintkezik a jelzős szerkezettel, de semmi-képp sem azonos vele.

2. Ezzel szorosan összefügg bizonyos érzéketlenség a mondat közlési szerepe iránt. Az aktuális tagolást, melynek lényegét Brassai (1888. 26) világosan megfogalmazta („A megértetés eszköze... az, hogy az újat a régire alapítsuk”), nyelvtanaink nem tanítják kellő alaposággal, pedig a magyar mondat felépítésének éppoly fontos tartópillére a téma-réma viszony, mint a hagyományossá vált mondatrészek viszonya.

3. Van egy stíluselv: kerülni a fölösleges ismétléseket. A múlt század közepének írott szövegeiben elterjedt ragelhagyásokat ma már többnyire korszerűtlennek érezzük, de megmaradt és terjedőben van a *-nak*, *-nek* rag elhagyása ismétlődés vagy akár egyszeri előfordulás esetén, mert úgy vélik: a birtokos szerepét a ragtalan alak is kifejezi, ha a birtokszó személyragos.

4. Ehhez a tendenciához közel áll az a napjainkra jellemző sietősség, mely főleg az élőbeszédben nyilvánul meg.

5. Ide tartozik az a sociolingvisztikai tényező, hogy bizonyos szerkesztésformák mértékadónak vagy divatirányítónak tekintett egyének, csoportok használata nyomán „presztízsjelölökké” válnak (l. Huszár 1985. 122) és utánczókra találnak.

6. A fogalmazásmódnak ezzel kapcsolatos exkluzív jellege: aki ilyen tömörítő stílusban ír vagy beszél, nem azzal törődik, hogy minél többen és minél világosabban megértsék, hanem azzal, hogy szűkebb köre, szakmailag beavatott közönsége, saját pártja vagy vitapartnerre megértse. Ebből a szempontból ez a jelenség az újságírói és a közéleti zsargonhoz tartozik.

Végül is azt látjuk, hogy akár presztízserdekből, akár rosszul értelmezett vagy éppen téves nyelvtani szabályok hatására a dativusrag elhagyása és a nominativusi alaknak genitivusi funkcióval való felruházása az utóbbi évtizedekben már olyan méreteket öltött, hogy a rádión, a televízión, a napi sajtón kívül behatolt tudósaink, sőt éppen nyelvészeink egy részének a fogalmazásába és még az egyházi nyelvhasználatba is.

A szóban forgó fogalmazási jelenség annyira elterjedt és annyira sokrétű, hogy ezen egyes eldugott nyelvhelyességi cikkek nem sokat segítenek. A tendencia megállításában számottevő eredményt csak akkor remélhetünk, ha a jelenség visszaszorítására ösztüzet nyitunk. Kezdhethetjük részjelenségek kipécézésével is, de úgy, hogy tegye szóvá Grétsy László a tévében, Balázs Géza egy csoportja a rádióban, Szathmári tanár úr a maga nyelvművelő

műsorában, mások az anyanyelvi vetélkedőkben, sőt Deme tanár úr is találhatna olyan példát a „Beszélni nehéz!” adása számára, melyben a helyes hangsúlyozást megkönnyítheti a *-nak, -nek* rag kitétele. Kellenének még sorozatos nyelvhelyességi cikkek egyes napilapokban és nagy példányszámú hetilapokban (pl. Rádió- és Televízióújság) és az Edes Anyanyelvünkben, összefoglalva pedig egy nagyobb cikk a Magyar Nyelvőrben. De talán még többet érne a személyes ráhatás és meggyőzés. Ki kellene keresni azokat a közírókat, tévé-szinkronfordítókat, hírszövegezőket (MTI!), akik a legtöbbet hibáznak a birtokviszony megrövidítésében, levelet írni nekik s ebben rákérdezni, miért írták ezt és ezt így, és elfogadnák-e a pontosabb, szabályosabb alakot. Ha válaszuk nem kielégítő, folytatni kellene a levelezést tárgyilagos érvekkel. Ilyen levelezést egy-egy lap szerkesztőjével vagy rovatvezetőjével is lehetne folytatni.

Levelezés és kérdezősködés útján képet lehetne adni az uralkodó tévhiedelmekről. Nyelvtudományi műhelyekben felméréseket kellene végezni a rosszul fogalmazott szöveg érthetőségéről s ennek során összevetni a csak félig jelölt és a szabályosan kettősen jelölt birtokviszonyt tartalmazó különböző bonyolultságú mondatok megértéséhez szükséges időt és ezeknek egymáshoz való arányát, és a kapott eredményt minél nagyobb nyilvánosság elé tárni.

Irodalom:

Balogh Péter (1891): Névszói és mondatbeli kapcsolatok (Nyr. 20:445–9.) – Brassai Sámuel (1863): A magyar mondat III. (Akadémiai Értesítő III, 173–409.) – Uő. (1870): A magyar bővített mondat (Értekezések a MTA Nyelv- és Széptudományok Osztálya köréből 1/X:1–46.) – Uő. (1886): A dativus ügye (Nyr. 15:20–24.) – Uő. (1888): Szórend és accentus (ÉNySzOK. XIV. 9.) – Deme László (1960): Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai (Nyr. 84.) – Dengl János (1932): Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (Bp.) – E. L.–T. J. (1985): *-nak, -nek* birtokos jelzői rag (NymKk. II, 241–7.) – Farkas Mária (1991): A birtokos jelzői szó szerkezet a magyar és az olasz nyelvben (Nyr. 115:242–253.) – Ferenczy Géza (1957): A fogalmazás néhány kérdése (Magyar nyelvhelyesség; szerk. Deme László, Köves Béla; 331–362.) – Grétsy László (1964): Szaknyelvi kalauz. (Bp.) – Gyarmathy Sámuel (1794): Okoskodva tanító magyar nyelvmester II. (Kolozsvár–Szeben) – Huszár Ágnes (1985): Mintha könyvből olvasnám... (Nyelvi divatok 118–123.) – Imre Samu (1957): Az egyszerű mondat vizsgálata II. (Mnyelv. 247–272.) – Klemm Antal (1940): Magyar történeti mondattan 2. (XXIV.C)–XLVIII.) – Kocsis Lénárd (1902): A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében (Nyelvészeti füzetek 3.) – Kovalovszky Miklós (1953): Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései (Nyelvművelésünk főbb kérdései 115–197.) – N. J. B. (1932): (Üzenetek) K. K. S-nak. (Magyarosan 1:103.) – Nagy J. Béla (1953): Nyelvhelyességi babonák (NyFK. 241–265.) – Simonyi Zsigmond (1913): A jelzők mondattana (Bp.) – Zolnai Gyula (1933): Egy regényfordításról (Msn. 2:31–37.) – Uő. (1939): Magyartalanságok az értelmező használatában (Msn. 8:177–180.)

T. Urbán Iлона

A prefixumok meglevenedése

A szaknyelvekben: a műszaki, a jogi, az orvosi, a közgazdaságtudományi nyelvben – s még sorolhatnám a különböző szaknyelvek sorát – és természetesen a köznyelvben is igen sok olyan szó használatos, amely két elemre bontható: egy – a magyar nyelvben önállóan nem élő – idegen prefixumra és egy másik elemre, amely vagy idegen, vagy pedig magyar szó. Ilyenekre gondolok: *aerokaritás, aerobusz; anticipáció, antiregény; elektrodinamika, elektrokémia; ferrotípiá, ferroötvözetek; fotolitográfia, fotocella; heterokromoszóma, heteroatom; hiperlojális, hiperhang; infrastruktúra, infrahang; makrokozmosz, makroelemek; sztereografikus, sztereofényképezés; szupermonopólium, szuperkészülék; videojel, videoprocesszor; stb.* Nem folytatom a leggyakoribb prefixumokkal alkotott szavak – összetételek – felsorolását, bár folytathatnám, hiszen a leggyakoribb prefixumok közül csupán azt a

néhányat választottam ki, amelyek műszaki értelmező, helyesírási és egyéb szótáraink tanúsága szerint feltűnően élénkek, termékenyek, elevenek. Nagy részük egyaránt kapcsolódik a szaktudományok nyelvének görög, latin és egyéb idegen eredetű szavaihoz és köznyelvünk finnugor eredetű, nyelvújítási és egyéb belső keletkezésű szavaihoz. Igen jellemző példa erre az *anti-* prefixum, amely szóösszetételek előtagjaként az utótagnak valamivel való ellentétességét jelöli. Ilyen előtagú összetételek egész sora alakult a legkülönbözőbb szaktudományok nyelvében; így a fizikáéban (*antianyag*), az atomfizikáéban (pl. *antirészecske*), a csillagászatban (*antiapex*), az élettanében (*antitest*), az irodalomében (*antidráma*), a történelemében (*antifeudális*), a közgazdasági nyelvben (*antikapitalista*), a politika nyelvben (*antifasiszta*, *antimarxista*), az orvosi nyelvben (*antihigiénikus*), a kereskedelmi nyelvben (*antidömping*) stb. E prefixummal kapcsolatos a magyar népnelvben élő, a bosszúság, csodálkozás kifejezésére használatos *ántiját*, az *ántiját* indulatszó, amely – az etimológiai szótár tanúsága szerint – az *Ántikrisztus*, az *Ántikrisztusát* eufemisztikusan elvont *anti-* előtagjának birtokos személyragos alakja.

Gyakran hallható, látható önállóan is – igaz főképp a bizalmasabb stílusú beszédben-írásban – az eredetileg csak idegen szavakban előforduló, a későbbiekben magyar utótaggal is összetételt alkotó, 'fokozott, túlságosan nagy', illetőleg; 'magas szintű' jelentésű *hiper-* (pl. *hiperkritika*, *hiperérzékenység*) és az ugyanígy viselkedő, szóösszetételek előtagjaként az utótagnak valami feletti, valamin felüli voltát jelölő *szuper-* prefixum (pl. *szupercentrifuga*, *szuperbenzin*). Ilyenféle önálló használatukra gondolok: Jaj, de *szuper*, *hiper-szuper*, azaz: igen tetszetős, kiváló, átlagon felüli.

Az *infra-* prefixum elevensége is közismert. Főképpen az összetételi utótagnak az infravörös sugárzással való kapcsolatát jelölő, azaz az ilyen jelentésben használatos *infra-* prefixumé. Elevenségét számos gyakori szaknyelvi és köznyelvi összetétel bizonyítja, mint például a következők: *infrasugárzó*, *infraszárító*, *infratávcső* vagy *-teleszkóp*. A kötetlen nyelvhasználatban önállóan is előfordul, nem is ritkán, ilyenféleképpen: *infrát* vásárolt, *infrával* melegít, szárít, vagyis *infralámpával*, illetve *infrasugárzóval*.

A következőkben a prefixumok elevenségének egy másik típusával, fajtájával foglalkozom.

Jó néhány évtizeddel ezelőtt vált elevenné, s alakult önálló szóvá a 'fény' jelentésű *foto-* prefixummal alakult szavak sorából a 'fénykép' jelentésű *foto*. Önállóságát megváltozott írásformája is jelezte, az *o* végű magyar és meghonosodott idegen szavak ejtésének és írásának analógiájára az önmagában vagy összetételi tagként szereplő *foto* második *o*-ja a helyes kiejtésben és írásban hosszú lett. Tehát prefixum a *foto-* – és mindkét szótagjában rövid *o*-val írandó – ezekben a szavakban: *fotoeffektus*, *fotoelektron*, *photofóbia*, mert jelentésük: fényelektromos jelenség, fényenergia hatására kibocsátott elektron, illetőleg: beteges fényérzékenység; önálló szó viszont – és második szótagjában hosszú *ó*-val írandó – például ezekben: *fotoállítást*, *fotomodell*, *foto papír*, mert jelentésük: fényképkiallítás, fényképezéskor fotóművésznek modellt álló személy, illetőleg: fénykép készítésére alkalmas papír.

A *foto-* prefixum és a *foto* főnév elválásának, ez utóbbi önálló szóvá válásának útja azonban eléggé rögzös volt. Értelmező szótárainknak és az idegen szavak szótárainak megfelelő címszavai legalábbis ezt bizonyítják. A magyar nyelv értelmező szótára első kötetének megalkotása idején, az ötvenes évek második felében meglehetősen nagy zűrzavar volt tapasztalható a *foto-* / *foto* ügyben. A szótár az önálló *foto* főnév szócikkében, az összetételek között ilyen szavakat is szerepeltet: *fotoelektromos*, *foto kémia*, *foto mér*, *foto terápia*, pedig nyilvánvaló, hogy ezeknek az összetételeknek nem a 'fénykép' jelentésű *foto* főnév az előtagja, hanem a *foto-* prefixum. Ezért a *foto* főnév összetételei közé sorolásuk téves.

Az is érdekes, hogy a nagy értelmező szótárban a *foto-* prefixummal alakult összetételek között a *fotomontázs*, *fotoriport* és a *fotoriporter* is megtalálható, pedig az első összetétel jelentése: képillesztés, illetve: több fénykép részleteiből összeragasztással, egymás mellé másolással készített új, összefüggő, egységes kép; az utóbbi kettő pedig: fényképes hírlapi tudósítás, illetőleg: ilyen riportokat készítő személy. Az is világos tehát, hogy ezeknek az összetételeknek az előtagja nem a *foto-* prefixum, hanem a *foto* főnév.

Ennek a három szónak hibás felfogáson alapuló helytelen írása szótárainkban szinte

hagyománnyá lett: a Magyar értelmező kéziszótár, valamint az 1984-es kiadású Idegen szavak szótára is hibásan közli mindhárom összetételt. A helyesírási szabályzatnak ugyancsak 1984-ben megjelent 11. kiadásában az utóbbi két összetétel már helyesen fordul elő. Végül az 1988-as kiadású Helyesírási kéziszótár teszi rendbe a *foto-* prefixumos és a *fotó* főnévvel alakult összetételeket, s a megfelelő alakban sorolja a megfelelő címszavak bokrába.

Hasonló sorsú a szóösszetételek előtagjaként az utótag térbeliségét jelölő *sztereo-* prefixum és a megelevenedett, a hangot térhatásúan visszaadó jelentésben használatos *sztereó* melléknév. A hétkötetes értelmező szótár VI. kötetében – ez a kötet 1962-ben jelent meg – csupán egyetlen *sztereo-* előtagú főnév szerepel, a *sztereoszkóp*. A Magyar értelmező kéziszótárban (1975) két *sztereo-* prefixumos összetétel van: a *sztereokémia* és ugyancsak a *sztereoszkóp*; az előbbi jelentése: térvegytan, azaz: a vegytannak az az ága, amely az atomoknak a molekulákban való térbeli elhelyezkedését és ennek fizikai-kémiai következményeit vizsgálja; az utóbbié pedig: olyan két tárgylencsés optikai készülék, amely a térbeliség érzetét keltő képet mutat. Ebben a szótárban jelenik meg először az önálló *sztereó*, 'térhatású' értelmezésben, természetesen hosszú *ó*-val a végén és különírva az utána következő szótól. A szótár a *sztereó* melléknév szócikkében két jelzős szerkezetet közöl; ezek: *sztereó film*, *sztereó lemezjátszó*. A helyesírási szabályzat az önálló *sztereó* melléknévvel csupán egyetlen jelzős szerkezetet közöl, a *sztereó rádió*-t említi, a *sztereofilm*-et pedig a *sztereo-* prefixum bokrába sorolja. A *sztereofilm*-et ugyancsak itt szerepelteti a Helyesírási kéziszótár. A megelevenedett, önálló *sztereó*-ra három jelzős szerkezetet is találunk a kéziszótárban: *sztereó készülék*, *sztereó magnó*, *sztereó rádió*. Az 1990-ben megjelent Műszaki helyesírási szótárban ezek a jelzős kifejezések nincsenek benne; a szójegyzék csak *sztereo-* prefixumos összetételeket közöl. Mit jelenthet ez? Az egyszer már megszületett, megelevenedett, önállósult *sztereó* szép csendben elhunyt?

Végül megemlítem a *video-* és az önálló életre kelt *videó* kérdését. Mert hogy ma már van önálló *videó* szavunk, azt hiszem, ahhoz nem férhet kétség. Annak ellenére nem, hogy eddigiekben emlegetett szótáraink nem ismerik, nem írnak róla.

Az utóbbi évtizedben nagymértékben megszaporodott nyelvünkben a szócsalád tagjainak száma – párhuzamosan a videós technika fejlődésével. Ízelítőül csak néhányat sorolok fel közülük: *videóberendezés*, *videóbemutató*, *videódiszkrét*, *videókamera*, *videókészülék*, *videólemez*, *videomagnó* v. *-magnetofon*, *videóprogram*, *videószalag*, *videóújság* stb. A *videó* önálló szóként is elég gyakori: Vásárolt egy *videót*, bekapcsolta a *videót*, még nincs *videójuk* stb.

A megoldás, véleményem szerint, az lenne, ha hivatalosan is kimondanánk: igenis, van önálló *videó* szavunk, s ennek az állásfoglalásnak megfelelően a köznyelvi, nem szakmai használatú, 'videomagnetofon, videóberendezés, videokamera' értelemben élő *videó*-t így is kezeljük, azaz: mind az önmagában, mind pedig az összetételi tagként szereplő *videó*-t hosszú *ó*-val írjuk. Amikor pedig a *video-* előtag az utótagnak a televíziós képtechnikával való kapcsolatát jelöli, megmaradna prefixum szerepében, s ezt az írásban a hagyományosnak megfelelő forma használatával jelölnénk. A megelevenedett, önálló szóvá vált prefixumok mindig pluszjelentést hordoznak az eredeti szerepű és csak összetételi tagként élő prefixumokhoz képest, s gazdagabbá, árnyaltabb jelentések kifejezésére teszik képessé a nyelvet. Ezért – úgy vélem – a nyelv művelés szakembereinek megfelelő eszközökkel támogatniuk kell nyelvünk ilyen módon való gazdagítását.

Eöry Vilma

A nyelv művelés új feladatairól

1. Ha elfogadjuk Lőrincze Lajos felfogását a nyelv művelés általános feladatairól (Lőrincze: Emberközpontú nyelv művelés. 1980.), a következőkből kell kiindulnunk: a nyelv művelés egyrészt a nyelvre, másrészt a nyelv használójára fejt ki hatását. A nyelvi változásokat igyekszik a nyelv rendszerének, hagyományainak és funkcióinak megfelelő

mederbe terelni, és folyamatosan ellát mesterséges, nyelvteremtő feladatokat is, bár e tevékenység jelentősége csak bizonyos sajátos korszakokban nő meg, mint pl. a nyelvújítás idején. A nyelv használóját pedig ismeretek átadásával alkalmassá igyekszik tenni arra, hogy tudjon élni a nyelvi eszközkészlet adta lehetőségekkel. Ez a két feladatcsoport azonban valójában egy közös célra vonatkozik: az értelmes, célszerű közlés létrehozására, ezért a nyelv és a nyelvhasználó a gyakorlati nyelvművelés semelyik területén nem választható el egymástól.

Hogyan teljesíti, teljesítheti a nyelvművelés ezeket a feladatokat, s milyen lehetőségek látszanak megvalósulásukra a közeljövőben?

2. A nyelv fejlődésébe, változásaiiba való beavatkozásra napjainkban sokkalta több alkalom kínálkozik, mint a társadalom nyugalmi korszakaiban. Az új, szokatlan, sokszor idegen vagy idegenszerű jelenségek száma megsokszorozódott a mindennapi nyelvben. Ma egyre több szóról, szerkezetéről, mondat- és hanglejtésformáról kellene állást foglalnia a nyelvművelőnek (ilyenek a politikában, a sajtóban használatos idegen szavak, az ún. csúsztatásos mondatok, szövegek, vagy például az új vagy felújított udvariassági formulák). Az is érezhető, hogy különösen a közéleti stílus erőteljes változáson megy át, a néhány éve még természetes forma teljes egészében idejét múlta, s egészen más kezd kialakulni helyette.

Az új jelenségek zűrzavarában nehéz lenne a jó, az *elfogadható*, a *rossz* skálával értékelni. Vagy talán nem is minden esetben szükséges? Vannak jelenségek, amelyekről a nyelvhasználók döntenek majd el, hogy szükség van-e rájuk, s az idő, hogy bele tudnak-e illeszkedni nyelvünkbe. Hagyjunk tehát nekik időt a letisztulásra és a polgárjog megszerzésére, vagy arra, hogy ahogy megjelentek, el is tűnjenek.

3. A nyelv használójára vonatkozó nyelvművelést sem hagyta érintetlenül a társadalom változása. A „nyelvi népművelés”, ahogyan Németh B. Béla nevezte a Lőrincze Lajos névvel fémjelzett mozgalmat, fórumokat veszített, és új lehetőségeket nyert. Talán nagyobb a veszteség, mint a nyereség, de inkább csak mennyiségére nézve, jelentőségére nézve nem.

Majdnem teljesen megszűnt a nyelvművelő előadások, sorozatok lehetősége: se igény, se pénz nincs rájuk. Szűkültek a rádió és a televízió adásaiban is a nyelvművelés lehetőségei. A közvetlen kapcsolatot tartó formákból talán csak az iskolai nyelvművelés maradt változatlan, bár az átalakításokkal járó működési zavarok bizonyára nem tettek jót neki sem. Kevesebb a lehetőség a folyóiratok hasábjain is a nyelvművelő írások megjelentetésére (már nem közül ilyeneket rendszeresen sem a Magyar Nemzet, sem a Népszabadság, s tudtommal az új lapok sem). A nyelvművelő folyóiratok anyagi gondokkal küszködnek, az egyéb nyelvművelő kiadványok pedig kiadó vagy ugyancsak a pénz hiánya miatt késlekednek.

Reménykeltő változás is van azonban: úgy látszik, hogy a nyelv és a nemzet szoros összetartozása végre nyilvánosan is elismerésre talált. Ennek eredménye az utóbbi időben létrejött néhány anyanyelvi alapítvány. Erkölcsileg sokat segíthetnek az anyanyelv ügyének, de talán anyagiak terén is pótolhatják némileg azt a hiányt, amelyet a költségvetési támogatás csökkenése okoz, vagy legalább enyhítik a határainkon kívül élő magyaroknak még a miénknél is súlyosabb gondjait.

4. Az itt röviden vázolt változások, az általuk előidézett új feladatok azonban nem csupán felkészült, lelkes nyelvművelőket, hanem bizonyos fokig szervezett nyelvművelést is kívánnak. Bármilyen alapos ismeretekkel rendelkeznek is az egyes nyelvművelő a nyelv történetéről, rendszeréről, működéséről, a mindennapi, de nem napi jelentőségű nyelvművelő munkára is csak akkor alkalmas igazán, ha különleges egyéniség, ha jó tudós, széles látókörű ember és jó pedagógus. Felelős, a mindennapi feladatokon túlmutató nyelvművelő, esetleg nyelvtervező munkára azonban inkább csak jó irányítású, nagyobb munkacsoport képes. A társadalom nyelvhasználati igényeit ugyanis csak úgy elégítheti ki a nyelvművelés, ha nagy mennyiségű adatra épülő alap kutatások eredményeire támaszkodik. A mai magyar köznyelv különféle változatainak minél mélyebb ismerete szükséges a nyelv fejlődési tendenciáinak föltérképezéséhez. Ezt pedig egymástól függetlenül dolgozó személyek nem

tudják elvégezni. Már csak mellékes szempontként jegyzem meg, hogy a nagyobb munkacsoport eredményeire, véleményére való támaszkodás egyben csökkenti a szubjektív, esetleg elfogult vélemények lehetőségét is.

Milyenek legyenek ezek az alap kutatások? Feltétlenül konkrét, lehetőleg teljes szövegekből álló anyagon kellene végezni őket. A nyelvi jelenségeket a pragmatikai jelenségekkel együtt, azok figyelembevételével kellene leírni. Ez a kommunikációs szemléletű elemzés, amely nem hagyja figyelmen kívül a kommunikációs folyamatra jellemző, a közlést meghatározó tényezőket, elvezethet egy kevésbé merev és jobban alkalmazható normafelfogáshoz, mint amelyet a nyelvművelés néha még ma is egyedül érvényesít. A 'nyelvi eszmény' jelentésű nyelvinorma-fogalom ugyanis nem lehet az az egyetlen mérce, amelyhez a különféle helyzetekben létrejött közléseket mérjük. Az utóbbi években számos normafelfogás született, áttekintésükre itt nincs lehetőség. De ha bármelyikükkel összehasonlítanánk a nyelvművelésben kívánatos, komplex normafelfogást, valószínűleg ez lenne az egyik legbonyolultabb. Figyelembe kell vennie ugyanis a közlő társadalmi, műveltségi réteghez, valamely tájegységhez tartozását, a közlő szándékát, az elérni kívánt célt stb. S ezt kell mérnie az ilyen helyzetben szokásos, ill. elvárható normához. Nem egyszerűen nyelvi elemek normaszzerű használatáról ítékezne tehát, hanem arról, hogy abban a helyzetben normakövető vagy normaszegő-e a közlés, vagy valamelyik eleme. Ez a tágabb normafogalom nevezhető talán nyelvhasználati normának. Körülhatárolása, kidolgozása nem egyszerű dolog, de csak segítségével kerülhető el a „negatív” nyelvművelés. Csak így képzelhető el békés egymás mellett élés a nyelvhasználat gyakorlata és a nyelvhasználatot terelgető szabályok között. S az a tapasztalatom, minél kevesebb a tilalomfa, a jó szándékú ember annál jobban, szabályszerűbben, de mindenképpen természetesebben, gátlásoktól mentesebben használja a nyelvi eszközkészletet.

Fölmerülhet a kérdés, hogy az egységes irodalmi és köznyelvnek nem árt-e ez az „elnéző” normafelfogás? Szerintem nem, mert ez sem elnéző. Szigorúbb nyelvhasználati szabályokat, mint bármely közösség alkot magának, a nyelvészek sem tudnak alkotni. A köznyelvi norma, sőt a választékos köznyelvi norma pedig érvényesül a maga helyén. De ne kívánjuk, ahogy nem is kívánjuk, hogy az iskolázatlan betanított munkásra vagy a dunántúli parasztemberre ugyanazt a normát kelljen érvényesíteni, mint például egy értelmiségire.

Végezetül még egy feladatot említék meg, amelyet a szervezett nyelvművelésnek kellene teljesítenie. A hiányzó, és amúgy is sokszor csak periférikus nyelvművelő formák helyett vagy azok kiegészítésére készíthetne nyelvművelő kiadványsorozatot. E kézikönyvek, segédkönyvek, szótárak eljuthatnának minden érdeklődőhöz, segítséget adnának napi nyelvhasználati gondjai megoldásában. A sorozat elkészítésének gondolata ma talán még időszerűbb, mint öt évvel ezelőtt, amikor Tolcsvai Nagy Gábor először megfogalmazta a Nyelvőr hasábjain (111: 396–401), ugyanis a nyelvhasználók közül nagyon sokan rájöttek, hogy a nyelv nem csupán anyanyelvünk, nem is csak mindennapi kommunikációs eszközünk, hanem munkaeszközünk is. Szeretnének célszerűen, jól, szépen beszélni és írni magyarul, s ehhez jól tudnának hasznosítani egy ilyen, folyton megújuló sorozatot. Kár, hogy a lehetőségek ismeretében ma még mindez csak álom.

Szende Aladár

Nyelvművelő mozgalmak az iskolákban

Miután Péchy Blanka színművésznő 1960-ban megalapította a Kazinczy-díj alapítványt, mozgósította az iskolák nevelőit és fiatalságát is. Nemegyszer hangoztatta, hogy a jövő beszédkultúráját a tanulóifjúság alapozhatja meg. Szakmabeli nyelvészeket is segítségül hívva céltudatosan és rendületlen tetterővel bővítette programját az általános iskolától a felsőoktatásig.

Friss életre keltek az iskolai nyelvművelő mozgalmak, napjainkban ünnepelhetjük meg a győri szépkiejtési verseny indulásának huszonötödik évfordulóját; évenként rendez meg a nyelvhasználati versenyt Sárospatak a középiskolások számára; tevékenykedik az iskolákban a Szépen magyarul, szépen emberül mozgalom. A Kazinczy család tagjaként az általános iskolák versenye a legfiatalabb korosztályt mozgósította, a legidősebbeké pedig az egyetemek és főiskolák hallgatóit vonta be az országos mozgalomba. A „Beszélni nehéz” köröknek nagy hálózata alakult ki, ennek sikeréhez a rádió is hozzájárul műsorával.

Lendületet adott a mozgalomnak az Anyanyelvápolók Szövetségének megalakulása. Mintegy másfélezres taglétszámának nagyobb részét tanárok és tanulók teszik ki. Egyéb, helyi kezdeményezések is bővítik a kiterjedt hálózatot, s önkormányzatok, egyesületek szellemi és anyagi támogatást is nyújtanak programjaik megvalósításához. Ezek hatása kisugárzik határainkon túlra is: egyre több külföldi fiatal vesz részt a vetélkedőkön. Szakmai irányítást nyelvészek adnak. Ők ajánlanak megfelelő „kötelező” szövegeket a döntőkre, ezeken mint bírálóbizottsági tagok részt vesznek, útmutatókat szerkesztenek tanárok számára. A múlt évben jelent meg Z. Szabó László és Wacha Imre „A Kazinczy-versenyek huszonöt éve” című, 166 oldalas könyve a győri Kazinczy Gimnázium kiadásában (1992-ben), a magam írta útmutató az általános iskolák számára az MKM kiadásában (1992-ben) 28 oldalon. Szakmabeliek azok is, akik beszámolókat írnak szaklapokba, tanulmányokat folyóiratokba. A szaktanárok közül többen Kazinczy-díjban részesültek. Közülük Kerekes Barna tanár úr egy egész iskolát szervezett be a mozgalomba tanárostul-tanulóstul, s hozzálátott az Anyanyelvápolók Szövetsége ifjúsági szervezetének megalapításához.

Futó áttekintésemet ezúttal a Verseghy Ferenc nevében egy évtizede indult, a szolnoki megyei könyvtár igazgatósága által kezdeményezett versenyforma ismertetésével folytatom. Erre okom elsősorban az, hogy ennek az országos (újabb határainkon túlra is kiterjedő), általános iskolások számára meghirdetett versenynek figyelemre méltó újdonságai is vannak. Más például a verseny indítása: pályázattal kezdődik, amely évenként változó téma kidolgozását kívánja meg azoktól a tanulóktól, akik részt óhajtanak venni a versenyen. A pályatétel rendszerint gyűjtést tűz ki: például helyi szólásokét, máskor állatneveket stb. Eddigi eredmények: rendkívül nagy mennyiségű megoldás érkezik; a felgyűlt anyag érdemes a feldolgozásra, sokszor új nyelvi kincsekkel gyarapítja szókészletünket. Kellő szelektálás után a színvonalas pályázatok gazdái dolgozatukkal „belépőt” nyernek az országos versenyre. Önként jelentkezők felkészítő táborban gyarapíthatják nyelvismeretüket és fejleszthetik készségeiket. Ez a tábor közvetlenül megelőzi a két napig tartó országos döntőt, amelyen két csoportban (5–6. és 7–8. osztályosok) mérhetik össze tudásukat és képességeiket. 60–60 döntős először írásbeli, majd szóbeli feladatsorral birkózik meg. Ezeket a feladatokat ezúttal nem jellemzem, ugyanis kitetszik természetük a következők sorokból, amelyek a teljes versenyt jellemzik.

Egy kiadványról van szó, amely dokumentumi jelentőségű a verseny elveit és pedagógiai szemléletét illetően.

Munkafüzet címmel 1990-ben 185 oldalon Szolnokon jelent meg ez a dokumentum dr. Lengyel Klára és dr. Horváth Károly szerkesztésében és Pápayné Kemenczey Judit felelős kiadásában. Ami leginkább jelzi a vállalkozás újdonságát: kollektív és önálló alkotás. Nem kevesebb, mint huszonegy tanár vállalta a feladatsorok megalkotását, és vált a könyv célszerűen szerkesztett segédanyaggá azoknak a tanároknak a használatára, akik gondosan kívánják tanítványaikat felkészíteni a verseny döntőjére.

A feladatsorokat tervszerű elrendezésben találja a kötet, külön az 5–6. osztályosok és a 7–8. osztályosok számára. Azért történik így, mivel az országos döntőn is két korosztály vesz részt párhuzamosan, két bírálóbizottság előtt. A két fejezet írásbeli (de előszóban is előadható) szövegalkotást kíván meg elsőként, s a feladatsort rejtvenyek zárják. Közül – a tantervi anyaghoz is igazodva – hangtani, helyesírási, szófaji és szó szerkezeti, szinonimikai, szólásalkalmazó, nyelvhelyességi próbák következnek. Hogy pedig az önellenőrzés lehetőségét is megadja a kötet, a végén kulcs közli a helyes megoldásokat.

Ami mindezen túl kellemes meglepetést szerez az olvasónak: a határozott és korszerű

nyelvszemlélet és pedagógiai-módszertani kiforrottság. Ennek néhány nyilvánvaló jelét okvetlenül érdemes megemlíteni.

Amikor például egyik feladat felsorolja a *Dóra, Pető, Gerő* neveket, s azt kérdi, mi volt valamikor ezek eredeti, teljesebb alakja, akkor a névtörténet eseteivel táplálja a megfejtő gyerekekben a nyelv történetiségének tudatát. Ugyanezt teszi az a feladat, amely régi szöveg mai nyelvre történő átírását kívánja meg. Vagy amikor azt kéri, hogy világítsa meg egy-egy szólásunk tárgyi tartalmát, vagy fordítva: a szólás jelentésének leírása után magát a szólást kell megtalálnia a gyerekeknek. Stb.

Amikor nyelvünk területi változataira vonatkozó kérdéseket tesz föl a gyűjtemény, akkor a nyelv rétegeztségének ismeretét táplálja. Közvetlenül kérdez rá például nyelvjárási szavak jelentésére, amikor feleletválasztós fogással tudakolja például a *pityóka* jelentését az 'italozás', 'mentegomb', 'burgonya' értelmezések közül a helyeset. Vagy megkérdezi, hogy milyen állatokat neveznek meg a *bürge, kágyilló, evet, csálé* és *hajszás* szavakkal. Stb.

A nyelvi rendszer tudatának próbái azok a feladatok, amelyek szavaknak szófajok szerinti rendezését kívánják. Vagy például az igeikötő jelentésmódosító szerepét világítja meg a *játszotta* igealak *el-, meg-, ki-, át-, be-* stb. igeikötős formák jelentésének magyarázását követelve. Más alkalommal felsorolt mellénevek (*nyakas, lelketlen, álnok* stb.) színanimáit keresteti meg egy feladat.

Nyelvművelő tudatosságot fejlesztenek azok a feladatok, amelyek idegen szavak magyar megfelelőit kerestetik (a sorban a *szörf, a szimpátia, a team, a frizsider* stb. szerepel).

A szövegalkotás gyakorlatai nemcsak a tanulók megértőképességét teszik próbára, hanem alkotókedvét is megmozgatják. Az egyik feladat például egy teljesen tagolatlan sor értelmes szakaszolását kívánja meg. A másik egy meseország királyának szerepét játszatja meg a gyerekkel, amint éppen első napjának programját fogalmaztatja meg vele. A képzelet segítségére számítanak azok a feladatok, amelyek egy mesekezdet folytatását kívánják meg, vagy egy mesevéghöz előzményt szerkesztetnek, vagy egy szóláshoz találatnak ki szövegpéldát. Stb.

Határozottan esztétikai irányulású működésre adnak alkalmat a legkülönbözlőbb stíluspróbák. Ilyen például az, amely különféle stílusrétegek közül választat a tanulóval a „Mutasd meg önmagadat többféleképpen!” című feladat megoldatása végett. Egy másik a gyerek orra előtt elpöfögő busz élményét különböző stílusárnyalatban fogalmaztatja meg (meglepetten, bosszankodva, elszomorodva, kétségbeesve, sőt örömmel). A nyelv zeneiségét idézi az a gyakorlat, amely a kutya hangadását szólaltatja meg, amikor fél vagy mérges, vagy „társalog”, vagy bizonytalanul érzi magát.

A példákkal azt szándékoztam szemléltetni, hogy a gyűjtemény alkotóiban a nyelvi tudatvilágnak milyen változatai működnek. Lehet, hogy nem a kimunkált és tervszerű célirányosság vezette a szerkesztőket, tehát csak ösztönös nyelvismeretük, természetes nyelvérzékük és a versenyek átélt tapasztalatai irányították leleményességüket. De akkor is afféle „rejtett” tanterv alapján dolgoztak, amely a taxonómikus rendezettség helyett lélektani szempontokat követ.

Ezt bizonyítja az is, hogy szinte valamennyi feladat igen élénk gondolkodást kíván meg. Mintha tervszerűen alkalmaztatnák a gondolkodáslélektannak mikro- és makroformáit. Erre kell gondolnom, amikor olvasom a kiegészítést kívánó feladatokat, a hibafelfedeztetést, ellentétes és hasonló nyelvi jelenségek felkutatására serkentőket, közös jelző megkeresésére indító törekvést, indokoltan remélve, hogy az *álmom, sütemény, kishaba* főnevek elé megtalálják az *édes* közös jelzőt.

Középiskola és nyelvművelés

„A magyart is tanulni kell, még született magyarnak is.
Ha nem csiszolja, újítja folytonosan, berozsdásodik.”

(Kodály Zoltán: Visszatekintés)

1. Ha a nyelvművelésen nemcsak a nyelvfejllesztést, a nyelv életébe való tudatos beavatkozást értjük, hanem a nyelv használatának és használóinak a művelését is, akkor a nyelvi műveltség kialakításának elsődleges színtere az iskola, illetve az ott folyó anyanyelvi nevelés. Ennek a tevékenységnek a szemléletmódját, tartalmi és műveleti rendszerét, követelményeit a *tanterv* rögzíti. A mostani anyanyelvi konferenciát olyan időpontban tartjuk, amikor a másfél évtizeddel ezelőtt életbe léptetett program még érvényben van, ugyanakkor már elkészült és bevezetésre vár az úgynevezett nemzeti alaptanterv (NAT).

Ez a tervezet azért alaptanterv, mert célmegjelölése szerint a minden magyar állampolgár számára szükséges közös ismereteket, képességeket és készségeket tartalmazza, és azért nemzeti, mert fontos feladatának tekinti a nemzeti azonosságtudat fejlesztését (elismerve a más nemzetiségűek ugyanezen jogait is), valamint a politikai érdekek felett álló közös nemzeti törekvések szolgálatát. Olyan kerettantervről van szó, amely – szerkesztőinek elképzelése szerint – alapját képezi majd a különböző helyi tantervek elkészítésének. Általános részében megfogalmazza az összehangolt szabályozás elveit, az egységes vizsgarendszer kívánalmait és az intézmények közötti viszonylagos átjárhatóság lehetőségét. A közös alapkövetelmények megjelölése mellett igyekszik figyelembe venni a tanulói érdeklődés és pályaválasztási irányultság sajátos szempontjait is.

Az új tervezet a tananyagot két szinten fejtí ki: az elemi szint (6–12 éves korig) és az alapszint (13–16 éves korig) követelményei szerint. Látszatra nem függ az iskolaszerkezettől, de a gyakorlatnak majd számolnia kell a többféle szerkezeti változattal (8+4; 6+6; 4+8; 6+4; 6+4+2; 10, 12 osztályos iskola). S bár a tervezet csupán csak műveltségi tömböket rögzít, szóban forgó témánkban, vagyis az alapszint szerinti tantárgyi ágazatok, tartalmak, tevékenységek, képességek megjelölésében [a) Kommunikáció; b) Olvasás, szóbeli és írásbeli szövegalkotás; c) Nyelvtani ismeretek; d) Stilisztikai és retorikai ismeretek; e) Ismeretek a nyelv életéről] – a korábbi tantervvel összevetve – a szerves átmenetnek a dokumentuma.

2. Visszatekintve a 60-as évekre, ismeretes, hogy nyelvtanításunk – jelentős erőfeszítések ellenére – a társadalmilag igényelt hatékonyságot nem érte el. Pedig – sok más újítás mellett – a nyelvhelyesség, nyelvművelés témaköre is az akkori tantervekben jelent meg először következetesebb formában. Előzménynek az 1959-es pécsi nyelvművelő konferenciát tekinthetjük, amelynek határozataiban a tantervi módosítás kívánalma is megfogalmazódott: „Szükségesnek látjuk, hogy a középiskolában... a szilárd leíró nyelvtani alapra épített nyelvművelés és stilisztika álljon az oktatás középpontjában” (Anyanyelvi műveltségünk. Szerk.: Benkő Loránd. Bp., 1960. 150). De erre utal Bencédy József is Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában című tanulmányában: „A nyelvművelés témaköre megjelent ugyan a tantervekben, de a magukért való grammatikai kategóriák, meghatározások, a formális hangtani, szófaji, alaktani, mondattani elemzések uralkodó helyzetben maradtak” (In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár. Bp., 1986. 185.)

A 70-es években ezért is vált szükségessé az iskolai nyelvtanítás felülvizsgálata. A reformtörekvések eredményeképpen új tantervek, tankönyvek és egyéb kiadványok jelentek meg. A nyelvtanítás korábbi szűkebb szemléletét ekkorra már a tudományok fejlődése, a pedagógia elméletének gazdagodása és a társadalmi igények több vonatkozásban megkérdőjelezték. Változást sürgetett az a felismerés is, hogy a nyelvvel való foglalkozást –

az óvodától a középiskola befejezéséig – a nevelés, a személyiségfejlesztés szolgálatába kell állítani. Nem véletlenül, hiszen az anyanyelv nemcsak tárgya, hanem eszköze is a műveltségnek.

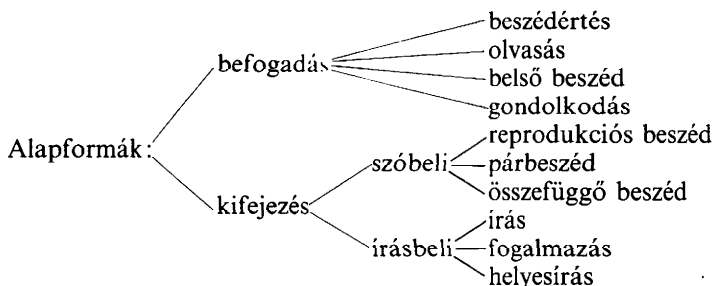
Amellett korábbi tanterveink is állást foglaltak, hogy a nyelvtant nem önmagáért kell tanítani, ám azt a válaszfalat, amely a nyelv és a nyelvtan között fennállt, az iskolai gyakorlat (tisztelet a kivételnek) nem tudta maradéktalanul lebontani. Nem számoltunk eléggé a szociolingvisztikai szempontokkal sem; nevezetesen: bár a személyiségfejlesztés legtervszerűbb színtere az iskola, a nyelvi hatás nem választható el attól a társadalmi környezettől, amelyben a tanulók élnek. Vagyis az anyanyelvi nevelésnek ki kell lépnie a megszokott keretek közül, figyelemmel kell kísérenie a tanórákon kívüli tényezőknek a növendékekre gyakorolt hatásait is. És mivel az általános iskolában, méginkább a középiskolában sokan befejezik a tanulmányaikat, fontos kívánalom, hogy a tanulók tudjanak közösségi kapcsolatokat teremteni, megtanuljanak folyamatosan tanulni, ébredjen fel bennük az önképzés igénye.

3. Szemléletbeli szempontból tehát a nyelv életével kapcsolatos vizsgálódásnak nem csupán az a célja, hogy elvont ismereteket közvetítsen, hanem az, hogy – a kommunikációs helyzetet és az alapfogalmakat tudatosítva – a tanulók nyelvi magatartását irányítsa, fokozza felelősségüket szóbeli és írásbeli megnyilvánulásaik iránt, nem utolsósorban motivációs alapot adjon a kívánatos nyelvi műveltség elsajátításához. Ez a stúdium egyben a nyelv és a nyelvi normák rétegzettségének, a belső nyelvhasználati formáknak a megismerését is szolgálja. Az iskola természetesen a normatív nyelvhasználatot tekinti irányadónak. Más kérdés, hogy a tanulók nagy része mind a mai napig területi nyelvváltozatot, nyelvjárást vagy regionális köznyelvet beszél. A nyelvi egység megközelítése azonban nem jelentheti a nyelvjárási jelenségek kíméletlen üldözését; sőt – ahol lehetséges – éppen ezek tudatosításával, összehasonlító vizsgálódással lehet elősegíteni a viszonylag egységes nyelvhasználat elsajátítását. (Erről részletesebben 1. Fülöp Lajos: Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. Szerk.: Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. Bp., 1990. 63–6.)

A középiskolai anyanyelvi nevelés céljának, tananyagának és módszerének az általános iskolai előzményekre kell épülnie – természetesen a továbbfejlesztés kívánalmának a figyelembevételével. Ma már számolunk azzal a lehetőséggel, hogy a tanulók az anyanyelvi műveltség meghatározott színvonalának a birtokában lépnek az iskolába. Éppen a beszédkészség megléte bizonyítja, hogy működik bennük az a szabályrendszer, amely képessé teszi őket a nyelv használatára. Ezt a szabályrendszert az általános iskola bizonyos mértékben már tudatosítja, a nyelvi elemek (pl. a szókészlet) fejlesztésével pedig gyarapítja. Így a nyelv egyre alkalmasabb eszközzé válik a gondolatok, az érzelmek és az akarat kifejezésének. A nyelvi műveltség hatékonyabbá tétele a tanulók befogadó- és kifejezőképességének a fejlesztését igényli. És ez nem csak a nyelvtantanítás feladata! Az anyanyelvi nevelés sokrétű kívánalmainak a teljesítésére egyetlen tantárgy – a többi segítsége nélkül – aligha képes. Olyan feladatokról van itt szó, amelyek a tanulók nyelvhasználati felvérteztségén alapulnak, de kihatnak valamennyi tantárgyi munkára. A szaktárgyi ismeretszerzés és művelleti tevékenység is csak a kívánt nyelvhasználati szinten lehet eredményes.

Az anyanyelvi nevelés az általános iskola alsó tagozatától a középiskola befejezéséig egységes folyamat. Napjaink nyelvtantanításának legfontosabb törekvése tehát a tanulók nyelvhasználatának (beszédének és írásának) a fejlesztése; ebben a folyamatban pedig a nyelvtannak alapozó, tudatosító szerepe van. Az anyanyelv helyzete egyébként is sajátos: nemcsak a szóbeli és írásbeli kifejezés jelrendszere, hanem egyben a befogadás (ismeretszerzés) eszköze is. Ha tehát aktív anyanyelvi műveltséget kívánunk kialakítani, akkor a gondolatátvitel képességét is fejleszteni kell.

A nyelvi tevékenységek rendszerét (amely voltaképpen az iskolai nyelv-
művelés rendszere is) a következőképpen vázolhatjuk:

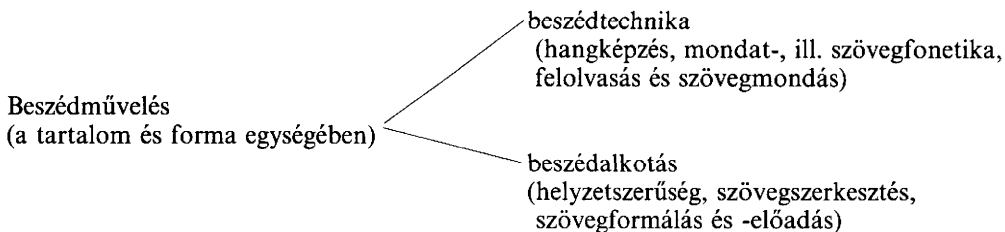
(Erre nézve 1. még Hoffmann Ottó: Az anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Bp., 1979. 62; Rónai Béla–Kerekes László: Nyelvművelés és beszédtechnika. Bp., 1977. 11–3.)

A vázolt művelési rendszer elemei természetesen nem különülnek el, hanem, szorosan kapcsolódnak egymáshoz; a nyelvhasználatban egységben funkcionálnak, s fejlesztésük is csak így – az úgynevezett holisztikus szemlélet alkalmazásával – lehetséges. Ez a szemléletmód szemben áll a taxonomikus alapú tantervi-metodikai elvvel, a részek (tantárgyi ágazatok, ismeretkörök) elkülönítésével az egésztől (vagyis a kommunikációs igények érvényesítésétől). Hogy ez a szemlélet megvalósulhasson a tanítás gyakorlatában, olyan tudati források felhasználására van szükség, mint a történetiség, a nyelv rétegezettsége, szerkezeti és szemantikai jellege, esztétikai értékrendje (Szende Aladár szíves szóbeli közlése).

4. A felsorolt kívánalmak megvalósítása érdekében a tantervek és tankönyvek változtatásokat tartalmaznak a tananyag összeállításában, elrendezésében és értelmezésében is. Továbbra is a hagyományos nyelvészet időálló értékeire építünk, ezt azonban kiegészítjük az új irányzatok pedagógiai szempontból hasznosítható, főként a nyelvszemléletet és nyelvhasználatot fejlesztő eredményeivel. Különösen azokra a törekvésekre kell odafigyelni, amelyek a leltár- és állóképszerű nyelvtannal szemben a használati grammatikára irányulnak, és a nyelvi működés vizsgálatával, a beszéd dinamikus, változó jellegével, a közlésfolyamattal foglalkoznak.

A nyelvhasználat-központúság elve az anyanyelvi nevelés központjába a szöveget állítja. A nyelvhasználat pedig elsősorban a beszéd alkalmával valósul meg. A korábbi tantervek anyagában főként a leíró nyelvtan rendszere érvényesült; ebből viszont az következett, hogy a nyelvűvelés tudnivalói elsősorban a hangtani, szótani és mondattani ismeretekre épültek (vö. Szende Aladár: A módszertan tükrében. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Szerk.: Fülöp Lajos. Bp., 1980. 154). A mostani tantervek a nyelvhasználatra alapozódnak, így a megnyilatkozások vizsgálatát is az élő közlésekhez kötik. Ezért az anyanyelvi órák központjába egyre inkább a szövegnek (beszéd- illetve írásműnek) kell kerülnie. A tantervek fontos újítása a beszédművelés előtérbe helyezése, az írásbeli és a szóbeli kifejezőképesség fejlesztésének az egyensúlyba állítása. Ezáltal is az élő társadalmi jelentőségét kívánják hangsúlyozni. Nem úgy, hogy az írásbeliséget elhanyagolják, hanem hogy a szóbeliség gondozását erősítik. Ennek kapcsán azt az álláspontot képviselik, hogy „a nyelvi igényesség... jórészt az írásműből áramlik a beszédmű felé, s hat arra kedvező jelleggel” (Benkő Loránd: Anyanyelvünk a közoktatásban. Ped. Szle. 1977. 1. sz. 7).

Az iskolai beszédművelés főbb összetevői a következők:

A beszédképesség fejlesztése tehát kétirányú: a helyes beszédtechnika tanítását, ugyanakkor a jól szerkesztett, stílusos, kifejező beszéd elsajátíttatását jelenti.

A nyelvi ismeretek feldolgozása maga is a kifejezőképesség fejlesztésének a szolgáltatásában áll, a mirevalóság tudatosításával, a felismertetés alkalmazásával. Ugyanez vonatkozik a helyesírás tanítására, a megértetés és gyakoroltatás kívánalmával, az alapelvek, az értelemtükröző szerep központba állításával, a helyesírási segédletek használatára való szoktatással.

Voltaképpen a stílus tanulmányok is funkcionális szemléletűek és szövegközpontúak – mind a stílusrétegek, mind a szépirodalmi stílus tanítása tekintetében. Olyan stílusfejlesztő formákat is tartalmaz a tanterv, amelyek elősegítik a tanulók egyéni stílusának az erősödését, színeződését, egyben fejlesztik jártasságukat a különböző témájú és műfajú szövegek tanulmányozásában, elemzésében, valamint megszerkesztésében, megformálásában.

A nyelvi-stilisztikai anyag feltárása az irodalmi alkotások mélyebb megértésének, egyben a stílusérzék fejlesztésének a biztosítója. Még a memoriter tanulásának az ügyét is beszéd-, illetve stílusfejlesztő szándékkal kezeljük; nem üres elmeterhelésről van itt sem szó, hanem stílusművelésről, a helyes és a szép nyelvi kifejezés mintájának az elsajátításáról. Ez ugyanis szinte észrevétlenül válik a tanuló szókincsének, kifejezőkészletének részévé, gazdagítójává.

A nyelvi formák funkcionális szerepének a hangsúlyozása, a rendszerszerűség érzékeltetése, a történeti mozzanatoknak, a dinamikus szinkronia elvének az alkalmazása, a szemantikai, logikai tényezők figyelembevétele, a tanult idegen nyelv (vagy nyelvek) grammatikájával való egybevetés, a kontrasztív szemlélet követése, mind-mind a korszerűség érvényesítését szolgálja az iskolai nyelvtanítás, nyelvűvelés sokágú munkájában (vö. Rácz Endre: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. In: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Szerk.: Bachát László, Fülöp Lajos és Szathmári István. Bp., 1986. 113).

5. A felsorolt kívánalmak megvalósítása érdekében az anyanyelvi nevelés egyik legfontosabb tantárgypedagógiai elve az, hogy az ismereteket az élő nyelvi anyagból, a tanulók meglévő nyelvtudásából kell kibontani, mégpedig az öntevékeny ismeretszerzésre, a nyelvi készségek és képességek tevékeny ébresztésére építve. Ezért tekintjük módszertani alapegységnek a feladatot, amely próbája a találékonyságnak, az alkotóképességnek, vagyis az eljárás lényege a felfedeztetés.

A nyelvi ismeret és művelet szorosan összetartozik. A követelményrendszerben az előbbi a nyelvre vonatkozó tudást, az utóbbi pedig a nyelvhasználatot jelenti. Az ellenőrzésben, az értékelésben nem annyira az ismereten, hanem inkább a műveletre alapozott teljesítményen, az alkalmazáson van a hangsúly. Ezt a szemléletet követik a tankönyvek is – tanulói tevékenységre számítva, tanári irányítással.

A tanórai és a tanórán kívüli munkában fontos kívánalom a szótárak, lexikonok, folyóiratok, népszerű nyelvhelyességi kiadványok felhasználása. A foglalkozások élményszerűbbé tétele, az alkotókedv, az egyéni képességek és hajlamok kibontakoztatása, megerősítése végett olyan eljárásokra is gondolni lehet, mint pl. nyelvi anyag (nyelvjárási adatok, földrajzi nevek, szakszavak stb.) gyűjtése, nyelvűvelő cikkek olvastatása, bemutatása. Ennek az eljárásnak – a nevelési lehetőségeken túl – gyakorlati eredményei is vannak (anyanyelvi versenyekbe, gyűjtő- és feldolgozó munkába való bekapcsolódás, a rádió és

televízió anyanyelvi adásainak figyelemmel kísérése, az iskolaújság, az iskolarádió adásainak szerkesztése, cikkek írása, riportok készítése stb.).

A nyelvművelés, a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség fejlesztése természetesen sok figyelmet és türelmet igénylő munka. Különösen hasznos, ha az anyanyelvi órát is kommunikációs alkalomnak, a nyelvről való beszélgetésnek, a véleménycsere lehetőségének tekintjük – gyakran éppen a programozott tanítással vagy az oktatógépek alkalmazásával szemben. Nagy János A korszerű anyanyelvoktatás – beszédtanítás című módszertani kiadványában (Debrecen, 1975. 135) azt kérdezi: „Versenyképes-e ma és az lesz-e holnap az élőlészavas előadás a géppel szemben?” A válasz, „talán azért is, hogy elgépiesült világunkban ember maradjon az ember” (i. m. uo.), csak egy lehet: Igen, mindenképpen!

Graf Rezső

A nyelvművelés lehetőségei a jövő gimnáziumában

„...nem a nyelvtant kell ismerni: hanem magát a nyelvet.”
(Illyés Gyula)

A mottóul választott Illyés-idézet előtt a következőket olvashatjuk: „... a nyelvész kötelessége nem az, hogy a priori szabályokat állítson fel; sem az, hogy részleges igazságot egyetemes törvénnyé emeljen; hanem az, hogy a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének »élő nyilatkozatait«”. Ha helyesnek fogadjuk el ezt a megállapítást, akkor az iskolának, esetünkben a gimnáziumnak a feladata a nyelv szellemének megismertetése.

A tartalmi elképzelésem ismertetése előtt szükséges tisztázni az iskolatípusra vonatkozó meghatározást. A következőkben vázolandó javaslatom a 14–18 éves korosztályra vonatkozik, azaz a jelenlegi I–IV. osztályos gimnáziumra. Tervezetem megvalósításához két további feltétel szükséges:

1. Az előtte lévő korosztályok (10–14 évesek) feltétlenül részesüljenek alapozó leíró nyelvtani és helyesírási képzésben.

2. A stilisztikai képzés pedig irodalomórán történjék az irodalomtörténeti ismeretekkel párhuzamosan.

Csak ebben az esetben nyílik lehetőség arra, hogy teljes egészében a nyelvművelés (nyelvhasználat) legyen a gimnáziumban a magyar nyelvi órák anyaga: azaz az igényes köznyelvi nyelvhasználat kialakítása, tudatosítása és gyakorlása. Ennek vázlatos kifejtésére vállalkozom.

Bár látszólag a felsorolandó anyag rendező elve a leíró nyelvtan szerkezeti felépítése, szeretném hangsúlyozni, hogy a tanítás során az éppen tárgyalt nyelvi elem szerepéről, helyes használatáról kell szólni: azt kell ismertetni és gyakoroltatni.

Négy évfolyamban gondolkodva a következő csoportosításban képzelem el az anyagot:

I. osztály: Szavak a mondatban;

II. osztály: Mondatrészek a mondatban;

III. osztály: A mondatfajták szerepe a közlésben;

IV. osztály: Szövegfajták, műfajok, nyelvi illemtan.

Heti 1 órás lehetőséget véve alapul tanévenként 30 órát számítva a négy évfolyam összesen 120 óra áll(hat) így rendelkezésünkre. Ennek fele elméleti ismeretek átadására fordítandó, másik fele gyakorlásra, alkalmazásra.

A rendelkezésre álló időt figyelembe véve a tananyag a következő lehet(ne):

I. osztály: „Minden a szón múlik.” (Babits) – A helyes szóválasztásról; a szóismétlés kerülése, a szinonimák alkalmazása, a töltelékszavak és terpeszkedő kifejezések mellőzése, alapvető tudnivalók az idegen szavak használatáról, a divatszavak értékelése, a szakszavak szerepe.

Szavak értéktőzsdéje (Kosztolányi). – A szófajokkal kapcsolatos tudnivalók: az igék szerepe, az igekötő használatának nyelvhelyességi kérdései, a főnév szerepe, a főnévi igenév használata, a melléknév szerepe, a melléknévi igenév használata, a számnevek használata, a névmások helyes használata, a határozószók szerepe, személyragozása, a határozott és határozatlan névelő helyes használata, az indulatszó szerepe és sorrendi helye. A mozaikszó használata és értékelése, a nyelvjárási szavak minősítése.

II. osztály: A szószervezetek szerepe és használata. Idegenszerűségek a mondatban kerülendők, mert ezek a nyelv rendszerét támadják meg. A hiányos szerkezetű mondat, a szórend szerepe.

A mondatrészekkel kapcsolatos tudnivalók: az alany fajtái: határozott, határozatlan, általános; az alany kitevése, elhagyása, az alany helye, egyeztetése az állítmánnyal, alanytalan mondat; az állítmány fajtái: igei, névszói, összetett; az állítmány egyeztetése az alannyal, több alannyal; a tárgy fajtái: iránytárgy, eredménytárgy, határozói értékű tárgy, határozott és határozatlan tárgy; a határozók fajtái: helyféle, időféle, módféle, állapotféle, részes és hasonlító, valamint állandó határozó; a jelzők fajtái: minőség-, mennyiség- és birtokos jelző; az értelmező szerepe, használata; a halmazott mondatrészek szerepe.

III. osztály: „Rövid és hosszú mondat” (Kosztolányi). – A mondatfajták szerepéről általában.

Egyszerű mondat: a kijelentő, a felkiáltó, az óhajtó, a felszólító és a kérdő mondat szerepe; állító és tagadó mondatok a közlésben.

Összetett mondatok: mellérendelők: a kapcsolatos, ellentétes, választó, következtető és magyarázó mondatok szerepe; alárendelők: az alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói, jelzői mellékmondatok szerepe, használata; a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok a közlésben.

A szókapcsolatok helyes alkalmazása, szerkesztettség, logikai hézag a mondatban, szófőlöslég a mondatban, képzavarok kerülése. Szólások, közmondások szerepe, alkalmazása a közlésben.

IV. osztály: A szöveg fajtái, a szöveg szerkezete, a szöveg grammatikája, a szöveg jelentéstana, a szöveg stílusa.

A szövegfajták jellemzése általában: köznyelvi szövegek elemzése, értékelése; szaknyelvi szövegek elemzése és értékelése, az ifjúsági nyelvhasználat jelenségeinek értékelése.

Műfajok: felszólalás megszerkesztése (iskolai felelet), kiselőadás megadott témára: ünnepi beszéd (iskolai ünnepélyen, ballagáskor stb.), élménybeszámoló (kirándulásról, üzemlátogatásról, kiállításról, színházi, zenei élményről), riport (iskolarádióban), értekező prózai dolgozat (írásbeli érettségire való felkészítés), önéletrajz készítése; a kérvény és levél írásának tartalmi és formai követelményei.

Nyelvi illetan: az emberi beszéd szerepéről általában, a köszönésformákról, megszólításról, bemutatkozásról; a nyelvi udvariasság követelményei: családban, iskolában, társas összejövetelen, utcán, üzletben, járműveken, közlekedésben, hivatalban stb.

Az eddig ismertetett anyag jellegéből és tartalmából talán kiderült, hogy egy egészen új koncepció alapján képzelem el a jövőben a gimnáziumi anyanyelvi nevelést azzal a céllal, hogy egy leíró nyelvtani ismeretekre alapító igényes köznyelvi nyelvhasználat kialakítását adhassa a tanulóknak.

A tervezet továbbgondolt változata Bárczi Géza elképzelésének, amelyet kb. húsz évvel ezelőtt fogalmazott meg: „Föl kell ébreszteni a serdülő gyermekekben a nyelv szépségei iránt való érzéket, kialakítani bennük egy stílusigényt, leszoktatni őket a frázisok, át nem érzett klisék használatáról, s meg kell éreztetni velük a nyelvnek és a nemzeti létnek az összefüggését minden magyarkodás nélkül, tárgyilagos, józan érvekkel hatva rájuk.”

A javaslat elfogadása esetén a megvalósításhoz el kell(ene) készíteni egy *Helyes magyarság* című tankönyvet a gimnáziumi tanulók számára, és hozzá egy tanári kézikönyvet, amely megfelelő segítséget nyújtana a vázolt elképzelések eredményes megvalósításához.

Annak állítására pedig, hogy nem mindenáron azon kell törni a fejünket, hogy valami

újat találunk ki, hiszen elődeink már sok okos tanácsot, ötletet megfogalmaztak, feladatunk csak ezek megvalósítása. Igazolásul Szabédi Lászlónak Nyelvművelő feladataink című – 40 évvel ezelőtt írt – tanulmányából idézem azt a részt, amelyben a nyelv művelés konkrét feladatkörét fogalmazta meg. A feladat: „a köznyelv elsajátításának, ennek a roppant folyamatnak a felmérése, ellenőrzése, irányítása. A gyakorlat szempontjából a központi feladat tehát azoknak a forrásoknak az ellenőrzése és irányítása, ahonnan a tanulni vágyók nyelvtudásukat merítik. Melyek ezek a források? Idetartozik minden nyelvi minta – az utcai feliratoktól a rádió- s újabban a tévéelőadásokig.”

Ebben az idézetben tehát megfogalmazva találjuk a szaktanár feladatát, amit röviden naprakész tájékozottságnak szoktunk nevezni, vagyis azt a szakismeretet, amelynek birtokában képes a tanár a mindenkori igényes élő nyelvhasználatra nevelni tanítványait. Mert végeredményben erről van szó, amikor nyelv művelésről beszélünk. Ez az igényes nyelvhasználatra nevelés lehetne a cél a jövőben az említett iskolatípusban. Először tehát a tanárnak (nemcsak a magyar szakosnak!) kell magáévá tenni azt a magától értetődő gondolatot, hogy egyáltalán nem mehet értelmiségi számba az, aki anyanyelvén nem tudja magát igényesen kifejezni. Ezt a képességet kell(ene) átadni a középiskolai anyanyelvi képzés során a jövőben. Miként Kosztolányi tanácsolja: „a lelket, a nyelvet, melyet rövid időre örökbe kapunk, új szellemmel fényezve, csorbitatlanul át kell adnunk utódainknak. Ez a küldetésünk – »áldjon vagy verjen sors keze« – ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szívet azt föl, föl barátaim.”

Vita

Horváth Tibor:

Graf Rezső előadásának utolsó szavaihoz kapcsolódnék, mert úgy érzem, hogy a nyelv művelés legfontosabb feladatát ezekkel fogalmazta meg. Taníthatunk mi, amit akarunk, ha azt nem éadjuk el, hogy jól, szépen magyarul beszélni érték legyen, és szégyen legyen rosszul beszélni. Ha ezt nem értjük el, akkor nem értünk el semmit. Eszembe jut egy apróság, ami talán jellemzi is ezt a helyzetet. Manapság az egyetemeken megfogalmazzák a követelmény-rendszert. Egy ilyenben a következő szerepelt: Egyetemi tanárnak legalább két idegen nyelven kell tudni előadni. Felteszem a kérdést: és magyarul nem? – Én azt hiszem, hogy ez lenne a lényeg.

Nagy János:

Éder Zoltán nagyon érdekes előadásához hadd tegyem hozzá, hogy ha az ember valahol tanítja a magyart idegen nyelvként, annak nagy haszna van. Így jöttem rá, hogy a magyarban a legnehezebb hang az *a*, és hogy az igeragozásunk sémája nem egységes. Tehát a magyar mint idegen nyelv tanítása az anyanyelv megismerésének is eszköze.

A többi előadáshoz csak annyit fűzök hozzá, hogy én sokáig tanítottam, ismerem az iskolát, ezért tudom mondani a következőket: a társadalom nyelvének a meghatározója az iskola nyelve. Ha az iskola (azaz a pedagógus és a gyerek) nyelve nem igényes, akkor a társadalomé sem lesz az. És mindkettőnek a nyelvét meghatározza a család nyelvi környezete.

Én optimista vagyok, de ebben az egyben, a mai tanárok igénytelenségében, nyelvi figyelmetlenségében igen nagy gondot látok. Mert ha a tanárok úgy beszélnek, ahogy tanárnak a száját megnyitni nem lenne szabad, akkor nem csoda, ha így szólalnak meg a gyermekek is.

Éder Zoltán:

Gósy Mária előadásához szólok hozzá. Csodálatosan beszél. Olyan fonetikus, aki nemcsak vizsgálja a nyelv hangtani oldalát, hanem mintaszerűen ad elő, artikulál és hangsúlyoz is. Feltett egy kérdést: belenyugodjunk-e a hibás formák jelenlétébe, terjedésébe. Ilyen gondot okoz a ma is említett példák közül a hibás hangsúly, a hangsúlyos helyzet utáni igekötő el nem választása. Ezek a hibák a fonetika területén jelentkeznek, de az egész rendszerre kihatnak, és az egész nyelvtani rendszer látja kárukat. Ameddig csak lehet, küzdenünk kell a helyes formákért.

Gósy Mária:

Mindegyik előadás annyi gondolatot ébresztett, hogy nem ezekre szeretnék reagálni. Rengeveg dologgal tud az ember szívből egyetérteni, ami itt most elhangzott a mai nap folyamán.

Én két aktuális dologban szeretnék fölhevítéssel fordulni ehhez a fórumhoz.

Az egyik nagyon rövid: nem lehetne valamit tenni annak érdekében, hogy a legfrissebben bevezetett médiumrészlegünk Magyarországon ne HBO [ejcs bí ou] legyen? Miért nem HBO [há-bé-ó] vagy valami magyarabb?

A másik: itt nagyon sokszor és sokan utaltunk arra, hogy miért pont a nyelvművelésre jutna pénz a mai gazdasági helyzetben. Mi mindig olyan szerénykedve beszélünk ezekről a dolgokról, mintha ezek nem lennének nagyon is húsba vágó ügyek.

Bencédy József a törvényjavaslattal kapcsolatban tette meg az észrevételeit, és ez juttatta az eszembe azt, hogy – ma, amikor égető gond az is, hogy pedagógusok munka nélkül lesznek – vajon mikor fogunk elgondolkozni azon, hogy ha matematikát, idegen nyelvet, rajzot, éneket – mindent lehet kiscsoportban oktatni, akkor az első osztályoknak miért kell 35–38-as létszámmal indulni?

A gyerek ott kerül először abba a helyzetbe, hogy (mondjuk) felelős irányítás mellett igényes nyelvhasználatot gyakorolhatna. De nem tud, mert már akkor is tesztlapot kell kitöltenie, amikor még csak a ceruzát tanulta meg fogni. Nem tud, mert nincs ideje megszólalni, hiszen olyan sokan vannak az osztályban.

Azt szeretném, ha mi megpróbálnánk a helyi önkormányzatoktól kezdve az Országgyűlésig a magunk nyelvművelő fórumainak a felhasználásával minden propagandát megragadni annak érdekében, hogy ezt a szükséghelyzetet – a gyerekek száma csökken, pedagógusokat pedig sokat képeznek – ne úgy oldják meg, hogy a munka nélküli pedagógus elmenjen bármi mást csinálni, hanem próbáljanak meg kisebb gyerekcsoportokat indítani az iskolában.

Ahhoz, hogy egy gyermek megtanuljon beszélni, gyakorlat szükséges. Ma azonban sem a család, sem az óvoda, sem az iskola nem ad teret arra, hogy az emberek megtanuljanak kommunikációs fogásokkal élni. Ez látszik, amikor egyetemistákkal beszélünk, ugyanis nagyon sokan követnek el olyan hibát, amit én már hiába javítok a kollokviumon. Eredményt csak a gyakorlat hozhat, és ezt nem lehet elég korán kezdeni. Ehhez, ennek a propagálásához kérem a segítségüket.

Kemény Gábor:

Grétsy tanár úr engem említve kérdezte meg, hogy haladnak a normáról szóló kötet munkálatai. – Két ilyen kötet is van: az egyik a Normatudat – nyelvi norma c. tanulmánykötet. Ez vagy a jövő hónapban, de legrosszabb esetben decemberben megjelenik. – A másik a Nyelvtudományi Intézetnél vár kiadásra, ehhez még szponzor kerestetik. A kötet tulajdonképpen az 1989. novemberi nyelvtudományi intézetbeli tanácskozás anyaga.

Lanstyák István:

Két témához szeretnék hozzászólni, először Éder Zoltánnak a fölszólalásához, amelyet Gósy Mária előadásával kapcsolatban mondott. Nekem föltűnt, hogy Gósy Mária az előadásában nem használta sem a *torzítás*, sem a *hiba* kifejezést az adott jelenség leírására, szemben Éder Zoltánnal. Ez bizonyos szemléletbeli különbséget takar.

Most én is egy kissé eretnek módon szeretnék megközelíteni egy kérdést: az idegen szavak kérdését. Ezek inkább hangos töprengések. Talán helyesebb, ha úgy vetem föl a kérdést, hogy mint tapasztalatlan kutató tanácsot kérek, hogy jól látom-e a problémát, helyes-e a logikája annak, amit mondok.

Abból indulok ki, hogy az idegen szavakról szólva hallhatjuk azt a kifejezést, hogy vannak fölösleges idegen szavak. Ez a műszo él a nemzetközi nyelvtudományban is. Tudtommal Haugen is használta, de ez nem váltott ki nagy tetszést a kétnyelvűséget kutatók körében, nehezen megfogható ugyanis, hogy melyik szó fölösleges. Minden idegen szó valamilyen szükségletet elégít ki, különben egyáltalán nem fordulna elő a nyelvhasználatban. Akik mégis használják ezt a fogalmat, nyilván azokra az idegen szavakra gondolnak, amelyeknek van olyan megfelelőjük, amellyel azonos a denotatív jelentésük. De – természetesen – nem azonos a konnotatív jelentésük.

Kell, hogy különbség legyen, ha valaki az üzletére – ahogy ez most nálunk, Szlovákiában is szokás – nem azt írja ki, hogy *üzlet* vagy *bolt*, hanem: *shop*, noha mindegyiknek azonos a denotatív jelentése. Ha nem lenne különbség, akkor nyilván nem az idegen szót írná ki, hanem a számára is természetesebb formát választaná.

A nyelvművelésnek két típusú feladata van: a nyelvre irányuló és az emberre irányuló nyelvművelés. Az emberre irányuló nyelvművelés is csak az ember nyelvi nevelését tűzheti ki célul. Nem hiszem, hogy a nyelvművelés vállalná az emberek erkölcsi nevelését; hogy megpróbálkozna azzal, hogy leszoktassa a társadalmat a morálisan elítélhető, megkérdőjelezhető magatartásokról. Ha ez nem feladata, akkor tudomásul kell venni, hogy az emberek sokfélék, a nyelv pedig olyan rugalmas, hogy kielégíti ezt a sokféle igényt.

Ha valaki kényelmes vagy nagyképű, akkor idegen szavakat fog használni, esetleg ún. fölösleges szavakat is. Pont erre van szüksége, mert ő nagyképű, és ezzel tudja nagyképűségét kifejezni. Ha mi, nyelvművelők arra biztatjuk, hogy ne használja ezeket a szavakat, akkor arra készítjük, hogy stílustalan legyen, tagadja meg saját magát.

Itt én valamiféle ellentmondást érzek, amit nem tudok feloldani. Ezt teljesen nyitott kérdésként fogadják tőlem.

Gósy Mária:

Ha én meg tudom tanítani a gyerekeknek azt, hogy ez és ez a stílusjegy a nagyképűséget mutatja, akkor ő biztos, hogy el fogja kerülni a felesleges idegen szavakat.

Lanstyák István:

Valóban. Ha valaki azért használja ezeket, mert nincs tisztában az idegen szó stílusértékével, de ezt segítségünkkel tudatosítja magában, akkor sikeres lehet az ilyen jellegű nyelvi nevelés. De ez a kérdésemnek csak egy vonatkozását fedi le.

Grétsy László:

A nyelvész munkája – mint Lanstyák István kollégánk mondta – a nyelvre és az emberre is irányul, de az embernek is csak a nyelvi oldalára. De nem csak! Viselkedésre és magatartásra is, mert ez a kettő összefügg.

Éder Zoltán:

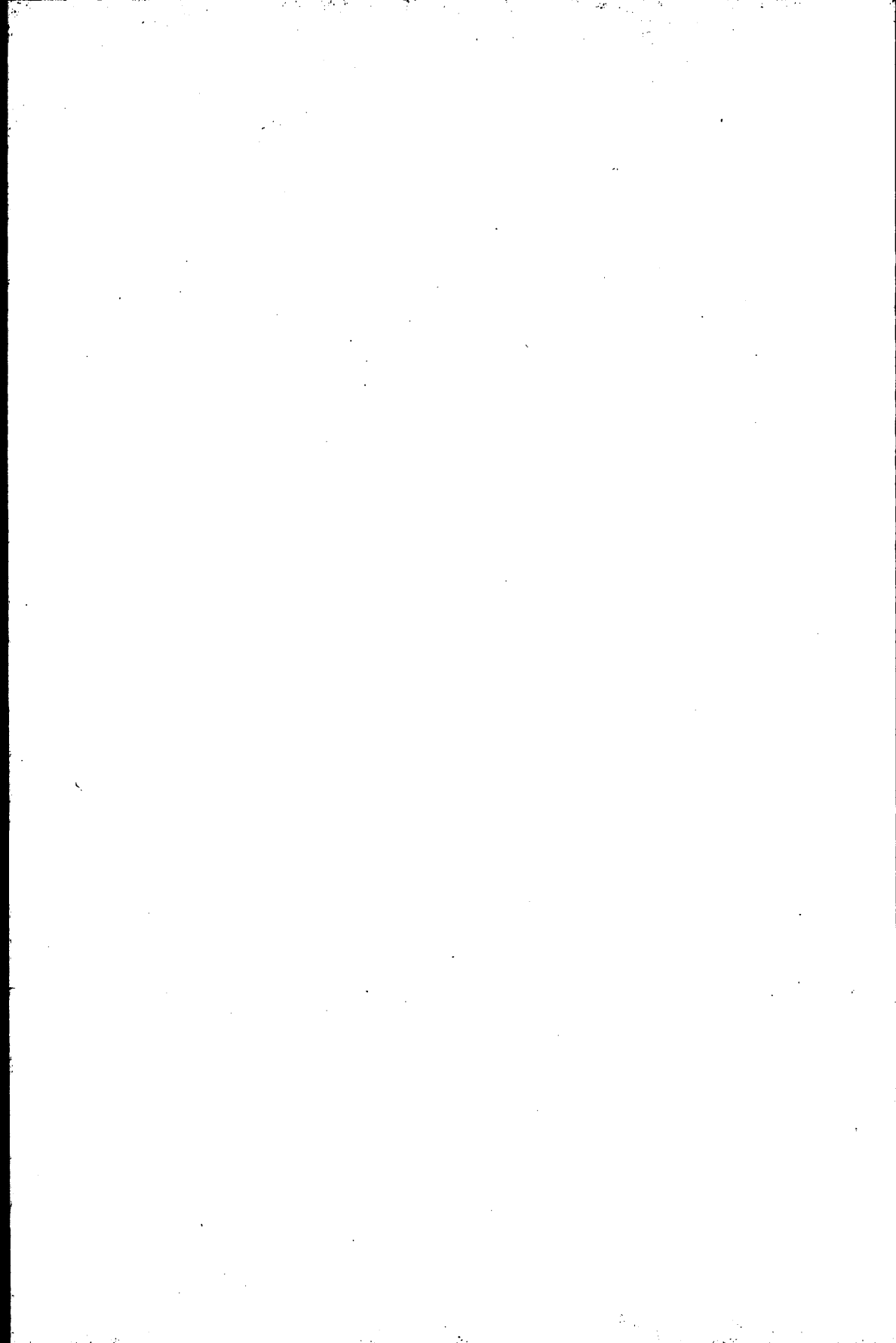
Gósy Mária előadásában is előfordult a *torzítás* fogalma. Érezhető volt a kétféle hanglejtés (a „hibás” és a „helyes”) bemutatásában valamiféle ítélet is. Azért nem látta el ilyen erős jelzőkkel a jelenségeket, mert objektíven tette fel a kérdést.

Elnöki zárszó

Bőségesen eleget tettünk a kíváncsúnak, amelyet a délutáni ülés témája meghatározott. A nyelvművelésnek leginkább a jövő felé irányuló része kapott hangsúlyt. Amikor a nyelvművelés részkérdéseivel foglalkoztunk, mindig azt néztük, hogyan beszéljen a jövő rádiós, tévés szereplője, a mindennapi élet részese.

Az iskolával kapcsolatos előadásokról szólva nem is kell magyaráznom, hogy az iskolai nyelvművelésen áll vagy bukik a jövő magyar nyelve. Úgy fognak beszélni 30 év múlva a magyar emberek, ahogy mi ezeket a lurkókat már óvodás koruktól kezdve meg tudjuk tanítani. Ilyen módon tehát a mi kezünkben van a jövő magyar nyelvének ügye.

Úgy érzem, hogy a délutáni ülésünk is sikeres, eredményes volt, célját elérte.

A határokon túli magyarság nyelvűvelése és nyelvi gondjai

Elnököl: **Benkő Loránd**

Előadások:

Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között

Jakab István: A nemzeti nyelvűvelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvűvelés „radikalizmusának” okai, gondjai

Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvűvelés

Molnár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái

Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában

Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvűvelés problémái

Zsigmond Győző: Nyelvűvelő rendezvények és a nyelvűvelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban

Bartha Csilla: „Mindég csak magyarú beszélünk ALL THE TIME” – Magyarnek lenni „túl a Kecegárdán”

Vita

Elnöki zárszó

Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között

Távolról indulok, hogy pontosan célba érjek.

A beszéd az egyénnek kommunikatív szándékú önkifejezése, aminek a nyelv a kollektív érvényű s ezáltal a kommunikáció hatékonyságát biztosító eszköze. A nyelviség a társadalomnak az a vívmánya, amelynek révén a benne élő egyedek – túllépve a spontán reagálás és a közvetlen idegrezonancia segítségével való reakciókiváltás állati fokán – mentális kapcsolatot teremthetnek egymással, tapasztalataikat-ismereteiket magukban rögzíteni tudják, s mindezt – a szituáció, a közvetlen szemlélethez kötöttség, a „hic et nunc” béklyóitól megszabadulva, teret és időt átívelve – képesek átadni egymásnak és átvenni egymástól.

Az egyén ismeret- és fogalomvilága a benne kognitíve feltöltődött nyelvi anyaghoz kötődik eltéphetetlenül; a valóság és az azt tükröző gondolkodás logikája pedig a nyelvhasználat, a szövegalkotás készségével fonódik össze benne a szétválaszthatatlanságig. Az ember azért tud uralkodni a külvilágon, mert egyre jobban megismeri; és azért tudja egyre mélyebben és elemzőbben megismerni, mert nemcsak tényei és jelenségei tükröződnek ebben a folyamatban, hanem az ezeknek összefüggéseit és mozgását jellemző törvények is; ezek tükrözése pedig azért lehetséges, mert az ember társadalmilag megalapozott gondolkodású lény; s azért az, mert mindezeknek a képességeinek és jellemzőinek a társadalmilag kialakított nyelv és az egyént társadalmi tevékenységként átfogó nyelvhasználat nem csupán terméke, hanem hordozója és továbbsegítője is.

S itt hangsúlyoznunk kell: „a” nyelv minden társadalom és minden társadalmi egyed számára elsődlegesen és elsősorban az anyanyelve. Az anyanyelv „reflexnyelv”, azaz használata ösztönös, természetes; használója számára ebben fogalom és szó, gondolkodási és szerkesztési forma elválaszthatatlanul azonos. Ez az az eszköz, amely az emberben közvetlenül és áttétel nélkül tárolja a fogalmakat, s hordozza a gondolkodási és gondolatközlési formákat. Ez az, aminek – anyagában és szabályaiban való – minél tökéletesebb megismerése a legközvetlenebbül és legmaradandóbban jelent ismeretekbeli és logikai fejlődést, előrehaladást. És más részről – de nem függetlenül az előzőtől, hanem dialektikus kölcsönhatásban vele – ez az az eszköz, amelynek segítségével mindenki a legkönnyebben bővítheti ismereteit és csiszolhatja gondolkodását. Anyanyelven tanulni, olvasni, művelődni: ez egy egyenlet egy ismeretlennel; hiszen ennek során elsősorban az új tartalom jelent feladatot, a hozzá vezető, azt közvetítő nyelv nem, vagy nem lényeges mértékben. Ugyanez idegen nyelven már kétismeretlenes egyenlet, aminek megoldása – megfelelő erőfeszítéssel – nem lehetetlen éppen, csak rengeteg hasznos energiát von el, s gyakran nem is tökéletes az eredménye. Sok tapasztalat bizonyítja: az anyanyelven megszerzett ismeretek közepes idegennyelv-tudással is jól hasznosíthatók; ugyanez a nyelvi szint az ismeretszerzésnek még inkább gátja, mintsem segítő eszköze.

Am az egyén ismeretbeli és gondolkodási fejlődésének az őt magában foglaló mikroközösség nyelvi-nyelvhasználati szintje szabja meg a lehetőségeit, de a korlátait is. S kognitív és logikai fejlődése – és fejlettségi szintje – sem csupán az egyénnek van, hanem a közösségnek is: ismeretben-gondolkodásban minden mikrotársadalomnak az a sajátja, amit a maga nyelvével-nyelvhasználatában át tud fogni, rögzíteni és aktivizálni.

Ezt a felső szintet a standard hordozza: az a nyelvhasználati forma, amelyik az oktatásban, a sajtóban, rádióban, televízióban, az irodalomban, a publicisztikában jelenik meg, s amely igény szintjében a gondolatilag telített tartalomnak adekvát formája. Az egyénnek ezzel való találkozása igényes nyelvi élményt ad, de passzívat, mert receptívet; és kontrollálatlant, hiszen nem készlet, sőt rendszerint módot sem ad a visszajelzésre.

Épp az ellenkezője ennek az alsó szint, a mindennapi magánélet familiáris

nyelvhasználati rétege. Itt – kommunikációs tevékenység lévén – a gondolkodás, a közlés, s ugyanígy a megértés sikerének megvan az azonnali kontrollja; s természetesen a nyelvi-nyelvhasználati tényezőnek az aktív jellege is. Ám ennek a familiáris-mindennapi szférának meg igény szintje nincsen. Az egyén megélhet akár készen elsajátított sablonmondatokból, azaz gondolkodás helyett memóriából vagy épp reflexekből; közel ahhoz az állati fokhoz, amelyet a bihéviórizmus így jellemez: stereotip reakálás stereotip ingerekre.

Az aktív és kontrollált, de igénytelen, vagyis a familiáris, és másrészt az igényes, de passzív és kontrollálatlan, azaz a kulturális nyelvi-nyelvhasználati szféra között ezért – mind az egyénnek fogalmi-gondolkodási fejlődése, mind a társadalmat átfogó standard terjedése szempontjából – döntő fontosságú helyet foglal el a középső réteg: a szakmai-közéleti. Ez igényes is, aktív is, kontrollált is: az egyénnek értenie kell a környezetét, s meg kell értetnie magát vele; és ennek sikere a közvetlen visszajelzésekből azonnal megítélhető. – Így hát valójában a társadalom és a bele ágyazódó egyén ismeret- és gondolkodásbeli fejlődésének ez a középréteg a bázisrétege.

Nemzeti körülmények között ez nem is probléma. Ám a nemzetiségi polgárokat, sőt a nemzetiségi csoportokat egészükben, épp ebben a szférában kényszeríti a helyzetük „elmásnyelvűsödésre”, azaz kétnyelvűségre. Ez azt jelenti, hogy nekik már az állam-polgári rangra emelkedéshez – a szakmatanuláshoz, az ügyintézéshez, a közéletben való részvételhez – is idegen nyelvet kell tanulniuk és használniuk.

A nemzetiségi szórványok tagjai számára ez nem jelent különösebb problémát. Túlnyomórészt kétnyelvű környezetben élven, az ő kétnyelvűségük társadalmi eredetű; számukra az idegen nyelv nem is idegen, csak „másik”, amelynek spontán beépülése révén két párhuzamos reflexrendszer alakul ki bennük, s így amelyik nyelven szólnak hozzájuk, ösztönszerűen azon válaszolnak. – A nemzetiségi tömbök tagjainak egészen más a helyzetük: számukra az államszervező nemzet nyelve iskolában tanulandó idegen nyelv, aminek révén kapcsolt reflex alakul ki bennük, ráfőnyódva az anyanyelvre, amely a fogalomalkotásnak és gondolatfűzésnek alapja marad az idegen nyelv jelrendszerére átkódolt beszéd közben is. (Ezért is nehéz „paritásos” alapon összemérni a szomszédos országokbeli magyar és a magyarországi idegen nyelvű nemzetiségek helyzetét: azok geografico-genetikus, fejlett nemzeti öntudattal és történelmi ítélet folytán átsodródott tömbök; ezek viszont a nemzeti öntudat kialakulása előtt és önkéntes áttelepülés útján keletkezett szórványok; azoknak kétnyelvűsége kénytelenségnek érzett és tanulós eredetű, ezeké természetesnek érzett és társadalmi eredetű.)

A családi-mindennapi érintkezésben ez a képlet nemigen jelent problémát. S nem különösebben zavaró tényező a nemzetiségi magyar irodalom számára sem. Igazi nagy nehézséget két területen jelent: az iskolai oktatásban; és a publicisztikában, a napi- és hetilapok munkatársai számára.

Mit jelent az iskolai munkában? A szomszédos országok magyar pedagógusjelöltjei az általános tárgyakat, sőt – a magyar szakosokat kivéve – szaktárgyaikat is az államszervező nemzet nyelvén kell, hogy tanulják, nem pedig iskolájuk leendő tanítási nyelvén. (Még az idegennyelv-szakosok fordítási gyakorlata is németről szlovákra és szlovákról németre értendő!) Így megszerzett tárgyi ismereteiket (matematikából, földrajzból stb. is) magukkal hozott „civil”, legfőljebb érettségi szintű (és az egyetemi évek alatt jócskán meg is kopott) magyar nyelvi felkészültségükkel kell – kellene – továbbadniuk. Nem kis erőfeszítés számukra, hogy ezt a szintet – megküzdve még a jól-rosszul fordított tankönyvek támasztotta további nehézségekkel – magánszorgalomból, öntönbőbbézzel ellensúlyozzák.

Még nehezebb az újságírók helyzete. Nekik a terelés és a társadalmi élet eseményeit, gondjait kell napról napra vagy hétről hétre formába önteniük. Igen ám, de mindez nem magyarul folyik, hanem idegen nyelven, az államszervező nemzetén; s tudósításokat is (akár szóbeli tájékoztatásként, akár írott formában) ezen a nyelven kapnak róla. S itt kiderül, hogy ami a nemzeti közegben élő újságírónak és ismeretterjesztőnek (beleértve a nem magyar szakos pedagógusokat is) egyszerűen csak szó, az a nemzetiségi kollégának terminus, szakkifejezés; amelyet vagy ismer, vagy nem. Csak a legegyszerűbbekre gondoljunk: hogy az *igazgatótanács* nem *igazgatósági tanács*, az *oktatásügy* nem *iskolaügy*;

hogy a felsőoktatásnak nem minden intézménye *főiskola*, mert más szint az *egyetem*, s ott már *oktatók* és *hallgatók* vannak, nem *tanítók* és *tanulók*.

A publicisztikának alapfeladata, hogy a szaknyelven szerzett értesüléseket a mindennapok nyelvén továbbítsa az olvasóhoz. De amiképpen a „szaknyelvvél” baj van (nem magyar lévén), problematikus a nemzetiségi körülmények között a „mindennapi” fogalma is. Mert ott ez a réteg az a „házi használatú”, familiáris, amelyik erősebben nyelvjárásos is meg vulgárisabb is, mint a nemzeti közegben élők köznyelvi (igényesebb köznyelvi) használata; hiszen az anyanyelvűségnek ott éppen ez a rétege hiányzik. Ezért kerülnek be a nyomtatott sajtóba olyan vulgarizmusok, mint az „*irtó nagy*”, a „*felül kéne vizsgálni*”; olyan provinciálmusok, mint a „*jóval fiatalabb tőle*”, az „*innét szállítanak szent*”; s olyan idegen elemek, mint a *rekreáció* (= üdülés), az *ekonóm* (= közgazdász), s olyan – szlovák forrásból vett (esetleg tévesen rekonstruált – idegenszerűségek, mint a *televizor* (= televízió), a *sztagnáció* (= stagnálás), illetőleg a *tendenció* (a szlovák *-cia* = magyar *-ció* megfelelés tévesztő hatására).

Ez a folyamat az ötvenes éveknek második s a hatvanasoknak első felében – országaink politikai szétkülönülése folytán – jelentős mértékű különfejlődéssel fenyegetett: négy sajátos nemzetiségi norma kialakulásával, függetlenül a nemzetitől. Nagyon is igazat kellett adnunk az e nemzetiségi tömbökben a hatvanas években megindult nyelvvédő mozgalmaknak, az akkoriban alakult nyelvművelő munkacsoportoknak, egyesületeknek abban, hogy szembeszegültek ezzel a – többek által természetesnek nyilvánított – tendenciával; s hogy ma is azt vallják – talán a nemzeti keretekben működő nyelvművelőknél is merevebben –, hogy a normát ne törekedjünk a mindennapok széles és általános szokásrendszeréhez igazítani, hanem ahhoz a kiművelt és hagyomány szentesítette igényes réteghez szabjuk, amely a nemzeti – és az ahhoz igazodó nemzetiségi – műveltségnek hordozója.

Mi volt az akkor megindult spontán folyamatnak a veszélye; s miért aggasztó, ha ez most, a nemzedékváltás során, tudományos mezben újjáéled, nemzeti és nemzetiségi viszonylatban egyaránt azt hangoztatva, hogy a normát most kell megalkotni, illetőleg újraalkotni, mégpedig az általános közhasználat statisztikai átlagából kiszűrve? A nemzeti keretben élő norma szempontjából annyi, hogy ezáltal önként visszasüllyedünk azoknak a frissen felszabadult gyarmatoknak a színvonalára, amelyeknek még nincs történelmileg kialakult és szentesített igényes normarétegük, hanem most küszködnek anyanyelvük standardizálásával. Az egyszerű statisztikai átlagszámítás óhatatlanul a pongyolaság, a fésületlenség, a modortalanság, a bunkóság dominanciáját mutatja ki, azaz – ha komolyan vesszük és szentesítjük – ezt juttatná uralomra.

A szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi tömbök számára ez többet jelent. Gondoljuk meg! Ezekben a tömbökben a területi, a gazdasági és a politikai szétkülönítettség olyan kettős kötődést indít meg, amelynek két lehetséges megoldása van: vagy az, hogy kétfelé tartoznak, tehát sehova sem; vagy az, hogy kétfelé gyökerezve felfejlesztik önmagukat a mikrotársadalmasodás szintjére. Ez utóbbi tendenciára utal saját – és sajátos színű – irodalmuk és kultúrájuk kialakulása, mely három forrásból táplálkozik: a nemzeti magyar társadalom korábbi és kortársi kultúrájából, azután az államszervező nemzetéből; s mindezt egységbe ötvözve, az önmagukat tükröző saját produkciójukból.

A kultúrát tekintve ez nem veszély, hanem, önmegvalósítás. De ha nyelvi-nyelvhasználati vonatkozásban beleugrunk itt a mikrotársadalmi átlaghasználat statisztikai átlagának alapján álló nyelvi standardizálódás csapdájába, akkor visszajutunk oda, ahonnan a hatvanas-hetvenes években nagynehezen kimáshattunk: a szétkülönülési tendencia elismerésébe, sőt felerősítésébe (s ráadásul szorozva négygyel!). Valami olyanba, amit például az elég régóta külön-külön történelmi utat járó német nyelvű államok sem vállaltak. S féltő, hogy e tömbök számára ez nem csupán regionalizálódásukat jelentené, hanem provincializálódást, sőt – bármily ellentmondásnak tűnik – standardizált vulgarizálódást.

Gondolja meg mindezt a nyelvi prulalizmus elvét hirdető új nemzedék! – Politikusaink pedig azt, amit a „paritás”-ról jeleztem. Emlékszem: az egyik szomszédos ország illetékesei, erre hivatkozva, annyi példányt engedélyeztek volna átvenni a magyar helyesírási szabályzatból annak idején, amennyit mi az övékéből. Nálunk annak a nyelvnek mintegy

húszezer anyanyelvi beszélője volt, önáluk a miénknek nagyjából százszor annyi. – Nos, összehasonlítani egy dolgot lehet: ki oldja meg az adott nagyságrendhez képest generózusabban a problémákat, ki teljesít többet az adott nemzetiségi csoport jogos és reális igényeiből. – S még arra hívom fel a közfigyelmet: én itt következetesen „államszervező” nemzetéről beszéltem, szembeállítva a nemzetiségekkel, nem államalkotó nemzetéről. Szerintem államalkotó tényező az állam minden csoportja; a többségi nemzet csak „államszervező”; ami sokkal inkább feladat, kötelesség és felelősség, mintsem valamiféle előjog. Nomen est omen; jó volna ezt a különbségtételt bevezetni a nemzetközi politika terminológiájába is.

Szakirodalmi előzmények:

Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról (Madách Kiadó, Bratislava, 1970. 1–269); Köznyelv és nyelvjárási viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között (Zbornik FFUK Philologica 25. Bratislava, 1974. 109–12); A nemzetiségi magyar nyelvűvelő munka új feladatai (Nyr. 1977. 101: 171–5); Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság (MNy. 1975. 71: 6–16; oroszul: Jazük, nacionalizm, patriotizm. Etjudü o Vengrii. Bp. 1978. Tom. 13: 161–74); A magyar nyelv a szomszéd államokban (Anyanyelvi örjárat, szerk.: Ferenczy Géza. Bp. 1971. 67–74); A magyar nyelv az országhatárokon kívül (Nyelv és Irodalom. Bp., 1972. 2. szám 53–66); Nyelvi gondok – három szinten (Tiszatáj 1977. 2. szám 45–8); Az anyanyelv és az elsődleges nyelv (Tiszatáj 1980. 11. szám 53–6).

Jakab István

A nemzeti nyelvűvelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvűvelés „radikalizmusának” okai, gondjai

Felszólalásom a rendelkezésemre álló kevés idő miatt vázlatos lesz, ugyanis a programban jelzett témán kívül egy másik kérdést, a kisebbségek nyelvi önállósodásának kérdését is szeretném érinteni.

Aligha vitatja közülünk valaki azt a tényt, hogy a nemzeti nyelvűvelés liberálisabb, mint a kisebbségi, illetve: a kisebbségi radikálisabb, mint a nemzeti. Ez mindkettőnek a helyzetéből, szerepéből ered. A nemzeti nyelvűvelés toleráns jellege miatt magának a nyelvnek a léte nemigen kerül veszélybe, de a kisebbségi nyelvűvelés nem lehet elnéző például az olyan nyelvi-nyelvhasználati jelenségekkel szemben, amelyek a többségi nyelvnek sokszor magyar nyelvben jelentkező szóhasználati vagy grammatikai jellegzetességeit terjesztik magyarjaink között. Nem, mert kisebbségi helyzetben a sokat emlegetett különfejlődési lehetőség nem mumus, hanem reális veszély. (Sajnos, nincs itt időm a ránk zúduló hibák szemléltetésére.)

A nemzeti nyelvűvelésről azt mondtam: liberálisabb a kisebbségénél, a kisebbségről meg azt, radikálisabb a nemzetinél. Nem azt, hogy az egyik liberális, a másik radikális. Hogy aztán a nemzeti valóban liberális-e, a kisebbségi meg radikális-e, azt mindenkinek saját megítélésére bízom.

Mi, kisebbségi nyelvűvelők olykor nem bánnánk, ha a magyarországi nyelvűvelés egy kicsit radikálisabb vagy talán inkább hatékonyabb volna. Sokat segítenek nekünk a magyarországi nyelvésztaársak: előadnak a különféle nyelvi rendezvényeinken, tanfolyamainkon. A legnagyobb segítség azonban az volna, ha következetesebben, erélyesebben küzdenének a nyelvhasználati hibák ellen. S ezzel talán saját magukon is segítenének. Hiába tudjuk bizonyítani, hogy a magyar nyelv a hibák ellenére is fejlődött végeredményben, akár csupán a múlt századi állapotokhoz képest vizsgáljuk is, ha a gaz, gyom szinte szabadon burjánzik benne. Hogy ez miért érdekel minket, kisebbségeket? Azért, mert ha a szomszéd kertjében virágozik a gyom, a mienkbe is hamar átkerül. Sajnos, újságíróink, sőt még papjaink és mások is sokkal hamarabb felfigyelnek a nyelvhasználati változások negatív

jelenségeire, mint a pozitívakra, s a modern nyelvhasználat jegyeinek véve hamar átveszik őket. Gondoljunk a divatszavak garmadájára s egyéb nem kívánatos kifejezésekre! Nehezen tudom megérteni, hogy egyik oldalon erőfeszítéseket tesz a Helyesírási Bizottság, hogy minél egységesebbé tegye a magyar helyesírást, a másik oldalon a médiumok, cégtáblák, feliratok terjesztik a szinte durva helyesírási hibákat. Nem vagyok a diktatórikus módszerek híve, de vajon nem lehetne-e valamiképpen nyelvi ellenőrzés alá vonni a nyilvánosság elé kerülő feliratokat, elérni, hogy az eddignél következetesebben ellenőriztessék és ellenőrizzék az ezért felelősek a médiumok helyesírási gyakorlatát? *Attommag Kutató Intézet* (debreceni felirat); *rágcsáló és rovarirtó* (egy budai cégtáblán a cégtulajdonos foglalkozásának feltüntetése); *mafia szakértő* (a Magyar Televízió képernyőjén néhány évvel ezelőtt többször is megjelent felirat).

Sok gondot okoz nekünk (s bizonyára az itteni nyelvészeknek is) az egyes nyelvváltozatok körülhatárolatlansága s e változatok társadalmi használatának kijelöletlensége. Vagyis azoknak a kérdéseknek a tisztázása, hogy bizonyos nyelvi jelenségek hová, melyik változathoz sorolhatók, illetve melyik változatnak hol van a helye, szerepe a társadalmi életben, mely területeken tolerálható még, s hol nem tűrhető meg. Van egy elv: nyelvhelyességi kérdésekben nem dönthetnek egyes személyek, csak a közösség, s mi a kezdeményezést innen várjuk. Sajnos, a gyakorlat az, hogy mindenki kialakít (mert mire várna?) valamiféle szubjektív nyelvváltozatokat, normákat, esetleg bizonyos vitás nyelvhelyességi kérdésekben megjelenik (sajnos, inkább már csak megjelent) Lőrincze Lajosnak egy-egy cikke, amely a kérdést eldöntötte. De legalább annyi volt, ma már az sincs.

Nem segít rajtunk az olyan cikk sem, mint a Tolcsvai Nagy Gáboré, amely a *Regio* 1991/3. számában jelent meg „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” címmel. A szerző arra az álláspontra helyezkedik, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi normához igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóságunk gondolatát propagálja. Öncsonkításnak tartaná, ha a köz nevében a regionális sajtóságokat, a táji változatokat, a különböző kétnyelvű helyzetekből, a más-más kultúrákkal való érintkezésből eredő nyelvi formákat kiiktatnánk hagyományainkból. Csakhogy a példái nem a mi helyzetünket tükrözik, így analóg példaként nem fogadhatók el. Lehet, ha helyzetünket alaposabban ismerné, fel sem vetette volna ezt a gondolatot. Hadd tegyem fel neki – és mindnyájunknak – a kérdést: azzal, hogy nagyvonalúan és jóindulatúan nyelvi önállóságra „ítél” bennünket egy regionális köznyelvvél, vajon nem éppen a provincializálódás és az asszimilálódás veszélyének teszi ki a kisebbségeket az öntudatuk és önbizalmuk vélt visszaadása helyett? Hiszen a regionális jegyek megőrzéséért a köznyelv kifejtéséről kellene cserében lemondanunk, ha nem igazodnánk a magyarországi normához. Kétségtelen, minden más nyelv pozitívan is hathat a magyar nyelvre, de kétlem, hogy abból a sok nem kívánatos hatásból, amely minket ér, előnye, nem pedig hátránya származnék a magyar nyelvnek. Olyan intenzív ez a hatás, hogy éppen azt segítené elő, amitől tartunk: a nyelv különfejlődését, deformálódását. Nyelvművelésünk természetesen számol a regionalizmussal; tudjuk, hogy ennek egyik jellemzője a szlovák hatás, amely a jelenlegi társadalmi körülmények között nem szüntethető meg. A nyelvjárások és a regionális köznyelvek szintjén ezt kénytelenek vagyunk megtűrni. De nem békélhetünk meg vele, a köznyelvben nem tolerálhatjuk a megjelenését; sőt megfelelő nyelvi ismeretterjesztéssel az alsóbb szinteken is küzdünk ellene. A köznyelv kifejtéséről, megerősítéséről nem mondhatunk le. A mi tapasztalataink azt mutatják, hogy a nyelvjárás sem megtartó erő az emberekre zúduló szlovák nyelvi hatások ellen. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy a falusi ember – talán éppen a nyelvi képzettség hiányában – ösztönösen átveszi és használja a környezetéből ráragadt szlovakizmusokat, védekezni sem képes ellenük. A szlovák iskolát végzett magyarok meg – rádöbbenve anyanyelvi készségük hiányos és szerintük kulturálatlan voltára, valójában azonban nyelvhasználatuk nyelvjárásos mivoltára – nemegyszer inkább szlovák nyelvre váltanak át, ha a nyilvánosság előtt szólnak. Nem kétséges, hogy ez előbb anyanyelvük, majd magyarságuk feladásához vezet. Mély nyomokat hagyott bennem a magyarországi szlovákok képviselőinek figyelmeztetése az egy hónappal ezelőtti nyitrai konferencián: szenteljünk kellő figyelmet a köznyelv fejlesztésének, nehogy úgy járjunk, mint a magyarországi szlovákok, akiknek szétszóródá-

sát, beolvadását egyéb okok mellett az is sietette, hogy nem volt – ki sem alakult – köznyelvük. A kultúra közvetítésének, megszerzésének eszköze a köznyelv. Aki a köznyelv kialakítását, fejlesztését gátolja, az tulajdonképpen a műveltség megszerzésében gátolja meg az érintett embereket.

S még más okból is meggondolandó az ilyen önállóság propagálása. Az első Csehszlovák Köztársaság idején egy ottani nyelvésztlől származott az a javaslat, hogy éljünk az önállóságunk adta lehetőségekkel, s vezessük be a magyar kétjegyű betűk helyett a szlovák mellékjeles hangjelölési módot. Szerencsére nagy felháborodással fogadták a javaslatot. Huszonöt-harminc évvel ezelőtt – szintén a helyzetünkre és önállóságunkra hivatkozva – képzetlen szerkesztők és fordítók a szó szerinti fordítások módszerét akarták szentesíteni, és tükörszavakból, -kifejezésekből álló terminológiát létrehozni. Nem kis harcunkba került, hogy ezt a törekvést megghiúsítsuk. Ezek a tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a nyelvi önállósodás vezetne önfeladáshoz, nem pedig a magyar normához való igazodás.

Lanstyák István

Kétnyelvűség és nyelvművelés

1. Mind a szlovákiai, mind a többi kisebbségi magyar nyelvművelésnek alapelve, hogy „egy magyar nyelv van”. A nyelvművelők fontosnak tartják, hogy ez a nyelv „egységes, minden magyar számára érthető legyen” (Jakab 1980:7; Jakab 1982:1; 1983:179; 1. még Deme 1953:29; Mayer 1989:152).

Nyelvünk egységének hangsúlyozását elsősorban az utódállamokbeli magyar nyelvváltozatok különfejlődésétől való félelem magyarázza (Deme 1970:10; 12, 40, 52, 102 stb.). Ez a félelem (sajnos) teljesen indokolt: a kétnyelvűek nyelvhasználata törvényszerűen más, mint az egynyelvűeké, s ezen semmiféle nyelvművelés nem tud változtatni (l. Lanstyák 1992b:44). Az olyan jelenségek, mint pl. a másodnyelvből való szókölcsönzés, jelentéskölcsönzés, tükörszavak használata stb. valóságos nyelvi univerzálék. – A kisebbségben élők nyelvhasználatának az anyaországbeliekéitől való eltéréseit tovább növeli a standard nyelvváltozat érvényesülési lehetőségeinek szűkössége miatt konzerválódó nyelvjárásiasság, illetőleg a kevésbé választékos nyelvváltozatoknak a Magyarországon tapasztaltnál szélesebb körben és több beszédhelyzetben való használata (l. Deme 1970:39; 1973:196; Jakab 1983:182–4; 1989:142). Mivel e jelenségeknek „objektív, pontosabban társadalmi okuk van” (Jakab 1983:185, vö. még Deme 1970:46), ezt az állapotot a nyelvművelésnek nem áll közvetlenül hatalmában megváltoztatni.

Bár ezekkel a tényekkel nyelvművelőink is többé-kevésbé tisztában vannak, mégsem tudnak a fenti alapelvről lemondani. Az egységes nyelv megőrzésének szükségességét különféle nyelvi érvekkel próbálják alátámasztani (l. pl. NyKk. I:1291; Deme 1970:57, 75; Jakab 1983:179; egynyelvűségi viszonylatban l. még Fábián 1953:69; NyKk. I:928; Lőrincze 1979:98; Lőrincze 1980:20). Azonban a felsorakoztatott érvek között véleményem szerint egy sincs, amely megállná a helyét (l. Lanstyák 1992c). Ennek ellenére jómagam is úgy látom, hogy az egységes magyar (köz)nyelv megőrzése mind a szlovákiai, mind a többi utódállambeli magyar kisebbségnek alapvető érdeke. Nemcsak azért, mert a standard nyelvváltozat ismerete teszi lehetővé az egyetemes magyarság kulturális javainak áttétel, azaz nyelvi korlátok nélküli fogyasztását (Deme 1974:196), hanem azért is, mert a nyelvi különfejlődés hosszú távon a kisebbségeknek az anyanemzet testéről való leszakadásához, végső soron pedig teljes beolvadásukhoz vezethet (l. Lanstyák 1992b:44).

2. Hogyan lehet azonban megőrizni nyelvünk egységét, ha egyszer a kétnyelvű anyanyelvváltozatok¹ léte törvényszerű és elkerülhetetlen?

Nyelvművelésünknek eddig nem volt bátorsága szembenézni ezzel a kétségtelenül

nyugtalanító kérdéssel. Úgy tettünk, mintha a Szlovákiában beszélt magyar nyelvvaltozatoknak a szlovák nyelv hatására kialakult sajátosságai csupán esetlegességek volnának, „vadhajtások”, amelyek kellő „nyesegetéssel” eltávolíthatók, „lomosságok”, amelyekről a nyelvi műveltség emelésével a beszélők leszoktathatók. Nem akartuk tudomásul venni, hogy itt nyelvtények sokaságáról van szó; azzal áltattuk magunkat, hogy ezek a sajátosságok – az anyaországtól való elválasztottság, a kisebbségi helyzet további nyelvi következményeivel, a nagyobb fokú nyelvjárással, a többi nyelvi vulgarizmussal együtt – csupán a nyelvhasználat jellemzői volnának, a „nyelvet” még egyáltalán nem érintenék (vö. Deme 1970:50, 52).

Pedig európai látókörű nyelvészünk, Arany A. László már több mint egy fél évszázaddal ezelőtt fölismerete, hogy a kétnyelvű nyelvvaltozatokban a két nyelv normarendszerének egyes elemeiből új norma jön létre, amely mindkettőtől eltér (1939–40:47). (Vö. még Haugen 1972:117, Kontra 1989:209, 211; 1990:95). Azt, hogy itt nem csupán a nyelvhasználat különbözőségéről van szó, hanem bizony a nyelvi rendszer eltéréseiről, az a tény is bizonyítja, hogy ezt a kétnyelvű anyanyelvvaltozatot használják azok a beszélők is, akik egyáltalán nem tudnak szlovákul, mivel ezt sajátítják el anyanyelvként a szüleiktől és a tágabb környezettől, és persze ezt hallják nap mint nap a kétnyelvű beszélőktől (azok is, akik még e nyelvvaltozat létrejötte előtt születtek vagy később költöztek ebbe az országba).

Hogyan maradhat hát nyelvünk egységes, ha a magyarok egyharmada az ország határain kívül él, és más-más kétnyelvű anyanyelvvaltozatot beszél (amelyek ráadásul önmagukon belül sem egységesek)?

3. Vannak vélemények, melyek szerint egyfajta megoldást az jelenthetne, ha lazítanánk a standard magyar nyelvi norma feszségén, több változatot engednénk érvényesülni a legválasztékosabb nyelvhasználatban is. Erre leginkább a hangtan területén van lehetőség. Tolcsvai Nagy Gáborral együtt kérdezhetjük: ugyanazt a választékos magyar köznyelvet miért ne lehetne palócos illabiális *á*-val, dunántúliás nagyon nyílt *e*-vel vagy mondjuk keleties záródó kettőshangzokkal ejteni? (1991:172; vö. még 1989:98, 101.) Éppúgy, ahogy a választékos angol köznyelvet az utcaseprőtől az egyetemi tanárig bárki beszélheti saját helyi akcentusával anélkül, hogy beszéde ezzel provinciálisnak vagy az angol nyelv egységét veszélyeztetőnek minősülne (vö. Trudgill 1974:18–9). S bizonyos szókincsbeli regionalizmusok befogadása is elkerülhetetlennek látszik: például az olyan fogalmakat jelölő szavaké és kifejezéseké, amelyeknek Magyarországon egyáltalán nincs vagy nincs pontos megfelelőjük (vö. Deme 1970:110).

A „művelt köznyelv” ilyen lazább felfogása nem idegen nyelvművelésünktől, bár inkább az elméleti fejtegetések síkján, nem a gyakorlatban érvényesül. „Művelt köznyelven” nem feltétlenül a köznyelv „steril”, „színtelen-szagtalan”, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem – nálunk ilyen aligha képzelhető el –; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárási színei-izei kis mértékben érezhetőek, s az idegen hatás nem jelentkezik benne feltűnő mértékben” – írja Jakab István (1989:145).² – Szabómihály Gizella pedig az olyan tükörfordításokról, mint például az *anyasági szabadság* ’gyermekgondozási szabadság’ azt írja, hogy ezek „a szlovákiai magyar köznyelv jellemző elemei; bármennyire hadakozunk is ellenük, látnunk kell: ahogy a németnek, az angolnak is kialakultak a különböző országokban beszélt változatai, úgy bizonyos szavak, kifejezések esetében használatbeli és jelentésbeli eltérések jellemzik a Magyarországon, illetve Szlovákiában (Jugoszláviában, Romániában, a Kárpátalján stb.) beszélt magyar köznyelvet” (1989:283).

Az ilyen engedelmények árán véleményem szerint elérhető, hogy az írott nyelvhasználat (a nagy nyilvánosságnak szóló írásművekben) nagyrészt egységes maradjon. Az írás ugyanis sokkal tudatosabb tevékenység, mint a beszéd: írás közben nemcsak hogy lehet, hanem kell is a nyelvre, a megfogalmazásmódra figyelni; ezt a szabadabb „időbeosztás” is megkönnyíti. Ahogy a fogalmazás tudatossága révén elkerülhető (vagy utólag kijavítható) a stilisztikai hibák, ugyanúgy elkerülhető (vagy utólag kijavítható) az ebbe a nyelvvaltozatba nem való szlovákiai magyar sajátosságok is. – Hasonlóképpen elérhető, hogy a rádió és a televízió felolvasott szövegei a standard magyar nyelvvaltozatnak – ehhez a

némileg „fellazított” – normájához igazodjanak. – Mindehhez persze szükséges, hogy az oktatás nyelve következetesen a művelt köznyelv legyen, s a diákok már az „alapiskolában” (vagyis a magyarországi standard szerint: az általános iskolában) széles körű passzív standardnyelv-ismeretre tegyenek szert.

4. Ami a beszélt nyelvet illeti, ez egészen más elbírálás alá esik. Az élőbeszéd alapvetően reflexszerű, általában nagymértékben mentes a nyelvi megformáltságra való tudatos odafigyeléstől. Pszicholingvisztikai képtelenség elvárni az emberektől, különösen az alacsonyabb műveltségűektől, hogy spontán beszédükben a mondanivaló tartalma és egy sereg nyelven kívüli tényező mellett még a szóválasztásra és ragozásra is odafigyeljenek. A szokásos élethelyzetekben általában nem azért beszélünk, hogy nyelvünket gyakoroljuk vagy éppen pallérozzuk, hanem azért, hogy valamilyen tudattartalmat közvetítsünk. Aligha képzelhető el, hogy valaha is sikerül elérnünk azt, hogy mondanivalójuk megformálásakor az egyszerű beszélők az ún. „nyelvhelyességi” szempontokat a közlés gazdaságosságának, ill. hatékonyságának szempontjai elé helyezték, azaz olyan formákat használjanak, amelyek számukra szokatlanok, és ezért nagyobb mentális erőfeszítést igényelnek (pl. az *epével műtöttek* kifejezés használata a szlovákiai magyar *epére műtöttek* – vagy inkább *operáltak* – helyett), s amelyek ugyanakkor a megértést vagy egyáltalán nem befolyásolják, vagy inkább megnehezítik (pl. a szlovákból jól ismert *rodné číslo* tükörfordításaként létrejött *születési szám* használata a csak kevesek által ismert standard magyar *személyi szám* helyett).

Mindezekből következően az élőbeszédben még a fent vázolt „lazább” standard használatának erőltetése sem járhat sikerrel. Legfőleg azt tudjuk elérni, hogy az értelmiségiek a standard magyarhoz viszonylag közel álló nyelvváltozatot beszéljenek, de ők is csak inkább a formális beszédhelyzetekben (különösen nagy nyilvánosság előtt), illetőleg amikor magyarországiakkal vagy más nem szlovákiai magyar beszélőkkel társalognak. Ehhez persze fontos, hogy már a középiskola képessé tegye legalább a legjobb diákokat a standard nyelvváltozat aktív használatára. És még fontosabb, hogy a végzős növendékek korlátozás nélkül folytathassák főiskolai, egyetemi tanulmányaikat magyar nyelven (részben szlovákiai magyar, részben pedig magyarországi, esetleg erdélyi stb. felsőoktatási intézményekben).

Ami a mindennapi beszédhelyzeteket illeti, itt még az értelmiségiek sem fognak a leghatékonyabb nyelvművelés, sőt intézményes nyelvoktatás hatására sem leszokni a kétnyelvű anyanyelvváltozatról. De ez talán nem is olyan nagy baj. Ha ugyanis nyelvi tények nem teszik szükségessé az egységes magyar nyelvváltozat általános használatát, miért ne érhetnénk be azzal, hogy a formális beszédhelyzetekben használt nyelv (elsősorban az írott, illetve részben az értelmiségiek által beszélt) megmarad egységesnek? Ezzel máris elértük, hogy nyelvünk nem fog öt külön magyar nyelvre szakadni, hiszen „nyelv”-en ilyen értelemben mindig a standard nyelvváltozatot értjük. Így természetesen arra sem lesz szükség, hogy száz év múlva Thomas Mannt vagy Petőfit három- vagy ötféle magyar nyelvre kelljen lefordítani. Ezzel párhuzamosan viszont szükség van arra, hogy „törvényesítsük” a kétnyelvű anyanyelvváltozatokat mint a köznapi érintkezés adekvát (legadekvátabb) eszközét, szakítsunk a standardtól való eltéréseknek hibaként való megbélyegzésével, elismerjük, hogy a szlovákiai magyarok zöme számára a kétnyelvű anyanyelvváltozatok az érintkezés leggyakoribb, legtermészetesebb és – ki merem mondani – legmegfelelőbb eszközei. S természetesen a nyelvváltozatoknak nemcsak létét, hanem létjogosultságát is el kell ismernünk, hiszen ezek nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a szlovákiai magyar beszélők életében, akár örülünk ennek, akár nem.³

5. A két nyelvváltozat „békés egymás mellett élése” olyan jellegű diglossziás elrendezést eredményezhet, mint amelyet Ferguson klasszikus tanulmányában (1976.) találunk, azzal a különbséggel, hogy itt az „emelkedett változat”-ként funkcionáló standard magyar nyelvváltozat, valamint a „közönséges változat” szerepét betöltő kétnyelvű anyanyelvváltozatok mellett egy további kód, a szlovák nyelv is szerepet játszik. (A tri- és poliglosszia kérdésére l. Romaine 1989:34).

Ha megvizsgáljuk, hogy a klasszikus diglossziás helyzetnek Ferguson által említett egyes jellemzői mennyire vonatkozathatók a mi viszonyainkra, megállapíthatjuk, hogy a diglosszia legtöbb jellemzője máris föllelhető a két nyelvváltozat (típus) – a standard és a szlovákiai magyar – mai elrendezésében. A néhány, egyelőre még tisztázatlan elméleti és gyakorlati részletkérdés ellenére úgy vélem, hogy a szlovákiai magyar beszélők közösségben használatos nyelvek, nyelvváltozatok elrendezésének di-, ill. triglossziaként való felfogása két szempontból is hasznos lehet: egyrészt megfelelő keretet adhat e nyelvváltozatok leírásához, másrészt pedig a nyelvművelés gyakorlatában megteremtheti a lehetőséget arra, hogy a „kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon”, vagyis hogy a beszélők tömegei a legtöbb beszédhelyzetben gátlások nélkül, spontánul és felszabadultan használják a számukra legtermészetesebb megnyilvánulási formát, a két nyelvű anyanyelvváltozatot, büntudat és kisebbségi érzés nélkül, s ugyanakkor ne kelljen fölállozni nyelvünk egységét, hanem a (viszonylag) egységes magyar irodalmi és köznyelvnek az írásbeli, illetve a választékos szóbeli nyelvhasználatban való megerősítésével továbbra is élvezhessük a közös nyelv és a szoros egység tartozás minden előnyét.

A legtöbb vonatkozásban már most is meglévő – csak föl (és el) nem ismert – diglosszia megszilárdítása nem látszik megoldhatatlan feladatnak, hiszen a fejlődésbe nem is szükséges nagyon beavatkozni, inkább csak tudatosítani kell a beszélők tömegeivel a fönnálló helyzetet.

Ha erre meglesz a közös akarat, akkor a magyar nyelv vonatkozásában létező diglossziás elrendezés tartós fönnmaradása mindenekelőtt attól függ majd, hogy a jövőben milyen lesz a szlovák nyelv szerepe a szlovákiai magyarok életében. Valamennyiünk érdeke, hogy ez minél csekélyebb legyen (ennek részletesebb indoklására l. Lanstyák 1990:452–6; 1992a:981–3), különben a szlovák nyelv mind nagyobb mértékben foglalja el az emelkedett változat helyét, megfosztva ezzel kisebbségünket a választékos köznyelv használatának lehetőségétől és mind nagyobb hatást gyakorolva a két nyelvű anyanyelvváltozatokra.

Ennek megakadályozása azonban már végképp nem a nyelvművelés feladata.

Jegyzet

¹ A fogalomra – más két nyelvűségi helyzetben – l. Györi-Nagy 1991:7. – ² Így nyilatkozott szerzőnk az 1992 szeptemberében Nyitrán tartott élőnyelvi konferencián is. Előadásának rövidített változata *A szlovák hatás és a többi* címen megjelent az *Új Szó* 1992. okt. 3-i számában (5). – ³ Nyelvművelőink erről másként vélekedtek. L. Jakab 1989:146; Mayer 1989:152.

Hivatkozások

Arany A. László 1939–1940. „Psychologické základy javov bilingvistických” (*Linguistica Slovaca I/II, 39–49.*) – Deme László 1970. *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról* (Madách, Bratislava); 1973. *Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között* (*Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 25. évf., 191–8.* Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava); 1953. „A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből” (Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény, 15–48.* Akadémiai Kiadó, Budapest). – Fábíán Pál 1953. „Az idegen szavak kérdése” (*Nyelvművelésünk főbb kérdései, 49–79*) – Ferguson, Charles A. 1976. „Diglosszia”. (*Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások, 291–317.* Szerk. Pap Mária és Szépe György. Budapest) – Györi-Nagy Sándor 1991. „Változathatás a Kárpát-medencei két nyelvű kisebbségek anyanyelv-dinamikájában”. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Két nyelvűség a Kárpát-medencében I, 6–19.* (Kiadta a Széchenyi Társaság a Pszicholingva Nyelviskola közreműködésével, Budapest) – Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language. Essays.* (Válogatta és a bevezetőt írta Anwar S. Dil. Stanford University Press, Stanford, California). – Jakab István 1980. *Nyelvünkről nyelvünkért* (Madách, Bratislava); 1982. „Szlovák hatások a csehszlovákiai magyarok nyelvhasználatában” (*Magyar Nyelvőr 106:1–17*); 1983. *Nyelvünk és mi* (Madách, Bratislava); 1989. „A magyar nyelv

szlovákiai változatai” (*Magyar Nyelvőr* 113:140–9). – Kontra Miklós 1989. „Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban?” (*Magyar Nyelvőr* 113, 204–11); 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból* (Linguistica, Series A, 5., A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest). – Lanstyák István 1990. „Kétnyelvűség és nemzeti megmaradás” (*Irodalmi Szemle* 33:450–6); 1992a. „Kétnyelvűség és társadalmi érvényesülés” (*Irodalmi Szemle* 35:975–83); 1992b. „Nyelvünk jövőjéről – jelen időben” (*Holnap* III/10, 40–4); 1992c. „Nyelvűvelésünk vétségei és kétségei” (*Kézirat*. Megjelenik előreláthatólag 1993-ban az Irodalmi Szemlében.) – Lőrincze Lajos 1979. „Mai nyelvűvelésünk főbb kérdései” (Fábián Pál szerk.: *Nyelvűvelés*, 59–116); 1980. *Emberközpon-tú nyelvűvelés* (Magvető Kiadó, Budapest). – Mayer Judit 1989. „A szlovákiai magyar nyelvűvelés” (*Magyar Nyelvőr* 113:150–6) – *Nyelvűvelő kézikönyv* (NyKk.), I-II. Grétsy László és Kovalovszky Miklós főszerk. (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.) – Romaine, Suzanne 1989. *Bilingualism* (Basil Blackwell, Oxford-New York). – Szabó Mihály Gizella 1989. „A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában” (*Magyar Nyelvőr* 113:277–83). – Tolcsvai Nagy Gábor 1989. „Modell a művelődéshez: a nyelvűvelés esélyei” (*Valóság* 10:95–103); 1991. „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” (*Regio* 3, 166–73). – Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics. An Introduction* (Penguin).

Molnár Csikós László

A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái

Néhány évvel ezelőtt a *Magyar Nyelvőr* 113. évfolyamának 2. számában tanulmányt tettem közzé a magyar nyelvnek Jugoszláviában való helyzetéről. Viszonylag részletesen bemutat-tam a jugoszláviai magyarság nyelvhasználati lehetőségeit és gondjait, szóltam a legjellem-zőbb szókészletbeli, továbbá hangtani, alakitani és mondat szerkesztési sajátságokról és a Jugoszláviában folyó magyar nyelvűvelő tevékenységről. Sajnos, már a tanulmány meg-írása és megjelenése közötti időszakban romlani kezdett a helyzet, azóta pedig, a bekövetke-zett gazdasági és politikai változások közvetlen vagy közvetett folyományaként hanyatlás következett be. Vajdaság autonómiájának nagyarányú csökkentése, a nacionalizmusnak a délszláv népek körében való megerősödése, a polgárháború kitörése, az országnak részekre való szakadása, a gazdasági zárlat bevezetése – mind hozzájárult ahhoz, hogy a magyar nyelv helyzete negatív irányban megváltozzék.

A magyar nyelv használatának lehetőségeit napjainkban újabbnál újabb törvényes rendelkezések szűkítik a Szerb Köztársaságban. Nagy nyugtalanságot váltott ki a vajdasági magyarság körében a nyelvhasználati törvény megjelenése. Noha ez a törvény elsősorban a cirill betűs írásmódnak a latin betűssel szemben való elsőbbségét igyekszik biztosítani a szerb hivatalos és közéleti nyelvhasználatban, több pontja a magyar nyelv használatát érintő rendelkezést is tartalmaz. A törvény kimondja, hogy a nemzetiségi nyelvek egyenrangúak a szerbhorvátal, nem pedig fordítva, mivel csupán a szerbhorvát nyelv hivatalos és közéleti használata terjed ki az egész köztársaság területére, a nemzetiségi nyelvek csupán egyes részein használatosak. A szerbiai nyelvhasználati törvény logikája szerint a szerbhorvát-magyar kétnyelvűség a szabályszerű, a kizárólagos magyarnyelvűség a kivételes (akár bírósági tárgyalásról, akár kiadói tevékenységről, akár cégtábláról, akár iskolai naplóról van szó). Hivatalos dokumentumok nem állíthatók ki csupán nemzetiségi nyelven, mert ez megnehezítené a köztársaság más területein való használatukat. A jegyzőkönyvek, határozatok és más okiratok fordításának hitelesítése az illető szervnek a belügye, ezt olyan módon biztosítja, ahogyan munkaszervezési formáinak megfelelően.

A nemzetiségi nyelvhasználatot korlátozó rendelkezéseken kívül a nyelvhasználati törvény meg is enged bizonyos dolgokat. A cégtáblán például azon a nemzetiségi nyelven is fel lehet tüntetni a szöveget, amely a cégtulajdonos működési helyén egyenrangú hivatalos használatban van. Az előbb említett elvtől eltérően ésszerűség és eredményesség szempontjá-

ból az eljárás egy nyelven is vezethető (ez nemzetiségi nyelv is lehet), de lehetőséget kell adni a polgárnak, hogy kérésére kivételesen szerbhorvát nyelven is vezessék az eljárást.

A magyar nyelv hivatalos és közeleti használatát egyes szervek, testületek, csoportok és egyének is igyekeznek megnehezíteni, olykor csupán nyilatkozataikkal, bizonyos esetekben pedig cselekvőleg is. A szóbeli véleménynyilvánításokban megjelenik a gazdasági nehézségekre való hivatkozás (például azért nem készítenek gyűlésanyagot magyar nyelven, mert nincs rá pénz), a nyelvtudásbeli hiányosságok kiküszöbölésének szükségessége (tanuljon meg mindenki rendszeren szerbül, hogy ne kelljen fordítani a részére), a hazafiasság és az államhoz való lojalitás (Szerbiában élünk, ezért a nyilvánosság előtt szerbül kell beszélni, otthon használják a magyar nyelvet), a hátrányos helyzetbe való kerülés (ott, ahol sokan magyarul akarnak beszélni, a szerbek nem érzik jól magukat, mert nem értenek meg bizonyos dolgokat) stb. Előfordul, hogy valamely vélemény cselekedetben is megnyilvánul: levesznek korábban magyarul is feltüntetett feliratot, névtáblát, cégtablát; utasítást adnak ki bizonyos alkalmazottaknak, hogy csak szerb nyelven érintkezzenek az ügyfelekkel, szerb írásmóddal tüntetnek fel olyan magyar személyneveket anyakönyvi kivonatban vagy más okmányban, amelyek korábban magyar alakban szerepeltek (illetve magyarul vezették be őket) – így lesz az *Erős*-ből *Eres*, a *Sörös*-ből *Seres*, a *Tündé*-ből *Tinde* stb.; nem hajlandók, noha megtehetnék, hogy magyarul adjanak felvilágosítást, vagy hogy magyarul szolgálják ki ügyfelüket, üzletfelüket, vevőjüket stb.

A törvényhozó szándéka ellenére heves vita folyt az oktatási törvények egyes szakaszai körül. Az egyik a nemzetiségi osztály megnyitásának a tanulók létszámához való kötése volt. Az elsődleges elképzelés szerint legalább 30 diák szükséges ahhoz, hogy nemzetiségi nyelvű tagozat működhessen, utóbb ezt a számot 15-re csökkentették, sőt lehetővé tették, hogy külön minisztériumi jóváhagyással ennél kisebb létszámú osztály is létesüljön nemzetiségi tannyelven. Diszkriminatívnak minősül az a rendelkezés, amely szerint a nemzetiségi nyelvű tagozatra jelentkezők szüleinek külön nyilatkozatot kell aláírniuk, míg a szerbhorvát tagozatra való jelentkezéshez nem teszik szükségessé a nyilatkozatot. A középiskolai törvény eredetileg nem irányzott elő nemzetiségi tannyelvű szakiskolákat, pedig a korábban magyar nyelven végzett középiskolások zöme szakmunkásképzőbe járt, tehát nyilván szükség van arra, hogy a szakiskolákban nemzetiségi tannyelvű tagozat nyíljon.

Az általános iskolai törvénynek azt a szakaszát a magyar parlamenti képviselők követelésére (és a köztársasági elnök támogatásával) módosították, amely a nemzetiségi tannyelvű tagozat fenntartását ahhoz a feltételhez köti, hogy az illető nyelv az érintett községben hivatalos használatúnak minősüljön. Ez azért is veszélyes megszorítás, mert a helyi erők kényének-kedvének tenne ki olyan régóta működő magyar tagozatokat, amelyek nem számottevő magyar lakosságú községközpontokhoz tartozó magyar helységben vannak.

A magyar nyelvhez való viszonyulás szempontjából a közoktatásban is bizonyos változásokra került sor. Egyrészt nehezebb indítani és fenntartani magyar tannyelvű tagozatokat, mint korábban, másrészt pedig egyes tárgyak helyzete is megváltozott. A magyar nyelvű tagozatok működését a gazdasági nehézségek és a nacionalista törekvések egyaránt hátrányosan befolyásolják. Visszaszorulóban van a kétnyelvűség gyakorlatának egyik szép példája, a magyarnak környezeti nyelvként való tanítása. A nyolcvanas években Észak-Bácskának szinte minden nem magyar anyanyelvű tanulója tanult magyarul az iskolában, de Vajdaságnak más vidékein is folyt környezetinyelv-tanítás. Napjainkban már viszonylag kevesen tanulják második nyelvként a magyart, leginkább azok, kik korábban kezdtek a tanulást, új csoportok azonban nemigen indulnak. Sajátos módon ez a hanyatlás megnövelte az iskolai anyanyelvápolásnak, az anyanyelvi pótoktatásnak a szerepét. Ezt a tárgyat eredetileg azok számára vezették be, akik szerb tagozatra járnak, noha magyar anyanyelvűek. Az anyanyelvápolás a tanulóknak nemcsak magyar nyelvtudását van hivatva fejleszteni, erősíteni, hanem magyar irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti ismereteket is nyújt számukra. Az utóbbi időben olyanok is bekapcsolódnak az anyanyelvápoló csoportok munkájába, akik korábban környezeti nyelvként tanulták a magyart, vagy most szeretnék elkezdni a nyelvtanulást. Így az anyanyelvápolás részben a környezetinyelv-tanítás szerepét is átveszi. Az anyanyelvápolás nevű tantárgy jelentőségének a növekedéséhez az is hozzájár-

rul, hogy egyes iskolákban (létszámhiány miatt) nem indul magyar tagozat. A tankönyvellátás sem olyan, mint azelőtt, ennek elsősorban gazdasági okai vannak. A főiskolákon és az egyetemen csökkent a magyar nyelven való tanulás lehetősége, egyrészt a felsőoktatás átszervezésének, racionalizációjának következtében, másrészt pedig azért, mert egyesek nem jó szemmel nézik azt, hogy kisebbségek még a felsőoktatásban is ragaszkodnának anyanyelvükhöz. Mindenesetre a magyar nyelvű egyetem álma nemhogy közeledett volna a megvalósuláshoz, inkább távolabbra került tőle. A magyar egyetemi hallgatók száma továbbra sincs arányban Vajdaság népességének nemzetiségi összetételével, a magyarok közül jóval kevesebben választják az egyetemen való továbbtanulást, mint a szerbek vagy különösen a montenegróiak közül.

A magyar nyelvű tájékoztatást és a könyvkiadást sem kerülték el a nehézségek. A nemzetiségi nyelven megjelenő sajtótermékek általában jobban megérik az állami támogatás csökkentését, mint a nemzeti nyelvűek, mert rendszerint kisebb példányszámban jelennek meg, és korlátozottabb a piacuk. Az elmúlt évben a Jópajtás c. gyermeklap került válságba, az idén pedig a Képes Ifjúság c. hetilap és az Üzenet c. havi folyóirat. Ez az utóbbi meg sem jelenik már több hónapja. Itt nem csupán anyagi természetű problémákról van szó, hanem szerkesztési, koncepcióbeli kérdésekről is. A délvidéki magyarság egyetlen napilapjának, az Újvidéken megjelenő Magyar Szónak kemény harcot kellett vívnia fennmaradásáért a hatalommal, amely mindenáron azon volt, hogy kezébe vegye a demokratikus hangvételű hírlap szerkesztésének irányítását, hogy a maga embereivel felügyeletet gyakoroljon a lap felett. Ez mindmáig nem sikerült. Noha a Magyar Szó élvez bizonyos állami támogatást, nagyjából mégis önellátónak számít. Teljesen önellátó viszont a Napló című szabadelvű hetilap, amely már mintegy két és fél éve ad teret a különféle politikai álláspontoknak, meglátásoknak, véleményeknek.

A magyar nyelvű rádiózást és televíziózást is érték megrázkódtatások. Az Újvidéki Rádió magyar műsora megmaradt ugyan egész naposnak, de hullámsávot kellett váltania, középhullámon átkerült a szerb nyelvű második műsor helyére. Ennek következtében jóval gyengébb adó sugározza, amelynek kisebb a hatótávolsága a korábnál. A folyamatos magyar nyelvű műsor két URH-sávban fogható, természetesen megfelelő készülékkel, és a távolabbi pontokon csak külön antennával. Az Újvidéki Televízió magyar nyelvű műsora tartalmilag bővült ugyan, de az egységes Szerbiai Televízió létrehozásával veszített hatékonyságából. Ennek egyik fő oka az, hogy a magyar nyelvű Esti Híradó kezdési időpontját fél nyolcóról hét órára helyezték át, hogy fél nyolckor az újvidéki adó is az egységes szerb nyelvű híradót közvetíthesse. Emiatt a rádióban is módosítani kellett az Esti Híradó műsoridejét, újabban fél hétkor kezdődik. Az Újvidéki Televízióknak van egy szerb nyelvű második műsora is (az úgynevezett pluszműsor), de takarékosági szempontból némelyek egyesíteni szeretnék az első műsorral. Ennek az lenne a következménye, hogy az egyébként este nyolc órakor kezdődő pluszműsor több nemzetiségi nyelvű műsort is kiszorítana, többek között az igen népszerű Halló tévé! családi magazinműsort.

Horvátországban a polgárháború súlyosan érintette a magyar nyelvhasználat lehetőségeit. Az intézményes formák vagy megszűntek, vagy átalakultak. Baranyában és Szlavóniában lekerültek a két nyelvű helységnevtáblák, iskolák szűntek meg, templomok váltak félig vagy teljesen használhatatlanná. A horvátországi magyarok hetilapja, az eszéki Magyar Képes Újság egy ideig nem is jelent meg, majd csökkent terjedelemben, számos rovata nélkül, időszakosan került az olvasó kezébe. Ez év májusától ismét hetilappá vált, de az utóbbi hónapokban a zárlat miatt nem jut el Vajdaságba. Az is megnehezíti a magyar nyelvhasználatát, hogy a háború következtében sok helységnek megváltozott a nemzetiségi összetétele. A kéksisasok baranyai és nyugat-szerémségi jelenléte némileg enyhíti a feszült helyzetet, és reményt ad a jelen levő magyar ajkú lakosságnak.

Szlovéniában a Jugoszláviától való elszakadás után tovább erősödnek a demokratizálódási folyamatok. Ennek megfelelően a magyar nyelvhasználat intézményes formái is bővülnek, gazdagodnak. Ez elsősorban a Muravidéki Magyar Rádió megalakulásában jutott kifejezésre. Korábban a Muraszombati Rádió heti 200 perces, majd 360 perces műsort biztosított a szlovéniai magyarok számára, ez utóbbi heti 780 órára bővült (a Lendvai Stúdió

közreműködésével). Az önálló Muravidéki Magyar Rádió heti 2340 perces műsort sugároz, hétköznap 13.30-tól 19 óráig, vasárnap pedig 12 és 18 óra között középhullámon és URH-n is. Minden egész órában hírek, 17 órától napi krónika. Műsorán szerepel még: Gazdasági mozaik, Történelmi visszapillantó, Anyanyelvi őrjárat, Zenegép, Tulipános láda, Így látom én stb. A szlovéniai magyarok hetilapja, a Népújság időközben színes magazinná alakult át, nemcsak műszaki kivitelében tapasztalható javulás, hanem nyelvezetében is. Ami a kétnyelvű iskolahálózatot illeti, egyesek aggódnak, hogy a pártharcok áldozata lesz, remélhető azonban, hogy a nemzetiségi nyelvhasználat más formáival együtt mégis megmarad, hiszen Szlovéniának jelentős nemzetközi elismerést hozott.

Péntek János

Magyar nyelvi gondok Romániában

A kisebbségi lét különleges helyzetet teremt az anyanyelvű beszélő számára. A légzéshez hasonló természetességű beszéd a nyelv ritkuló légköre miatt nehézkessé, kapkodóvá válik. És bár két-három generáción át volt ideje alkalmazkodnia e magas hegyi atmoszférához, nyelvi lélegzétvétele ma is kapkodó, néha egyenesen a fuldoklás görcseit mutatja. Érzelmileg a beszélők többsége inkább ragaszkodik veszélyeztetett anyanyelvéhez, mint az anyaországbeliek, bár naponta kell tapasztalniuk, hogy jogi alávetettsége és korlátozottsága miatt használati értéke nem teljes, nem tökéletes.

1992 tavaszán, amikor az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének alakuló közgyűlését tartottuk Kovásznán, arról is beszélgettünk: vállalhatja-e ez a szövetség vagy akár a nyelvművelők népesebb tábora a jogi értelemben vett nyelvvédelmet is? Bár igencsak hozzászoktunk a mindenességhez, a kényszerhelyzetek kényszerfeladataihoz, mégis túlzásnak tartottuk, hogy önként magunkra vegyük a nyelvvédelemmel kapcsolatos összes gondokat. Ez ma már fölösleges is volna, hiszen a politikai érdekvédelmi szervezetek, a művelődési és szakmai intézmények a maguk módján mind képviselik az anyanyelv ügyét. Mint a következőkben vázolni szeretném, a nyelvi gondok valóban olyan jellegűek, hogy szükség van minden anyanyelvű beszélő és minden kisebbségi intézmény közreműködésére, jogászok aktív jelenlétére a jogalkotásban és a jogvédelemben, nemkülönben a kommunikáció technikai szakembereinek és tartalmi kivitelezőinek ügyszeretetére és végül a nyelvészek, pedagógusok nyelvápoló, nyelvművelő buzgólkodására.

A Romániában mindenütt tapasztalható hungarofóbia nagyon gyakran nyelvellenségben nyilvánul meg, ez pedig már eleve meghatározza a magyarul beszélők nyelvi közérzetét. Politikusok, egyházi vezetők, a hungarológiához mit sem értő nyelvészek, elfogult újságírók és indulattól fűtött pártvezérek szinte naponta marasztalják el a magyar nyelvet. Ennek politikai összetevőiről nem kívánok szólni, sem a primitív etnocentrizmusra épülő nacionalizmusról, jelezni szeretném viszont mint az ellenséges reflexek egyik okát, hogy a mai román humán értelmiség középnemzedékében vagy a fiatalok körében nyelvünknek, kultúránknak alig van ismerője. Az ellenséges indulatok tehát részben az ismeretlen idegen nyelvnek szólnak, amelyet akarva-akaratlan nagyon sok románnak mégis el kell viselnie környezetében.

Ehhez járul még a magyar nyelv alárendelt státusából fakadó aszimmetrikus kétnyelvűség, amely a köznapi közléshelyzetekben a magyaroknak teremt előnyösebb helyzetet. Közismert, hogy még a fejlett nemzetállamok sem honorálják különösképpen a pragmatikusan indokolt és az állampolgári lojalitást is kifejező kétnyelvűséget. Romániában a magyar lakosság túlnyomó többsége kétnyelvű, az értelmiség mindenképpen az. Ennek ellenére a magyar nyelvűséget gyakran mint nyelvi fogyatékossgot tüntetik föl, holott ez az állapot éppen a magyar nyelvűek számára nyit meg minden kommunikációs csatornát. Ezt a gyakorlati hátrányt próbálják meg ideológiailag ellensúlyozni a hivatalos román nyelvűség kötelező tételével. Ez a kötelezettség a mindennapok ellenőrizetlen gyakorlatában könnyen

vált át tiltásba, tilalomba. Mint ahogy a hivatalos nyelv kategóriáját – éppen tisztázatlansága miatt – előszeretettel terjesztik ki a publikus nyelv teljes körére (l. éppen a kolozsvári helyi rendelkezéseket!). Így az anyanyelvhasználat nemzetközileg és alkotmányosan is biztosított joga a privát nyelvre szűkül, a családi nyelvre. Egy másik csúsztatással a hivatalos nyelv vagy az államnyelv az idegen nyelvvel kerül oppozícióba, tehát nem az a nyelv idegen a beszélő számára, amely nem anyanyelve, hanem amely nem hivatalos. Mindezzel jelezni szeretném, hogy a nyelvhasználati kapcsolatos nemzetközi garanciák némelykor azért ingatagok, mert az alapvető terminusoknak, kategóriáknak nincs világos, egyértelmű definíciójuk.

Az anyanyelv másodrendűségéből következik funkcionális korlátozottsága, csökkent használati értéke. Bárhogy is szól az általános elvi kinyilatkoztatás, távol állunk attól, hogy az anyanyelv bárhol, bármikor használható legyen. Nem használható a hivatalokban, tehát nincs is hivatali nyelv; szakmát csak államnyelven lehet tanulni, munkahelyeken románul illik vagy kell beszélni, ezért a magyar szaknyelvek csak töredékesen ismertek Erdélyben; az iskolai oktatásban is tilos némely „nemzeti” tantárgy anyanyelvű oktatása. A magyar nyelvű tömegkommunikáció alacsony nyelvi színvonala, a műsorok idő- és térbeli korlátozottsága miatt a köznyelv is jobbára csak regionális köznyelvként funkcionál. Falusi és nagyvárosi szórványokban pedig gyakran még a család anyanyelvűsége is megtörik a vegyes házasságban vagy a fiatalabb generációk fokozottabb asszimilálódásában. Némely területeken javult a helyzet 1990 januárjától, pl. az oktatásban és a tömegkommunikációban vagy – ami nyelvi szempontból sem közömbös – az egyházak működésében: egyházi iskolákban, hitoktatásban, vallási szertartásokban stb. Valószínűleg továbbra is ezeknek az intézményeknek lesz döntő szerepük abban, hogy az anyanyelv a beszélő egész világát átfoghassa és kifejezhesse, ne csupán annak széttöredezett részét.

Az előbbiekből is következik, hogy a beszélők többsége anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri: egy szűk csoport- vagy rétegnyelvet, amely mindig regionális is színezett, egy helyi nyelvjárást, ideális esetben egy kisváros regionális köznyelvét vagy az erdélyi magyar köznyelvet. Az anyaországba áttelepült erdélyiek nyelvhasználati a magyarországi szakemberek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy általában alacsony szintű a kódváltás képessége, a szituációhoz való alkalmazkodás képessége. Mivel szinte minden beszélő a saját szűk nyelvi körébe van bezárva, nem alakulhat ki természetes kapcsolat és mozgás az egyes nyelvi változatok, nyelvi rétegek között, a nyelv szabad áramlása mindig valamilyen akadályba ütközik. Az erdélyi magyar nyelvnek mindig voltak sajátos vonásai: transzilván vagy székely regionalizmusai, tömör szintaktikai szerkezetek, költői képek, helyi hangulataik és dallamai. Az elmúlt hetven esztendőben az országhatár is akadályává vált a nyelv szabad áramlásának, így a regionális vonások fölerősödtek. Most pedig, amikor gyakoribb és szabadabb a mozgás, rögtön feltűnővé válnak ezek a regionalizmusok, a Magyarországra átkerült erdélyi magyarokban gyakran azt az érzést keltik, hogy nem is tudnak magyarul.

Ebben az időszakban fokozódott a külső nyelvi szigetek, így főképpen a moldvai csángók nyelvi leszakadása és elszigetelődése. Hogy ez milyen mértékben vezetett generációs szinten végleges nyelv váltáshoz, erről korai volna nyilatkozni, a friss felmérés, amelyet 1990-ben kezdeményeztünk, még nem zárult le. Elindult egyfajta „csángósodási” folyamat több erdélyi szórvány- és peremterületen, sőt a székely nyelvjárás keleti pereme is hosszú időre kívül rekedt a magyar nyelvű tömegkommunikáció hatókörén.

Képletesen szólva: mindezeket a területeket újra be kell kapcsolni a magyar nyelv természetes vérkeringésébe, biztosítani kell a köz- és irodalmi nyelv állandó jelenlétét az oktatásban, az egyházak anyanyelvű szolgálatában, valamint a tömegkommunikációban. A magyar rádió után a televízió is nagyon fontos lépést tesz éppen ezekben a napokban a műholdas adás elindításával.

A romániai magyar nyelvű rádió- és tévéadások, a területi stúdiók is a nyelvi eszményt terjeszthetnék, ha nyelvi színvonaluk eszményi volna, és ha műsoraikban nagyobb teret biztosíthatnának a nyelvi kérdéseknek. Az oktatási intézmények nyelvi színvonala sem kielégítő. Sajnos, a kisebbségi intézményeknek megvan az a gyöngéjük, hogy nemigen

viselik el a működésükkel kapcsolatos kritikus megjegyzéseket. Egy nemzetiségi intézményről csak addig szokás írni vagy beszélni, amíg nincs, utána pedig csak ünneplő szándékkal. Ha van, és működik, akkor a javító szándékú bíráló észrevétel is szentségtörésnek számít. (Pedig a magyar nyelvű rádió- és tévéadások gyatra nyelvvel napon-ta kellene foglalkozni, szigorúbb mércét alkalmazva a riporterekkel, bemondókkal szemben.)

A tapasztalat tehát az, hogy a helyi, regionális nyelvi normák naponta szembesülnek ma már a standard normákkal. Ez időszzerűvé tette a magyar nyelvtudomány és nyelv művelés számára is a norma, a normatív változat kérdéskörének átgondolását, és esetleges átértékelését. Ezt tettük több konferencián az elmúlt hónapokban, 1991-ben Kolozsváron, legutóbb pedig Nyitrán. Azt hiszem, körvonalazódott az a szinte egyöntetű vélemény, hogy a nyelvváltozatoknak is van normarendszerük, hogy a nyelvi norma viszonylagos értékű, a köznyelvi norma is, és hogy a normát mindig rugalmasan kell értelmezni és alkalmazni. A magyar irodalmi nyelv normáinak kialakulásában is éppen a kiegyensúlyozottság volt mintaszzerű és előremutató, az, hogy a szélsőségesek nem juthattak a standard norma szintjére, a táji változatok közül sem értékelődött föl egyik sem a többi rovására. Inkább korunk jelensége, hogy nyelvi értékeléseink és ítéletezéseink sok esetben Budapest-központúak. Vajon indokolt-e mindig, hogy ez így legyen?

Az erdélyi nyelv művelés és a nyelvi vizsgálat is nagy figyelmet szentelt az elmúlt hetven esztendőben a román nyelvi hatásnak. Úgy vélem, módszertani és kényelmi okai voltak annak, hogy az érdeklődés túlságosan a lexikális kölcsönzésekre irányult. Azt hittük, némi naivitással, hogy a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség, sőt a nyelvváltás teljes problematikája feltárható ily módon. Őszintén szólva, most, miután a munkálatok lezárultak, a nyelvi mozgást és a nyelvi folyamatokat illetően talán még nagyobb a hiányérzetünk. A kölcsön-szavak ugyanis inkább csak a felszínt jelzik, a nyelvi kompetencia pillanatnyi hiányát, emiatt a laikus beszélő is inkább érzékeli őket, mint a tükörfordításokban és tükörszerkezetekben rejtettebben megnyilvánuló szemantikai és szintaktikai hatást vagy az artikuláció eltolódását a román hangképzés irányába.

(Az említett vizsgálatok tisztázták mégis többek között azt, hogy a magyar–román nyelvi kölcsönhatás aszimmetrikus, a román nyelv magyar elemeitől eltérően a magyar nyelv román elemei regionális jellegűek, regionális szinten is gyakran a kétnyelvűség és a kevertnyelvűség megnyilvánulásai.) A további vizsgálatoknak a nyelvszociológia és a beszé-lés néprajza szemszögéből kellene feltárniuk a két nyelv funkcionális megoszlását egy-egy beszélő közösségben, az adott nyelvi változatok presztízsét a beszélők számára, a generációs és a nemek szerinti eltéréseket a két nyelv használatában stb. Amint fentebb már jeleztem, a magyar anyanyelvűek többnyire anyanyelvüknek csak valamely alárendelt változatát ismerik, a román nyelvnek pedig gyakran a köznyelvi, standard változatát. Ez az egyensúly-hiány is a nyelvváltás, a nyelvcseré irányába hat.

Bonyolult nyelvi mozgásokról, folyamatokról van szó, amelyek egyaránt érintik az egyes beszélők identitását, nyelvi és társadalmi presztízsét, érvényesülési esélyeit, valamint az egyes nyelvek helyi változatait. A magyar–román kétnyelvűség és kevertnyelvűség természetesen az erdélyi román nyelvre, sőt a román irodalmi nyelvre is jelentős mértékben hat. Ha tárgyilagosan és szakszerűen ítéljük meg, mindezt természetesnek kell tartanunk. A külső nyomásra bekövetkező nyelvváltást, a nyelvi asszimilációt már semmiképpen nem. Sem azokat a román hatásra bekövetkező nyelvi fejleményeket, amelyek a magyar nyelv erdélyi változatait eltávolítják a köznyelvi normáktól, és amelyeket a nyelvi romlás jeleként is értékelhetünk.

Identitástudat, nyelvi hűség – hűség a nyelvhez, a nyelvi hagyományok megőrzése és ápolása, a nyelvi műveltség emelése, a művelt kétnyelvűség vállalása – mind nehezen érvényesíthető nemes morális igények az anyanyelvüket még beszélő erdélyi magyarokkal szemben. Megválaszolatlan a kérdés, hogy ki milyen mértékben tud megfelelni ezeknek, miközben a mindennapi élet nehézségei talán még keményebb próba elé állítanak minden embert: egyáltalán meg tud-e itt élni? nyugodtan adja-e át örökségként gyermekeinek a nemzetiségi lét keresztjét?

Számunkra, a magyarságtudomány és a magyar nyelvészet erdélyi munkásai számára ezek a kérdések nyugtalanító ösztönzést jelentenek és reményt, hogy a mostani új lehetőségekkel megszorodott feladatok új esélyt is nyújtanak mindannyiunk számára. Az erdélyi magyar nyelv számára is.

Murádin László

Az erdélyi magyar nyelvűvelés problémái

Őszintén irigylem a magyarországi kollégákat, a magyarországi nyelvűvelőket. Feladatuk – az elhangzott előadások szerint is – az, hogy a beszélt köznyelvet a nyelvi eszmény felé közelítsék, amely megfelel mind az értelem, a közlés kívánalmainak, mind a jó magyar stílus sajátosságainak. Ilyen követelményt természetesen mi is felállíthatunk, ám az erdélyi magyar nyelvállapot milyensége aggasztóbb kérdéseket vet fel. Az erdélyi magyar nyelvűvelés ma már küzdelem: küzdelem nyelvünk fokozatos elrománosodása, elrománosítása ellen, küzdelem a magyar nyelvért, a magyar anyanyelv megőrzéséért.

Egyik oldalon ott áll az a magyar közösség, mely természetes módon küzd mind nemzeti öntudatának, mind anyanyelvének megtartásáért, a másik oldalon ott áll a hatalom, amely mindent megtett és megtesz az egységes nemzeti állameszmény, nemzetiségek, elsősorban a jelentős magyar kisebbség elorsvasztásáért, elrománosításáért. S szomorúan be kell vallanunk: az elmúlt 75 év alatt nyelvi szempontból is újabb és újabb hadállásokat veszítettünk. Igaz, e tekintetben ma még óriási különbség van az egy tömbben élő magyarság, például a székelység, a bihari és a Szatmár vidéki magyarság és a szóránymagyarság nyelvállapota között; nagy a különbség az ugyan még nyelvjárást beszélő, de zártabb falusi közösség, s a városi, a románsággal keverten élő városi lakosság nyelve között.

1. Ha a kevertnyelvűség, a román nyelvi hatás felerősödésének okait vizsgáljuk, akkor elsősorban arra a történelmi, társadalmi állapotra kell utalnunk, melynek következtében mind a falusi szóránymagyarság, mind a városi magyar lakosság a románsággal keverten, a románsággal szemben ma már kisebbségben él. Ennek következtében, kilépve a családi és ismeretségi körből, az érintkezés nyelve a román. A hivatalos nyelv csakis a román. Kényszerállapot az, hogy mind a hivatalokban, mind a munkahelyeken a szükségszerű nyelvhasználat csakis a román.

Mondhatnók: ez a mai demográfiai helyzet következménye. Igen ám, csak hogy a hatalom az elmúlt 75 év folyamán a más-más nyelvű erdélyi lakosság keveredése, a román nyelvű lakosság túlsúlya érdekében mindent megtett és megtesz. Utalhatunk arra a közismert tényre, hogy az erdélyi magyar lakosság számaránya a hajdani 31 százalékról ma már 20–22 százalékra esett vissza. Mégpedig nem a természetes szaporodás különbsége, hanem a masszív betelepítés következtében. A románság betelepítése az Ókirályságból éppen a magyarlakta vidékekre, a magyar többségű erdélyi városokba történt; mára már – a székely városok kivételével – minden erdélyi város (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Kolozsvár) lakossága többségében román. Az idők folyamán a „keveredtség” fokozása egyre finomodott. Gondoljunk csak arra, hogy nemcsak az önálló magyar iskolákat igyekeztek megszüntetni, s a vegyes iskolákat létrehozni, ahol a tanítási órák kivételével minden román nyelven folyik, de kitalálták a vegyes osztályokat is, ahol a társalgás nyelve is románra kényszerült. Ezt érvényesítették a közhivatalokban is. Elég továbbá megemlítenünk, hogy a téészekbe szerveződött falvakat is úgy csoportosították, hogy lehetőleg ne két színmagyar falu kerüljön egy téészbe, hanem valamely más, szintén szomszédos román ajkú faluval kerüljön egy csoportba. S engedjék meg megemlítenem számomra a legnagyobb megdöbbenést keltő esetet. Két éve magam is beálltam az RMDSZ-t szervezni. Vállaltam, hogy Kolozsvár Györgyfalvi lakótelepén mintegy 11 négy- és tízeleteres tömbházában felkeresem a magyar családokat. S tessék elhinni, ezekben a tömbházakban nem volt olyan szint, olyan emelet, ahol mind

a négy lakásban magyarok laktak volna. Az elosztás így történhetett: négy román, vagy egy magyar és három román, vagy két magyar és két román család, csak azért, hogy kilépve a lakás ajtaján, a szomszédokkal is románul kelljen beszélni. Ez az elrendezés nem lehet véletlen, csakis tudatos telepítés, elosztás következménye.

2. Tény, hogy a lakosság gondos és tudatos vegyítése és keverése következtében a szórványmagarság nyelve mindinkább a családi társalgás keretei közé szorul vissza, s az egyénnek egyre kevesebb alkalma nyílik, kilépve a családi körből, hogy anyanyelvén is megszólaljon. S aki egyre kevesebbet beszél magyarul, nincs hol anyanyelvét gyakorolnia, nemcsak kétnyelvű, hanem kevert nyelvű lesz, családi, baráti körben is egyre több román szót, kifejezést használ.

S miután az okokról beszéltünk, a kevertnyelvűség eredményeiről is szót kell ejtenünk.

A román nyelvi hatás a magyar nyelv minden tartományában megnyilvánul. Hangtani tekintetben legbántóbb a hosszú és rövid magánhangzók közötti különbség megszűnése. Ezzel együtt megszűnik a nyelv természetes dallama, hanglejtése is. Ez az ejtőmód, leginkább a mezősegi magarság, s itt lévő városok, Kolozsvár, Szászrégen, Dés, Szamosújvár magyar lakossága nyelvére jellemző.

Mondanunk sem kell, hogy az erdélyi magyar nyelvben – a társadalmi réteg, a műveltség függvényében – a román szavak tömege bukkan fel. A román nyelvi nyomás alól, sajnos, nemcsak az ipari munkásság, kereskedő- és hivatalnokréteg, de még az értelmiség sem nagyon tudja kivonni magát. Tanárnők beszélgetéséből jegyeztem fel, hogy az egyikük ősztlől *krésába* viszi a gyermekét, hogy ha sikerül a városban helyet, tanári állást találnia, megszűnik végre a mindennapi *navéta*, mert eddig ugyanis a vidéki iskolában *szuplinitorként* tanított, most talán sikerül *tituláris* álláshoz jutnia. Sikerül talán színházba járnia, esténként még olvasni is, hiszen már túl van a *definitív* vizsgán, s ha már megmarad az eddigi tanügyi rendszer, már a fizetés szempontjából is érdemes letenni a *grádvizsgákat*, ne csak másoknak legyen meg a *grádja*. Holnap felmegy az *inspektorátusra* – mondja –, hogy kivegye a *dovádát a régiségről*... S így tovább, seregnyi példát lehetne idézni.

Természetesen nem nehéz példát idéznünk tükörfelfejzésekre sem; ilyen a már említett 'szolgálati idő' jelentésű *régiség*, mely a román *vechime* tükörfordítása, a 'rendreutasít, helyre rak' jelentésű *pontra tesz*, a román *a pune la punct* megfelelője.

3. Egyre inkább felüti a fejét a hiányos nyelvismeret, az anyanyelv nem teljes értékű birtoklása még a művelt, olvasott értelmiségi réteg körében is, el-elhangzik a kérdés: hogy mondják ezt magyarul? S még nem is valami modern technikai eszköz, felszerelés megnevezéséről van szó, hanem mindennapi tárgyakról, fogalmakról. Hogy például mi a neve *plonjon*-nak, a *merülőforraló* nevű tárgynak, hogy mondják a postahivatalban annak, hogy *taxă inversă*, mely természetesen *R-hívás*. Mi lehet a magyar neve a női cipőbe bújtatott *tălpici*-nek? Ki tudja azt egész Erdélyben, hogy a neve *titokzokni*. Nekem is konferenciákra kellett járnom, hogy megtudjam, az *ecuson* neve: *kitűző*. Sok esetben a román megnevezéssel szemben a magyar nemzetiségű egyén nem a román kifejezést használja ugyan, hiszen igyekszik magyarul helyesen beszélni, hanem a kifejezést lefordítja, magyarul körülírja, noha a magyarországi köznyelvben megvan rá a megfelelő szakkifejezés. Útjelző táblán olvassa románul az erdélyi polgár, hogy *sens interzis, cu excepția*... s mondja is magyarul, hogy *behajtani tilos, bizonyos kivételekkel*... Azután Budapesten tapasztalja, hogy ez nem más mint *célforgalom*. Vagy tükörfordításként keletkezik nyelviileg nem kifogásolható kifejezés, de mégis helytelen, mert más, nem azonos a magyarországi kifejezéssel, szemben áll az egyetlen egységes magyar nyelv követelményeivel. Ilyen pl. a *piese de schimb*-nek megfelelő *cserealkatrész*, szemben a magyarországi *pótalkatrész*-szel.

Tény, hogy a magyarországi és az erdélyi köznyelv közötti szakadék mélyült, a mai fejlődés iránya divergens.

Ennek az állapotnak – ha nem is a megszüntetésére, de legalább – az enyhítésére volna hivatott az erdélyi magyar nyelvművelés.

Természetesen nem akarom tagadni, hogy volt, és hogy ma is van erdélyi nyelvművelés. Főleg a hatvanas, hetvenes években több napi- és hetilap nyelvművelő rovatot indított. Így a csikszeredai Hargita, a marosvásárhelyi Vörös Zászló, a kolozsvári Igazság, továbbá a Szatmári Hírlap, a Brassói Lapok, de az Utunk, a Hét, a Korunk, az Igaz Szó, az Új Élet, a Dolgozó Nő is jelentetett meg nyelvművelő írásokat. Több kiadvány is megjelent, közöttük az Anyanyelvünk művelése című cikkgyűjtemény. De az erdélyi sajtóban megjelent írások, rovatok – néhány kivétellel – rendre-rendre elhaltak, a megbízott rovatvezetők elkedvetlenedtek, beleuntak, nem ritkán azért, mert a nyelvművelés – vélték – nem igazi tudományos munka, a nyelvészek egy részétől lenézett tevékenység.

Ami a lapokban megjelent cikkek tartalmát illeti, legtöbbjük tárgya a nyelvi népszerűsítés, a nyelvi öntudatfejlesztés, vagy olyan nyelvhelyességi kérdés, amely a magyarországi lapoknak is örökös témája. Közöttük igen kevés utalt közvetlenül az erdélyi nyelvi valóságra. Mentségként meg kell említenem, hogy a cenzúra miatt nem is volt szabad még utalni sem a román nyelvi hatásra mint hibáztatott jelenségre. Elmondható tehát, hogy volt és van erdélyi nyelvművelés, de nem volt és nincs az erdélyi nyelvi valóságnak megfelelően.

A jövőben ezen kellene valamiképpen segítenünk.

A lehetséges kibontakozás útját én a következőkben látom: Valódi nyelvészeti feladat lenne felmérni az erdélyi magyar városi köznyelvet, ennek jellemző vonásait. Majd ennek ismeretében ráépíteni, megújítani az erdélyi nyelvművelést, mely nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne. E nélkül nyelvművelésünk olyan, mintha valaki a magas kösziklát egyetlen csákánnyal fejtené.

Zsigmond Gyöző

Nyelvművelő rendezvények és a nyelvművelés főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban

Miről tudósít a romániai magyar sajtó e téren?

Hát nem sokról. A megrendezett nyelvművelő versenyek közül a Hargita megyeiről említés se történik. A másik két megyebeliéről (Maros, Kovászna) a tudósítások nagyon gyérek, mi több, hiányosak, pontatlanok; s úgy néz ki: hál' Istennek. Mert így kevésbé figyelhetek fel rájuk a hivatalos szervek. Melyek jó esetben csak rossz szemmel nézték a magyar anyanyelvűpolás e formáit, rossz esetben beszüntették, felszámolták őket.

Sajnos a '89-es fordulat után lapjaink bizony alig méltatták figyelemre a legalábbis figyelemre méltó nyelvművelő rendezvényeket. Mindezt a számba jöhető Székelyföldön s máshol Romániában megjelenő újságok, folyóiratok (Művelődés, Utunk, Helikon, Hargita, Megyei Tükör, Háromszék, Vörös Zászló, Előre, Európai Idő, Ifjúnunkás, Fiatal Fórum) jó részének átnézését követően állapítottam meg.

Remélhetőleg a továbbiakban a sajtóban (is) javulni fog a nyelvművelésünkről való tudósítás helyzete, bár amint azt '90 őszén egy kisebbségvédelminek nevezett lap főszerkesztője elutasításának magyarázatául mondta: „ez nem üzlet”...

A kimondottan nyelvművelő rendezvényeken kívül: a Magyar Irodalmi Tábor, szavoloversenyek, irodalmi olimpiák, irodalmi s színjátszó körök stb., ugyancsak hozzájárultak anyanyelvünk műveléséhez. Ezeket feltétlenül méltányolni kell, de róluk ezúttal nem szólok részletesebben. A határozottan nyelvművelő rendezvények közül a több mint helyieknek, iskolaiaknak ismertetésével folytatom.

1. A Maros megyei nyelvművelő verseny neve Petelei István, Apáczai Csere János s legutóbb Szabó T. Attila „Szép Beszéd” verseny volt.

A fő szervezők: Molnár Éva, Hatos Samu s Hatos Gyöngyi magyartanárok.

Színhelyei: Szováta, Balavásár, Erdőszentgyörgy, Makfalva, Sóvárad, Kelementelke.

1980-tól tartják, döntője évente május második hetében, vasárnap.

Versenyzők: V–VIII. osztályos tanulók a Kis-Küküllő mente iskoláiból.

Három próbán kell helytállni: 1. szavalat, 2. prózamondás, 3. kijelölt szöveg felolvasása.

Nem szokott elmaradni a díjazás, jelvények kiosztása sem. Legközelebb Balavásáron kerül sor a rendezvényre, támogatói: egyházak, szovátai CASCOM (Vas Sándor) s tanárok, rendszerint meghívják színészt, író is (Illyés Kinga, Király László...).

2. „Szép beszéd” verseny indult 1992 májusában Szovátán (az ottani líceumban tartották) a helybeli Bernádi György Közművelődési Egylet szervezésében. Részt vettek benevezés alapján felnőttek Szovátáról, Makfalváról, Marosvásárhelyről. A versenypróbák az általános iskolások számára rendezett hasonló jellegű versenyéivel voltak azonosak.

Az idén Dósa nevű makfalvi előadónak ítélte a zsűri (Tófalvi Zoltán és a Firtos Művelődési Egylet s a Makfalvi Művelődési Egylet képviselői) az első díjat.

3. A Hargita megyei Felsőboldogfalván a nyelvi vetélkedő egybe volt kötve a Kőrösi Csoma Sándor-emlékkiállításal. Az 1984. április 25-én lezajlott rendezvény egyúttal ünnepélyes megemlékezés volt nyelvtudós utazóinkról születésének 200. évfordulója alkalmából.

Szervezők, vendéglátók: a felsőboldogfalvi iskola (igazgatója Szécsi Antal), Zsigmond Győző magyar–francia szakos tanár.

Részt vettek a vendéglátó község falvainak diákjain kívül a székelyudvarhelyi 2-es és 4-es általános iskola tanulói, kiket Lőrincz Ildikó, illetve Katona Ádám készített fel a megadott irodalom alapján.

Szóban és írásban kellett válaszolni a közönség előtt lebonyolított versenyen. Nyelvhelyességből, fogalmazókészségből, nyelvi-honismereti tudásból volt számonkérés, olykor játékos formában.

Osváth Pál fotói s emlékplakettjei emelték a jelképes díjak értékét.

Kívántuk kiszélesíteni a községben már előző évben is megszervezett nyelvművelő versenyt, de: nem jöhetett a folytatás. A szekuritáté megkülönböztetett figyelmével „tüntette ki” a fő szervezőt, s talán nem csak őt.

4. „Kovászna megyei anyanyelvi vetélkedő” (KAV) néven indult 1985-ben, s „Kőrösi Csoma Sándor anyanyelvi vetélkedő”-nek hívják, mióta 1989-ben országossá vált az idén is megtartott legnagyobb szabású erdélyi (magyar) nyelvművelő rendezvény, mely legalábbis Háromszéken igazi mozgalommá lett, s kiindulópontja a nyelvművelés intézményes keretbe szerveződésének.

A KAV az akadályok elhárítása egyik módjaként megpróbált módszertani köri tevékenység álnéven titokban, a háttérben működni. S hogy sikerült, főleg Tulit Ilona akkori magyar szakos tanfelügyelőnek köszönhető.

A verseny irányítója, forgatókönyvei nagy részének szerzője voltam. A KAV számos játékvezetője közül a sepsiszentgyörgyi Bodó Anna, Tapodi Zsuzsa s a kézdivásárhelyi Nagy Tamás szolgált rá talán leginkább arra, hogy megemléstessék.

1991 óta a KAV főszervezője az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége (AESZ).

A KAV-döntők színhelyei voltak: Sepsiszentgyörgy, Barót, Kézdivásárhely, Mikóújfalú, Kőröspatak, Kovászna, Barátos.

Az első KAV-döntő 1986-ban volt a most Váradi Józsefről elnevezett sepsiszentgyörgyi iskolában. Az azóta minden évben (V–VIII. s IX–XII. évfolyamosoknak) megrendezett anyanyelvi vetélkedő legutóbbi országos döntője, melyre Szlovákiából s Magyarországról is eljöttek, Kovásznán volt '92. március 27–28-án. Ez év júniusában először került sor a KAV-ra a II–IV. osztályosok körében. Sepsiszentgyörgyön volt ez a városi szakasz, melynek a kérdéseket is összeállító játékvezetője Mészely József tanító lett.

A KAV-on a szóbeli, illetve írásbeli próbák a következőkhöz kapcsolódtak: helyesírás, helyes ejtés, nyelvhelyesség általában, szókinccsfejlesztés, szólások, közmondások, nyelvtörténet, általános műveltség, olvasottság, nyelvi találékonyság, játékos szóalkotás, idegen szavak használata, fogalmazóképesség.

Újabbban a KAV egyúttal válogató a magyarországi nyelv-művelő rendezvényekre, s meghívottjai a világ különböző részein kisebbségben élő magyarok képviselői is.

A nem elég számos támogató közül a magyar szakos tanfelügyelőket Kovászna megyéből (Tulit Ilona, Kákay László, Ambrus Ágnes), a magyarországi Anyanyelv-apolók Szövetségét, ('92 óta) a Soros Alapítványt, a kőbányai önkormányzatot s az uzoni szeszgyárat (Wagner István) említtem meg, tudatában lévén annak, hogy a meg nem említettek közül egyesek talán a felsoroltak némelyikénél is többet tettek a KAV-ért.

Megjegyzem, hogy a KAV-nak szerves része volt mindig a néprajzi gyűjtés is (helynév-magyarázó mondák, gyermekmondókák, névcúfolók, tréfás népi elbeszélések, szójátékok).

A művelődési életünk egykori nagyjairól való megemlékezés ugyancsak velejárója rendezvényünknek kezdettől fogva, ezt jelzik az immár szinte elmaradhatatlan könyvjelzők is.

Rátérek arra, hogy a nyelv-művelés milyen gondjaira figyeltem fel a Székelyföldön. A felsorolás sorrendje nem jelzi, hogy az illető eset súlyosabb-e vagy sem, mint a másik.

Székelyföldön a saját helyneveket nem, vagy csak alig sikerült elidegeníteni, viszont a többi, Romániához csatolt magyar nevű helységek neveit szinte kivétel nélkül csak románul hallhatták s láthatták leírva a bennszülöttek. Ez a helyzet jobbra fordult, de még mindig nem jó. Lévény például csak román nyelvű Románia földrajza, történelme tankönyv a magyar iskolákban is...

Személynévhasználatunk a Székelységben is kedvezőtlenül alakult az idegen (esetünkben román) ráhatás következtében. Itt ugyancsak érvényes az, hogy csak akkor folyamodjunk kölcsönzéshez, ha nekünk nincs jó, bevált megoldásunk. Sajnos ritkaság, hogy egy férjzett nő például ekképpen nevezze magát: Gazdáné Olosz Ella, ahogy – régi szokás szerint – a mának is megfelelően tenni kéne. Ráadásul ez a fajta személynévhasználat sajátosan magyar, egyik nyelvi jellemzőnk.

A hangképzésben elkövetett hibák gyakoriságának egyik oka a Székelyföldön a szinte falvanként más-más ejtés mód is (*köürte*, *mound*, *nám*, *tehen* stb.). Valamint a nagyon elterjedt nem tiszta (hibás) artikuláció. Fontos vigyázni, hogy a helyes hangképzés tanításakor ne elítélőleg javítsunk, hanem felhíva a figyelmet a máshol s máskor esetleg helyes, elfogadható másságra.

Rövid hang helyett a székely nyelvjárás hatására hosszú ejtése: ugyancsak gyakori hiba (*tükör*, *rókon*, *vidék* stb.). Bővebben ír erről Szabó Zoltán (Anyanyelvünk művelése, Kriterion 1975. 147–9), Vöő István (uo. 149–52.).

Erős a tájnyelvi hatás. Fontos tudatosítani – s ezért a KAV tett, tesz –, hogy a nyelv tájnyelvi változata nem rossz, csak más. Különbözik az irodalmi nyelvtől, a normától: máskor, máshol használandó. S a különbségekkel jó tisztában lenni már csak azért is, hogy ne vesszen kárba az, amivel a tájnyelv gazdagíthatja, színesebbé, ízesebbé teheti az irodalmi. Például biztatni kell a székely nyelvjárást beszélőket, hogy használják csak bátran a rövid zárt *ë*-t, éljenek csak nyugodtan a *-nók*, *-nök* ikes igei személyragokkal, s a régmúlttól sem szükséges óvakodniuk: az előbbieket például nem jelentenek helytelen nyelvhasználatot, bár a tévé, rádió, újság többnyire nem él velük.

Elég gyakori hiba nyelvjárási szónak tekintve – még tanítók által is – megtérni, s nem vagy nem eléggé hibázatni indokolatlan idegen nyelvi átvételeket s nyelvrontó tükörfordításokat. (A Székelyföldön elterjedt nyelvjárási szót a románból átvett *árdé*, *árdéj*, *árdé* még mindig nem szorította ki egészen a *paprika*...) És sajnos, a magyar megfelelőt nem, vagy csak ritkán hallva, főleg az újabb szavak esetében, egyre rosszabb a helyzet a Székelyföldön is az idegen, főleg román szavak magyar nyelvű szövegekben való elburjánzását illetően (*abonament*, *szekció*, *szatelit*, *kartella*, *széra*, *privát* stb.).

A rosszkor használt nyelvjárás káros hatását a székelyföldiek is megérik nyelvükben. (Például a kolozsvári EMKE-díjas rádió s tévé magyar adását hallgatva.) Főleg, mert a magyarországi adókat alig s úgy-ahogy lehet csak fogni a Keleti-Kárpátok közelében. Így terjed sajnálatos módon a hosszú hangok helytelenül röviden ejtése (a mezőségi nyelvjárásban gyakori) s ilyenyszerű idegen szerkezetek használata: *nem még kérek*, *telefont adok*, *kérést csinál az igazgató felé* stb. S mert a káros román nyelvi hatás a Székelységben nem jelent oly nyilvánvaló veszélyt, mint például a Mezőségen: úgy látszik,

kisebb az ellenállás a fölöslegesen, kárt okozva betolakodó idegen szóval, szerkezettel szemben.

Egyik legbántóbb – szerintem legalábbis – gyakori hiba (mondhatni egész Erdélyben): a felszólító módú igealak kijelentő módban való használata (*lássuk, köszöntsük, szeressük* a helyes *látjuk, köszöntjük, szeretjük* helyett). Ez helytelen, kerülendő, akár nyelvjárási eredetű a hiba, akár nem.

A magyarországi helytelen nyelvhasználat ártalmait most, hogy többen utaznak a Székelyföldről is Magyarországra, egyre inkább érzetik a hatásukat '89-től. S a káros kinövéseket, az elterjedt szegényítő egyenkifejezéseket mind többször hallani székelyektől is, mégpedig általában azon tévhitben, mely szerint az ilyesmi a norma, melyhez igazodni kell. Alig-alig történt eddig valami e helyzet javítása érdekében a *fater, csaj, magyarba megy, a Samu* s más, esetleg önmagukban nem, de meg nem felelő szövegkörnyezetben helytelen szavak, szókapcsolatok, divatos idegen szavak túlzásba vitt használata ellen. Az erre szokásosan gazdag, színes jelzőhasználatban, a szólásokkal élésben sorvadás következett be.

A magyar rádiót, tévét a Székelyföldön nem vagy alig lehet fogni: ezek jó hatása itt – mondhatni – egyáltalán nem érvényesül, nem úgy, mint Erdély nyugatibb részein.

Nagyobb e vidéken a helyi, nem régóta sugárzó adók (tévé, rádió) szerepe. Fontosnak tartom ezért is az új tévéseket, rádiósokat figyelmeztetni, hogy elkövetett hibáik súlyosak. Remélhetőleg, bevonásuk az AESZ hatása alá, javítani fog a mostani siralmas helyzetet.

Tévének, rádióknak akadozó, hiányos a működése – különféle okokból – a Székelyföldön. Annál nagyobb a sajtónak, a különféle kiadványoknak a nyelvmuvelésben játszott szerepe.

Sajnos alig találni olyan hosszabb közölt írást, melyben valami baj ne lenne nyelvveltség dolgában. Jó, hogy jelennek meg a vidék napilapjaiban nyelvmuvelő írások: kár, hogy nem elég rendszeresen, s nem elegendő mennyiségben, minőségben. S különösképp visszatetsző, hogy épp nyelvapoló jellegű cikkekbe is hibák csúsznak be.

Az anyanyelvi művelődést szolgáló kézikönyvek, nyelvmuvelő tárgyú könyvek hiánya nagy az itteni könyvtárakban, szerkesztőségekben, iskolákban. Pedig sokat segítenék az egységes, egészséges nyelvhasználat ügyét többek közt az ilyenek: (új) helyesírási szótár, helyesírási szabályzat, értelmező kéziszótár, nyelvmuvelő kézikönyv...

A nyelvmuvelés – oktatási egységeken kívüli – intézményes megszervezésének hiánya ugyancsak fokozta gondjainkat. Az 1793-tól 1806-ig első magyar tudós társaságként működő Erdélyi Magyar Nyelvmuvelő Társaság utódának létrejöttéig majd 200 évet kellett várni. Az erdélyi nyelvmuvelés jelenlegi elsődleges intézménye az Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége (AESZ)*, mely létrejöttét 1991 decemberében szavazták meg a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének közgyűlésén, s mely országos nyelvi vetélkedő (a KAV) alkalmával tartotta első közgyűlését Kovásznán, 1992 márciusában. Elsőrendű feladatának tartja e szervezet a nyelvmuvelő munkát, a magyar nyelvmuvelés romániai gondjain való segítést.

Az AESZ (címe: 4000 Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14. Pf. 140) mindenekelőtt a nyelvmuvelő rendezvények ügyében kíván tenni, próbálja őket összehangolni, s tett, tesz az erdélyi magyar nyelvmuvelés bekapcsolásáért a magyarság egészének a vérkeringésébe, élve például a Magyarországon már adott versenykeretekkel, felkészítési, továbbképzési lehetőségekkel. Bár súlyos anyagi gondokkal küszködnek, tisztségviselői munkájukat önszorgalomból, ingyen végzik.

Hátha hosszabb s eredményesebb élete lesz, mint elődjének, melyre büszke az AESZ, s a következő KAV-ot az említett tudós társaság létrejöttének 200. évfordulójára való emlékezés jegyében fogja megrendezni, ha futja az anyagiakból (ugyanis a hozzáállással, a lebonyolítás vállalásával nincs baj).

Általában véve a nyelvmuvelés gondjai a Székelyföldön hasonlóak más erdélyi, romániai vidékéivel, hol nagyobb tömbben élnek magyarok.

Sajátos gondok főleg abból fakadnak, hogy

1. a székely nyelvjárás erős hatása az ottani köznyelvre ilyen vagy olyan módon károsan érvényesül;

2. nem fogható (jól s egyáltalán) a magyar tévé- s rádióadás;
3. a román nyelv káros hatása itt kissé másként mutatkozik, mint Románia más részén, hol élnek ugyan magyarok, de nem ennyire egy tömbben, s nem ennyire távol az anyaországtól;
4. az itteni gazdasági-társadalmi állapotok kedvezőtlenek az anyanyelvi művelődést s annak hagyományait tekintve.

Jegyzet

* Fontosnak tartom jelezni, hogy a nyelvművelés érdekében több intézmény, szervezet is sokat tesz Erdélyben, de az AESZ (az EMKE önállósult tagszervezete) az, mely határozottan ezt tartja feladatának.

Bartha Csilla

„Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME” – Magyaroknak lenni „túl a Kecegárdán”¹

A címben szereplő mondaton belüli kódváltás, a kétnyelvűségi univerzálék egy igen gyakori típusa; a megnyilatkozás információtartalmát is számításba véve azt jelzi, hogy a kétnyelvűség problémaköre rendkívül bonyolult elméleti és gyakorlati kérdéseket vet föl. Először tehát néhány olyan, a kétnyelvűség elméletével kapcsolatos kérdésre kívánom ráirányítani a figyelmet, melyek tisztázása a nyelvművelői gyakorlat hatékonyabbá tétele szempontjából sem érdektelen. Majd pedig az általam 1987 óta vizsgált detroiti magyar közösség nyelvállapotáról és a jelenlegi helyzetet befolyásoló tényezőkről számolok be azt is bizonyítandó, hogy a régió kívül, jelen esetben az Egyesült Államokban élő magyar kisebbségek nyelvhasználata ugyanabban az elméleti-módszertani keretben vizsgálható, mint a szomszédos államokban élő magyarságé.

Az elméleti kérdések körüljárása/tisztázása a kétnyelvűségi alap kutatások feladata. Az eredményeknek viszont tükröződnieük kell a nyelvművelés, nyelvtervezés gyakorlatában is. Az eddig elhangzott előadások ezzel kapcsolatban már több kérdést érintettek. Én most – a teljesség igénye nélkül – néhány olyan pontot emelek ki, ahol a nyelvművelő szakirodalomban mégsem nyilvánvaló ez a kölcsönhatás.

Az első kérdés ezek közül magával a kétnyelvűség fogalmával és lehetséges értelmezéseivel függ össze. A nyelvi kisebbségben élők jól tudják, hogy a kétnyelvűség mennyire képlékeny, nehezen meghatározható helyzetet jelent, s hogy még egyetlen beszélőközösségen belül is (ahol a közösség egészére azonos vagy legalábbis hasonló társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális körülmények jellemzőek) számtalan változata létezik.

Ezzel szemben a NyKk. „külföldön élő magyarok nyelve” szócikéből, valamint azokból az írásokból, amelyek a másik, a többségi nyelv káros hatásait vizsgálják (kölcsonszavak, tükörfordítások, vonzattévesztések stb.), gyakran nem derül ki, hogy valójában kikről s a bilingvizmus mely típusáról van szó.

Tény, hogy a nemzetközi szakirodalomban sincs egységes meghatározása a jelenségnek. Ennek igazolására kiválasztottam néhány szűk, illetve tág meghatározást.

Kísérletek a kétnyelvűség meghatározására

Szűk definíciók:

„Kétnyelvű az, aki két vagy annál több nyelvet kontrollál.” (Bloomfield, 1933.)

„Két nyelv ismerete és használata az anyanyelvi beszélőre jellemző folyékonyssággal.” (Webster-szótár)

Tág definíciók:

„A kétnyelvűség akkor kezdődik, amikor egy nyelv beszélője teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat képes alkotni a másik nyelven.” (Haugen 1953.)

„Elegendő az írott nyelv passzív megértése.” (Diebold)

„Kétnyelvű bárki, aki minimális kompetenciával rendelkezik a négy nyelvi készség egyikében valamely – az anyanyelvétől eltérő – nyelven.” (Macnamara 1967.)

„Két- vagy többnyelvűnek tekinthető az az egyén, aki mindennapi interakciói során egynél több nyelvet használ.” (Grosjean 1982.)

A szűk értelmezések, amellet, hogy nem elég árnyaltak, kirekesztőek is, hiszen az az állítás, mely szerint „a kétnyelvűség nem kivétel, hanem szabály” – Weinreich (1953.), Gumperz (1982.) és Mackey (1967.) munkásságának köszönhetően szociolingvisztikai axiómává vált. A föld lakosságának nagyobbik hányada ugyanis ténylegesen két- vagy többnyelvű.

A tág értelmezések a másik irányba torzítanak: eszerint az is kétnyelvűnek számítana, aki egy nyelviskolában alapfokon elvégzett egy idegen nyelvi kurzust, de anyanyelvi területen vagy anyanyelvi beszélővel érintkezve soha nem használta azt. Grosjean használatközpontú megközelítése ellenben sugallja az idegen és a második nyelv közötti különbséget, sőt az egyéni eltéréseket sem zárja ki.

A nyelv művelés számára azonban a meghatározásoknál biztosabb fogódzót adhat, ha a kétnyelvűség változatai felől közelítünk a kérdéshez. A kétnyelvűség típusait mindenkor két irányból közelíthetjük meg: a nyelveket használó közösségek és az egyén felől. A beszélő közösségre leginkább jellemző kétnyelvűség az egyéni változatok és fokozatok mennyiségi eloszlásával mérhető.

2. sz. melléklet

*Az egyéni kétnyelvűség néhány típusa**1. Kompetencia szempontjából:*

BALANSZ (KIEGYENLÍTETT)

$komp_{L_1} = komp_{L_2}$

(! egyenlő kompetencia \neq nyelvi készségek egyenlősége az egyes szintereken és funkciókban)

DOMINÁNS

$komp_{L_1} > komp_{L_2}$

2. Az elsajátítás ideje és kontextusa szerint:

ÖSSZETETT

fogalom

realizáció_{L1} realizáció_{L2}

(a beszélő gyermekkorban az L₁- és L₂-beli reprezentációt azonos kontextusban tanulta)

KOORDINÁLT

fogalom_{L1}

fogalom_{L2}

real_{L1}

real_{L2}

(a beszélő ugyanazon szó L₁- és L₂-beli megfelelőjét különböző helyzetekben tanulta)

3. Az elsajátítás ideje szerint:

I. GYERMEKKORI: a) korai szimultán; b) egymás utáni

II. SERDÜLŐKORI

III. FELNŐTT

a) korai szimultán:

- két „anyanyelv” (L_A és L_B elsajátítása)
- leggyakoribb kevert családokban (l. Grammont-elv)

b) egymás utáni:

- L_3 korai elsajátítása, de L_1 rendszerének kiépülése után
- általában informális elsajátítás (pl. emigráns család)

4. A beszélőközösség megléte, ill. hiánya szerint:

BELSŐ (ENDOGLOSSZIA)

L_x olyan anyanyelve a beszélőközösségnek, amely vagy használható intézményes célokra, vagy nem (pl. Tanzánia)

KÜLSŐ (EXOGLOSSZIA)

L_x hivatalos, intézményes nyelv, de az adott politikai rendszerben nincs beszélőközössége (pl. angol/francia Afrika egyes részein)

5. Kognitív fejlődés és a szociokulturális környezet összefüggése alapján:

ADDITÍV (HOZZÁTOLDÓ)

- L_1 társadalmi értéke magas a beszélő számára
- a kognitív fejlődésre serkentőleg hat

SZUBSZTRAKTÍV (FELCSERÉLŐ)

- L_1 a beszélők tudatában leértékelődik (negatív asszociációk)
- a gyermek kognitív fejlődésében fáziskésés észlelhető az anyanyelvűekhez képest

6. Kulturális identitás szerint:

MONOKULTURÁLIS

————— L_1 csoportjával azonosul

BIKULTURÁLIS

————— mindkét csoporttal azonosul

AKKULTURÁLIS

————— L_3 csoportjával azonosul

DEKULTURÁLIS

————— semelyik csoporttal sem azonosul

Hozzáteszem, hogy a változatok a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, valamint az agykutatás által egy-egy kitüntetett szempontot érvényesítő kategóriák. (Pl. az elsajátítás ideje, módja; a kompetencia, a fogalomalkotás, a nyelvi rendszerek elhelyezkedése az agyféltekékben stb.) Mindebből következően a beszélő egyszerre több típusba is besorolható, bár vannak szükségszerű együtt-előfordulások: pl. a koordinált kétnyelvűek gyakran azonos kompetenciával rendelkeznek mindkét nyelven.

Következő észrevételem is a túlzott általánosítással kapcsolatos. A NyKk. fentebb már idézett szócikkében az alábbiak olvashatók: „A két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzáidomulnak a másikhoz, a sajtások megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásának ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szerveslenné, bomlottá, felemássá” (1:1291).

Érthető az érzelmi indíttatás: a kisebbségi magyar nyelv féltése, a nyelvközöttiség/félnyelvűség kialakulásától való félelem. Mégis definiálatlanul maradt, hogy e megállapítások, s a Sapir–Whorf-hipotézis ily sajátos értelmezése a magyar–második nyelvi kétnyelvűség mely fajtájára, hol milyen beszélői csoportokra vonatkozhatnak. A diszciplína történetében a 20-as-30-as években virágoztak olyan nézetek, melyek a kétnyelvűséget egyfajta – a személyiségfejlődést negatívan befolyásoló – hátrányos helyzetnek tekintették. Ezzel szem-

ben bizonyos klinikai pszichológiai vizsgálatok, különösen Peal és Lambert (1962.) eredményei azt mutatták, hogy a kétnyelvű gyerekek a verbális és nem verbális intelligenciatesztekben az egynyelvűeknél jobb eredményeket értek el; kognitív fejlődésük változatosabb volt, és nagyobb érzelmi alkalmazkodóképességgel rendelkeztek. A környezet nyelve tehát önmagában, a nyelvi rendszerek és a személyiségfejlődés szempontjából nem jelent valódi veszélyt sem az anyanyelvre, sem pedig használójára. A nagymérvű egyéni eltérések egyrészt a beszélőnként különböző módon, időben, körülmények között és mértékben történő másodnyelv-elsajátítással magyarázhatók. Körültekintő szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatokra, nagy mennyiségű beszélt nyelvi korpuszra, részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokra van ahhoz szükség, hogy egy adott kétnyelvű közösség beszélőinek nyelvéllapotáról, nyelvhasználati szokásairól, kétnyelvűségének mértékéről valóságos képet kaphassunk. A nyelvművelés ezekre az eredményekre tud igazán hatékony módszereket kidolgozni és alkalmazni az anyanyelv stabilizálása, fenntartása érdekében.

A közösségi vagy társadalmi kétnyelvűség típusai szerint történő osztályozás egy átfogóbb, politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseket is felölelő megközelítést tesz lehetővé. A határainkon kívül élő magyarság esetében még a kelet-közép-európai régióban, illetve az azon kívül élő típusú megkülönböztetés is használható nyelvészeti kategóriaként a nemzetiség, nemzeti kisebbség átpolitizált, korántsem tisztázott, az azt alkotó egyének számára inkább etnikus-kulturális szimbólumként létező fogalmával szemben. A látszólagos földrajzi elkülönítés sokkal mélyebb összefüggéseket rejt: magában foglalva az adott területek magyar nyelvéllapotának, nyelvhasználati mintáinak különbözőségét is. E kétfajta kisebbségi létnek a nyelvtervezéssel, mutatis mutandis a nyelvpolitikával való eltérő kapcsolatát Tolcsvai Nagy Gábor – tegnapi előadásában – részletesen elemezte, így e szempont bemutatásától most eltekinthetünk.

A tömbszórvány-helyzethez más-más érzelmi, nyelvi, társadalmi attitűdök és stratégiák kötődnek, melyeknek az anyanyelvre gyakorolt hatása – egy képzeletbeli skálán – a stabil nyelvfenntartástól a nyelvcseréig terjedhet. A két végponton, egymástól igen eltérő helyzetben élő beszélőközösségeket az ún. őshonos–nem őshonos, illetve a stabil–átmeneti (emigráns) műszópárokkal szokás megkülönböztetni. Természetesen mint minden, ez is viszonylagos, hiszen a két pólus között számtalan átmenet található. Az eddig elhangzott előadásokban a régióban élő magyar kisebbségekről esett szó, melyekre közösségi szinten inkább a stabilitás jellemző. Egyének, meghatározott társadalmi, területi, netán életkori csoportok kétnyelvű nyelvhasználata azonban már nem minden esetben illelhető ugyanezzel a jelzővel. A nyelvi érintkezésből adódóan vannak tehát olyan univerzális jelenségek és folyamatok (kétnyelvűségi univerzálék), amelyek a kisebbségi helyzetek bármelyikében megjelennek a nyelvhasználat s a nyelvi rendszer szintjén is. Az eltérő politikai és gazdasági környezet viszont lassíthatja/gyorsíthatja e folyamatokat.

Az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egynyelvűségig vezet. Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepét. Helyette olyan másodlagos szimbólumok kerültek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások. Valójában ezek is az átmenetiséget, a keveredést mutatják.

Az amerikai születésű, második nemzedéknél érhetőek tetten leginkább a nyelvcseré felé vezető út egyes stációi: alacsonyabb kompetenciaszint az anyanyelven, lazulási tünetek, interferenciajelenségek a nyelv minden egyes szintjén a hiányos elsajátítás vagy a nyelvvesztés következtében. (Pl. bizonyos fonetikai szabályok túláltalánosítása; morfológiai ingadozás, vonzattévesztés, szórendi hibák, a kódváltások magas száma stb.) Egyszóval: a grammatikai és a nyelvhasználati normák fokozatos megszűnése, amely Bressler (1988.) szerint a nyelvhalál egyik legnyilvánvalóbb tünete.

E minőségi visszaszorulás a mennyiségi visszaszorulás következménye. Arról van szó, hogy Detroitban – az USA 5. legnagyobb magyar lakta településén – a 60-as évekre az egykor virágzó magyar negyed kihalásával párhuzamosan elvesztették jelentőségüket vagy megszűntek azok az intézményes keretek, melyek a nyelvfenntartás erődítményei voltak

(magyar iskola, rádió, sajtó, társadalmi szervezetek, magyar színház stb.). E korlátozódás külső és belső késztetések együttes eredményeként jelentkezett. Csak néhány kevésbé ismert ezek közül:

1924: kisebbségi törvény, mely megtiltja a középfokú anyanyelvi oktatást;

Az I. és a II. világháború utáni nyílt diszkrimináció: az adatközlők elmondása szerint a detroiti gyárakban, ahol a munkavezetők is magyarok voltak, egyik napról a másikra tilos lett anyanyelven megszólalni. (A nyíltan tiltó nyelvpolitika egyébként a szociáldarwinizmus, majd az olvasztótégely-ideológia legfőbb bázisa volt sokáig.)

Az emigráns státus okozta családodottság, valamint az előbb említett taszító tényezők azt a szubjektív felismerést erősítették, mely szerint az érvényesülés, a társadalmi-gazdasági emelkedés a befogadó ország nyelvének elsajátítása révén lehetséges.

Intézményes szerepe már csak a magyar egyházaknak van – ha a heti 1 órányi magyar nyelvű istentisztelet hatását kissé eltúlozzuk.

A magyar nyelv tehát Detroitban a családi szférába szorult vissza, funkcióiban és színtereiben is korlátozva. A Gál Zsuzsa által leírt burgenlandi helyzethez hasonlóan a magyar az öregek nyelvévé vált. A fiatalabbak számára még ez a tisztelet, a csoportszolidaritás, a közös lakóterület nélküli etnikai közösség iránti lojalitás jelölője.

Összefoglalás helyett azt mondhatom, hogy az amerikai magyar nyelv kényszerpályán mozog, amelybe már az aktív nyelvművelés is nehezen tudna beavatkozni. Amit tehetünk: e folyamatokat valóságként rögzítjük és értelmezzük. A kétnyelvűség problémakörével kapcsolatban mondottakkal talán sikerült igazolnom, hogy az amerikai magyarságra vonatkozó eredmények sem érdektelenek a régióbeli kutatás és a gyakorlat számára is.

Jegyzet

¹ A címbeli idézet egy detroiti öregamerikás adatközlő interjújából származik. Kecegárda, Keszegárda, Keszligárda: amerikai magyar szó (< Castle Garden). A Manhattan Islandon található, Ellis Island előtti bevándorlási állomás neve (vö. Tezla 1990.).

Felhasznált irodalom

Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York. – Dressler, Wolfgang U. 1988. „Language death”. *Linguistics: The Cambridge Survey*. Newmeyer, F., szerk., IV: 184–92. Cambridge University Press, Cambridge. – Éder Zoltán–Grétsy László 1980. „Külföldön élő magyarok nyelve”. Grétsy László és Kovalovszky Miklós, szerk., *Nyelvművelő kézikönyv 2.*, változatlan kiadás, 1:1288–92. Akadémiai Kiadó, Budapest. – Gal Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York. – Gal, Susan 1991. „Mi a nyelvcseré és hogyan történik?”. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 1:66–76. – Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. – Grosjean, Francois 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Gumperz J. J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambridge University Press, Cambridge. – Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. *Linguistica series A. Studia et Dissertationes 5*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. – Mackey, W. 1967. *Bilingualism as a world problem*. Montreal, Harvest House. – Peal, E–Lambert, W. E. 1962. *The relation of bilingualism to intelligence*. *Psychological Monographs*, 76. 1–23. – Tezla Albert 1987. „Valahol túl, Meseországban...”: az amerikai magyarok, 1895–1920. 2. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest. Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. New York.

Vita

Jakab István:

Mivel Lanstyák István megjegyezte, hogy egyetért velem is meg Tolcsvai Nagy Gáborral is, és a cikkben nem egészen az van, amit itt mi kifejtettünk, azt hiszem, az lesz a legjobb, ha az inkriminált helyeket felolvasom. A Régió című lapban jelent meg ez a cikk; tulajdonképpen Ágoston Mihály Rendszerbomlásban? című könyve ellen irányult, de néhány aknaszilánkot én is kaptam a lövedékből. Grétsy László is idézett az összefoglalásból: „A határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján, speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelent a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” Ha ez lett volna a cikknek a kicsengése, akkor én nem is léptem volna most fel. De itt ilyen is van, hogy Ágoston Mihály könyvében nem lehet tudni, hogy a vajdasági magyar regionális köznyelvről, standardról (ha létezik ilyen) van-e szó vagy a magyarországiról, vagy esetleg egy, az egész nyelvterületre érvényes standardról. „Visszatérve Jakab István gondolataihoz, itt sem lehet tudni, hogy az általa jelzett eszményített köznyelvet a felvidéki magyarság standardjaként vagy az egyetemes magyar standardként kell szemlélni.” Ha én azt mondom, hogy köznyelv, akkor az egyetemes magyar köznyelvre gondolok, azt hiszem, mások is így vannak vele, és ezért zavar ez: „A hagyományokra és a speciális helyzetekre támaszkodó régiókénti, országonkénti, relatív magyar nyelvi önállóság nem a magyar nyelvi egység tragikus megbontása, hanem a reális lehetőségek számbavétele alapján ezeknek az önálló és mégis összetartozó közösségeknek az életben tartása.” Ez az, amit a mi esetünkben legalábbis megkérdőjelezhetünk. „Regionális standard Magyarországon is létezik, miért épp a határon túl nem szabadna megengedni, főképpen kiejtési és szókészleti kérdésekben?” Meg van engedve. Sőt, elismerjük, de nem a köznyelviség vagy a választékos köznyelv rovására.

Fábián Pál:

Bármilyen meglepő is, a trianoni béke óta ez az első alkalom, hogy Magyarországon együtt tanácskozzunk innenről és túlról egybegyűlt nyelvművelők. Még a bécsi döntések utáni évekre, a háború éveire is gondolok, akkor sem volt tudniillik semmiféle nyelvművelő közös tanácskozás, legalábbis én ilyenről nem tudok, márpedig kellene tudnom róla, de semmi ilyen akkoriban sem volt, utána még kevésbé lehetett szó ilyesmiről, mint ez a mai nap. A másik dolog, amire ráirányítanám a figyelmet, hogy kapcsolataink ugyancsak féloldalasra sikeredtek. A féloldalasságon azt értem, hogy mi, magyarországi nyelvművelők mindig szívesen látott vendégek voltunk a határokon túl, én magam is Kassán, Kolozsváron, Szabadkán, Újvidéken, Versecen tarthattam előadást; Grétsy László most érkezett haza Adáról Szarvas Gábor-díjjal megkoszorúzottan; mi viszont innen arrafelé ez alkalommal nyújthatunk először baráti jobbot, és némi vendégszeretetet. Amiért én rendkívül szégyenlem magamat és magunkat, elnézést kérek érte, ez volt a helyzet. Remélem, hogy nem ez lesz az utolsó alkalom, hiszen ez csak egy folyamatnak a kezdete, nem pedig a vége, hogy itt lehetnek körünkben azok a barátaink, akikkel mindig együtt voltunk. A harmadik gondolat, amit fölvetnék, hogy mi legyen a mi nyelvművelő stratégiánk, politikánk. Abban gondolkozzunk-e, hogy a határok megmaradnak, soha föl nem oldódnak, tehát távlatilag arra rendezkedjünk-e be, hogy a különállás az állapot a jövőt illetően is, vagy pedig arra rendezkedjünk-e be, hogy a feloldódás lesz a jövő természetes életformája? Én, kollégák, hittel hiszem, hogy a feloldódás lesz a jövő természetes létformája, és az a természetellenes állapot, amely most bekövetkezett – hogy tudniillik jobban el vagyunk szigetelve egymástól, mint korábban voltunk – véget fog érni, vége kell, hogy legyen. Tehát én stratégiaileg igenis egy olyan jövőben reménykedem, amelyben a természetes nyelvfejlődés abban az irányban fog hatni, hogy a jelenleg különmutató jelenségek csökkenni fognak. Ha ebben nem

hinnék, akkor nem javasoltam volna azt, hogy jöjjünk össze. Utódainknak azt javaslom, hogy minél gyakrabban tegyék ezt.

Ágoston Mihály:

Az anyanyelv megtartásának biztosítása szerintem legalább kétféle kérdés. Azok, akik nem vándoroltak ki, hanem rájuk vándorolt egy másfajta közeg, társadalmi igénnyel kívánják megtartani az anyanyelvüket, nem pedig arra a célra fordítani, hogy a nagymamival levelet váltsanak évente egyszer. Kicsit sarkítva mondtam. Mindkettő humánus kérdés, de az egyik politikai is. És az volna a fontos, hogy az anyanyelvi jogvédelmet ezeken a területeken ne a politikusok határozzák meg. Egy másik gondolat: az anyanyelvi versenyeket ott, ahol ez létfontosságú, nemzeti fontosságú, nem lenne jó olyan kivételes érdeklődésnek tekinteni, mint ha például valaki bélyeget gyűjt, vagy valaki más tantárgyban kíván emelt szintű oktatásban részt venni. Tehát társadalmi szintű és értékű nyelvi változást, nyelvváltozást csak akkor várhatunk ezeken a területeken, ha a magyar tanulóknak nem 2 vagy 5%-a vesz benne részt, hanem a selejtezőn mindenki átesik. A magyar televízióknak döntő hatása van anyanyelvünk megtartásában, tehát a határon túl is, de csak abban a zónában, ameddig adása fogható. Ezzel a műholdas vállalkozással nem oldódik meg az a kérdés, ami bennünket éget, annak ellenére, hogy üdvözlöm is, jónak is tartom, becsületes, nagy vállalkozásnak, fontosnak. Ugyanis a műholdas vételre a magyarságnak esetleg 10%-a vagy még annyi sem tud vállalkozni 4-5 éven belül. Anyagi kérdés ez, még a Magyar Szót sem tudja megvenni a magyarság egy alsóbb rétege. Az, ami nálunk a beolvadással és a nyelv föladásával történt, nem a '89-es változás következménye. Nálunk már 1970-ben megjelent a sajtóban is, hogy a magyar nyelv mellett második anyanyelvünk az államnyelv. Aztán hamarosan addig jutottunk, hogy most tulajdonképpen melyik a második anyanyelvünk: a szerb-e vagy a magyar, amely még csökevényesen megvan. Azért mondom, mert a gyökerek sokkal mélyebbek, s hiszem, hogy Erdélyben is. Szerintem az a pesszimista, aki ezekről a bajokról már nem is tartja célszerűnek beszélni. A nyelvhasználati törvény nem azt szolgálja, hogy a kisebbségek anyanyelvét védje – ami szerintem rendeltetése lenne –, hanem azt kívánja meghatározni, hogy a kisebbségiek – akár egymás között is – mikor használhatják az anyanyelvüket, sőt odáig jutottunk, hogy akik egy szót sem tudnak magyarul, próbálták ajánlani, hogy mi a magyar nyelvben mit hogyan mondjunk, pl. a földrajzi vagy a személyneveket.

Grétsy László:

Amilyen örömmel hallgattam szinte az összes mai előadást, úgy nekem is az ellenérzésem akkor ébredt fel, ahogy már Jakab István is utalt rá, amikor Lanstyák István kolléga fejtette ki nézeteit. Nem akarok abba a hibába esni, amiért én marasztaltam el éppen tegnap Tolcsvai Nagy Gábort, hogy innen próbálok oktatni külföldi magyar nyelvészt; nem bírálni akarom ilyen módon Lanstyák kollégát, de mindenképpen érzek benne valamilyen elméleti tisztázatlanságot. Már abból kiindulva, hogy valóban egyetértett Jakab István elveivel, de valójában az, amit kifejtett, nem felel meg ezeknek az elveknek. Az a fogalom például, amelyet használt, a kétnyelvűségi anyanyelv számomra megfoghatatlan. A kétnyelvűség fogalmát nagyon jól ismerem, és nem is rossz a kétnyelvűség, óriási szakirodalma van már. De ezt a sajátos kétnyelvűségi anyanyelvet én egy olyan lónak érzem, amelynek zsiráfjeje van. Ez az anyanyelv csak egy kevert anyanyelv lehet, és amikor arról beszélt, hogy még ebben a fajta sajátos anyanyelvben is az egyik elem – ez esetben a magyar – nem a köznyelv, hanem csak a helyi, provinciális nyelv, amelyik szinte távoltartja magát a köznyelvtől, akkor úgy éreztem, hogy ennek a zsiráfjejű lónak még erszénye is van, mint egy kengurunak. Azzal érvelt Lanstyák István, hogy Ferguson kutatásai bebizonyították, hogy a diglosszia jó, tartós állapot, ezer évig is egymás mellett élhet két nyelv, de itt nincs szó diglossziáról;

a diglossia az egy nyelven belüli kétnyelvűség, ám itt a legszabályosabb bilingvizmusról van szó, sőt annak a Péntek János által szellemesen aszimmetrikus kétnyelvűségnek nevezett változatáról. Ez az a társadalmi, politikai, történelmi helyzet, amely mindig azzal jár, hogy vannak a kétnyelvűségnek erős és gyenge nyelvei, ennek is van szakirodalma. Itt asszimiláció elleni küzdelemmel kell számolni, mert ebben a fajta aszimmetrikus kétnyelvűségben menthetetlenül az asszimiláció fenyeget, és úgy érzem, egy nyelvművelő konferenciának ez ellen kell küzdenie nyelvészeti eszközökkel, a nyelvi ismeretterjesztés eszközeivel, az anyanyelvi oktatás fokozásával, versenyekkel, játékokkal, amilyenekről Zsigmond Győző beszélt. Abban igaza van Lanstyák Istvánnak, hogy a megértést nem zavarja ez a kevert nyelvűség, amelyről ő beszélt, de én itt nyelvművelő konferencián vagyok, nem általános nyelvészeti, leíró nyelvi konferencián.

Csikós Nagy László:

Két dologhoz szeretnék hozzászólni. Az egyik: Deme professzor megállapítja előadásában, hogy a szórvány nemzetiség ösztönösen azon a nyelven válaszol, amelyen megszólítják. Ehhez egy adalékot szeretnék fűzni, ugyanis ez csak általában érvényes, mert az adott beszédhelyzet produkálhat más eredményt is. Én még a '70-es években kérdőíves módszerrel vizsgáltam a választást az ismeretlen személy megszólításakor (erről egy zágrábi kongresszuson számoltam be). A többnyelvű környezetben általában az államnyelv irányába tolódik el a megszólítás nyelve; a többség nyelven szólítják meg az ismeretlent, míg a magyar falvakban inkább hajlamosak arra, hogy az idegent is magyar nyelven szólítsák meg. Egy alkalommal Pancsován járva piacozó asszonyokat szólítottam meg, mielőtt észleltem volna, hogy magyarul beszélnek egymás között. Megkérdeztem, hogy tudják-e, mikor megy busz Sándoregyházára. Legnagyobb meglepetésemre az asszonyok nem akartak velem magyarul beszélni, úgyhogy kénytelen voltam átváltani szerbhorvátra, tudniillik látták rajtam, hogy egy jól öltözött idegen, akiről nem is hitték, hogy magyarul fog megszólalni. Hozzászólásom másik része a regionális köznyelv elismerésének a vitájához kapcsolódna. Igenis kell egységes magyar köznyelv, amit a magyar nyelvterület egészén tiszteletben tartunk, eszménynek tekintünk, viszont majdnem szükséges rossz az, hogy vannak a határokon kívül is regionális köznyelvek. Ezt tudomásul kell vennünk, de nem jelenti azt, hogy elő kell segítenünk a regionalizálódást, hanem éppen az ellenkezőjét.

Fábián Pál:

Azért jelentkeztem újra felszólalásra, mert én ezt az egész regionális köznyelv-egységes magyar nyelv problémát mesterségesen fölfújtnak érzem. Akik itt a határokon túlról megszólaltak, pontosan ugyanazon a nyelven beszélnek, amin én. Másrészt ki tagadta valaha is Magyarországon a regionális köznyelvek meglétét? Soha, senki! Anélkül, hogy a felvetett problémák meglétét tagadnám, óvok mindenkit erőltetett felnagytásuktól.

Nagy János:

Egyetlen javaslatot szeretnék tenni a határokon túli magyar nevelőknek. Azzal lehetne hadakozni a nyelvi szegényedés ellen, ha az irodalomtanítás elevebb lenne. Úgy láttam, hogy a nevelők egy része és a diákok is nagyon kevésbé ismerik a XIX. század irodalmát. Memoriter-ismeretük pontosan annyi, mint a mienk itthon az anyaországban. Én ezért azzal a javallattal élek, hogy próbálják a XIX. század irodalmát élményszerűbbé tenni, megkedveltetni a gyerekekkel a nyelvi rontás ellen. Hadd idézzem én is Sütőt: „A nyelv olyan, mint az asszony. Elhervad, ha nem szeretik.”

Lanstyák István:

Grétsy László megjegyzéseire szeretnék reagálni. Tulajdonképpen három dolgot említett, ami tényszerű. Az egyik, hogy egyetértek Jakab tanár úrral, közben meg egészen mást mondok. Én egyetértek a céljaival és azzal is, hogy meg kell őrizni a magyar nyelv egységét. Nem értek egyet bizonyos módszerekben. Azzal is egyetértek, amit ő is tud, hogy a kétnyelvű anyanyelvváltozat tény, én esetleg határozottabban állítom, hogy ettől nem lehet megszabadulni, amíg kétnyelvűek vagyunk. Ami ezt a fogalmat illeti, nem kétnyelvűségi anyanyelvről beszéltem, hanem kétnyelvű anyanyelvváltozatról. Ezt a műszót én Győri Nagy Sándor magyarországi kétnyelvűség-kutatótól kölcsönöztem, és nagyon találónak érzem. Azt fejezi ki, hogy pl. a szlovákiai magyarok a magyar nyelvnek egy olyan változatát beszélik, amely bizonyos körülhatárolható jegyekben – mi ezt kutatjuk – rendszerszerűen különbözik a magyarországitól, és ez azért sajátos magyar nyelvváltozat, mert azok is ezt használják, akik nem tudnak szlovákul. Itt nem közvetlen, parole-szintű interferenciáról van szó, hanem ezt ők már anyanyelvként így tanulják meg. Ami a diglossziát illeti, természetesen nekem is vannak kétségeim. Jól tudom, hogy a szlovák nyelvnek milyen a szerepe a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban. Az egyik kollégámmal sokat vizsgáltuk, hogy a nyelvhasználat egyes színterein mennyire van jelen a szlovák nyelv, mennyire a magyar, és ez vidékenként hogyan változik. Én abból indultam ki, hogy el kellene érni a szlovák nyelv minimális szerepét a szlovákiai magyarok életében, ha meg akarjuk őrizni az egységes magyar nyelvet. Jó lenne, ha a szlovák csak összekötő segédnyelv maradna. Ez a diglossziás elrendeződés úgyszólván létezik, csak most büntudattal beszélnek az emberek, ezt sugallják az itt használatos metaforák is a gyomokról, vadhajtasokról, nyesegetésről. Ezt nem tudjuk kiirtani, mindenütt így van. – Igaz, hogy ez nem általános nyelvészeti konferencia, de nem lehet szembeállítani az általános nyelvészetet a nyelvveléssel. A világ legtermészetesebb dolga az, ami a mi esetünkben is történik. Én ennek egyáltalán nem örülök, de tényként kénytelen vagyok elfogadni, és ezért gondoltam arra, hogy ennek a diglossziás elrendeződésnek (amely félig-meddig már létre is jött) a megerősítése esélyt adna arra is, hogy az emberek a saját anyanyelvváltozatukat bátran használják. Ugyanakkor megőrizzük az egységes magyar standardot. A magyar köznyelvnek egyébként van tekintélye Szlovákiában is, hiszen a nyelvjárások nálunk is szürkülnek, de nem szükségszerű, hogy ez a két változat túlságosan eltávolodjon egymástól. Beszélni nehéz. De én azt szeretném, hogy beszélni öröm legyen. Ne azt hangsúlyozzuk, hogy milyen nehéz beszélni, hanem azt, hogy milyen jó dolog beszélni.

Benkő Samu:

Örülök, hogy itt lehettem, mert szép volt. Amikor ezt mondom, egy Tamási-novellában is megörökített anekdota jut eszembe. A szokástól eltérően a házaspár nem együtt ment vasárnap az istentiszteletre, hanem csak a férfi. Amikor hazamegy, megkérdi az asszony: „Na, János, milyen volt?” „Nagyon szép volt, még azt is mondta a tiszteletes úr, hogy Nabukodonozor.” Azt hiszem, hogy ebben a teremben én vagyok az egyetlen János bácsi, s önök a papság. Nagy hibának tartom, ha a nyelvvelés csak a magyar nyelvtudomány-nak az ügye, és nem az összmagyarságnak. Mert az elmúlt hetven esztendő tanulsága szerint a mi köztáblánk a magyar nyelv volt, és egyetlen intézményes keretünk, amelyet meg tudunk őrizni, s amely mentette ezt a nyelvet is, a magyar család. Ez az a két kategória, amelyet még nagyon hosszú ideig védenünk és ápolnunk kell. Veszélyes dolognak tartom azt, ha a magyarság elkezd két anyanyelvről beszélni. Bár az anya a természetes nevelője a gyermeknek. Megtörténhet, hogy nemcsak édesanyja van valakinek (mert meghal), de ez nem természetes állapot: a második anyát a magyar nyelv mostohaanyjának nevezi. Fontos a fogalomalkotásban való mértéktartásunk. Az anyanyelv ápolása körül a tudományos feladat valóban fontos, mert a mintát föl keil állítani. A Fábrián tanár úr által is megfogalmazottakkal értek egyet. Mesterkélt dolog vitatkozni, mert a regionalizmusok természetes velejárói a nyelvnek, és ezekben nagyon sok szépség és megőrzendő van. Nagy jelentőségű-

nek tartom azt, hogy itt a tudományos megnyilatkozás legmagasabb szintjén van jelen az összmagyarság. Jó lenne, ha ez a nagy tudású gyülekezet magához ölelné mindazokat, akiknek szent és drága a magyar nyelv és a magyar család.

Ágoston Mihály:

Az olyan írásokra, amelyekről eddig beszéltünk, ideértve Tolcsvai Nagy Gábor írását is, rendkívüli szükségünk van. Mindenféle szemléleti pluralizmus igaz. Az nem igaz, ha ezt elhallgatjuk. Számunkra nincs más mérce, mint az ellenvéleményekre megpróbálni válaszolni. Én ma nem ignorálni akartam Gábornak ezt az írását, mely számomra megtisztelő. A könyvben jórészt megvan a válasz a fölmerült kérdésekre. Írásban fogok válaszolni. Mi a magunk igazságát csak akkor fogadhatjuk el igaznak, amikor kiállja az ilyen próbákat is. Enélkül a mi munkánk nem is lehetne hiteles. Nincs mit lezárnunk, hanem folytatnunk kell, amit elkezdtünk.

Elnöki zárszó

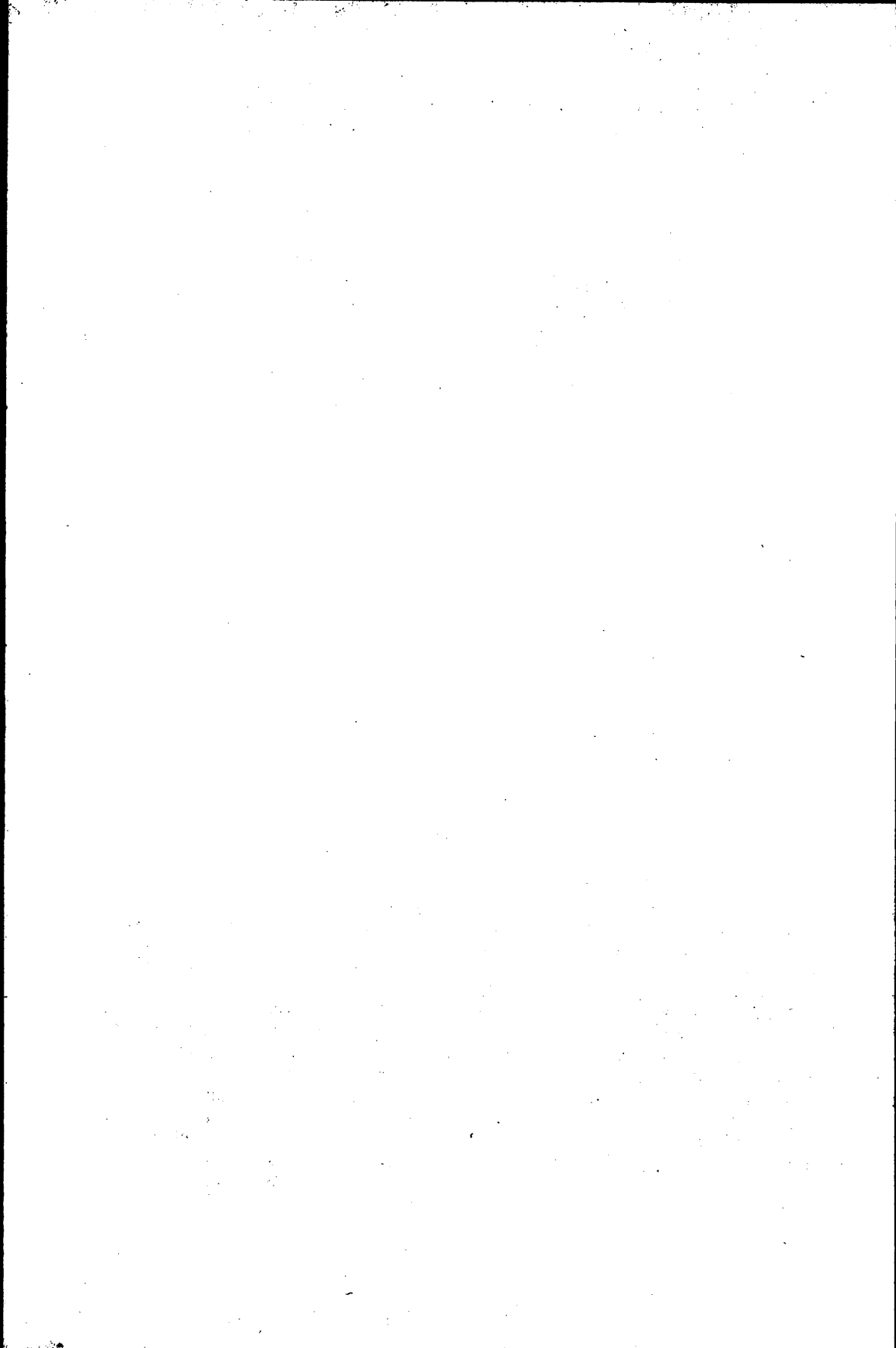
Engedjék meg, hogy az elhangzottakhoz én is tegyek néhány megjegyzést. Régi meggyőződésem, hogy a magyar nyelvhasználatnak a legnagyobb problémája nem egzaktan nyelvészeti. Azt hiszem, nem arról van szó a nyelvhasználati kérdések zömében – ahogy Ágoston tanár úr is utalt rá –, hogy egy műveltető igét jól használnak-e vagy rosszul, hogy valaki azt mondja, hogy *egyenlőre* vagy *egyelőre*; ezek nem lényegtelen kérdések ugyan, de azt gondolom, hogy a nyelvhasználatnak a legalapvetőbb kérdései mégiscsak inkább általános társadalmiak és politikaiak. Ez a vélemény vonatkozik a magyarországi nyelvművelés kérdésére is, és vonatkozik különösen arra a kérdéskörre, amiről ma beszéltünk, tehát az egységes és egyetemes magyar nyelvre, főként a határokon kívüli magyar nyelv problematikájára. Társadalmi és politikai tényezők tömege befolyásolja azt a helyzetet, amelyben a nyelvhasználat folyik. Sajnos, a nyelvművelésnek nincs elég hatóköre ezeknek a tényezőknek a befolyásolására. Nekünk arra van felhatalmazásunk, hogy elsősorban egzaktabb, elvontabb, ténylegesen nyelvészeti kérdésekkel (a nyelvi szerkezet különböző problémáival, a nyelv használatának különböző vonatkozásaival) törődjünk. Nincs elég hatókörünk arra, hogy befolyásoljuk a nagyobb társadalmi jelenségeket, amelyek a nyelvhasználat mögött vannak. Nincs elég lehetőségünk annak ellenére, hogy nyelvművelésünk derekasan kiveszi a részét a felvilágosító munkából, a nyelvészeti, nyelvi ismeretterjesztésből. És különösen nincsen semmi hatókörünk arra, hogy politikai problémákat megoldjunk. Márpedig, sajnos, mind a nyelvhasználat, mind az ezzel összefüggő nyelvművelés ügyében ezek az alapvető társadalmi, politikai kérdések azok, amelyek sok mindent meghatároznak. Ezt a ma délelőtti ülésünk is elég nyilvánvalóan bizonyította. Tulajdonképpen nem igazán szűkös vett nyelvészeti kérdésekről folyt itt a szó, hanem annál lényegesebb, tágabb problémákról. A nyelvészetnek is dilemmája, hogy hatóköre ezekre nem tud kiterjedni. A következőkben tudnám megjelölni, hogy a magyar nyelvnek (de más nyelveknek is, főként a kis nyelveknek) milyen a mai helyzete. – Először: Mi kis nemzet nyelve, kis nyelv vagyunk. A kis nemzetek és kis nyelvek a világ mai fejlődésében eléggé szorult helyzetben vannak. Ki vannak téve olyan nagy világjelenségeknek, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális hatásoknak, amelyek számukra nem feltétlenül kedvezőek. A nagy világnyelvek hatására is utalhatok, de sok más egyébre is, ami e hatás mellett megmutatkozik. – Másodszor a miénk nemcsak kis nyelv, hanem egy olyan nyelv is, amely az indoeurópai nyelvek között elszigetelt, nem illik bele eléggé abba az európai nyelvi miliőbe, amelyben élünk. Mert az indoeurópai nyelvek rendszere nagyon sok tekintetben más, így azok a nyelvi hatások, amelyek bennünket érnek, nem illeszthetők jól bele a magyar nyelv egész rendszerébe, akár szóincsébe, akár nyelvi szerkezetébe, akár stilisztikai rétegeibe, s amelyek beillenek vizont a szomszédos nyelveknek a rendszerébe, melyeknek ilyen szempontból sokkal könnyebb a helyzetük. – A harmadik észre-

vételem éppen a mai konferenciának a leglényegesebb motívumára vonatkozik, az, hogy a magyarság milyen szétesett állapotban van. Alig van olyan európai nép, talán a világon is kevés, amelyiknek a politikai szétszórtsága, határokkal való szétszabdaltsága, az emigrációban levő tömegei ilyen méretűek volnának. Ebben a helyzetben tehát a nemzeti összetartozás és ennek nyelvi biztosító alapvető kérdés. Sajnos, a nemzeti összetartozásnak a nyelvi problematikáját nem látja mindenki eléggé. – A negyedik probléma az, ami a nyelvhasználatot – nem mindig kedvezően – befolyásolja, maga az a társadalmi közeg, amelyben élünk, s a társadalmi hanyatlás. Ifjúságunkban is sokszor megmutatkozik a dekadencia, a deviancia, amely sok tekintetben meghatározza a nyelvhasználatnak számos vonatkozását. Itt nem a nyelvhelyességi hibákra gondolok, hanem az igénytelenségre, a közönségesre, durvaságra, trágárságra. Ezekkel a jelenségekkel nekünk azért nehéz küzdeni, mert nem igazán nyelvészeti kérdések ezek. – Ötödik probléma, amelyben súlyát érezzük annak, hogy anyanyelvünk helyzete nem túlságosan rózsás (s melyre utalt bevezetőjében Németh G. Béla tanár úr is): az iskola állapota. Az iskolái és a magyartanításé, amely számos nehézséggel küzd. Különösen nagy baj, hogy az anyanyelvi oktatás határainkon kívül ilyen súlyos helyzetben van. Mindenki tudja, hogy a szomszédos országokban az anyanyelvi oktatás helyzete nemcsak felsőfokon, hanem alsóbb szinteken sem kielégítő. Az a feladatunk, hogy amit lehet, megtegyük.

Mai tanácskozásunk is sok mindent fölvetett ezekről a kérdésekről, és ha mindent nem sikerült is tökéletesen megoldanunk, azért tettünk mi ma valamit. Én azzal értek egyet, amit Fábrián tanár úr mondott: nagy jelentősége van annak, hogy a tudománytörténetben először együtt ült a magyarországi magyar nyelvészek nyelveműelő részlege mindazokkal, akik a határokon kívül ugyanezzel a kérdéssel küzdenek.

A mai vita egy-két vonatkozására térnék még vissza, nem azzal az igénnyel, hogy vitás kérdéseket eldöntsek, de úgy érzem, hogy néhány dolog összekeveredett, melyeket meg kellene különböztetnünk. Az egyik – erre már utaltak mások is – a belső kétnyelvűségnek és a valódi kétnyelvűségnek, tehát a diglossziának és a bilingvizmusnak a kérdése. Ez két különböző dolog, összekeverni nem szabad, a történelmi tanulságok is világosan mutatják, hogy diglosszia, belső kétnyelvűség valóban élhet évszázadokon, évezredekken keresztül is, enélkül élő nyelv nem is létezik; bilingvizmus azonban hosszú ideig nemigen. Az egyik, az uralkodó nyelv igen hamarosan elnyomja a másikat. Még a latinnal is ez volt a helyzet. A latin ugyan élt évszázadokon keresztül, és a magyarság egy kis része bilingvizmusban élt, hiszen a művelt magyarságnak tudnia kellett latinul, de ez egy különleges eset, és nem a társadalom egészére, hanem egy szűk rétegére vonatkozik. De bilingvizmus hosszú ideig a történelemben sohasem élt. – Két másik fogalom is keveredett: a norma és a nyelvi változatosság. A regionális nyelvi problematika, a nyelvjárások problematikája csak úgy vetődhet föl, hogy a belső nyelvi változatok egyazon nyelv értékeit adják. Nem egy nyelv ellenében hatnak, hiszen változatosságot, variációt nyújtanak a kifejezésekre, és ezek egy nyelv életében a legnagyobb értékek. Ezzel egyáltalán nem keverhető össze a norma problematikája, mert anyanyelvünk csak egy van, melyben benne vannak a magyar nyelvjárások, a regionális köznyelvek is, ez a magyar nemzeti nyelv az a köz- és irodalmi nyelv, amit mindnyájan beszélünk. A nyelvi színesség és a nyelvi norma tehát nem ütköznek, hanem egymással együtt élnek, egymást kiegészítik, harmonikusan egymásba olvadnak.

Azzal fejezem be megjegyzéseimet, hogy ez a mai délelőtti konferencia valóban nagy jelentőségű a magyar nyelveművelés történetében; a nyelveművelőknek, az írástudóknak, az értelmiségnek a felelősségét, a magyarországi nyelveművelőknek és a szomszédos országok nyelveművelőinek a felelősségét együttesen és világosan bizonyította. Ez a felelősség nagy. Csak egyetértéssel, egymás megértésével, a vitás kérdések fölvetésével tudunk továbbra is úrrá lenni azokon a feladatokon, amelyek még akkor is ránk hárulnak, ha sok minden nem tudunk is segíteni, mert a történelem, a kor, az idő hozta meg ezeket a kérdéseket. De amit megtehetünk, azt tegyük meg! A mai konferencia, úgy érzem, erre jó alkalomul szolgált. Köszönöm az előadóknek az értékes gondolatokat, a hozzászólásokat, és a hallgatóságoknak a szíves türelmét.

A magyar helyesírás helyzete

Elnököl: **Fábián Pál**

Előadások:

Fábián Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról

Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma

Prószéky Gábor: Nyelvművelés számítógéppel?

Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai

Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása

Hangay Zoltán: Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük

Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat

Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód

Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről

Hónyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében

Kernya Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?

Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás

Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat

Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései

Vita

Elnöki zárszó

Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról

A nyelvi norma kérdéskörébe valamely adott nyelvnek – a mi esetünkben a magyarnak – minden részrendszere (szintje) köztudomásúlag beletartozik: a hangok birodalma éppúgy, mint a ragok, jelek, képzők állománya; a szókészlet végtelen tengere éppúgy, mint az egyeztetés szabályai vagy a szövegszerkesztésnek máig is jórészt felfedetlen titkai.

E sokrétű problematikának voltaképpen csak egy része – igaz: rendkívül fontos része – vonható a helyesírás körébe: azok az ügyek, amelyeket a kiejtés szerinti írás esetei között szokás számon tartani, s amelyek esetekben a nyelvi norma alakulása és fejlődése, illetőleg a helyesírás közti kapcsolat, a kölcsönös egymásra hatás nyilvánvaló. Ennek megfelelően normáról és helyesírásról szólva én is csak ezekre a dolgokra gondolok. Szűkre szabott időm miatt természetesen el kell hagynom több évszázados fejlődési folyamatunk áttekintését, és csak a közelmúltbeli meg a jelen helyzetet illetőleg válaszolhatom, hogyan látom a nyelvi norma és helyesírásunk viszonyának alakulását.

Az 1950-es éveket – nagy vonalakban – mint az irodalmi és köznyelvi norma gyors kiterjedésének, a nyelvjáráások háttérbe szorulásának és a regionális köznyelvek megjelenésének időszakát szokás jellemezni és számon tartani, olykor – pl. a határozottan egységesítő és ezért csaknem negatív szimbólummá lett 1954-es helyesírási szabályzat esetében és ellenében – a múltba vesző „szép sokféleséget” visszavágyva is.

A „nosztalgiazás” akkor sem volt indokolt, még kevésbé az manapság. A két háború közti szabályzatok szójegyzékecskéivel, amelyek a múlt századforduló idejének még meglehetősen laza nyelvi normáját örítették, már az akkori társadalom is elégedetlen volt, és szélesebb körű szabályozást óhajtott. Ezt az igényt akarta kielégíteni egyrészt a Balassa-féle 1929-es, ún. nyomdai helyesírási szabályzat és szótár (de ezt csak szűk szakmai körben ismerték és használták), másrészt Nagy J. Bélának terjedelmes helyesírási szótára (de ennek a szedése a főváros ostromakor a nyomdában elpusztult, csak néhány betű korrektúraíve maradt meg belőle a szerzőnél). A jó szándékot tehát nem válthatták valóra.

Az 1954-es szabályzat jelentőségének emlegetésekor el szokás feledkezni arról – bár G. Varga Györgyi figyelmeztet rá (vö. MNy. 1979:475) –, hogy nem csak az 1954-es szabályzat hatására jött létre a korábban nem tapasztalható helyesírási egység: 1954 után fontos művek egész sora hatott a nyelvi-helyesírási egység irányában. Így a hétközetes értelmező szótár, az értelmező kéziszótár, az idegen szavak szótárai, a Helyesírási tanácsadó szótár, a kétnyelvű szótárak légiója tartalmazta ugyanazokat az írásformákat. Régóta tartó objektív nyelvi fejlődés eredményei törtek felszínre ezekben a munkákban, híven tükrözve helyesírásukkal a nyelvben végbement folyamatokat.

Az 1954-es szabályzat kidolgozása során a Helyesírási Bizottság annak a nyelvszemléletnek a jegyében dolgozott, amelyet ma dinamikus szinkroniának szokás nevezni. Ez például a szójegyzék esetében azt jelentette, hogy a szerkesztők a rendelkezésükre álló források, ha kellett, kisebb közvélemény-kutatások alapján megállapították a szavak és szóalakok normaértékűnek tekinthető formáját, és az illető nyelvi elemek várható mozgási irányára is tekintettel voltak, vagyis – amennyire csak lehetett – a jövőnek dolgoztak. A bizottság azonos szellemben bírálta el a javaslatokat, és döntött a vitás esetekben.

Lényegesen tartom, hogy emlékeztessen még a következőkre is. Mind az 1954-es szabályzatnak, mind az utána keletkezett műveknek normamegállapító tevékenysége egy olyan időszakban ment végbe, amikor még változatlanul uralkodott az az ősrégi felfogás, amely szerint a helyesírási alapelvek tekintetében a kiejtés szerinti írást nemcsak formálisan illeti meg az első hely az elvek felsorolásakor (vö. AkH. 1954. 1. pont), hanem övé a feltétlen elsőbbség az érvényesítésben is; mert – ahogy az iskolában tanultuk – szavainkat úgy írjuk, ahogy kiejtjük őket. (Kivéve persze a szóelemző írás eseteit, meg a néhány hagyományosan írt szót.) Ezért kellett annyit foglalkozni pl. az alakváltozatokkal: megtartsuk-e őket, vagy egységesítsünk valamelyik javára.

Egységes (vagy legalábbis a korábbinál egységesebb) nyelvi norma keresésére és rögzí-

tésére egyébként nemcsak nyelvi és helyesírási okok készítették annak idején, hanem gyakorlati szempontok is. A nyomdászatnak – tudjuk – kezdetei óta elemi érdeke a helyesírási egység, nem kevésbé fontos ez a könyvkiadásban és a mindennemű sajtótermék-előállításban, és az iskolákban sem lehet összevissza tanítani.

Mindent összevetve én azt tartom valószínűnek, hogy egy jövődó helyesírás-történeti monográfia szerzője nem kárhozná fel azt, hogy írásgyakorlatunk egységesítésére törekedtünk, hanem inkább helyesli majd cselekedeteinket, mert ha a helyesírás társadalmi szerepét nézzük, feltétlenül igazat kell adnunk a Helyesírási tanácsadó szótár bevezetőjének, amely szerint az egység többet ér az ingatag egyéni ízlés vagy akár logika sokféleségénél.

De hogyan fog vélekedni ennek a leendő műnek az írója az 1984-es helyesírási szabályzatról, s arról, ami érte és körülötte történt?

Ennek a kollégának bizonyára fel fog tűnni a 11. kiadás előszavában ez a passzus: „a helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdekévé vált, mint bármikor ezelőtt. Írásrendszerünk nagyobb mérvű átalakítása ezért sem látszott ésszerűnek. Nem kíván mélyreható reformot közönségünk sem. A társadalmi és a tudományos érdek egyaránt azt diktálta, hogy a gyakorlatban és a szakmai vitákban megszilárdult hagyomány minden értékét megőrizzük; a szokásosan elsőnek emlegetett helyesírási alapelvről, a kiejtés tükröztetéséről ezért is a hagyományörzés felé tolódott el a hangsúly.”

Miért? – az idézett sorok elég világosan kimondják.

Ama többször idézett régi alpművek megalkotásának éveiben az szolgálta a társadalom érdekét, hogy a szerzők és a szerzői közösségek – minél teljesebb helyesírási egységre törekedve – segítsék a nyelvi norma kikristályosodását. Azután, hogy ez a folyamat jelentősen előrehaladt, az lett a társadalom érdekévé, hogy a már megszilárdult, széles körökben élő irodalmi és köznyelvi normát ne ériék fölösleges megrázkódtatások.

A Helyesírási Bizottság a 11. kiadás előkészítése során ugyanúgy járt el, mint a 10. kiadás kidolgozása idején, csak az eredmény lett más. A testület G. Varga Györgynek a helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából című előterjesztése alapján vizsgálta meg, hogy mely szavak, szóalakok írásán lehetne vagy kellene változtatni azért, hogy az írásmód jobban megfeleljen az élő nyelvi normának (vö. MNy. 1979:475–85). A bizottság korántsem zárkózott el a változtatások lehetősége elől, sőt. A legtöbb esetben mégis olyan döntések születtek, amelyek megtartották a régi írásmódot, hogy a megszokott gyakorlaton ne kelljen módosítani. – A más alkalmakkor felvetett egyéb szóalak-módosító indítványok is általában elutasítottak; vagyis megmaradt pl. az *újság*, *színház*, *óvoda* stb. (hogy csak néhány ismertebb esetet említsek a szóba kerültek közül), mert mérlegelésük után kiderült: az „újság, színház, ovoda” stb. írásmód sem alapulna egységes kiejtésen, s az írásgyakorlatban támadó zavarok az esetleges hasznat kárrá változtatnák. – A bizottság ezért csak a hívő – *hívő*, zsüri – *zsüri*, levő – *levő/lévő*; hí, ví, *szi/hív*, *vív*, *szív* – *hív*, *vív*, *szív* stb. típusú, tehát a biztos nyelvi háttérű módosításokat fogadta el.

Az *ly* „eltörlésének” ügye meglehetősen hamar lekerült a napirendről (vö. Fábrián: Az *ly* és helyesírási szabályzatunk 11. kiadása; in: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. ELTE-kiadvány; Bp., 1981. 153–8). – Alapos közvélemény-kutatás és több körültekintő elemzés megtárgyalása után döntött úgy a bizottság, hogy lemond a hosszú *dz*-nek, *dzs*-nek kettőzött betűvel való jelöléséről (vagyis az *eddz*, *maharaddzsa* írásmódról) is, és a *dz*, *dzs* ügyét a hagyományos írás körébe tartozónak nyilvánította. (A végkifejletéről Deme László számolt be: A *dz* és a *dzs* hang jelölése dolgában. MNy. 1984:215–20.)

Mindazért, vagyis a hagyomány fokozott figyelembevételé miatt jegyezte meg – szerintem találóan – Újfalussy József a szabályzatnak I. osztálybeli vitáján azt, hogy úgy látja: helyesírásunk az angol vagy a francia állapot felé halad, azaz a fontos egyre inkább az lesz, hogy egyformán írjunk, s ám ejtse mindenki úgy a szavakat, ahogy akarja, természetesen bizonyos illő határok között maradván.

Minden helytelenítés nélküli száraz ténymegállapítása (amely csak úgy mellékesen, inkább csak nekem mondva, semmint felszólalásként hangzott el az ülésen) azért maradt meg bennem oly élénken, mert eszembe juttatta Újváry Lajosnak, az ÉrtSz. tudós menedzse-

rének az ötvenes években szintén csak úgy mellékesen mondott ama jóslatát, hogy a magyar helyesírás egyre kevésbé lesz reformálható, módosítható. Erre a következtetésre jutott a kiejtés szerinti írásmód tekintetében G. Varga Györgyi is a *dz, dzs* vitájának lezárása után (vö. MNy. 1984:220–1).

Így látom helyesírásunk jövőjét magam is: egész mai (és még inkább holnapi) társadalmi berendezkedésünk, iskoláztatásunk, nyomdaiparunk, adattárolásunk stb. írásreformellenes, mert az írásgyakorlat óriási kiterjedtsége miatt a szó szoros értelmében egyre többbe kerül akár csak egy vesszőcskényi módosítás is, nem is szólva a sokkal súlyosabb erkölcsi kárról, amit az írásgyakorlók elbizonytalanítása okozna.

A kiejtés szerinti írás körébe tartozó esetekben tehát a nyelvi norma és a helyesírás elindult a különfejlődés útján: a nyelv (a kiejtés) minden bizonnyal változni fog, a helyesírás minden bizonnyal egyre mozdulatlanabbá dermed. A normakutatóknak – talán nem is sokára – alighanem le kell mondaniuk (legalábbis részben) egyik eddigi fontos tájékoztató forrásukról, a szavak, szóalakok írásképeről. Arra az útra léptünk ugyanis, amelyen a nyugati nyelvek már régóta haladnak; például a németek *Gruppe*-t, *und*-ot írnak, de „*grupe*”-t, „*unt*”-ot ejtenek. És jól megvannak.

Valószínűleg nekünk sem lesz rosszabb.

Laczkó Krisztina

Helyesírás és társadalom ma

Helyesírás és társadalom viszonyát, mégpedig a helyesírást előtérbe állítva, alapvetően – bár természetesen némi egyszerűsítéssel – két oldalról vizsgálhatjuk. Egyrészt abból a szempontból, hogy mik a társadalom elvárásai a helyesírással szemben, hiszen – s ezek köztudott tények – a helyesírás csak akkor tudja igazán betölteni társadalmi szerepét, ha tekintettel van a tömegek viszonyára a helyesíráshoz: a társadalom különböző rétegeinek nem egyformán van szükségük a helyesírásra. Ezen alapszik helyesírási rendszerünk hármasság tagolódása: középpontban A magyar helyesírás szabályaival, melynek leegyszerűsített változata az általános iskolai használatra készült Helyesírásunk, a másik oldalon pedig a szaknyelvi helyesírási szabályzatokat említhetjük. Másfelől a helyesírás csak akkor tudja igazán betölteni társadalmi szerepét, ha fel tudja mérni, hogy a helyesírás mennyire van jelen a mindennapokban – gondoljunk a mai írásgyakorlat óriási és egyre növekvő tömegére –, és mindez milyen követelményeket támaszt velünk szemben. Valamint tekintettel kell lenni az esetleges változtatások esetén – s főleg ha a változtatások szabályokat érintenek – a társadalom tűrésképességére az adott változtatásra megérett helyzetben, hiszen az írásszabályok csekély mértékű változtatása is felborzolhatja a kedélyeket, és ez napjainkban fokozottan igaz.

Mindezeket általánosságban leszögezi A magyar helyesírási szabályai 11. kiadása is (AkH. 3–5), az előkészületi munkák során figyelembe is vette, s a társadalom elvárásait három pontban határozza meg: szabályozottság, egység és állandóság. Természetesen az állandóság egyrészt relatív – főleg a nyelvkövető helyesírások esetén, mint amilyen a magyar is hagyományaiából következően –, másrészt az állandóság – jóllehet a közönség részéről kimutatható némi konzervativizmus (vö. G. Varga Györgyi 1984. 200) – nem feltétlenül jelent merevséget.

Mi a helyzet ma – 1992-ben – a rendszerváltás után a társadalmi elvárásokkal? A legegésőbb szükségyszerűség éppen változtatási igény és egyben kényszer, amely azonban nem a szabályzatot magát, hanem az ahhoz kapcsolódó példákat és szójegyzéket érinti. A példákra és szójegyzékekre – legalábbis anyaguk egy részére – mindenképpen igaz, hogy születésük pillanatában gyorsabb vagy lassabb halálra vannak ítélve éppen a társadalmi elvárások miatt – s ez jelenleg vitathatatlanul problémát okoz.

A helyesírás – ha a társadalmi elvárások felől vizsgáljuk – egyik legneuralgikusabb pontja az idegen szavak helyesírásának a kérdése. Ez persze korántsem újdonság, már a

korábbi szakirodalom, főleg a 80-as években is, ezzel foglalkozott a legtöbbit. S most újra azt kell mondanom: napjainkban ez a kérdés is fokozottan kerül előtérbe, tetézve azzal a problémát, hogy a beáramló idegen szavak zöme angol, s tekintetbe véve a maradéktalanul hagyományos angol helyesírási rendszert, ez jóval nehezebb kérdéseket vet fel, mint korábban évszázadokon át a latin vagy a német átvételek. A nyelvhasználatba beáramló idegen szavak tömege akár veszélyes is lehet, jelenleg azonban úgy tűnik, nem nagyon lehet gátat vetni ennek. Fábíán Pál tavasszal a gödöllői Nyelvművelő Akadémia keretében tartott előadásában (Gödöllői Képzési Hely, 1992. március 30.) utalt arra, hogy az idegen írásmód megtartása gátja lehet egy-egy szó közkeletűvé válásának, s példának hozta fel a *leasing* szót, amelyet pl. Süle Jenő 1987-ben egyik cikkében még teljes újdonságnak tüntet fel. (Süle 1987. 2.) Az írásgyakorlat azonban, úgy tűnik, sok esetben elébe megy a változtatásoknak; sétáljunk végig a Rákóczi úton: a reklámszövegekben, a hirdetőtáblákon – és itt nem kell ecsetelnem a reklám óriásira nőtt szerepét napjainkban – már mindenütt a *lizing* formát találjuk, s ez csak egy példa a sok közül.

Mindehhez még számításba kell vennünk az élet számtalan területén tapasztalható – nem tudok jobb szót rá – anglomaniát, mely természetesen helyesírásunkra is hatással van. Engedjenek meg egy, az előzővel éppen ellentétes előjelű példát. Helyesírási szemináriumon a tollbamondott szövegben szerepelt a *menedzser* szó, melyet ma már magyaros formában írunk. Az egyik hallgató a következőképpen adta be az egyébként jól megírt dolgozatát: *manager* (csak azért is!).

Végül, bár korántsem kimerítve ezt a kérdést, hadd utaljak az elvárások kapcsán a számítógépes helyesírásra. Nem kell részletezni, hogy a személyi számítógépek elterjedése milyen lehetőségeket jelent a magyar írásbeliség számára. A probléma azonban adott: a szövegszerkesztők eredetileg nem a magyar írásbeliség kívánalmai szerint készültek (később persze igazodtak ahhoz), de tény: szükség van helyesírás-ellenőrző programokra, hiszen lassan közhellyé válik, hogy a számítógéppel készült sajtótermékek, kiadványok és könyvek helyesírási állapota nem mindenben tesz eleget a kívánalmaknak – gondoljunk pl. az elválasztásokra.

Azt, hogy a fent röviden vázolt igények és elvárások megvannak, bizonyítják a nyelv-művelő folyóiratokhoz (pl. Édes Anyanyelvünk), a nyelv-művelő műsorokhoz érkező, helyesírással kapcsolatos kérdések, a helyesírási tanfolyamok iránti növekvő érdeklődés.

Helyesírás és társadalom viszonyát nemcsak az elvárások és az abból adódó kényszerek szempontjából vizsgálhatjuk, hanem a fogadtatás szempontjából is. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása 1984-ben jelent meg, így talán furcsának tűnhet, miért kellene most fogadtatásról beszélni, hiszen idestova tíz éve van érvényben az új szabályzat. Mégis jogos erről szólnunk. A 80-as években a szabályzat megjelenése után tudtommal nagyobb, az egész rendszert érintő kifogás, támadás nem volt. 1990-ben és 91-ben azonban sorra láttak napvilágot különféle támadó hangú és igencsak – már elnézést a szerzőktől – dilettánsan kritizáló írások a szabályzat ellen. Nem szándékozom most felsorolni ezeket a cikkeket, minthogy a Helyesírási Bizottság sem tartotta érdemesnek őket arra, hogy válaszoljon a vádakra, egyetlen idézetet mégis engedjenek meg, éppen jellemző volta miatt, és pedig Faludi György Jegyzetek az esőerdőből című könyvéből: „...könyvem hazai kiadásában nem veszem tekintetbe A magyar helyesírás szabályainak 11., akadémiai kiadásának mondvacsinált, logikátlan, keservesen kiagyalt, basáskodó és bosszantó újításait. Ezen úton kérem meg nyomdászaimat és szerkesztőimet, hogy legyenek ebben segítségemre. Egyúttal felszólítok mindenkit: (...) minden magyart, aki naplót vezet, jegyzeteket készít avagy levelet ír, hogy tegeye ugyanezt. Kétes esetben forduljon a Helyesírás régebbi, lehetőleg kilencedik kiadásához. Vagy, ami sokkal jobb, tulajdon józan eszéhez” (Faludi 1991. 9). Az idézetet nem szándékozom kommentálni, csak azért hoztam elő, mert úgy érzem, feltétlenül jelzésértékű, jelzi közvetlenül a rendszerváltás utáni hangulatot és túlbuzgóságot: esetenként a tények végiggondolása nélkül mindennel szembefordulni és elutasítani, ami tekintélyelvű. Márpedig egy szabályzat tekintélyelvű, és ezt a helyesírás normája meg is követeli: hiszen pontosan meghatározott szabályrendszer egy demokratikus társadalomban is az, és ez még önmagában nem jelent sem túlszabályozottságot, sem logikátlanságot, sem merevséget. A tekintély-

elvűség elutasítása természetesen velejárója egy ilyen rendszerváltásnak, csak hogy a helyesírás tekintetében alaposan célt tévesztett.

Érezhető volt ez a jelenség két éve az egyetemi helyesírási szemináriumokon is. Jóllehet nagyon nagy volt az érdeklődés az akkor még választható helyesírási órák iránt, a hallgatók nagy része kifejezetten támadó magatartást tanúsított: „nekem ugyan ne írjanak elő semmit”. Mára, úgy tűnik, ez az indulat talán lecsillapodott.

Jóllehet az említett támadó hangú írások olyan folyóiratokban jelentek meg, melyeket a nagyközönség kevéssé olvas, a meg nem alapozott kritika mégis nagyon káros lehet. Gondolok például arra az esetre, amikor Faludi idézett írását – ez egy másfél oldalas előszó a helyesíráshoz – háromszorosára felnagyítva kifüggesztették a Moszkva téri könyvespavilonban, ahol – mint meggyőződhettem róla – nagyon sok ember megállt, elolvasta és egyszerűen tudomásul vette. Hallgatók kerestek meg azzal, hogy mi történt, tényleg a szabályzat 9. kiadását kell használni?

Káros a jelenség, mert az élet sok területén bekövetkezett változásokkal felerősödött az a régi tévhit, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, tehát megtanulhatatlan. Engedjenek meg ezzel kapcsolatban néhány személyes példát. Ennek az évnek a tavaszán jelen voltam az Akadémián egy orvosi nagydoktori védésen. Az opponensek egyik legfőbb kifogása a disszertáció helyesírási következetlensége volt. A jelölt azzal védekezett, hogy ez nem az ő hibája, hanem a helyesírás változékonysága az oka. Szintén idén tavasszal történt: egy akkor induló, rövid életű irodalmi hetilap olvasószerkesztője a következő utasítást adta a korrektoroknak: a korrektúrázáshoz a szabályzat 1986-os kiadását kell használni, a helyesírás változása miatt ez legyen a közös alap. A harmadik példa: megint csak idén tavasszal a Tudorg Kft. helyesírási előadásokat szervezett Új helyesírási szabályok 1992 címmel. Amikor azzal kezdtem az előadásokat, hogy ha ragaszkodnak a címbe foglaltakhoz, nem tudok miről beszélni, általános meglepődés volt a reakció.

Ami ezeken az előadásokon még nyilvánvalóvá vált, az az, hogy a fogadtatás oldaláról – és ezt a helyesírási szemináriumok is megerősítették – a legneuralgikusabb pontok a földrajzi és intézménynevek, valamint az egybeírás és különírás szabályai. Nem értve a logikájukat, könnyen rámondják, hogy nem elég világosak és egyértelműek. Éppen ezért fontosnak tartom egyrészt annak tudatosítását valamilyen formában, hogy a magyar helyesírás nem változik évről évre, másrészt fontosnak tűnik a helyesírás logikáját megmagyarázni, ahogy ezt Szemere Gyula *Hogy is írjuk?* című könyve, vagy a nemrégiben megjelent *Mondd és ird!* című kötet (Kemény Gábor és Szántó Jenő szerkesztésében) teszi.

Befejezésképpen még hadd utaljak arra, hogy helyesírás és társadalom viszonyát a társadalom előtérbe állításával is vizsgálhatjuk, s talán hasznos lenne annak felmérése, hogy mennyire elítélendő, illetve hitelrontó a helytelen írás. Egy átfogó vizsgálat hiányában ezekkel kapcsolatban csak találgatni tudunk, a jövőben azonban talán segíthetné a helyesírási szakemberek munkáját egy ilyen jellegű felmérés is.

Szakirodalom

Fábián Pál: *Helyesírásunk időszerű kérdései*. Előadás. Nyelvművelő Akadémia, Gödöllői Képzési Hely, 1992. március 30. – *Helyesírási kézikönyvtár* (szerk. Deme László és Fábián Pál). Budapest, 1988. – *A magyar helyesírás szabályai*, 11. kiadás. Budapest, 1988. – *Mondd és ird* (szerk. Kemény Gábor és Szántó Jenő). Budapest, 1992. – Süle Jenő: *Mai gondjaink az idegen szavak helyesírásában*. (Nyr. 111 [1987]: 1–14). – Szemere Gyula: *Hogy is írjuk?* Budapest, 1984. – G. Varga Györgyi: *Helyesírásunknak a kiejtés szerinti alapelve és a dz, dzs írásreformja*. MNy. 80 (1984): 200–1.

Nyelvművelés számítógéppel?

(A számítógépes helyesírás-ellenőrzés új útjai)

A szövegek írását, szedését, tördelését, szerkesztését támogató számítógépes rendszerek napjainkban már helyesírás-ellenőrző programmal, automatikus elválasztó programmal, sőt elektronikus szinonimaszótárral kiegészítve kerülnek a felhasználóhoz. E segédeszközök mint programok nem függetlenek a feldolgozandó szövegek nyelvétől, ezért megvalósításuk időpontja a kérdéses nyelven beszélők számítógépes nyelvészeti kutatásainak fejlettségétől is függ. Angol, német vagy éppen francia nyelvi szoftvereszközök már évek óta léteznek, de magyarra az egységes nyelvészeti alapokon működő helyesírás-ellenőrzés-elválasztás-szinonimaszótár csomag csak napjainkra készült el, nevük: *Helyes-e?*, *Helyesel* és *Helyette*. E programok kifejlesztését a MorphoLogic nevű magyar cég végezte, mely kifejezetten nyelvi tudásra épülő szoftverek előállítására jött létre. A továbbiakban nem magukról a termékekről, hanem a magyar felhasználóktól szerzett tapasztalatokról, a magyar nyelv sugallta megoldásokról és a továbbfejlesztési irányokról lesz szó.

Az angolul *spell-checker*-nek keresztelt és a magyarban helyesírás-ellenőrző program néven bevezetett szoftvereszközök szóalaktani szinten működnek. Mivel a nyelvek morfológiai nagyban különböznek, az angol és például a magyar program működési stratégiája és bonyolultsága is meglehetősen eltérő. Természetesen nemcsak a nyelvek, de az adott nyelveken beszélők hibázásának módjai és feltételei is mások. Minden nyelvben természetesen az egyik legfontosabb hibaforrás az adott nyelv fonológiája és ortográfiája közötti viszony. Az angolban például gyakran igen távol áll egymástól egyazon szó kiejtett és leírt formája. A magyarban ezzel szemben közel sincs így. Ugyanakkor nyelvünkben vannak olyan speciális esetek, mint például a beszélt nyelvi hasonulások, melyeknek az írásban különféle alakzatok felelnek meg. Ezért például az efféle programoknak a *gyj-ggy* viszony kezelésére nagyobb gondot kell fordítani (például a *higgy* és *hagyj* esete miatt) – jóllehet ezek két betűben is különböznek –, mint, mondjuk, a nyelvileg semmivel sem indokolt *h-r* vagy *h-t* viszony figyelésére. A fenti példában mutatott különbség oka a szóalaktanban van, de maga a hiba fonológiai jellegű. Az angoltól átvett javaslatlétellel ezzel szemben a *boh* ismeretlen alakra a *bor*, a *bot* és a *bog* szavakat egyaránt előállítaná javaslatként, pedig itt nem nyelvbéli, hanem a billentyűzet elrendezéséből adódó tévedés lehetett csak a hibaforrás. Ez viszont kizárólag a *bog* alakot valószínűsíti, lévén a *g* billentyű szomszédos a *h*-val. A leggyakoribb magyar írógépes betűkiosztásoktól (és természetesen az angoltól még inkább) eltérő számítógép-billentyűzet egyébként a géppel rögzített magyar szövegek hibastatisztikája szerint jelentős szerepet játszik a lehetséges hibaforrások között. Leggyakoribb a rövid magánhangzók használata hosszú párjuk helyett (szinte minden írógéphez szokott gépelőnél), valamint az *y/z* tévesztés a nem vakon gépelők között.

A problémáknak sajnos, egy igen jelentős hányadát a különírás-egybeírás nehézségei adják. Ehhez elsősorban a szóhatáron túli alakok vizsgálatát kell megoldani, jóllehet – mint korábban említettük – a szóhatáron jelenleg nem lépnek túl a helyesírás-ellenőrzők. Az igazi probléma persze nem az, hogy egy csak egybeírható alakot külön, vagy egy csak különírható egybeír valaki, hanem az, hogy általában mindkét eset lehet helyes, persze megfelelő szöveggörnyezetben. Az *Ez az újság papírból van* és az *Ez a csákó újságpapírból van* mondatok jól példázzák ezt. Mivel soha nem tudnánk annyi – javarészt jelentéstani szempontokra vonatkozó – információt a program szótárába felvenni, amennyi a külön-, illetve egybeírás pontos kezeléséhez kellene, így legfőljebb a Helyesírási kézikönyv által felsorolt alakok pontos kezelését várhatjuk el tőle. Az analógia használata természetesen nem kívánható meg egy efféle szoftvereszköztől, azaz a *jobb kéz* szókapcsolat mindenkor különírásáról szóló szabály a program „fejében” nem vonatkozik automatikusan a *bal kéz* különírására is. Az összetett szavak írásmódjáról szóló döntés esetében a program akkor igazán jó,

ha némiképp redundáns, azaz nem hagyatkozik pusztán a produktív egybeírás szabályokra (a *Helyes-e?*-ben csak jelöletlen főnévi összetételek esetén), hanem a szótár által megerősített, tehát lexikalizálódott alakok elsődlegességére épít. Ez azt jelenti, hogy az Értelmező kézsztár minden összetett címszavának kiemelt szerepet adunk az összetett szavak között, azaz a *Helyes-e?* javítási ajánlásra csak az ilyen összetett szavakat használja. Ezzel (és természetesen a korábban tárgyalt, kizárólag szomszédos betűkön alapuló javaslattelevvel) elkerülhetők az olyan szerencsétlen esetek, amikor a *férház* hibás alakra többek közt az *érház*, *dérház*, *térház*, *vérház*, *fércház*, *férjház* egy betűben eltérő, formálisan természetesen helyes, de mégis kissé furcsa összetételek jelennének meg javaslatként. Ugyanígy a *bohár* szóra a *bogár* és a *bojár* alak logikus javaslat, a *dohár* vagy a *botár*, szintén egy betű távolságban levő kvázi-összetételeket pedig semmi nem indokolja, hacsak a keresztretjtvény-fejtők logikája nem.

A jelenlegi helyesírás-ellenőrzők tehát csak bizonyos megszorításokkal működnek: nem építenek a jelentésre, az analógiák produktív használatára, a szövegvörnyezetre. Mivel olyan programokról van szó, melyeknél a számítógépes háttértár és memória – a hazai számítástechnika jelenlegi szintje által – korlátozott, valamint a működési sebességnek meglehetősen nagyak kell lennie (versenyképesnek az angol nyelv esetén működő egyszerű szótári kereséssel), a fent említett megszorításokat csak statisztikai alapú meggondolásokkal lehet kompenzálni.

Természetesen a nehézségek jelenlegi megoldatlanságába nem szabad belenyugodni, annál is inkább nem, mert az egyik legfontosabb „veszélyforrás” a program alkalmazóinak naív hite a program döntéseinek megfellebezhetetlenségében. A felhasználó nyelvi ismereteire ugyanis építeni kell (pl. annak eldöntésében, hogy az adott helyen valóban helyes-e például a *tudhassa* alak). Ha tehát maga a felhasználó bizonytalan, egy efféle program sem tud segíteni rajta. Mivel a szavak jelentése (egyelőre) nincs reprezentálva a *Helyes-e?* szótárában, a lehetséges tévedéseket statisztikai alapokon kell kiszűrni, amennyire ez lehetséges. Az ilyen program ritkán téved, viszont igen gyors, ami a felhasználó szempontjából épp olyan fontos szempont, mint a nyelvek.

A nyelv művelés persze számítógépes környezetben is szélesebben értelmezendő, mint a helyesírás. A választékos fogalmazáshoz általában elengedhetetlen egy szinonimátár használata. Számítógépes környezetben ezeket az eszközöket – kissé félreérthető módon – tezauszoknak nevezik. A szöveg bármely szavához egy gombnyomásra megjelennek a rokon értelmű alakok, jelentéscsoportokba összefogva. Anyanyelvünk esetében azonban a hagyományos számítógépes szinonimaszótárak tudománya megáll, hiszen a szövegbeli szóalakok viszonylag ritkán állnak lexikális alapalakjukban. A gazdag toldalékolás tehát szükségessé teszi egy szótó-előállító program működtetését. A *Helyes-e?* programcsaládnak létezik ilyen tagja: a *Helyeslem*, mely az MTA Nyelvtudományi Intézetében az Akadémiai nagyszótár készítéséhez felvitt szövegek lemmatizálását, azaz a szavak szótári töveinek előállítását végzi. Ennél azonban a szinonimakezelés esetében több kell: a kiinduló szó toldaléksorozatának elemzése, megjegyzése és a felhasználó által kiválasztott szinonim alak ugyanilyen típusú toldalékokkal való ellátása. Ehhez szóalaktani generáló modulra van szükség. Szerencsére morfológiai elemző programunk működési iránya megfordítható, az egyszer megszerzett és korábban csak elemzésre használt tudás generálásra is használható. Az itt felsorolt modulokból álló toldalékoló tezausz jelenleg mintegy 500 millió magyar toldalékolt szó esetén tud automatikusan szinonimákat felajánlani.

A fentebb röviden bemutatott programok egyik fontos továbbfejlesztési iránya a valószínűtlen, de (formálisan) létező alakok esetén figyelmeztetés küldése. Röviden: arról van szó, hogy a jó és a rossz kategóriáin kívül meg kell különböztetni a nem valószínű, félrevezető írásképvű alakokat. Pl. a *házit* = *ház* + *i* + *t* mintájára a *tanit* = *tan* + *i* + *t* alak helyességéhez nem férhet kétség, de szinte biztosra vehető, hogy ez utóbbi a szövegben a *tanit* ige hibásan írt változata. Az ellenőrző program alapváltozata nem jelez hibát, de a módosított verzió az ilyen szóalakok furcsaságára is figyelmeztet. Hasonló a helyzet egyes, összetettként elemezhető alakok, pl. a *sereghajtó* és a *szentivánéj* szavak mintájára készült *seregéj* összetétel esetében is (vö. *seregély*).

Nem titkolt további újdonság, hogy a munka megindult a *Helyesebb* nevű mondatszin-tű helyesírásellenőrző rendszer kifejlesztésének irányába is. Ennek eredménye az lesz, hogy a nyújtandó támogatás kiterjed majd a szóhatáron túlra is, ami a külön-, illetve egybeírás problematikájának vagy a központosítás nehézségeinek a megoldásában jelentős segítséget nyújthat.

Seregy Lajos

A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai

A LEKTOR helyesírás-ellenőrző és -javító program az első magyar „spelling checker”-nek, a „NyelvÉsz”-nek lényegesen kibővített, jelentősen továbbfejlesztett változata. A két program lényegében azonos jellegű számítástechnikai és nyelvészeti megoldásokat tartalmaz, azonos elvekre épül, tehát a továbbiakban azokról a tanulságokról, nehézségekről, esetenként kételyekről lesz szó, amelyek a többéves fejlesztői munka során összegyűltek.

A programnak természetesen „A magyar helyesírás szabályai”-n (Bp., 1984. 11. kiadás) kellett és kell alapulnia, annak sem betűjétől, sem szellemétől egy jottányit sem szabad eltérnie.

Másrészt viszont tartalmaznia kell minden olyan közszót, illetve azoknak az összes toldalékos (képzős, ragos, jeles) származékát, amelyet a program gyakorlati alkalmazói, azaz a felhasználók leírhatnak.

A program ugyanis két esetben minősíti hibásnak a leírt szót: ha annak írott képe eltér az akadémiai normától, vagy ha nem „ismeri”, nem kezeli, mert a szerzők valamilyen oknál fogva (pl. nyelvjárási vagy elavult, régies változat stb.) nem tettek bele.

Ugyanez vonatkozik természetesen az egyes szavak toldalékos alakjaira is. Ha nem lenne helyes a toldalék (pl. a *volnék* helyett a hibás „volnák”), vagy esetleg hiányoznak a nyelvi leírásból, a használat során a kérdéses szót a program mindenképpen hibásnak minősítené.

Következésképpen arra kellett törekedniük a program készítőinek (Béres Tibor, Há-mori Miklós, Seregy Lajos, Vanczák József), hogy lehetőleg minél tágabb, bővebb legyen a program szókincse, s csakis a valós, helyes alapalakokat, szótöveket, -törtézeteket, illetve toldalékos alakokat tartalmazza.

Kézenfekvő, hogy a szókincs alapvető forrásaként a különböző szótárak, elsősorban az értelmező szótárak szolgáljanak. Csakhogy ezek elkészülte után változott helyesírásunk szabályrendszere, s így igen sajnálatos módon jelenleg csak egy olyan szótárunk létezik, amelyre támaszkodni lehet: a Helyesírási kézikönyvtár!

E szótár egyik előnye és erénye, hogy számos szó esetében nemcsak az alapalakot (pl. *nominativus*) adja meg, hanem egy-egy toldalékos feltüntetésével segít eligazodni a magyar morfológia néhány gyakorlati kérdésben. Például szépen össze lehet belőle gyűjteni, mely -e-re végződő szavak kapnak mély hangrendű toldalékokat (*dózse, lupe* stb.).

A szótár rendszerint közli, hogy egyazon szó után ugyanannak a toldaléknak több változata is következhet. Például a *fofel* szó után megadja a *fofelja* és a *fofelje* alakokat is, viszont a szintén kifogástalan *fofelé* és a nem használatos, nem élő „fofelá” kérdésében nem foglal állást.

Az idegen szavakkal kapcsolatosan már nem ennyire megnyugtató a helyzet. Egyes tudományok szakszavai mintha könnyebben belekerülhettek volna, nagyobb arányban szerepelnek benne, mint másokéi. Néha önmagához mérve is következetlen: pl. miért van *quattrocento*, miért nincs *trecento* vagy *cinquecento*?

Hogy a *Q*-nál maradjunk, ha a *Quartier Latin* szerepel benne, akkor legalább még jó néhány, ennyire fontos, viszonylag gyakran használt város vagy városrész nevének kellene még szerepelnie, amelyeknek a helyes írása legalább ennyi nehézséget okozhat. Az sem egyértelmű, hogy pl. az USA tagállamai közül miért csak egyesek szerepelnek, mások nem

(Utah, Wyoming), holott ezek helyes leírása és toldalékolása nagyobb nehézséget jelenthet.

Sajnos nincs megfelelő idegenszó-gyűjteményünk. Az idegen szavakkal foglalkozó magyar szótárak mindegyikének elsődleges célja az értelmezés volt, helyesírási kérdésekben egyik sem következetes, tehát nem használhatók kritika nélkül, arról nem is szólva, hogy éppen a legújabb, magyar szavakkal még nem helyettesíthető szakszavak nem lehetők fel bennük.

A program fejlesztése során tudatosan törekedtünk arra, hogy az alapszavak képzős származékait a nyelvi leírás tartalmazza, pl. a *szép* egyszer szerepeljen a tárban, s a program ebből hozza létre a *szépség*, *szépít*, *szépül* stb. képzett, illetve a *szépséges*, *szépítés* stb. továbbképzett alakokat.

Ez sajnos nem minden esetben lehetséges ilyen egyszerűen (pl. a *szociális* – *szocialista* stb. esetében), de van olyan eset is, mikor valójában semmi sem indokolja, miért írandó eltérő formában az alap- és a képzett szó.

Ilyen a *regruta* – *rekrutálódik!* Korábbi szótárainkban mindkettő *g*-vel szerepel, s csak a Helyesírási tanácsadó szótár 1973-as kiadásában és az Értelmező kéziszótár kiadásaiban jelent meg az ige *k*-val.

A legérdekesebb tanulság, hogy helyesírási rendszerünkben rendkívül gyakori azon párhuzamos nyelvi alakzatok száma, amelyekben az eltérés csak egy karakter, s csak az adott szó, szó szerkezet, mondat vagy szöveggörnyezet jelentése dönti el, hogy melyiket kell választanunk (*fotografika* – *fotómontázs*; *hat ökör* – *hatőkör*; stb.).

A jelentést, azaz minden egyes nyelvi elem mindegyik jelentését pillanatnyilag nem tudjuk a számítógép számára megfelelően definiálni, tehát vannak olyan helyesírási kérdések, amelyekben a helyesírás-ellenőrző program nem igazíthat el.

Különösen a szavak egybe- vagy különírásának egyes eseteit nehéz kezelni. Az összetett szavak taxatív felsorolására nem vállalkozhatunk, de nem is vezetne igazán eredményre, hiszen sok esetben csak a szöveg jelentésének ismeretében dönthetjük el, melyik az odaillő forma. Ez azért is sajnálatos, mert a laikusok éppen a szóösszetételi szabályok között igazodnak el legkevésbé, tehát az egybeírás kérdésében igényelnék a legtöbb segítséget.

Az sem túlzottan szerencsés, hogy az ún. fajtanévi jelzők egybeírása inkább a szakemberek döntésén alapul, mintsem az általános nyelvhasználati gyakorlaton (l. a *vörös* összetételeit).

Nemcsak a nyelvművelők, hanem az elméleti kutatások szempontjából is fontos az alaktani (toldalékos) származékok kérdése. Egy-egy szó toldalékolásának kérdésében esetenként eligazít valamelyik kézikönyv (Helyesírási szótár, Nyelvművelő kézikönyv), de éppen a kétséges esetekben szorultunk rá arra, hogy bizonyos kutatómunkával tisztázzuk a kérdéses szó nyelvhelyességi és írásképi szempontból kifogástalan toldalékos származékait. Elekfi László kéziratban már meglevő ragozási szótára ugyan számos vitás esetben segítséget nyújthatna, ha hozzáférhető lenne, gondjainkat azonban az sem oldaná meg. Egyrészt a szókincese sokkal szűkebb, mint a LEKTOR-é, másrészt az egy tő–egy toldalék vizsgálata a program elkészítésében meglehetősen kevés segítséget nyújthat. A jó helyesírási programnak ugyanis minden képzőt, ragot és jelet, illetve ezek együttes megjelenési formáit (továbbképzett alakok!) is tartalmaznia kell.

Külön kérdéskör a szótövek megfelelő használata. A nehézségek érzékeltetésére csak egy példa: a többtöví igékhez járuló *-ás*, *-és* képző esetében az igéket egyenként vizsgálva kellett eldönteni, hogy melyik tőhöz tehető hozzá a képző. Egyes igékhez ugyanis nem járulhat, a többi esetében vagy a rövid, vagy a hosszú tőhöz, vagy mindkettőhöz.

A magyar nyelvészeti szakirodalom e kérdésekben meglehetősen hiányos, még sok adóssága van ezen a téren. Jelenleg a LEKTOR tartalmazza – számítógépes program formájában – a legteljesebb magyar alaktani leírást. Az alapszavak, valamint képzett és továbbképzett származékaik együttes száma mintegy félmillió, az igekötős változatok és az összetett szavak nélkül.

A teljes toldalékrendszer, az igekötőket és a szóösszetétel eseteit is figyelembe véve talán nem meglepő, hogy a LEKTOR mintegy 25 milliárd, egymástól legalább egy karakterben különböző nyelvi elemet kezel hibátlanul.

Ezek az adatok, valamint a program elkészítése során elvégzett munka azt bizonyítja, hogy nem a helyesírási szabályrendszerünk bonyolult, hanem nyelvünk, illetve annak morfológiája, azaz a magyar nyelv morfológiai gazdagsága is tükröződik helyesírásunkban.

Sajnálatosnak kell viszont minősítenünk azt a tényt, hogy jelenleg nincs olyan szótárunk, amely a jelenleg érvényes helyesírási szabályokat érvényesítve legalább megközelítőleg annyi köznyelvi szót tartalmazna, mint a LEKTOR. Ez bizonyos mértékig korlátozza értelmező szótáraink használhatóságát, elsősorban azért, mert éppen azon szavak esetében nem nyújtanak megfelelő eligazítást, amelyek helyes írásképe ilyen vagy olyan okok (pl. a helyesírási szabályzatunk változása) miatt még az anyanyelvi felhasználó számára sem egyértelmű. Azt talán nem is kell külön említenem, hogy a kutatás vagy a feldolgozás (pl. számítógépes nyelvi programok készítése) szempontjából mennyire hátrányos ez az állapot. A LEKTOR fejlesztői a program előállításánál során közvetlenül tapasztalhatták, mennyire hiányzik az ún. nagyszótár, amelynek elvileg a magyar nyelv teljes szókészletét kellene tartalmaznia.

Nincs összefoglaló, minden részletkérdést taglaló leírása a magyar alaktannak sem. Nem egyszerűen a LEKTOR érdeme, hogy a legteljesebb alaktani leírást tartalmazza, sokkal inkább a nyelvészeti szakirodalom nagy adóssága.

Hasonló a helyzet az egyes szavak alakváltozatainak stilisztikai, nyelvhelyességi megítélésében, vagy akár köznyelvi, ill. tájnyelvi mivoltának eldöntésében. Az összefoglaló jellegű művek hiánya arra kényszeríti a kutatót, egy program készítőjét, hogy munkája során a legkülönbözőbb kézikönyveket, tanulmányokat, szótárakat, rövidke közleményeket tanulmányozza. Nos, a LEKTOR munkálatai azt bizonyították, hogy éppen a kérdéses esetekben nem található megfelelő eligazítás a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A program elkészítése tehát jelentős alaktani és nyelvhelyességi kutatómunkát igényelt.

Antalné Szabó Ágnes

Reformnevek helyesírása

Előadásomban azt kívánom bemutatni, hogy az ezrével alakuló új cégek gyakran nemcsak új nevet, hanem az új névvel együtt a szabályostól eltérő, szokatlan írásformát is választanak. Dolgozatomban az intézményneveknek az ún. megkülönböztető elemével foglalkozom, közülük is leginkább a névrövidítésekből keletkezett formákkal.

Névkutatásom anyagát az 1992-es Országos szaknévsorból merítettem. Ebben a hirdető, vagyis a névadók adatai alapján nyomtatták ki a cégelnevezéseket, tehát többé-kevésbé hitelesnek tekinthetjük őket.

Az emberek már régóta törekednek arra – tudatosan vagy öntudatlanul –, hogy megkönnyítsék, meggyorsítsák az írás, a beszéd folyamatát. Ezért teremtették meg a különféle névrövidítési formákat. A szaknévsort lapozgatva azt tapasztaltam, hogy megállíthatatlanul hódít a névrövidítés divatja. Terjed az a reformjellegűnek tekinthető szokás, hogy a teljes cégelnevezés rövidített formáját a név élén megkülönböztető alkotóelemként szerepeltetik.

Az AkH. 1984. az intézménynevek rövidítésének két nagy csoportját különbözteti meg: a betűszókét és a szóösszevonásokét.

A teljes cégelnevezés lerövidítésének legrégebb módszere betűszó alkotása a névelemek kezdőbetűiből. Ezekkel a dolgozatomban nem kívánok foglalkozni. Örömmel állapítottam meg – ezt a statisztikai felméréseim is igazolták –, hogy a betűszónál sokkal népszerűbb névrövidítési forma a szóösszevonás.

A szóösszevonásoknak 3 fontosabb változatát különböztetem meg:

1. *GAMSZOLG* Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltató Vállalat
2. *FÉNYSZOLG* Fényvédő és Szolgáltató GMK (!)
3. *CEGLÉDTEJ* Ceglédi Tejipari Közös Vállalat

(A névben előforduló nem elemzett helyesírási hibá(k)ra /-lel utalok.)

A helyesírási szabályzat 11. kiadásában a három névformából csupán az első kettőre találunk példát. A 3. névtípus képviselői ugyanis csak a 80-as években bukkantak fel először, azóta azonban egyre gyorsabban terjed használatuk.

Hagyományos névalkotási forma az 1. csoportba besorolt mozaiknévtípus, amely a különírt névelemek és az összetételi tagok kezdő szótagjaiból vagy betűkapcsolataiból építkezik. Ebben a típusban a szótörédek gyakran keverednek egyes névelemek kezdőbetűivel, így átmeneti formák a betűszók és a szóösszevonások között. A szaknévsorban a szóösszevonásokat is jellemzően csupa nagybetűvel írják, ezért szerepelnek így szemléltető példáim is.

GAMSZOLG Gabonaforgalmi és Malomipari Szolgáltató Vállalat

KIPSZER Klíma és Ipari Szerelő Vállalat (!)

MŰSZIG Műgyanta Szigetelő és Burkoló Képző- és Szakmai Központ (!)

A még mindig hagyományosnak számító 2. névtípust azok a szóösszevonások képviselik, amelyekben a névelemek törédekeihez egy a cégelnevezésből kiemelt teljes szó kapcsolódik.

ERFATERV Erdészeti és Faipari Tervező és Mérnöki Szolgáltató Kft.

HÁFÉM Fémpipari Termékeket Gyártó Ipari Szövetkezet

Míg az 1. csoportba tartozó névrövidítések a teljes névről csupán információmorzsákat közöltek, addig ezek az újabb típusba sorolható nevek beszédesebbek, könnyebben feloldhatók, értelmezhetők.

A mozaiknév-alkotásnak a legfiatalabb, így érthetően a szabályzatban még nem szemléltetett változata az, amikor az intézménynév egyes tájékoztató szerepű, többnyire termék- vagy tevékenységjelölő szavaiból és a telephely megnevezéséből alkalmi szóösszetételt képeznek.

CEGLÉDTEJ Ceglédi Tejipari Közös Vállalat

DUNAHÚS Húsfeldolgozó és értékesítő Kft. (!)

MÁTRAFÉM Mátravidéki Fémművek Tömegcikk Gyáregysége (!)

Gyakran mozaiknévcsaládok is alakulnak ezekből az újfajta elnevezésekből.

BÁCSHÚS, KAPOSHÚS, SZENTESHÚS

CEGLÉDTEJ, DABASTEJ, ZALATEJ

BUDAPESTLIFT, TISZALIFT

Az intézménynév mindhárom fontos funkciójának: a megkülönböztető, a tájékoztató és a reklámszerepnek meg akarnak felelni ezek az újkeletű névrövidítések.

Elgondolkozhatunk azon, vajon milyen típusú összetételek ezek: jelentéssűrítőnek tekintjük őket, s akkor indokolt az egybeírt változat, vagy inkább az alkalmi szóösszetételekhez állnak közelebb, s akkor a kötőjeles forma lenne szabályos. Az írásgyakorlat, a nyelvhasználat az egybeírt változat mellett döntött, hiszen csak elvétele találunk kötőjeles formát. Ezeknek a neveknek a reformjellege tehát elsősorban újfajta szóösszetételi voltukban mutatkozik meg. Másodsorban pedig abban, hogy a szabályzat ellenére csupa nagybetűvel írják őket.

Ennek a nagybetűt halmozó írásformának három okát, három forrását tártam fel. Az első ok túlmutat a nyelvészeti kutatásokon, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika területeit érinti. Véleményem szerint a cégek azért ragaszkodnak a megengedettnél több nagybetűt alkalmazó írásformához, mert az intézménynév reklámfunkcióját tartják a legfontosabbnak. A tájékoztató és a megkülönböztető szerep betöltéséhez ugyanis egy nagy kezdőbetű is elegendő lenne. Még a szabályzat is megengedi a reklámcéltől történő csupa nagybetűs írásformát. A névadók talán csak a sok nagybetű vizuális vezérlésével érzik biztosítottak a név könnyebb megjegyezhetőségét, a felhívó szerep érvényesülését. Vajon nem túlbiztosítás ez?

Az intézményneveknek ezek a formái már-már átmenetet képviselnek a márkanevekhez. A nyelvhasználatban ez az átmenet sokszor meg is valósul. Ha a valódi márkanevek esetében elegendő egy nagy kezdőbetű a reklámfunkció betöltéséhez, akkor miért ne lenne elég az effajta névrövidítések esetében is?

Ennek a nagybetűket szaporító írásgyakorlatnak valószínűleg nem csupán a magamutogatás lehet a célja. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a A magyar helyesírási szabályai

11. kiadásának első megjelenése óta eltelt 8 esztendő nem volt elég arra, hogy a névalkotók és a névadást jóváhagyó hatóságok felvigyéljenek a megváltozott helyesírási szabályokra. Ezért hat még mindig a betűszókat és a szóösszevonásokat egybemosó 1984 előtti írásgyakorlat. Az 1992-es szaknévsor példái tanulságul szolgálhatnak tehát a helyesírási szabályok közismertségének elemzéséhez is. Még 4 évvel ezelőtt felmérést végeztem 6 középiskola 500 végzős diákjának a bevonásával. Többek között 6 szóösszevonást is diktáltam nekik, mégpedig a szabályzat példáiból válogatva. Akkor a tanulók 53%-a írta a szóösszevonásokat a betűszók mintájára csupa nagybetűvel. Az 1992-es szaknévsorban hirdető vállalatok ugyanezt a gyakorlatot folytatják. Vagyis azt látjuk, hogy nagyban eltér a szabályalkotók elképzelése a szabályhasználók írásgyakorlatától.

A nagybetűs írás divatjának harmadik kiváltó okául azt tartom, hogy sokszor nem tudjuk eldönteni a teljes név ismerete nélkül, hogy betűszóval vagy szóösszevonással találkozunk-e. Így nem alkalmazhatjuk helyesen a rájuk vonatkozó helyesírási szabályt sem.

A nagybetűs írás felvet még egy helyesírási problémát. Kapcsolhatjuk-e a csupa nagybetűs szóösszevonásokhoz is kötőjel nélkül a toldalékot, és jelölhetjük-e a magánhangzónyúlást a toldalékok előtt? A jövő írásgyakorlata és talán a jövő szabálmódosításai fognak választ adni ezekre a kérdésekre.

Befejezésül egy nem szorosan a témához tartozó névcsoportot mutatnék be: a grafikus neveket. Ha a reformjelleget fokozni lehet, akkor ezek talán a „legreformosabb” cégelnevezések. Azért választottam számukra ezt az elnevezést, mert a nevek írásmódjában képi elemek is szerephez jutnak.

N T E N T

R E / T O Á R

É Ó X R E A R

Reformhelyesírásúak és reformfelépítésűek a következő nevek is.

T A L Á - L O M

C s e r - É p

K Ő - F A - L A K

Amint látni lehet, találunk közöttük szellemeset, ötleteset; némelyik azonban elfogadhatatlan.

Befejezésül hadd zárjam azzal csak problémafelvetésre szánt gondolataimat, hogy továbbra is fokozott figyelmet érdemelnek az intézménynevek, hiszen állandó kísérői életünknek: otthon, az utcán, a munkahelyen akarva-akaratlan minduntalan beléjük botlunk.

Hangay Zoltán

Megrögződött helyesírási hibák és forrásvidékük

Megrögződni, mélyen meggyökeredzni látszó helyesírási hibákat kívánok számba venni. Ugyanis 1981 óta az új elsőéveseket kb. azonos szövegekkel mérem fel a Budapesti Tanítóképző Főiskolán. Tehetem ezt, mert csak kétévenként veszek fel új évfolyamot a nálunk kialakult tanrend szerint. Összesített feljegyzéseimből nem éppen szívderítő kép kerekedik ki. Ezt kell aztán korrigálnunk mindössze négy félév alatt. Hogy ez milyen nehéz munka, azt a felmérések eredményei fogják mutatni.

Pedig ezeket a felméréseket olyanok írták, akik 90%-ban abban az évben júniusban, tehát frissen érettségiztek, és még az előbbinél is nagyobb arányban, közel mindnyájan jeles vagy jó osztályzatot kaptak magyar nyelvből a középiskolában.

A tollbamondás A-változata a Hernádi Sándor gyakorlókönyvéből való következő mondattal kezdődött: *Tekintete újból riadttá vált, és egy percig hallgatott.* A mondat helyesírási tekintetben kritikusnak tekinthető három szóalakja közül a *hallgatott* és a *vált*

igealakok helyes leírásával általában nem volt problémájuk. 1983-ban valaki a *tekintette* hibás alakkal cserélte fel a *tekintete* helyes alakot, de eleve nem ezt a szót, hanem a *riadttá* szóalakot soroltam még a kritikus szavak közé. Valóban 1981-ben, 1983-ban, 1987-ben, 1989-ben és 1991-ben – 1985-ben más volt a tanévkezdés szervezése – összesen 127-en írtak tollbamondást ezzel az A-változattal, illetve javított kiadásával, és a 127 felmérés közül 52-ben tévesztették el a *riadttá* szót új hallgatóink, vagyis 41%-uk. Mégpedig mindegyik évfolyamon sokan hibáztak, tehát a 41%-os átlageredmény évfolyamonkénti legkevesebb 26%-os hibaaránytól egészen 55%-ig (1983-ban) terjedt. Tehát a *riadttá* szó esetében igazán megrögződött helyesírási hibáról beszélhetünk, melynek forrását részben a helyesírási alapelveknek, jelen esetben a szóelemzés elvének a gyakorlat szintjén való nagy fokú nem ismeretében kereshetjük, részben pedig a hangtörvények érvényesülésének a figyelmen kívül hagyásában. Pedig mindkettő olyan nyelvi anyag, amely az iskolai oktatásban igazán kellő teret kap, mégis lemaradnak az eredmények, mert teljesen hiányzik a gyakorlás. Amit pedig nem tartanak karban, az leromlik igazsága itt is érvényes.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy az egyik további mondatban szerepeltetett *reflexszé* alak leírása a *reflexszé* vált szókapcsolatból még a *riadttá* írásánál is rosszabb eredményt hozott. Leírásában a 127 kezdő főiskolás közül 79 vagyis 62% hibázott. Mind-egyik felmérési évben meghaladta az 50%-ot a hibázók aránya, pedig egyáltalán nem tekinthető periferikus problémának a szó helyes leírása. A latin ábécéből a magyar ábécéhez csak hozzáillesztett, idegen szavakban előforduló *x* betűvel való szóvégződés toldalékolását ismerniük kellene. De az derült ki, hogy azt a sarkalatos helyesírási szabályt kevesen tudják, hogy a toldalékokban nem magyar betűk nem szerepelhetnek, ezért nem lehet pl. két *x*-szel írni a *reflexszé* szót. Végeredményben nem egy ritkábban előforduló szó írásával van a baj, hanem avval, hogy ennyire nem látják át helyesírási rendszerünket.

Munkájukhoz pedig avval is segítséget kaptak, hogy a példamondatokat szövegfeleséggé illesztettem össze, és azt először egészében felolvastam. Folytatva, egy következő kritikusnak bizonyult mondat így hangzott: *Mélyen lesújtotta a rossz hír is.* Ez a mondat 1983-tól szerepelt az A-szövegváltozatban, és annak a négy évfolyamnak a 109 hallgatója közül, aki ezt írta, 53 (48,6%) nem tudta helyesen leírni a bizonyára annyszor beléjük sulykolt *lesújtotta* szóalakot. Az 1987-esek 66%-a hibázott! Azt hiszem, nem a helyesírástanítás mulasztásával állunk szemben, hanem avval a „nagyvonalúsággal”, amely minden téren elharapódzott, az iskolákban is, és a pontos megfigyelésnek, a pontos rögzítésnek nem tulajdonít különös fontosságot.

Még a *kezdő*, a *közömbös*, a *siettette* és a *szedelődzködjetek* szóalakok jelentettek erős buktatót a szövegek leíróinak. Beléjük rögződött a rossz leírásuk, mert akkora fokú bizonytalanságuk alapvetőnek tekinthető nyelvtani és helyesírási kérdésekben. A *d* végű igék tárgyias ragozású felszólító módú egyes szám 2. személyű rövid alakjának az írását az alaktanból kellene tudniuk. De egyszerűen ma már nem szokás a magyar igeragozást alaposan elemezni és begyakoroltatni. A *közömbös* eltévesztése viszont a helyesírásában is kialakult félműveltség tipikus esete. Hallottak valamit a képzés helye szerinti részleges hasonulásról, de evvel és az egyes hangokkal igazán nincsenek tisztában, így összevissza írnak. A *siettette* nagy számú elhibázásából azt látom, hogy mennyire nem hallják azt, amit mondanak. Mennyire hiányzik a kiejtés tudatossága, pedig ha más nem, az idegen nyelvek tanulása ráirányíthatna volna fontosságára a figyelmet. Végül a *szedelődzködjetek* igealak tő és képző közötti részleges hasonulásának *c*-vel való írása elég durva hiba, de tükrözi azt a tanácstalanságot, amely a magyar hang- és betűállományban való tájékozatlanságukból fakad.

A most egyszerre áttekintett négy szó hibaaránya átlagosan „csak” 18–25% között mozgott, és nagyobbak voltak az egyes évek közötti különbségek; pl. 1987-ben az átlagnál jóval rosszabb eredmények születtek, 1989-ben viszont határozottabban jobbak.

Mindössze hét szóval foglalkoztam, így folytathatnám még a hibák elemzését, de azt hiszem, a bemutatott szavak elhibázásának a vizsgálatából eléggé kiderült, hogy miért rögződnek meg a hibás alakok ilyen nagy mértékben. Az intenzív tanítás és begyakorlás hiánya bukkán elő, ami ha a nyelvtan és helyesírás mai iskolai helyzetét nézzük, sajnos, természetesnek tűnik.

A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése és a szerkesztői gyakorlat

1. Napjainkban az informatika forradalmát éljük. E forradalom főhőse a számítógép, amely a megújult nyomdatechnikával együtt megsokszorozta a nyomtatott szövegek számát és alkalmazási lehetőségeit. A technika ugrásszerű fejlődése összekapcsolódott még a korlátlan sajtószabadság beköszöntével is, így hát a nyomtatott szövegek soha nem látott tömege árasztotta el életünket. Meghatványozódott az újságok, folyóiratok, könyvek és kiadók száma. A mindent elöntő reklám pedig tovább halmozza az elolvasandó (vagy éppen kikerülendő) papírkötegeket, papírhegyeket. Olvasunk is szinte vég nélkül, nekibuzdulva, fellelkesülve – olykor pedig dühöngve. Szidjuk az írókat, mert csapnivaló az írás, de legalább ennyi alkalmunk van mostanság elmarasztalni a szerkesztőt, nyomdászt, korrektort.

De van-e ma szerkesztő, nyomdász és korrektor? Némely kriminális helyesírású és szerkesztetlen szöveg olvastán joggal gondolja az ember, hogy nincs. Minthogy sokszor tényleg nincs is. Mert leül a botcsinálta szerkesztő újdonsült számítógépe mellé, s a botcsinálta kft.-től kapott irományt nagyvonalúan megeteti a (majdnem) mindentudó gépével. Innen már csak egy gombnyomás, s ha szerény a kliens, és megelégszik a lézernyomtató áldásaival, akár már viheti is a megálmodott művet. A nyelvtörténésznek óhatatlanul a XVI. század jut az eszébe, amikor a magyar nyelvű írásbeliség maga mögött hagyva a kolostorok és kancelláriák tudós, de szűk világát, kilépett a mindennapi életbe és tömegessé vált. Hova lettek a jól formált betűk, a csiszolt és rendezett ortográfia, a csinos és mives szerkesztés? Mintha az idő kerekét visszaforgatták volna. Mintha a már-már formálódni látszó írásnorma elpárolgott volna. A nyelvemlékek kutatója örül a sok írott magyar szövegnek, de sokszor szenved is az olvashatatlan vagy zavaros, nyelvileg is fésületlen művek láttán.

Egy kicsit szerkesztők lettünk mindnyájan, mert kézirat és nyomtatvány határai elmosódnak. Hisz már az is lehetséges, hogy rögtön gépbe fogalmazzunk: nem is írógépbe, hanem szövegszerkesztőbe, s a leadott mágneslemez a nyomdakész, tipográfiaileg megformált szöveget rejti. A véglegesség igényével, de nem mindig a véglegesség igényességével. Ebben a történelmi helyzetben az lenne kívánatos, ha a számítógépes szövegszerkesztő technika segédletei között nemcsak olyan használati utasítások lennének, hogy miképpen lehet betáplálni, mozgatni, raktározni, betűformába „önteni”, kicsinyíteni, korrigálni stb. különböző kéziratokat, hanem olyan kézikönyvek is, amelyek a tipográfiai szerkesztés, szövegtagolás alapfogásait és magasabb rendű elveit tartalmazzák. Tanácsokat arra, hogyan lehet esztétikus, továbbá az írásmű tartalmához jól igazodó, azt kiszolgáló szövegformákat előállítani. Ilyesféle könyvek persze eddig is voltak, de szűk körben ismerték és használták, meg e régi nyomdatechnikára, kiadói mechanizmusra építették őket (pl. Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. Timkó György. Bp., 1972. Második, jav. és bőv. kiad.).

2. Reménytelen vállalkozás lenne most akárcsak belekezdeni is egy ilyen kézikönyv problematikájának ismertetésébe. Helyette a Magyar Névtani Dolgozatok és a Magyar Nyelv szerkesztése során összegyűlt egy évtizednyi tapasztalataimból mondok el néhányat. Igaz, hogy így megállapításaim az érdeklődőknek szűkebb körét fogják érinteni, de ez a kör maga a nyelvész-társadalom, amely a kérdés további alakulása szempontjából kulcsszerepet játszik. (A nyelvészek szövegalkotásával, szaknyelvével egyébként igen kevesen és keveset foglalkoztak. Példaként hadd említsem az utóbbi időből Benkő László írásait, amelyek a tudományos véleménynyilvánítás nyelvi eszközeit, valamint a nyelvészeti közlemények címválasztását és témaindítását vizsgálják: MNy. 78:350–6, 466–73, 82:457–66.) Mondanivalóm részben szerkesztéstechnikai, részben helyesírási jellegű. (L. még e témához: Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. MNyTK. 129. sz. Bp., 1972.)

a) Szerkesztéstechnikai megjegyzéseimet akár a legapróbbaknál is kezdhethetem, hiszen komoly nyelvtudásaink között is előfordulnak olyanok, akik nincsenek tisztában a gépírás elemi szabályaival: akiknél pont, vessző, kérdőjel, zárójel stb. nem tapad a megfelelő szóhoz, ellenben a gondolatjelet jobbra vagy balra ragasztják; akik nem ismerik a kiskötőjel és nagyköötőjel különbségét, vagy nem tudják, hogy pont és vessző után is kell betűköz. Az ilyesfajta henyeséghez nincs további hozzáfűznivalóm. – Apróságnak tűnik, de szeretném javasolni kollégáimnak az írásjelek változatosabb alkalmazását. Indokolatlanul keveset használjuk például a pontosvesszőt; pedig a tudományos értekező prózában többszörösen összetett mondat tagolásában jó szolgálatot tehet, különösen akkor, ha mellérendelt mondatrészek amúgy is megszorítják a vesszők számát. Ha beékelt tagmondat van, a sok vessző helyett a gondolatjeles megoldás a kedvezőbb. Vannak azonban olyan szerzők is, akik beleszerettek a gondolatjeles vagy éppen zárójeles beékelésbe, és szinte minden mondatukban élnek vele. Ez a gondolatvezetés, valamint az esztétikum szempontjából egyaránt kerüendő: széttördeli a szöveget. – Jó tudni, hogy az idézetben belüli idézet jelölésére van belső idézőjel (»«) is. Ezeket a jeleket lehetőleg ne használjuk nyelvi jelek egyszerű kiemelésére, mert arra a kurziválás, ill. gépíratban az aláhúzás szolgál. Újabbban terjedő rossz szokás, hogy enyhébb fokú értelmi kiemelésre a félidézőjelet használják, jóllehet ez régóta a nyelvi jelek értelmezésére van lefoglalva. Divattá vált az *és*, vagy kötőszók törtvonalas összekapcsolása (*és/vagy*). Logikai természetű eszme-futtatásban helyénvaló, többnyire azonban elégséges az *illetve*, *illetőleg* kötőszó alkalmazása.

b) Külön figyelmet érdemel a mondatnál nagyobb szövegegységek tagolása. Az értekezés egészét tekintve nagy jelentősége van a számokkal, betűkkel és alcímekkel való tagolásnak. Az utóbbi évtizedekben divatba jött a decimális számkombinációkkal való tagolás. Ez elvileg korlátlan mélységű belső tagolást tesz lehetővé, de a gyakorlatban általában nem hatékonyabb és nem szebb, mint a különböző szám- és betűtípusokat hierarchikusan alkalmazó hagyományos megoldás: I., II., III., 1., 2., 3., A), B), C), a), b), c), 1., 2., 3. stb. A decimális számkombinációk ugyanis körülbelül az ötödik számnál már nehezen követhetők, és az invariáns számok állandó kiírását követelik meg. Az ehhez általában társuló egyforma félkövér szedés is eléggé egyhangú képet mutat. Nekem őszintén szólva az sem tetszik, ha egy tanulmány a nulladik ponttal kezdődik. – Az alcímek skáláján sokan nem ismerik a szolidabb megoldásokat: az oldalcímet és a bekezdéscímet. A szövegszerkesztő kínálta nagyszerű lehetőségek egyik hátulütője, hogy a kéziratok tipografálója nem tud ellenállni a sokféle betű varázsának, és az alsórendű címetek, szövegbeli magas pontértékű betűtípussal szedeti. A bekezdésben belüli értelmi kiemelésre általában elég a ritkítás (de ezzel is csínján kell bánni).

Gondot szokott okozni – különösen a sok adattal dolgozó nyelvészeti tanulmányok szerzőinek – a példaanyag tálalása, beillesztése az értekezés alapszövegébe. A kisebb példacsokrok minduntalan új sorban kezdése szétdarabolja a bekezdésnyi szövegegységet, nem esztétikus és gazdaságtalan. Helyette – folyamatos szedés közben – a pontosvessző, egyszeres és kétszeres virgula, továbbá a gondolatjel hierarchikus alkalmazása javasolható. A gondolatjel arra is kiválóan alkalmas, hogy a bekezdést két vagy három gondolati egységre tagoljuk. Így elkerülhető az is, hogy a lazább értelmi kapcsolódást sok, ugyanakkor kis terjedelmű bekezdéssel oldjuk meg. A sok kis bekezdésnél már csak az lehet csúnyább, ha a beljebb kezdést elhagyva sorházagokkal tagolunk. (A sorházag a Magyar Nyelvnel a félkövér számokkal jelzett szövegegységeket választja el.) A bekezdések határozottabb belső tagolására felhasználhatók még a világos arab számok vagy kisbetűk. Csak a rend kedvéért jegyzem meg, hogy a számokat ponttal, a betűket félzárójellel zárjuk le.

c) Külön tanulmányt kívánna az, hogy milyen helyesírási gondokkal küzdenek a nyelvészek (magamat is ideértve). Most csak néhány futó megjegyzésre van mód. – A problémát részben az átmeneti nyelvi alakulatok jelentik. Ilyen például az egyszerű és összetett mondat elhatárolása, a tagmondatokat jelző írásjelek kitétele. A modális tartalmú, szintaktikailag a beolvadás, lesüllyedés útjára lépő egykori tagmondatok, mondatrészek a szerkesztőt is gyakran nehéz helyzet elé állítják. Legalább ennyi fejtörést okoz az egybe- és különírás, különösen akkor, ha egy szókapcsolat terminologizálódik. Sokunk keze egybeír-

ná már a *jelen idő*, *múlt idő*, *egyes szám*, *többes szám*, *kicsinyítő képző* stb. szavakat, ugyanakkor megtorpanunk, amikor az *alkotóelem*-re kerül a sor. Különírjuk a *helyhatározó* szó-t, ha értelme 'helyhatározói mondatrész szerepét betöltő szó', egybe, ha 'helyviszonyt kifejező határozószó' a jelentése. Kötőjellel írjuk szabályosan az *időhatározó*-szó-t, ha az utóbbihoz hasonlóan szófajiságára utalunk, mert szótagszáma elérte a hetet. (A Magyar nyelv történeti nyelvtanában a szófajokat jelölő szavak egységes írásmódja érdekében a kötőjelezéstől eltekintettek a szerkesztők.) Nagy a csábítás bizonyos gyakran használt szókapcsolatok egybeírására: *mind ez ideig*, *szó szerint*, *szóban forgó*, *szóba hoz*, *jó néhány*, *végül is* stb. A gyakran használt latin terminus technicusok egy idő után az írásban is megmagyarosodnak: *locativus* → *lokativusz*, *dativus* → *dativusz*, *consonans* → *konzonáns* stb. Ezt a magam részéről támogatom, de az eredeti formákat sem zárom ki. A következetesség azonban – legalábbis egy tanulmányon belül – joggal elvárható. Mindenképpen kerülendő az, hogy egy szón belül keveredjenek a latin és magyar helyesírási elvek. Ha tehát egy szerző a *lokativusz*-t *c*-vel és *s*-sel írja, ne tegyen az *i* fölé vesszőt.

Pásztor Emil

Az egyszerűsítő írásmód

Mai helyesírási szabályzatunkban (AkH. 1984.) „Az egyszerűsítő írásmód” című fejezet tulajdonképpen csak két esettel foglalkozik. Az egyik szabálypontban (93.) arról van szó, hogy a többjegyű betűk kettőzött alakját a tőszókban és a toldalékos alakokban csonkítottan írjuk, vagyis a betűnek csak az első jegyét ismételjük meg: *locsan*, *eddzük*, *jeggyel*, *bridzzsel* stb. A másik szabálypont (94.) arról szól, hogy a toldalékolás következtében egymás mellé kerülő három azonos betűt kettőzöttre egyszerűsítjük: *hallak* (= *hall* + *lak*), *vádlottól*, *füttyel* stb. Persze, egyik szabály sem érvényesíthető az összetett szavakra (pl. *jeggyűrű*, *vádlott-társ*), az első szabály a szóelválasztásra (pl. *locs-csan*), s az utóbbi szabálypont a tulajdonnevek bizonyos csoportjaira sem (pl. *Tarr-ról*, *Bonn-nak*).

A minél egyszerűbb írásra való törekvés már legrégebb nyelvemlékeink óta jellemzi a magyar írásbeliséget. Az Ómagyar Mária-siralom *thudothlon* szava még kétjegyű *th* betűvel van írva, ennél sokkal egyszerűbb a mai *tudatlan* írásforma. Egyszerűsítés volt, hogy megszűnt az *s* hangnak kétféle, hosszú *s* betűvel és közönséges *s* betűvel való jelölése: az ÓMS.-beli *syrolm* és *ezes* szó *s* hangját ma már egységesen a kis alakú *s* betűvel jelöljük. Az egyszerűsítés körébe sorolhatjuk, hogy néhány régi kódexünk kivételével nem különböztetjük meg írásunkban a nyílt *e* és a zárt *ě* hangot. (Az utóbbinak egy vagy két ponttal való megkülönböztetése csak sokasította volna írásunkban a mellékjeleket.) A XIX. század elején a hosszú *ő* és *ű* hang betűjén még három mellékjel volt: két pont között egy vonás (*ő̇*, *ű̇*); ezeket a betűket ma már csupán két mellékjellel: két vonással írjuk (*ő̂*, *ű̂*). Közismert egyszerűsítés a kétjegyű *cz* betűnek egyjegyű *c*-re váltása, melynek révén például a régi *czicza* szót két betűjeggyel lett rövidebb (*cica*). S miért győzött Kazinczy és Vörösmarty korában az ipszolonista írásmóddal (*tudgya* stb.) szemben a jottista írásmód (*tudja*)? Többek között azért, mert az utóbbival egy betűjegyet megtakarítunk.

Sok esetben a kiejtés egyszerűsödése segítette elő az írásmód egyszerűsödését. Károlyi Gáspár vizsolyi bibliájában még ezt olvassuk: „Kezdetben teremté Isten az Menynyet és az Földet.” Az az névelő *z* hangjának a kiejtésben való teljes hasonulására a XIX. századig rendszerint utaltak egy hiányjellel, de azóta ez is elmaradt, mert a kiejtés is változott: „egyszerűbb” lett. Százötven évvel ezelőtt a birtokos jelző *-nak/nek* ragjának elhagyását vagy az *és* kötőszó megrövidítését is hiányjel mutatta a gondos írásban: *a' vers' eleje* 's vége; ma ugyanezt a három hiányjel nélkül, tehát jóval egyszerűbben írjuk.

Révai Miklósnak „A magyar szép toll” című stilsztikakönyvében még ilyen írásformákat találunk: *szóll*, *melly*, *ollyan*, *annak példáji*; ma ezek is egyszerűbbek egy-egy betűjeggyel: *szól*, *mely*, *olyan*, *annak példái*. Kazinczy még *j*-s személyraggal írta: *fija*, minthogy az

i végű szótövekhez *j*-s rag járul a 3. személyben: *kocsija, muskátlija, nyusziya* stb.; ma ezt az egy ilyen szavunkat egyszerűbben, *j* betű nélkül írjuk: *fia*. Némileg hasonló egyszerűsítés, hogy az egykori *éjtszaka* szóalakból meg a *t*-betűt hagytuk el: *éjtszaka*. Továbbá emlékezhetünk arra is, hogy az *a*- előtagú vonatkozó névmásainknak és határozószóinknak hogyan alakult ki fokozatos egyszerűsítéssel a mai írásmódja. Például: *az ki* → *a' ki* (ejtsd: *akki*) → *a ki* → *aki*. Az utolsó változat a megváltozott, a mai kiejtésen alapul.

Megjegyzendő, hogy sok egyszerűsítési törekvés viszont nem járt sikerrel, így az *ly* betűnek *j*-vel és a hosszú *i, ú, ü* betűnek rövid *i, u, ü* betűvel való helyettesítése; ugyanis több okból nem lett volna célszerű, ha lemondunk a kérdéses betűkről. A családnevek hagyományos írásmódjának (pl. *Kiss, Tóth*) a kiejtés szerintire, vagyis egyszerűbbre való cserélése is olyan kezdeményezés volt, amely csak egyes embereknél talált követőkre.

Egyszerűsítésnek foghatjuk fel, hogy a *benső, bensőség(es), fenség(es), fenső* szavakban – bár alapszavuk a *benn, fenn* – a kettőzött *n* helyett csak egy *n*-et írunk. 1954 előtt a *délelőtt* és a *délután* szót a rövidítésükben különírták, és mind a két rész kezdőbetűje után pontot kellett tenni (*d. e., d. u.*); ma itt is egyszerűsítünk az egybeírással és a közbülső pont megtakarításával (*de., du.*). Vagyis gondoljunk az önálló címekre és feliratokra, melyek után régen szigorúan pontot kellett tenni (*Egri csillagok., Bejárat.*); ma az ilyeneket egyszerűbben, végső pont nélkül írjuk. Egyszerűsítés az is, hogy összetett helységneveinket ma már nem tagoljuk kötőjelekkel, és nem használunk minden részükben nagy kezdőbetűt (*Török-Szent-Miklós, Tisza-Nána* stb.), hanem még a többszörösen összetett magyar helységneveket is végig egybeírjuk, egyetlen nagy kezdőbetűvel (pl. *Sátoraljaiújhely*). Egyszerűsítés történt az utcanévek írásában is, amelyekből szintén elhagyjuk a régen szokásos kötőjeleket (pl. az 1954-ig kötőjeles *Rákóczi-út* helyett azóta *Rákóczi út* írandó, különírással).

Ha mondatainkban a formális logika szerint két külön pontot kellene használnunk, például a kijelentő mondat végén *s* az ennek példaszavait követő *stb.* rövidítés végén, akkor az egyik pontot megtakarítjuk. Ez annyira természetes egyszerűsítés, hogy nem is gondolunk rá, s a helyesírási szabályzatban is fölösleges volna megemlíteni. Ilyen mondat a következő: *Állapotot kifejező igék: alszik, pihen, ül stb.* De nemcsak az itteni végső pontnak, hanem egy vesszőnek is lehet kettős szerepe, például a következő mondatban: *Oda menj, Pista, ahova hívtak!* Itt a *Pista* szó után egyrészt a megszólítás közbeékelése miatt kell a vessző, másrészt pedig azért, hogy megjelöljük vele a fő- és a mellékmondat határát. Ha kötőjellel írandó szót (pl. *sakk-kör*) elválasztunk a sorvégen, egyszerűsítés, hogy csak az elválasztás kötőjelét tesszük ki, de a szótest kötőjelét nem kell külön kiírni az új sor elején. Olykor a szó szerinti idézőkor is megtakarítunk egy-egy írásjelet. Ha az idézet megelőzi az idéző mondatot, akkor a kijelentő mondatos idézet után nem teszünk pontot. Például: *„Hideg idő, hűs őszi éj” – e szavakkal kezdődik Petőfi egyik verse.* Ha az idézet belsejébe iktatjuk az idéző mondatot, akkor csak az idézet elejénél és végénél kell idézőjelet tenni, de belül, a gondolatjelek közötti közbeékelésnél megtakarítjuk az idézőjeleket. Például: *„A nyelvtant – olvassuk Kosztolányinál – nem lehet kaptafára húzni.”*

Egyszerűsítés, hogy bizonyos esetekben megtakarítjuk a számjegyekkel írt sorszámnevek pontját: *15-én, 1526-ban, 1848 előtt, 6–9. oldal, XI–XII. század* stb. (Az utóbbi két esetben az első sorszámnevet után nem teszünk pontot, csak a második után.) Megtakarítjuk az arab sorszámok utáni pontot a könyvek, folyóiratok, napi- és hetilapok oldalszámozásában és a házszámtáblákon (célszerűségi, ill. esztétikai okból). Akkor is az egyszerűsítés elvét alkalmazzuk, amikor egyáltalán nem használunk pontot a mozaikszók, tehát a betűszók és a szóösszevonások részei között és után: *MDF, gmk; Mahart, gyes;* stb. Ugyancsak megtakarítjuk a pontot a rövidítések egy részében: *Fl* (= forint), *É* (= észak), *g* (= gramm), *hl* (= hektoliter) stb.

Az egyszerűsítés körébe sorolnám az *egy* szó írásmódját, az *i* végű helységnevek melléknévi alakjainak csupán egy *i*-vel való írását (jászapáti, helsinki), továbbá azt, hogy a *hangya, gyöngy, ponty* stb. szóban a *gy* és *ty* előtti *ny* hangot nem a kétjegyű *ny*, hanem az egyjegyű *n* betűvel jelöljük. Sőt az is egyszerűsítés, hogy a *madzag, bodza, edző, maharadzsa, menedzsel* stb. szóban a hosszan ejtett mássalhangzót kettőzetlen *dz, dzs* betűvel írjuk.

Összefoglalásul azt mondhatom, hogy az egyszerűsítő írásmód lényege betűk, betűjegek vagy írásjelek megtakarítása minden olyan esetben, amikor más helyesírási elveink ezt lehetővé teszik. Az egyszerűsítés elve több száz év óta érvényesül a magyar helyesírás gyakorlatában, és ma is igen széles körben ható tényezője helyesírásunknak.

Vörös Ferenc

Nagy kezdőbetűs közneveinkről

1. A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadása 1984-ben látott napvilágot, vagyis alig több, mint nyolc éves. Meddig lesz érvényben? Mikor váltja fel új szabályzat? Erre nézvést csak jóslásba bocsátkozhatnánk azt figyelembe véve, mennyi ideig voltak érvényben elődei. Ám bizton kijelenthetjük, készül az új szabályzat: maga a nyelvi változás készíti azt elő. Bizonyos szeleteiről már ma főbb vonalaiban megállapítható, milyen változtatások válnak szükségessé, illetőleg mik azok az ortográfiai problémák, amelyek változatlanok maradnak benne.

A változások előrejelzéséhez ismernünk kell azokat a tendenciákat, melyek – részben – determinálják a nyelvi tények alakulását. Ehhez szeretnék most adalékokkal szolgálni.

2. Hozzászólásomban a nagy kezdőbetűs köznevekkel kívánok foglalkozni. Mielőtt azonban a témába ásnék, szükségesnek tartom körülírni a címben megjelölt kategóriát.

Már az elnevezés is problematikus, hiszen a címben használt terminus látszólag annak a fő helyesírási konvenciónknak mond ellent, amely a magyar köznevek mondatközi helyzetű, folyóírással rögzítését szabályozza. A köznevek nagy kezdőbetűs írásmódja – mint ortográfiai kép – azonban nem egyedi, a fő szabályoktól eltérő jelenség a magyar helyesírásban, hiszen az etimológia elve – különösen a tulajdonnevek csoportjában – nagyon erős szabálynak bizonyul: még az *-i* képzős melléknevekben is utalunk a tulajdonnévi tag eredetére azért, hogy magában az *-i* képzős alakban is megtartjuk annak nagy kezdőbetűjét.

A leíró nyelvtanok a címben megjelölt kategóriával nem túl sokat törődnek, jószérivel csak a tulajdonnevekhez kötődő helyesírási problémaként említik őket. Így tesz velük a több kiadást megért A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv,¹ s hasonló tárgyalásmódjukkal találkozhatunk az akadémiai helyesírási szabályzatban is.² Érdemes fellapozni a szabályzatban a 168. szabálypontot, s azonnal meggyőződhetünk erről. További búvárkodással azt is felfedezhetjük, mennyire ellentmondásosan nevezi meg a szabályzat az általunk most tárgyalt nyelvi alakulat morfológiai jellegét. Csak össze kell vetni a 140. b) szabálypontot a 168.-kal: egyszer összetételnek, máskor meg összetételszerű alakulatnak mondja őket az említett kézikönyv.

Formai tekintetben jellemző e szóalakokra, hogy két – eredendően önálló – lexéma szintaktikai viszonyaként jönnek létre; a tagokat úgy kapcsoljuk egymáshoz, mint az összetett szavak egyik csoportját, vagyis kötőjelezzük őket az összetétel határán; az első tagot viszont nagy kezdőbetűvel írjuk. Ez a nagy kezdőbetűs előtag eredendően minden esetben személynévként funkcionált: vagy keresztnév vagy vezetéknev volt. Ha keresztnévet viszünk be a szerkezetbe, az kivétel nélkül magyar vagy magyaros írásmódú; ha azonban vezetéknevi eredetű az előtag, akkor abban megtarthatjuk (általában meg is tartjuk) az idegen írásmódot. E csoport ortográfiai képe teljesen megegyezik a földrajzi nevek egy részének helyesírásával (pl. *Ilona-völgy*, *János-hegy*, *Fülöp-szigetek* – *Mozart-mű*, *Ravel-est*, *Pitagorasz-tétel* stb.)

A denotátumra vagy deszignátumra utalás a tárgyalt csoport egy jelentős részében élesen veti fel a szófaji hovatarozást néhány, szerintem köznevekhez sorolandó szerkezet esetében. Ezeket a helyesírási szabályzatunk földrajzi nevekként tárgyalja. A *Duna-part*, *Duna-kanyar*, *Duna-híd* reprezentálta szerkezetekre gondolok. Vizsgáljuk meg őket egyenként!

A legvitathatóbb státuszúak a *Duna-part*, *Rába-part* stb. összetételeink. Kétségtelen, hogy denotátumuk – mint a *Duna*, *Rába* stb. neveknek is – a forrásvidéktől a torkolatig terjedő földrajzi egység. A szóösszetétel által megjelölt denotátumok száma kettő: a jobb és bal part, így a megnevezésnek többes számú használata is lehetséges (a *Duna-partok*, a *Rába-partok* stb.) Elvileg ez a többes számú forma sem zárna ki tulajdonnév voltukat, hiszen vannak ilyen tulajdonneveink (vö. *Alpok*, *Csiki-havasok*, *Fővárosi Gázművek*, *Amerikai Egyesült Államok*). Am mint azt J. Soltész Katalin kimutatta,³ a többes számú neveknek nincs egyes számú szótári alakja. Ennél a névtípusnál azonban a szótárban fel sem vesszük a többes számú formát. Ahhoz, hogy a *Duna-part* név egy denotátumra utaljon, a *jobb* vagy *bal* jelzőt kell eléteni. A jelző kisbetűs írásával azonban utalunk arra, hogy az nem a név része. Kétségtelen azonban, hogy a földrajzinév-gyűjtők a helynévi anyag feltérképezésekor földrajzi névként veszik fel az adatközlő megadta *Duna-part* típusú neveket. Teszik ezt azért, mert az adott helynévi rendszerben identifikáló funkciójú a szó. A magyar nyelvközösség nyelvhasználatában azonban előfordulhat a *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. szó köznévi értelemben is. Itt tehát a homonimitás kettős szófajúságot takar: van egy olyan *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. lexémánk, amely a helyi névadásban tulajdonnévi funkciót kap(hat), s van egy másik *Duna-part*, *Tisza-part*, *Körös-part* stb. szavunk is, amely viszont nem rendelkezik a földrajzi objektumot identifikáló jeggyel. Ezért tartom meggondolandónak, hogy csak tulajdonnévi szerepére utaljunk-e az akadémiai helyesírási szabályzatban, avagy éppen az ortográfiai egyezés miatt említsük-e meg a 168. szabálypont vele analóg lexikai egységeivel együtt: tehát a *Balassi-strófa*, *Ady-vers*, *Petőfi-kultusz*, *Kodály-módszer*, *Celsius-fok* stb. szavainkkal együtt. Ez a szétválasztás azért is megfontolandó, mert itt, a 168. szabálypontban is megemlíti a szabályzat a *Kossuth-díj* tulajdonnevünket is. Az együttes említést azonban csak a szerkezeti azonosság indokolja. Kívánatos lenne tehát a 168. szabálypontban a példaanyag csoportosítása tulajdonnevekre és köznevekre.

A fenti okfejtésből következően a *Duna-part*, *Tisza-part*, *Rába-part* stb. lexémákat nemcsak tulajdonneveknek tekintem; a helyesírási szabályzat terminológiáját kölcsönözve *földrajzi köznévek* nevezném őket, ha köznévi szerepben állnak.

A *Duna-híd*, *Tisza-híd*, *Rába-híd* stb. szerkezetek szófaji hovatartozásának eldöntésében segít a hídnevek névadási konvenciója. Az országosan ismert budapesti Duna-hidaknak vagy személy a névadója, vagy valamely köznevet viszünk be a névbe első tagként. Ugyanakkor bármelyiket említhetjük a *Duna-híd* megnevezéssel is. Ez a megnevezés azonban egyetlen budapesti, Dunán átívelő hídra vonatkoztatva sem identifikáló funkciójú, ezért nem beszélhetünk kettős névadásról, mint pl. az *Akadémia* és a *Magyar Tudományos Akadémia* stb. neveink esetében.

A kisebb hidaknak a helyi névadás nem mindig adott külön nevet, különösen akkor nem, ha a kül- vagy belterületen csak egy hidat kellett megnevezni. Ilyenkor csak a folyóvíz neve és a híd szó birtokos jelzős szóösszetételével keresztelték el. Az így keletkezett név a helyi névanyagban tulajdonnévként funkcionált. Több híd megnevezésére is használhatták az említett birtokos jelzős szerkezetet, ám az esetek egy részében lokalizálást szolgáló jelzőt tettek a név elé. Szülőhelyemen, Sárváron pl. a Gyöngyös fölött átívelő kisebb hidak közül emlékezetem szerint csak kettőnek volt külön neve. Az egyiket úgy hívták: *Birka híd*, a másikat *Fekete híd* néven tartották számon. A többi híd említésekor körülírást alkalmaztak, mivel a nyelvérzék is kevésnek találta az azonosításhoz a *Gyöngyös-híd* megnevezést, lévén több híd is a Gyöngyösön. Így beszéltek a *péntekfalusi*, az *újmajori*, a *XIII-városi* stb. *Gyöngyös-hídról*.⁴

A fentieket figyelembe véve megállapíthatjuk, a kötőjeles formát egyaránt használhatjuk a *folyóhíd* szavunk szűkített fogalomkörű szinonimájaként csakúgy, mint tulajdonnévként.

A kötőjellel írt *Duna-kanyar* megnevezésünk lehetséges köznévi voltára ortográfiai ellentétpárja, az egybeírt *Dunakanyar*, földrajzi nevünk utal. Ugyanúgy, mint társai – a *Tisza-kanyar*, *Rába-kanyar* stb. –, nem minden szövegkörnyezetben képes identifikálni. Ebben az esetben tehát ugyancsak kettős szófajúsággal van dolgunk.

Az elmondottakból az is kiténik: ellentétben a szabályzat sugallta kategorizálással, a funkciót szem előtt tartva nevezem a tárgyalt grammatikai alakulatokat kettős szófajúak-

nak, elfogadván J. Soltész Katalin azon kitételét, miszerint e köznevekként is realizálható lexikai egységek előtagjai szemantikailag bizonyos mértékig megőrzik tulajdonnévi természetüket,⁵ ezáltal jelentéstanilag sajátos átmenetet képeznek a köznevek és tulajdonnevek között.

3. Mint azt már fentebb jeleztem, az *Ady-vers*, *Celsius-fok*, *Márai-regény* stb. szóösszetételeket – J. Soltész Katalinnal egyetértve – tulajdonnévi előtagot tartalmazó közneveknek tartom.

Megvizsgálva e csoport szófaji természetét, azt tapasztaljuk, viselkedésük, funkciójuk azonos lehet a köznevekével. Csak a jelentésükben őrzik a tulajdonnévi sajátosságokat, de denotációjuk jellegzetesen köznévi. A szabályzat példáján illusztrálva: az *Ady-vers* szóösszetételünknek annyi jelölési értéke (valor designandi) létezik, ahány lírai mű Ady keze alól kikerült. Ennek a szónak tehát van általános tárgyi vonatkozása is, szemben a tulajdonnevekkel, melyek csak részleges tárgyi vonatkozással rendelkeznek.

Összegezve azt mondhatjuk: a tulajdonnévi előtag a tárgyalt lexikai csoportban a fogalom terjedelmét szűkíti, s ezzel együtt csökken a megjelölhető denotátumok száma.

4. Az általam fentebb tárgyalt szóösszetételek többféleképpen keletkezhetnek. Egy részük birtokos jelzős szerkezetek grammatikai szinonimája. Erre utal a jelölt – jelöletlen oppozíciójuk. Ebből következően írásmódjuk is: a jelöletlen szerkezeteket szóösszetételként kötőjelezzük, a jelölteket szintagmaként írjuk (*Márai-regény*, *Márai regénye*; *Petőfi-vers*, *Petőfi verse*).

Második csoportjuk jelentéssűrítő összetétel. A szóösszetétel bonyolult vagy bonyolultnak ható szintagmatikus lánc helyett áll. Ilyen a tárgyalt szavak közül a *Balassi-strófa*, a *Mikola-cső* stb. lexémánk.

Harmadik csoportjuk jelentéssűrítő összetételnek fogható fel, ám keletkezésük módja analógiás úton magyarázható. Nem produkáljuk a bonyolult grammatikai szerkezetet, hanem a már meglévő mintákat figyelembe véve, a két tagot azon mód szóösszetétellel alakítjuk. Így keletkezett pl. a sajtóban mostanság sokat használt több új lexémánk: az *Antall-level*, *Gombár-ügy*, *Csurka-tanulmány* stb.⁷

5. Vizsgálatunk szempontjából talán a legérdekesebb az, mely csoportja válik/válhat kis kezdőbetűssé a tulajdonnév-köznév szóösszetételéből keletkezett szerkezeteknek.

Általános szabályként megfogalmazhatjuk, hogy elvileg minden tulajdonnév-köznév kapcsolatából keletkezett szóösszetétel kis kezdőbetűssé válhat. Ám ennek több feltétele van. Két csoportra kell bontanunk e tekintetben szóösszetételeinket aszerint, milyen tulajdonnevet tartalmaznak. A magyar (magyaros) neveket tartalmazó szavak kis kezdőbetűssé válásának egyik lehetséges módja, ha az egész szerkezet átvitt jelentést kap, vagy a szóösszetétel frazeológiává válik. Ilyen, kis kezdőbetűs szavunk a *pálfordulás*, a *júdáscsók*, *júdáspénz* stb. Kis kezdőbetűssé válik a szerkezet akkor is, ha a név benne magyar vagy magyaros írásmódú, s a szerkezet egésze jelentésváltozáson megy át. Példaként említhetjük az *ádám-csutka*, *andráskereszt*, *ádámkosztüm*, *góliátelelem*, *jancsiszeg*, *péterszög*, *lacikonyha*, *lacipecsenye*, *pánsíp* szavainkat. A magyar nevet előtagként tartalmazó, kis kezdőbetűssé vált szóösszetételeink között találjuk jó néhány növényfaj és terményének nevét, valamint állatfajok nevét is. Számptalan példa közül néhányat önkényesen kiragadva említhetjük a szabályzatunk által is kis kezdőbetűsként szentesítettek közül a következőket: *krisztustövis* (Krisztus), *juliskabab* (Juliska becenevünk), *szentjánoskenyér* (Szent János), *ellakrumpli* (Ella), *borbálfű* (Borbála), *jonatánalma* (Jonatán), *júdásfülgomba* (Júdás), *jakabkörte* (Jakab), *józsefvirág* (József), *salamonpecsét* (Salamon), *margitvirág* (Margit), *mikulásvirág* (Mikulás), *szentjánosbogár* (Szent János), *katicabogár* (Katica) stb.⁸

Az idegen írásmódú tulajdonnevet tartalmazó közneveink általában akkor válhatnak kis kezdőbetűssé, ha az előtagjukként álló személynév tulajdonnévi jellege elhomályosul. Ennek leggyakoribb útja, ha a szó kikerül a szűk szakmai szókincsből, a köznyelvben gyakran szerepel. Leggyakrabban a név idegen írásmódját a magyaros ejtéshez igazodó

forma váltja fel [pl. *morzejel*, *morzeábécé*, *morzeírás* (Morse); *pasztöröltás* (Pasteur); *dízelmotor*, *dízelmotordony* (Diesel); *makadámút* (Mac Adam) stb.]. A név jelentése úgy is elhomályosulhat, hogy a szó eredeti írásmódját megtartjuk a kis kezdőbetűs formában is, de ennek előfeltétele, hogy a köznyelvben is gyakran előforduló szó legyen a tulajdonnév-köznevi szóösszetétel. Példaként említhető e típusra a *pullmankocsi* (Pullman) és a *wertheimzár*, *wertheimkassza* (Wertheim); *röntgensugár*, *röntgenorvos*, *röntgenlelet*, *röntgenkészülék* (Röntgen) szavunk. Néha a szóösszetétel köznevesülését az is elősegíti, ha a tulajdonnévi előtag önmagában is köznevesül. Az ilyen, a köznevesülést elősegítő hatásra említhető példaként a felsoroltak közül a *röntgen* (Röntgen) szavunk.

Azok a tulajdonnévi előtagot tartalmazó közneveink, amelyek a szűk szakmai nyelv határát nem lépik át, általában nem válnak kis kezdőbetűssé, továbbá azok az összetételeink is nehezebben köznevesülnek – kivéve az 5. pontban említett eseteket –, amelyeknek az előtagja magyar (magyaros) írású név. Így feltehetőleg a szabályzat 12. kiadása is nagy kezdőbetűsként tünteti majd fel a következő lexémákat: *Ottó-motor*, *Kodály-módszer*, *Bunsen-égő*, *Ford-gyár*, *Márai-regény* stb. A példák közül szándékosan hagytam el azokat, amelyeket más nyelvek tulajdonneveknek sorolnak be (pl. a tulajdonnévi előtagot tartalmazó nevezetes napok megnevezéseit, melyeket J. Soltész Katalin idézett műve nyomán bízvást tekinthetünk szemantikailag tulajdonnév és köznév közötti átmeneteknek, funkciójuk alapján azonban közneveknek).

Szólnunk kell a funkcióváltás esetéről is, mikor a tulajdonnévi-köznevi összetétel változatlan írásmóddal valamely tulajdonnévtípus funkcióját veszi fel, s ezáltal elveszíti köznevi jellegét. Itt említhendők meg a *Rákóczi-induló* és a *Radetzky-induló* szavaink. Eredendően nagy kezdőbetűs köznévként funkcionálhattak, csak később váltak változatlan ortográfiai formában címnévvé.

6. A leírtakat szem előtt tartva, érdemes lenne átnézni mind A magyar helyesírás szabályai, mind pedig a Helyesírási kézikönyv szóanyagát, megvizsgálandó, mely nagy kezdőbetűs közneveink írásmódja „érett meg” a kisbetűssé válásra. Megfontolandónak tartom továbbá bizonyos szabálypontok megfogalmazásainak felülvizsgálatát: részint a terminológia egységesítése érdekében, részint éppen a nagy kezdőbetűs köznevek elhatárolásáért, hogy azok ne keveredjenek zavaró módon a személynevekkel és a földrajzi nevekkel. Természetszerűleg tárgyalhatóak ezek a lexikai egységek a tulajdonnevekkel együtt, hiszen a személynév írásmódja jelent bennük ortográfiai problémát, de a szabálypontban – véleményem szerint – utalni kell a szófajiságukra. Csak így tud maradéktalanul megfelelni a szabályzat azon kívánalomnak, hogy az ortográfiai szabályozás mellett nyelvtani útmutató is legyen használójának.

Jegyzetek

¹ „A személynévi előtaghoz kötőjellel kapcsoljuk az összetételek utótagját: Ady-vers, Árpád-kori.” Bencédy-Fábián-Rác-Velcovné: A mai magyar nyelv (Bp., 1991. 31). – ² A szabályzat – véleményem szerint – nem csupán az ortográfia foglalatát, hanem utalás azokra a nyelvi, nyelvtani szabályokra, amelyek az adott nyelvi jelenséggel érvelésesek. Ilyen értelemben kvázi leíró nyelvtan is A magyar helyesírás szabályai című kézikönyvünk. – ³ Vö. J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése (Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979. 15–6). – ⁴ Állításomat alátámasztani látszik a már elkészült földrajzinév-gyűjtések. Kissé zavaróan hat azonban, hogy a helyesírási szabályzat 10. kiadásának megfelelően minden híd megnevezést tartalmazó szerkezet kötőjelesre van bennük, mivel a gyűjtés idején még a kötőjeles forma volt érvényben. – ⁵ Vö. J. Soltész Katalin (i.m. 109) és J. Soltész Katalin: Tulajdonnév és köznév határterülete (MNy. 55: 461–70). – ⁶ Vö. J. Soltész Katalin i.m. 109. – ⁷ Létre sem hoztuk azt a bonyolult szintagmatikus szerkezetet, amivel értelmezhetjük a szót (az Antall József által Göncz Árpádnak megírt levél; a Gombár Csaba személye körül kirobbant vita [= ügy]), hanem a már meglévő analógiák hatására a szerkezet két szelős szavát kötőjeles szóösszetétellel alakítottuk. – ⁸ Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy a szakmai nyelvben a szabályzat által nem említett tulajdonnévi előtagot tartalmazó fajtanevek írása eléggé tarka képet mutat: néha egyazon szó írásképe is eltér a különböző szakmai munkákban.

A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében

A földrajzi nevek helyesírása régóta gondot okoz sok tanárnak, diáknak, újságíróknak, szerkesztőnek, földrajzosnak és térképésznek, akik igazolva látják magukat, ha tudnak. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályairól, erről az 52 oldalas könyvecskéről, vagy látták helyesírási szabályzatunknak A földrajzi nevek című fejezetét, amely 8 oldalon, 12 pontban és azon belül sok alpontban foglalkozik a földrajzi nevek írásmódjával. Bizonyítottuk látják, hogy ezen a földrajzi névi kásahegyen csak alapos földrajzi szaktudással lehet átjutni. Pedig tévednek, mert a sok bonyolultnak látszó típus könnyen írható le hibátlanul, ha ismerjük és értjük – Deme László közel 30 éve írott cikkét visszaidézve – helyesírási rendszerünk logikáját. Ugyanis nem a földrajzinev-írás bonyolult, hanem nyelvünk sokrétűsége és helyesírásunk értelemtükröző mivolta okoz nehézséget, mert a földrajzi nevek világában szinte minden nyelvi forma nagy változatosságban fordul elő.

A szaknyelvi helyesírási szabályzatok sorában a földrajzi nevekkal foglalkozó az első között készült el, és akkor még mi magunk, a szabályfogalmazók is azt hittük, hogy valóban egy szaknyelvi helyesírási szabályzatot alkottunk, pedig nem tettünk mást, mint a nem kellően részletes akadémiai szabályzat 10. kiadásának földrajzi névi szabályait bővítettük, finomítottuk tovább. – Később az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadása ezeket a több típusra kiterjedő szabályokat jelentős mértékben átvette, mert a közgyakorlat számára is szükségessé vált a tüzetesebb, részletesebb szabályozás.

Ha megvizsgáljuk a különböző szaknyelvi helyesírásokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy egy bizonyos pont után csak akkor tudunk továbblépni, ha az illető szaktudomány ismerői vagyunk. Ha például a kémiában nem ismerjük, hogy az egyes vegyületeknek mi a kémiai összetétele, akkor nem tudjuk alkalmazni azt az alapszabályt, miszerint a vegyületneveket a szótagszámtól függetlenül, a kémiai összetételeknek megfelelően, kötőjelek alkalmazásával tagolni kell. Ha a botanikában nem tudjuk, hogy a *hegyipálma* nemzetségnév, a *mezei szegfű* pedig fajnév, vagy érzékletesebb példát véve, az *aranyeső* nemzetségnév, az *arany ribiszke* pedig fajnév, akkor nem tudjuk helyesen leírni. Ugyanígy a zoológiában is ismerünk kell a rendszertant ahhoz, hogy hibátlanul írassunk.

A földrajzi nevek írásának esetében azonban az előbbi példákban említett mértékű földrajzi szaktudásra nincs szükség. Általában elegendő a magyar helyesírás vonatkozó szabályait ismernünk, mert az alkalmazandó szabályok többnyire megegyeznek a közszoói helyesírás szabályaival. Igazolásként tekintünk át néhány földrajzinev-írásra vonatkozó fontosabb szabályt:

A földrajzi nevek tulajdonnevek, tehát a személynevekhez hasonlóan nagybetűvel kezdjük őket.

A többemlű helységneveket, az országneveket és a nagytájneveket (amelyeknek mindegyikét az AkH. 11. kiadásának szótári része tartalmazza) egybeírjuk, mint a közszoói összetételeket. Például *Nyíregyháza ~ barátfüle*, *Magyarország ~ asztalfiók*; *Bakonyalja ~ városháza*.

Az államneveket úgy írjuk, mint az intézményneveket: *Amerikai Egyesült Államok ~ Országos Széchényi Könyvtár*.

A földrajzi köznévi utótagot tartalmazó többemlű földrajzi neveket kötőjellel kapcsoljuk. *János-hegy ~ Lajos-arany*, *Kossuth-szobor*, majd ezt az elvet kiterjesztjük minden földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi névre, és a nagy kezdőbetűn kívül, a kötőjeles kapcsolással fejezzük ki a földrajzi néviséget: *Arany-patak*; *Sziklás-hegység*; *Velencei-tó*.

Folytathatnám a sort tovább, de céлом most nem a mindnyájunk által ismert földrajzi-név-írás rendszer bemutatása, hanem annak igazolása, hogy a földrajzinev-írás szabályainak alkalmazása nem igényel különösebb földrajzi szaktudást.

Ellenvethetné valaki, hogy megállapításom nem helytálló az olyan háromelemű nevek leírása esetében, mint például a *Fekete-Sár-patak*, mert földrajzi ismeret nélkül nem dönthető el, hogy a *Sár-patak* kapott-e *Fekete* előtagot, vagy a *Fekete-sár patak* utótagot, pedig a helyes íráskép megállapítása szempontjából ez nem mindegy. Az ellenvetés valóban igaz lenne, ha a szabályzat nem segítene a nevet leírni szándékozón, amikor úgy rendelkezik, hogy kétség esetén a nevet mindig előtaggal bővült földrajzi névként kell kezelni, tehát a helyes írásmód ebben az esetben: *Fekete-Sár-patak*.

Így ennek a kérdésnek megoldását is a szabályzat a szaktudomány segítségének mellőzésével, a helyesírás hatáskörébe utalja.

Az elmondottak alapján úgy érzem, hogy a földrajzi nevek írása a magyar helyesírás rendszerébe olyan szervesen illeszkedik bele, hogy a földrajzi nevek írásszabályainak külön kötetét nem tekinthetjük szaknyelvi helyesírási szabályzatnak, hanem egy olyan szabálygyűjteménynek, amely a földrajztudomány és a térképészet szakmai igényeinek megfelelően, a nagyközönségnek szánt akadémiai szabályozásnál részletesebb.

Meggyőződésem, hogy végső célját tekintve idáig kellene eljutnia minden szaknyelvi helyesírásnak, de ismerve a buktatókat, ez a cél a realitás helyett csupán az ideák világában lebeg.

Kernya Róza

Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?

Természetesen a tanító! Épp ezért nagyon fontos, hogy a tanító – és a leendő tanító – helyesírása kifogástalan legyen. Tapasztalataim szerint a tanítójelöltek helyesírása nem felel meg ennek a követelménynek.

Néhány évvel ezelőtt részletesebben vizsgálni kezdtem, melyek azok a helyesírási műveletek, amelyek a legtöbb problémát okozzák növendékeinknek. E munka némely adatát és tanulságát ismertetem a továbbiakban.

Mondandómat két kérdés köré csoportosítottam:

1. A mássalhangzó-törvényszerűségekkel összefüggő helyesírási műveletek megoldása;
2. A többeli *i-i, ü-ű, u-ú* jelölése.

Az első témakörben mostani elemzésem tárgyául 30 szót válogattam ki az 1989/90-es tanév első félévének végén íratott vizsgadolgozatok tollbamondási szövegeiből. A helyesírási művelet jellegét is figyelembe véve ezek a következő csoportokat alkotják:

A) Általános érvényű szabállyal tanítjuk:

1. mássalhangzóra végződő névszókhoz *-vá/-vé* határozórag járul: *kábulttá, fülledtté, fáradtta, fonnyadtta, riadtta*;

2. *-s, -sz, -z, -dz* végű igék felszólító módja: *fogóddzatok, takaróddzanak be, eddзétek, játsszák el*;

3. *-s, -sz, -z, -dz* végű igék kijelentő mód, jelen idő, tárgyas ragozásban: *eljátssza, megmetsszük, edzi, vonzza*;

4. *-d* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja: *mondá, hordá*;

5. nem *-d* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja: *áruá, emelé*;

6. *-t* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozás, egyes szám 2. személyű rövid alakja, ha a *-t* előtt rövid magánhangzó áll: *kösd, nyisd*;

7. *-gy, -ty, -ny* végű szavakhoz *-j* vagy *-j*-vel kezdődő toldalék járul: *hagyják, behunyják*.

B) Általános érvényű szabályt nem tanítunk:

1. *-t* végű igék felszólító mód, tárgyas ragozása rövid alakja, ha a *-t* előtt hosszú magánhangzó vagy mássalhangzó áll: *állítsd, rejsd, tartsd, fojtsd*;
2. a *hisz* ige felszólító módú alakjai: *higgyétek*;
3. a *hadd* szó – mert nem tanítjuk az etimológiáját, így a lejátszódo hangtörvényt sem magyarázzuk;
4. a *folyjon* szó – mert itt morfológiai alapon kell tudni a *j* fonéma kétféle jelölését.

Adataimat több képzési formában gyűjtöttem, 53 nappali tagozatos tanítójelölt, 46 levelező tagozatos tanító, 49 levelező óvodapedagógus dolgozatát vizsgáltam. (Az óvodapedagógus tagozat hallgatóinak csaknem fele képesítés nélküli tanítóként vagy napközis nevelőként dolgozott abban a tanévben!) A már diplomával rendelkező, továbbképzésre járó tanítókat is bevontam a munkába. A tollbamondások megírása után 19-en közülük hozzájárultak ahhoz, hogy dolgozataikat felhasználjam. (Feltehetően a leggyengébb munkákat nem kaptam meg.)

Az egyes szócsoportok hibaszámait a következő táblázatból olvashatjuk le:

	Nappali tanító	Levelező óvodaped.	Levelező tanító	Továbbképzős tanító	Összesen
A/1.	19	23	22	10	74
2.	19	33	13	15	79
3.	27	53	38	30	148
4.	2	11	10	9	32
5.	3	9	9	4	25
6.	1	3	4	5	13
7.	14	17	17	3	51
B/1.	2	2	1	2	7
2.	5	17	13	2	37
3.	22	17	6	8	53
4.	12	17	14	8	51
Összesen	126	202	146	96	570

Az adatok azt mutatják, hogy különösen kritikus az *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű igék helyesírása. Az A/2. jelű csoportban a hibák részben a teljes hasonulás jelöletlenül hagyásából származnak. A hibák másik része pedig abból fakad, hogy a *dz* betű z elemét kettőzték. Igen feltűnő volt ez a továbbképzős tanítóknál, ugyanis itt a 15 hibából 13 ilyen volt. Ennek oka feltételezhetően az, hogy a *dz* betűt nem tekintik ugyanolyan kétjegyűnek, mint az *sz*-t vagy *gy*-t. Az ábécé elmondásakor vagy következetesen „kifelejtik”, vagy „dézé” (a *dzs*-t „dézse”) néven említik, pedig az *sz* vagy *gy* helyett sohasem mondanak „eszé”-t vagy „géipszilon”-t. Az A/3. jelű csoportban a magas hibaszámot részben a szabályismeret hiánya, részben a téves analógia okozza. A szabályismeret bizonytalansága miatt gyakran kettőzött betűket írnak a magas hangrendű igék kijelentő mód, jelen idejű egyes szám 3., többes szám 2. és 3. személyű alakjaiban is, illetve a mély hangrendűeknél csak többes szám 1. személyben kettőzték. A téves analógia abban áll, hogy a jelöltek tudatában a betűkettőzés a kijelentő és a felszólító módú alakok megkülönböztetését szolgálja. A vizsgán minden hibázótól megkérdeztem, miért írta az *eljátssza, megmetsszük, vonzza* szavakat egy *sz*, illetve z betűvel. Kétféle választ kaptam. A határozottabbak azt mondták, hogy azért, mert ezek kijelentő módúak. A bizonytalanabbak pedig a homlokukra csaptak, mondván: kettőzni kellett volna, mert felszólító módban vannak.

Ha tovább vizsgáljuk az adatokat, azt látjuk, hogy az A/1., 4., 5. jelű szócsoportban is magas a hibaszám. Az A/1. típusban mindegyik képzési forma hallgatói sokat tévesztettek, míg az A/4–5. csoportban a levelező tagozatosok „jeleskedtek”. A hibák oka minden

bizonytalannal a téves morfológiai elemzésben keresendő. Ugyancsak morfológiai alapon kell tudni, hogy a *folyjon* (A/7.) szóban kétféle „jé” betűt írunk. Az alsó tagozatos helyesírás-tanításban igen fontos szerepe van a szótókeresésnek. Vajon hogyan tanítja az a tanító, aki maga is bizonytalan ebben? Vajon észreveszi-e a gyerekek hibáit?

Nem szeretném a képet sötétebbé tenni, de talán tanulságos lesz, ha ismertetem a hibaátlagokat. A nappali tagozatosoknál a vizsgált 30 szó mindegyikére átlagosan 4 hiba jutott, a levelező óvodapedagógusoknál majdnem 7 (6,7), a levelező tanítóknál 5, a továbbképzős tanítóknál 3.

S ezek után nézzük meg, mi a helyzet a magánhangzók időtartamának jelölésével!

A legtöbb problémát a többeli *i-i*, *u-ú*, *ü-ű* jelölése okozza, ugyanis csak az időtartamváltó névszótövek között találunk olyanokat, amelyekben a rövid-hosszú váltakozás szabályos. Valójában nincs általános érvényű szabály, mely eligazítana. (Nem véletlenül találjuk helyesírási szabályzatunkban az efféle óvatos megfogalmazásokat: „egyes szavaknak minden alakjában hosszú...”; „hosszú *ú*, *ű* van a legtöbb főnév végén”; „Az igék és a névszók bizonyos csoportjai egyes toldalékok előtt megtartják, más toldalékok előtt megváltoztatják alapformájukat.”)

Ha nincs általános érvényű szabály, akkor az ember a kiejtést veszi alapul. A nyelvjárási kiejtést azonban helyesírásunk nem veszi figyelembe, ezért a többeli magánhangzók – különösen az *i-i*, *u-ú*, *ü-ű* – jelölését a tanítóképzős hallgatóknak különös gonddal kell tanítanunk. Különösen ott, ahol a hallgatók zömének anyanyelvjárásából hiányzik az *i*, *ú*, *ű* fonéma.

Ennek igazolására 1992 áprilisában kaposvári és nyíregyházi tanítójelöltekkel egy betűpótlásos feladatlapot oldattam meg. Összesen 71 szó szerepelt a feladatlapon, ebből 24-ben *i* vagy *í*, 25-ben *u* vagy *ú*, 22-ben *ü* vagy *ű* hiányzott.

A vizsgálatban részt vevők – 3 kivétellel – olyan településeken élnek, ahol a nyelvjárásban nem ejtenek *i-*, *ú-*, *ű-t*. Először azt vizsgáltam, hogy ez hogyan befolyásolja a helyesírásukat. (Csak azokat a szavakat említem, amelyekben a hibázási arány valamelyik csoportban 50% vagy ennél több.)

Hosszú *i*, *ú*, *ű* helyett rövidet írtak

	Kaposvár %	Nyíregyháza %
<i>izléses</i>	39,84	50,00
<i>iratlan</i>	69,53	57,50
<i>tízes</i>	67,19	75,00
<i>tyúkász</i>	63,53	72,50
<i>húgom</i>	32,03	57,50
<i>gyűjtogat</i>	39,84	50,00
<i>rúgás</i>	35,16	50,00
<i>húszat</i>	69,53	70,00
<i>dúskál</i>	75,00	65,00
<i>fűzet</i>	52,34	42,50
<i>bűntelen</i>	25,00	57,00
<i>meghűlés</i>	46,88	60,00

A *fűzet* betűhiányos alakja mellett a feladatlapon a szó szófajára vonatkozó információ szerepelt, így a hibázásban még a figyelmetlenség is szerepet játszhatott.

Azt hiszem, az adatokból egyértelműnek látszik, hogy a nyelvjárási ejtésnorma alapján oldották meg a hallgatók a feladatot. Az, hogy egyes esetekben a kaposváriak kevesebbet hibáztak, nem mond ennek ellent, mert lehet véletlen is, de előfordulhat, hogy ezeket a szavakat esetleg többször leírták kollégáim a gyakoroltatás során.

A nyelvjárási ejtésnorma a többeli *i*, *u*, *ü* jelölésében nem megfelelő támpont. A hallgatók

tudják ezt, ezért gyakran hibáznak akkor is, amikor nyugodtan rábízhatnák magukat a fülükre. Jól mutatják ezt azok a szavak, amelyekben rövid helyett hosszú *í*-, *ú*-, *ű*-t írtak.

	Kaposvár %	Nyíregyháza %
<i>hirdetés</i>	28,13	65,00
<i>hizlal</i>	71,09	72,50
<i>nyirbál</i>	50,00	55,00
<i>dicséret</i>	25,78	50,00
<i>hirdet</i>	27,34	52,50
<i>irtás</i>	17,19	30,00
<i>irigy</i>	27,34	57,50
<i>zsiradék</i>	14,84	25,00
<i>bujdosó</i>	28,91	40,00
<i>sugdos</i>	39,07	32,50
<i>rugdal</i>	16,41	12,50
<i>üzér</i>	11,72	12,50
<i>revü</i>	25,78	47,50
<i>szünet</i>	4,69	7,50
<i>gyürkőzik</i>	57,81	75,00
<i>dülöngél</i>	0,78	22,50
<i>küzdés</i>	11,72	10,00
<i>eltüntette</i>	17,97	7,50

Itt az összes szó adatát ismertettem.

Tanulságos lenne részletesen megvizsgálni, hogy ezekben a szavakban a köznyelvi és nyelvjárási kiejtés ellenére miért írtak hosszú *í*, *ú*, *ű* betűket a hallgatók. Idő hiányában csak egyetlen dologra térek ki: a *hirdetés*, *hirdet*, *dicséret* szavakat egyre gyakrabban hallani a rádióban és a televízióban hivatásos beszélőktől is hosszú *í*-vel, s mind többször látom újságokban így leírva. A hallgatókat ezek is befolyásolhatják.

Hogyan válaszolhatunk ezek után a címben feltett kérdésre? Azt hiszem, nyugodtan megkockáztathatom: A tanító írni tanítja a kisiskolásokat, de az, amit tanít, gyakran nem helyesírás, inkább „hibásírás”.

Fercsik Erzsébet

A pedagógusjelöltek és a helyesírás

Mindannyian gyakran hallunk, néha talán teszünk is kategorikus kijelentéseket a nyelvről, ezen belül a helyesírásról. Hogy: „A magyar helyesírás megtanulhatatlanul nehéz”; „Bezzeg a nagyszüleink, szüleink helyesen írtak”; „Mert nekik meg kellett tanulni, beléjük verték az iskolában”; „Ugyan minek az a helyesírás, nem mindegy, hogy hogy írom?” Stb. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések készítettek arra, hogy megvizsgáljam, hogyan is vélekednek hallgatóink általában az írásbeli kommunikációról, mi a véleményük a helyesírásról, és hogyan viszonyulnak a konkrét helyesírási szabályokhoz, ill. hibákhoz.

Mindehhez egy kérdőívet és egy feladatlapot készítettem (amelyek összeállításában segítségemre volt Terestyéni Tamás: Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon című kutatási beszámolója. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1987.). 1992 szeptemberében 72 magyar nyelv és irodalom szakos hallgatót kértem meg a kérdőív kitöltésére, tehát az előadás címét így pontosíthatnánk: A magyar szakos pedagógusjelöltek és a helyesírás.

A továbbiakban mellőzöm az írásbeli kommunikáció és a konkrét hibák ismertetését, csak a helyesírással kapcsolatos véleményekkel foglalkozom, három nagy témakörben:

I. általában a helyesírásról;

II. a magyar helyesírás legnehezebb és legkönnyebb pontjairól;

III. a jó helyesírásról.

I. A kérdőíven 11, a helyesírással kapcsolatos megállapítást közöltem. Azt kértem, válasszák ki azt vagy azokat a véleményeket, amelyekkel egyetértenek, és indokolják is meg, miért. Legnagyobb visszhangra az alábbi vélemények találtak:

1. „az emberek között jelentős különbségek vannak helyesírásukat illetően”

2. „manapság a rengeteg idegen szó megnehezíti a helyesírást”

3. „manapság nem tanítják kellőképpen a helyesírást”

A legtöbb adatközlő (51 fő) egyetértett azzal a megállapítással, hogy „az emberek között jelentős különbségek vannak helyesírásukat illetően”. Ennek okaként említik az iskolázottságot: „ennél fogva bizonyos rétegeken belül nincs nagy különbség. Tehát nem hiszem, hogy az egyik kőműves a másikhoz képest feltűnően jól vagy rosszul írna, de egy orvossal összehasonlítva bizonyára vannak különbségek.” De nem tekintik kizárólagos tényezőnek: „mondjuk az orvosi diploma még nem jelent semmit” (ti. a jó helyesírást illetően). Fontosnak tartják a tanárok szerepét („A tanáron nagyon sok múlik ebből a szempontból. Sajnos közöttük is jelentős különbségek vannak”), az egyén intelligenciáját, ambícióit, koncentrációs képességét, igényességét. („Van akinél lelkiismereti ügy, van akinél meg nem is részletkérdés”, „Más a belső igény az anyanyelv használatára”, „Nem mindenki figyel oda a helyesírásra, nem tartja fontosnak”). Egy válaszoló megemlíti, hogy „valószínűleg adottság, tehetség kérdése is” a helyesírás.

A válaszolóknak valamivel több mint 2/3-a (49 fő) látja úgy, hogy manapság az idegen szavak megnehezítik a helyesírást. Mert: „nem tudjuk pontosan, hogy az átvett szót az adott idegen nyelvben hogyan írják, ill. azt sem, kialakult-e már a kiejtés szerinti írásmódja”, „sokaknak idegen a magyaros forma egyes szavaknál”, „többféle módon láthatjuk leírva ezeket a szavakat, helytelenül írva, helytelenül rögzülnek az emberekben”, „még nem épültek be teljesen a magyar nyelvbe, ezért a todalékos írásuk nehéz”. Kiemelik azt is, hogy „aki nem tanult idegen nyelvet, annak sokkal nehezebb ezeknek a szavaknak a leírása”. Egyik hallgató azt javasolja: „ki kellene adni egy szótárt, amely az idegen szavak helyesírását tartalmazza”.

A válaszolóknak majdnem 2/3-a (45 fő) húzta alá egyetértése jeléül a „manapság nem tanítják kellőképpen a helyesírást” kijelentést. Egy válaszoló megjegyzi, hogy „alig tanítják, úgyhogy nehéz lenne kellőképpen”. Többen személyes tapasztalatként említik, hogy „elsikad a nyelvtanítás az irodalom mellett”, „nálunk is mindig nyelvtanórából csíptünk le az irodalom miatt”. „Mi például gimnáziumban semmilyen helyesírási képzésben nem részesültünk, csak az elvont elméleti anyagot próbálták belénk sulykolni.” Utalnak a helyesírási szabályokra („nem mindenütt logikusak, következetesek és nem is állandó érvényűek”), a tanítási módszerekre („talán a módszerben van a hiba”, „a hagyományos módszerek mellett mindenféle értelmetlen újítást vezettek be”, „csak helyesírási tesztek vannak”, „kevés gyakorlás, következtelen megkövetelés”), a tanárok felelősségére („Kevés időt fordítanak rá”, „nem tanítják úgy, hogy érthető legyen, sokszor a tanár sem tudja megokolni az általa bemutatott példa írásmódját”). Javaslatot is tesznek a Helyesírás című tantárgy bevezetésére („Én legalább egy félévet szánnék rá nyelvtanórán pl. 4.-ben és 5.-ben”; „legalább a középiskola megérdemelne min. 1 évig helyesírási órát”), de megfogalmazzák kételyeiket is: „Nem tudom, hogy mivel lehetne ezt eredményesebbé tenni, de talán az kellene, hogy az emberek magukban is jobban érezzék a helyes magyar nyelv szükségességét.”

II. A kérdőív egyik feladatában az alábbi két nyitott mondatot kellett befejezniük az adatközlőknek:

– A magyar helyesírásban a legnehezebb...

– A magyar helyesírásban a legkönnyebb...

A válaszolók fele (34 fő) az egybeírás-különírás eseteit tartotta a legnehezebbnek. Többen megemlítették még a földrajzi nevek, az összetett szavak írását, a *j-ly* használatát, az idegen szavak toldalékolását, elválasztását. Sokan nehezményezik „hogy a rendszerbe nem fér be minden, és így sok a kivétel”, hogy „bizonyos helyesírási szabályok teljesen ellentmondásosak”, hogy „a kiejtés szerinti írásmód mellett még számos szabály ismeretére is szükség van”.

Legkönnyebbnek legtöbben (23 fő) a kiejtés elve szerinti helyesírást tartották, de sokan említik a szótagolást, elválasztást is. Többen befejezetlenül hagyták a mondatot, vagy odaírták: „nincs ilyen”.

III. A kérdőív másik kérdése arról tudakozódott, mit jelent az, hogy valakinek jó a helyesírása.

Legtöbben azt tekintik a jó helyesíró kritériumának, hogy „keves hibát vét”, „ismeri a magyar helyesírás alapvető szabályait”, „a legfontosabb szabályokat betartja, esetleg néha kisebb hibákat vét”, „a helyesírási szabályokat a gyakorlatban jól tudja alkalmazni, ismeri a kivételeket is”.

Van, aki megköveteli, hogy: „teljesen hibátlanul ír, legfeljebb vesszőhibája van”, „nem vét helyesírási hibát”. Mások engedékenyebbek: „a problémás esetekben megtalálja a kibúvót, s nem használ hibás alakokat”, „a vitás vagy kétséges esetekben a nyelvérzéke helyesen segíti”.

A válaszolók közül mindössze négyen voltak, akik megemlítették a segédkönyvek használatának a fontosságát: Érdemes megfigyelni, milyen szövegkörnyezetben!

„Adott esetben helyesírási szótárban, de utána néz, ha nem tud valamit”, „Nem kell mindent tudnia, de nem is nyúlhat minden szó után a szabályzatért”, „Ismeri az alapvető szabályokat, és esetenként használja a helyesírási kéziszótárt”, „Pontosan méri fel, mikor kell a szótárban utána néznie egy kérdésnek (de ez aránylag kevésszer fordul elő)”.

Milyen tanulságokat kínálnak a fenti adatok?

Az eltérő vélemények megismerésével az volt a célom, hogy kiderítsem, hogyan vélekednek a hallgatók a helyesírási kérdésekről, és ennek segítségével megállapítsam, milyen módon motiválhatók a helyesírás tanulásában. A megkérdezettek köre kicsi ahhoz, hogy általános megállapításokat tegyek, de talán túlzás nélkül felhívhatom a figyelmet a főiskolai hallgatók és a helyesírás viszonyában néhány dologra: Fontosnak tartom, hogy a helyesírást megfelelő társadalmi háttérrel tanítsuk. Ezt igazolják a hallgatók által választott megállapítások, amelyek mögött könnyen megtalálhatjuk korunk társadalmának legfontosabb jellemzőit. Hiányzik azonban a nyelvi műveltségnek – így a helyesírásnak is – a mindennapi élet értékeként való kezelése. Szükségesnek érzem az AkH. 11. részletes megismertetését, és használatának megtanítását, hogy a jó helyesírás kritériuma ne csak a szabályok ismerete legyen, hanem tartalmazza és természetesen tartsa a problémák alkotó megközelítését is.

Mindezek könnyebb megvalósítása érdekében készítettem egy helyesírási tankönyvsorozatot, amely az élő nyelvhasználathoz, nyelvszokáshoz kapcsolódik, és amely segít a főiskolai hallgatóknak az AkH. megismerésében és használatában.

Címe – egy parafrázisként feltett kérdés –: Ki szavatol a helyesírás biztonságáért? (A sorozat bemutatása, a könyvek részletesebb ismertetése már egy másik előadás feladata.)

A helyesírási verseny és a nyelvhasználat

Az előzmények. Az egyik legkedvesebb érzés a tanárnak, ha tanítványa a végzés után visszajön, újra felkeresi. Ez történt 1987 decemberében, középiskolában dolgozó volt növendékem azt javasolta: rendezzünk helyesírási versenyt középiskolások számára. Előbb kételkedtem: van-e érdeklődés épp e terület iránt; lesznek-e, akik nem sajnálják a fáradságot a felkészítésre, a versenyzésre. Nos, neki lett igaza. 1988-ban először, majd évről évre sikerült a verseny, dokumentuma pedig olvasható: „Rendszer és stilsztika a helyesírásban”.

A hasznosítható tanulságokról 1991-ben az I. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián beszámoltam (Szótárak – sztenderdek – versenyek), a második konferencián folytattam (Az írás gyakorlata avagy a gyakorlat írása). 1992-ben, amikor már határainkon túlról is érkeztek diákok a versenyre, februárban az érdeklődő kollégáknak tartottam előadást (szöveget lásd a Rendszer és stilsztika a helyesírásban anyagában).

Az alábbiakban 5 év helyesírási versenyének tapasztalatai alapján arról a három kérdésről kívánok értekezni, miért kell, miért lehet, és miért hasznos a nyelvhasználat szempontjainak érvényesítése a helyesírási versenyen.

Miért kell? Amint évről évre összeállítottam a feladatokat a versenyre, egyre inkább az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy a magyar helyesírásnak egyik legfontosabb – ha nem a legfontosabb – elve nem érvényesül úgy, ahogyan szüksége lenne rá. Ez az elv az értelem tükröztetése. Mi a baj vele? Az, hogy a helyesírási versenyeken általában (tisztület a kivételnek) elsősorban abban mérhették össze tudásukat a résztvevők, hogy mennyire képesek megjegyezni a szabályokat, az általánostól eltérő viselkedésű kifejezéseket. Eközben igen gyakran atomizált teendők elvégzésével bizonyították, hogy jól emlékeznek minden egyes *j-ly*-os adatra a Helyesírási kézisztóból. Ez ilyen módon memóriapróba, semmi más. Azok a feladatok, amelyeket a tesztkérdések tűztek a megoldó elé, sokszor kihagyott magánhangzó, illetve mássalhangzó pótlását igényelték, önmagában álló szóban. Ha meg szöveget írtunk, az a tollbamondás kétarcú teendőjét jelentette. Miért kétarcú?

Megfigyelhettük, hogy a tollbamondást a legtöbb tanuló viszonylag könnyen teljesíti. A versenyeken tehát olyan tollbamondásokat szokás adni, amelyek valamilyen módszerrel felsorolássá válnak. Felsorolássá, hogy abban nehéz, kivételes írásmódú kifejezéseket írjanak diákjaink. Így álcázza a feladat szövegnek – az adatok sorozatát.

Ami ezek után a kétarcúság másik lehetőségét villantja fel, az az eredményesség vizsgálatával deríthető fel. Azok ugyanis, akik a gyakorlat révén túrhetően írtak tollbamondást, a szabad szövegalkotáskor hajlamosak voltak súlyos hibák elkövetésére is. Néha még olyan formákat is elrontottak, amelyeneket a tollbamondásban – mert ott a megszokás szerint vigyáztak – jól írtak.

Az eddigiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az értelemtükrözés elve parancsolóan írja elő a számunkra: hagyjuk meg a szöveget szövegnek, s ne siessünk kijelenteni valakiről tollbamondása alapján, jó a helyesírása.

Az értelem tükröztetése más szempontokat is felidéz. A stilsztika kéri, sőt követeli: a „hivatalos” írásmódoktól legyen joga eltérni az írónak. Ez természetesen nemcsak a szépíróra igaz, hanem az adott nyelven magát írásban kifejezőre általában is. Joga kell legyen erre a tanulóknak, ismerjük el! Nem mondtuk ugyanakkor, hogy indokolatlan is lehet az eltérés! Ha eltérünk a szabályok előírta formától, az hat az olvasóra. Ha okát látja, akkor elfogadja tőlünk. Ha nem látja okát, miért nem követtük a szabályt – nos, akkor hibára fog gyanakodni.

Kell bizony az értelem: kell annak az értelmé, amiért és ahogyan megsértjük, mert megsérthetjük a szabályt. Ha az tükrözi a kifejezendő értéket.

Miért lehet? A fentiekből nyilvánvaló, hogy helyet kért magának a nyelvhasználat az MTA szabályzatának 11. kiadásában is. Gondoljunk csak a 11. kiadásnak azokra

a momentumaira, amelyekben a stilisztikai célú eltérésekre történik utalás. Nem egy, nem két szabálypontban tapasztalhatunk ilyet.

Lemondhat-e a magyartanár arról, hogy megfigyeltesse tanítványaival az ilyen, stilisztikai célú eltéréseket? Megkerülhető-e a „nemecek ernő – NEMECSEK ERNŐ” váltás? Nem vesszük észre, amit a diákok rögtön látnak: a reklámok írásmód-használatát? Nem használjuk ki a XX. század költői szövegeinek írásjeleiből/azok elhagyásából adódó stílusértéket?

Nem véletlen a megannyi kérdés, persze állásfoglalást sugall mindenik. Az eddigi versenyeken – és a felkészítésekben – olyan észrevételekről is van tudomásunk, amilyenekre az imént céloztunk. Bármilyen furcsán hat: a tanulók többet találtak, mint a tanárok. De ez a számomra természetes, mert a diák szárnyakat kap, ha tudja, hogy számítanak rá, ha fontos a véleménye.

Az első lépés: a megfigyeltetés. Mindazokban a műfajokban, mindazokon a fórumokon hívjuk fel a figyelmet az indokolt eltérésekre – és az indokolatlan, hibás eltérésekre is! –, s ezzel alakítsuk ki a tanulóban azt az igényt, hogy megkülönböztessen funkciós és funkcióatlan szabálysértést, sőt hogy ilyen módon tisztázza a hiba igazi jelentését. Ami ugyanis „helyesírási hiba” – az a természeténél fogva funkcióatlan eltérés a normától, a szabálytól. Ilyen úton a hibatudatot is alakíthatjuk, fejleszthetjük – a szabálykövetés fontossága révén.

A második lépés: az alkalmazás. Amit tanultunk az egyik közlésből, azt hasznosítjuk a másikban. Előbb csak ugyanúgy, azután már új környezet, más funkció segítségével. Hamarosan kialakul az a készség a diákokban, hogy kísérleteket tegyenek az alkotó alkalmazásra, sőt a kreatívabbak létrehoznak egyre újabb hatásesszközöket.

Amint a versenyek 1992-ben bizonyították: van létjogosultsága ilyen típusú feladatoknak. Egészen meghökkenítő sikere volt ezeknek, készültek megoldások versben, minden várakozást felülmúltak a teljesítmények.

Miért hasznos? Elképzelhető volna olyan vélekedés, hogy kell, kell valamilyen módszer a helyesírásban rejlő stilisztikum érzékeltetésére, azonban a tanulók számára nem tanácsos, mert egyrészt összezavarja a norma elsajátítását, másrészt felesleges idővesztéseket okoz.

Hallatlanul érdekes, hogy a tapasztalataink szerint hatásosabban tanítja meg a szabályokat az, aki nem feltétlenül csak a betű szerinti megtanításra törekszik. Gondoljuk meg a fentebb már jelzett részvételi elvet: a diák részt vesz a szabály megsértésének indoklásában. Itt a legfontosabb szó az indoklás elvének elfogadása, annak szokássá válása növeli a tanuló esélyét arra, hogy eljárását az írásmódokban indokoltra/indokolatlanra tudatosan tagolja. Ez a tudatos tagolás az, ami a nyelvhasználatra nézve rendkívül biztató. Nem áll meg ugyanis a tanuló a helyesírásnál, sőt követelményként más nyelvhasználati formák számára is érvényesíti a normakövetés és indokolt eltérés párhuzamát. Ebben a párhuzamban egyúttal a nyelvi formákkal kapcsolatos igényesség találkozik a részvétel elvéből következő motivációs előnnyel. Ami a tanulóé – a tanulóé is, érdeklődése, indokkeresése révén –, az mozgósítja energiáit. Ettől várhatjuk azt a pluszt, amihez a szokatlanság járul, az érdekesség tényezője.

Játék a helyesírás? Amikor összegezni kívánjuk az eddig felhozott tényeket és érveket, az anyanyelvvel kapcsolatos játékokra utalunk. Grétsy László az Anyanyelvünk játékaiban közölt néhány ötletet, Magassy László karcsú kötete a Játékosság a magyarórán. Hernádi Sándor munkája a Játékos nyelvtan, játékos helyesírás. És ezek óta?

Buzdítani szeretném a magyartanárokat: kell is, lehet is, hasznos is a helyesírás tanításában a stilisztikumokra ügyelni. Mintegy a visszajáról talán még erőteljesebb, még hatásosabban végezheti munkáját a tanár. Nekem ezt tanította a nyelvhasználat a helyesírásról – a versenyen.

A helyesírás és az olvasástanítási módszerek összefüggései

Napjaink érdekes jelensége, hogy amit a középpontba állítunk, az korántsem olyan fontos dolog; amit lépten-nyomon emlegetünk, az nem is olyan lényeges része életünknek. Annyit beszélünk például a kommunikáció fontosságáról – minden nyelvtankönyv élén ott látható a jakobsoni hattényezős modell –, hogy egy kívülről azt gondolhatná: milyen szoros ezek között az emberek között a kapcsolat, és bizonyára milyen jól megértik egymást. Valójában pedig még csak nem is törekszenek a megértésre. Gondoltak-e már arra, hogy talán még sosem volt ennyire belterjes, ennyire a közönségtől távol álló az irodalom, mint most, a kommunikáció évszázadában? Sokan csak egy szűk körnek, vagy inkább csak önmaguknak írnak, s egészen bizonyosan olyanok is vannak, akik megvetik a közönséget, és nem is akarják, hogy értsék őket. A kommunikáció évszázadában az adó egyáltalán nem óhajt interakcióba bocsátkozni a vevővel ... legfeljebb az üzleti eladótól hallunk efféle, az ácsorgó gyerekekhez intézett mondatokat: No, kommunikálj már, kisfiam! (Feljegyezve a Kiss János altb. utcában 1982. ápr. 2-án.)

Miért lenne más a helyzet az oktatásban? Az elméleti szakemberek, a „profik” hangsúlyozzák az integrációnak, az egyes tantárgyak kapcsolatának, sőt összefonódásának a fontosságát – az 1978-as tanterv és összes korrekciója az integráció szellemében fogant –, a gyakorlatban pedig egészen más a helyzet: az egyes tantárgyak ahelyett, hogy támogatnák egymást, szétessenek, s mi több, akadályozzák egymás kibontakozását. Nem azért esnek szét a részterületek, mert papíron nincsenek ott egymás mellett a tantervben vagy a tanmenetben, hanem azért, mert belső természetük, lényegük ellenkezik egymással. Ilyen az olvasástanításnak és a helyesírás-tanításnak a viszonya. Magyarán: az 1978-ban bevezetett olvasástanítási módszerek nem kedveznek a helyesírási készség kialakulásának, sőt egyenesen akadályozzák egészséges és töretlen fejlődését.

Hajdanában Judit néni, Margit néni és Mica néni – gyermekeim bölcs tanítói – azt mondták, hogy a helyesírás mindennél fontosabb, mert azt csak alsó tagozatban lehet megtanulni, és a legelső iskolai órától kezdve állandóan kell gyakorolni. Nem akkor kezdődik a helyesírás tanítása, amikor a nyelvtan tantárgy – másodikban vagy harmadikban –, hanem akkor, amikor az első mondatot felbontják szavakra, s az első szót felbontják szótagjaira, majd hangjaira. Akkor, amikor „csak” analizálnak-szintetizálnak, úgymond: előkészítenek. Judit néni, Margit néni és Mica néni az első hetekben „csak” beszélgetett a gyerekekkel, játékosan és természetesen, előbb csak állatokról, növényekről, a gyermekeket érdeklő apróságokról, később mondatokról, szavakról és hangokról. A gyermek nem vette észre, de tanítóik nagyon jól tudták, hogy a nyelvi tudatosság (language awareness) fejlesztését végzik.

Manapság Nikolett néni és Bernadett néni szóképekkel kezd. Bernadett néni föltesz a táblára egy képet – mondjuk egy pulikutyát –, mellé teszi a megfelelő szót – mondjuk, hogy *Gubanc*, mert így hívják motiváció kedvéért a pulikutyát –, s a gyerekek elmélyülten szemlélik a táblát. Ilyenkor némán, a „szemükkel” olvasnak. Azután Bernadett néni eltünteti a kutya képét, s a gyerekek „olvassák” a fennmaradt szót: *Gubanc* (vö. hangoztató-elemző-összetevő módszer, szóképes előprogrammal, populáris nevén Gubanc-ábécé). Mondatok is előjönnek, s a gyermeknek el kell döntenie valóságtartalmuk igazságát: azon fáradozik, hogy aláhúzza-e vagy sem azt, hogy *Éva ugat?* (a legegyszerűbb, ha meglesi, hogyan döntött a szomszédja, s erre pillanatok alatt rájön). Kreatív, manipulatív és gondolkodtató feladatok végzése közben – színezés, aláhúzás, összekötés, bekarikázás, áthúzás – eltehet hat hét, s a nebulók még mindig nem észlelik a *sál* szó elején az *s* hangot – kivéve a legjobbakat (akiket otthon gondos nagymamák már megtanítottak olvasni).

Azért előbb-utóbb sor kerül az analízisre, s nemcsak Gubancéknál, hanem egyéb programokban is. Az egyikben – az újításokban élenjáróban – ezt lehet például olvasni: *ágy-on, asztal-on, kar-on; szék-en, szekrény-en, fej-en*; vagy: *könyv-et, pad-ot, ágy-at* stb. Ez ugyanis igen tudományos alapon szóképként tanítja a toldalékokat is, s igen modernül,

előhangzójukkal együtt. A gyermek olvashat bárhogy – szakszerűbben: különféle stratégiákat alkalmazhat, még szakszerűbben: különféle módokon támadhatja meg a szót (attack the word) –, tehát mondhatja azt, hogy *ház-at, kert-et, mot-or*. Gyengébbek kedvéért: ez szót-tagolás, és nem szótagolás, ami való igaz végül is. A „maci” szerint ugyanis szótagolni – amúgy hagyományosan – csak az első év végén kell, akkor, amikor az elválasztás kerül sorra a tanmenetben, mert a szótagolásra – szerintük – csak az elválasztáshoz van szükség; még ehhez se nagyon kell, mert ne válasszunk el, ha nem nagyon szükséges. Arra, hogy a szóelemzés elvén alapuló helyesírási eseteket a szótagolással lehet a legkönnyebben tanítani, úgy globálisan nem is gondoltak. Azt viszont nyelvi-irodalmi-kommunikációs módon megmagyarázták, hogy azért nem szabad szótagoltatni, mert lepeggő lesz a beszédünk (ezek szerint a jelen lévőknek lepeggniük kellene).

Takarékosságra is megtanít mindenkit a „maci”: meg lehet spórolni az összeolvasás gyötrelmeit. A tájékozatlanok számára íme a tudományos magyarázat: felesleges az összeolvasás tanítása, mert az csak úgy látansen, a szóképek nézegetése közben beleszívódik a gyermek agyába. A jámbor szemlélőben valóban felmerül az a gondolat, hogy egyáltalán miért és mi jupon nevezik ezt módszernek és olvasástanításnak. Amerikában van olyan elkeseredett egyén, aki egyszerűen csimpánz-módszernek (the chimp method) hívja.

A közvélemény megnyugtatóására közlöm, hogy a jobbaknál tanítják az összeolvasást. Intenzív és kombináltan mondjuk: fűjd ki, fiam, az *á-t: fá*; csapd le, fiam, az *á-t: lá*; bógd ki, fiam, az *ú-t: mú*; köpd ki, fiam, az *á-t: ká*.

A közvélemény megnyugtatóására közlöm továbbá, hogy Ica néni heurisztikus módszerében van bőven analízis programfalról és szintézis ábécéskönyvből. Ez utóbbiban kerekék, spirálok, cikcakkok, virágminták és egyebek változatos vonalvezetése szerint minden más-salhangzó és minden magánhangzó összevonásával szavak százait – mit százait! ezreit és tízezeit – generálják a kreatív képességekkel megáldott nebulók (NB! a *készség* szót nálunk elavult dolog használni – Amerikában szabad –, nálunk *képesség* a divat, mindenki képes valamire, s a jó pedagógus képességet fejleszt, de inkább csak segíti a már meglévő képességek kibontakozását.) Tehát: *bé-bi-be* (tálcákon) és *bébibe* (tepsiben), azután *ebéé, bibébe, bábába* (nyomtatva és folyóírással), majd: *Ibié Bubó, Bubóba, Bububa*, sőt: *bébi, Ibi, Ibibe, ebbe, Böbe*. Igencsak kreatív fantázia szükségeltetik a következők mondatba foglalásához (mert mindent mondatba foglalunk, l. funkcionalitás): *alólam, mólómmal, ollómmal, hol-lómmal, bolhámmal és lábammal, álommal, hálámmal, lámámmal, mamámmal, almámmal és mohámmal, almommal, malmommal, halmommal, málhámmal*. A *lomol* még etimológusára vár. De azt már tudjuk, hogy *A kanna mellé áll Kálmán, A kolomppal kolompol Panni és A kölni Enikőé*.

Mit kapott a kortársaitól boldog emlékü Gönczy Pál, mert olyan ismeretlen szót merészelt felvenni ábécéjébe, mint *szütyő*!

A jámbor laikusnak az az érzése támad, hogy volt némi igazuk a régi rómaiaknak, amikor az arany középutat emlegették.

Az integrációval kezdtük eszmefuttatásunkat, kanyarodjunk vissza tehát az integrációhoz a szélső részek konvergenciája szellemében. Az írásról még nem esett szó. Judit néni, Margit néni és Mica néni még párhuzamosan az olvasással tanította az írást, tudták ugyanis valahogy, hogy az olvasás és az írás készsége támogatja egymást. Tudományos alapon ma már tudván tudjuk, hogy a gyermek keze még gyöngye, képtelen a finom mozgásokra, ezért késleltetni kell az írás tanítását, legalább egy fél évvel. (Arról a tudomány mélyen hallgat, hogy azért nem lehet az év elején elkezdni az írás tanítását, mert a gyerek a szóképpolvasás miatt még nincsen tisztában a hangokkal, s következésképpen a hang leírt képére, a betűre sem lehet még tanítani.) Valóban olyan gyöngye a gyerek keze? Az emberben akkor merül fel némi gyanú, amikor japán négy-öt évesek ezreit látja hegedülni, vagy a késleltetett írástanítással kezelt csemete futamokat játszik a zongorán. Igen, ez esetleg nem olyan finom mozgás.

S ha mindezek után az ön gyermeke nem tud olvasni, írni, helyesírni, mi a válasz? Az ön gyermeke diszlexiás, diszgráfias és diszkalkuliás, érzelmileg zavart (emotionally disturbed), tanulási nehézségekkel küzd (learning difficulties), esetleg nem iskolaérett (not ready),

vagy túl sokat nézi a tévét (too much tv). Esetleg süket, vagy legalábbis hallássérült. Ez utóbbi diagnózist a sógorom kapta, amikor jó étvágyú és kissé dagadt kislánya füle botját sem mozgatta az ifjú és tájékozott tanító néni szavára. Szerencsére sógoromnál is készen van mindig a válasz: Tanító néni, kérem, tessék csak neki megzörgetni egy 'acskó cukrot a szomszéd szobában, meghallja az!

Hangay Zoltán és Kernya Róza arról számolt be, hogy súlyos helyesírási hibák fordulnak elő főiskolásaink szövegeiben, s ezek mögött a hibák mögött a grammatika nem tudása húzódik meg. Jómagam azt figyeltem meg, hogy egyre primitívebb hibák jelentkeznek tanítványaink írományaiban, olyanok, amelyek tíz évvel ezelőtt nem fordultak elő. Ilyenek a zöngésedések elvétése és a rossz elválasztások, az írásban jelöletlen teljes hasonulások esetei. Egészen bizonyos, hogy az *ly-j* és a *t-végű* igék írása nincsen begyakorolva. Ezekben egészen bizonyosan a szóképes olvasástanítás és a szótagolás eltörlése a ludas. Nagyon remélem, hogy Tolnai Gyuláné (Ica néni) módszere nemcsak jobb olvasást, hanem jobb helyesírást is fog eredményezni, ez ugyanis az a módszer, mely szótagoltat, és maximálisan a nyelvi tudatosság fejlesztésére törekszik.

Vita

Hőnyiné Stephanides Éva:

Vörös Ferenc előadásához szeretnék hozzászólni, még a névelőhasználattal kapcsolatban. Bár itt nagybetűs helyesírási képekről volt szó, megütötte a fülemet az, hogy kéttagú szavaknál kötelező a határozott névelő, és csak többtaguaknál fordulhat elő a határozatlan névelő. Ezt maguk a példák is megcáfolták. Semmi köze nincs ennek a helyesíráshoz, hanem a nyelv szerkezetéhez, illetve egy filozófiai, hátsó logikai tartalomhoz van köze. Mert ha hallgatok *egy Mozart-szimfóniát*, akkor a sok Mozart-szimfóniából hallgatok egyet, és individualizálom. Utána tetszett a *Mozart-szimfónia*, mely már konkretizált és definiált. Tehát ez egy következő lépcsőfok. Viszont ha átmegyek a *Petőfi hídon*, a *Lánchídon*, az első tag akár tulajdonnév, akár köznév, a névelő része a tulajdonnévnek, tehát nem változtathatom. Ha a *Dunakanyarról* beszélek mint egyszavas tulajdonnévről, akkor a *Dunakanyar*, mert abból egy van, bár a Dunának számos kanyarja van. Tehát nem azonos azokkal a Tisza-kanyarokkal, Rába-fordulatokkal, amikkel ez szembe volt állítva. A határozott névelő része a tulajdonnévnek, még ha nem írjuk is nagybetűvel. Ugyanakkor, amikor van *Haydn-szimfónia*, *Beethoven-szimfónia*, *Beethoven-kvartett*, világos, hogy mint tulajdonnevet, azokat is meg kell különböztetni nagybetűvel, amelyekből számos dolog van. Ez lett volna a névelőre vonatkozó megjegyzésem. A másik pedig az, hogy van *Kelvin-fok*, *Fahrenheit-fok*, az SI-rendszerben ezek részek, melyeket nagybetűvel képletekben használunk, tehát rendkívül nehéz helyzetbe kerülne az a gyerek, az a hallgató, aki utána ezt kisbetűvel kapná meg. Ez egészen más kategória, mint pl. a *röntgensugár*, bár számos nyelvben, pl. az angolban ezt nem a feltalálója nevééről nevezték el, mi véletlenül átvettük a tulajdonnevet, de csak ezzel azonosítjuk, tehát nem kell megkülönböztetnünk nagybetűvel. Ez csak a logikám adta gondolat volt.

Kis Ádám:

Juhász Dezső előadásához szeretnék csatlakozni, azt hiszem, egy eléggé fontos gondolattal. Abban az esetben, ha fölállítunk egy olyan tételt, hogy kézzel és géppel ír általában az emberiség, és különös eset, hogy valakinek a szövegét kinyomtatják, akkor azzal kell számolnunk, hogy a nyomtatott szövegnek különleges kiemelési, metakommunikációs lehetőségei vannak. Azáltal, hogy a számítógép, a lézernyomtató stb. elterjedt, egyre több

embernek kerülnek kezébe ezek az eszközök. Azok a metakommunikációs eszközök, amelyekből föl is sorolt Juhász Dezső a kiemelésekkel, tagolásokkal kapcsolatban. Fölvetődik az a kérdés ezek után, mivel ez egy széles körűvé váló, ha úgy tetszik, demokratizálódási folyamat, hogy nem kellene-e gondolkodni azon, hogy ennek valamilyen helyesírási vetülete van. Tehát bizonyos tipográfiai szabályok, amelyek a nyomdászokra nézve voltak kötelezőek, szélesebb körű ismeretséget igényelnek. Hadd tegyem hozzá azt a megjegyzést, hogy egy kicsit szigorú volt Juhász Dezső annak a nyelvésznek az elmarasztalásával, aki nem tett szóközt a vessző után, mert ez ugyan helytelen, de az eddigi gyakorlatban, ha ezt a szöveget kinyomtatták, azt a szóközt a nyomdában oda kellett tenni, viszont ott van az a tragikus eset, amikor ez a delikvens megcsinálja a szövegszerkesztőjén a végleges szöveget, akkor nem lesz ott a szóköz, mert nincs ott az a képzett nyomdász, aki oda fogja tenni. Ezért én úgy gondolom, ha sor kerül arra a konferenciára, amit a tanár úr jelzett, talán ki lehetne ebbe az irányba bővíteni, mert ugyan ez nem a számítógép és a helyesírás közvetlen problematikája, de azt hiszem, hogy mégis nagyon közel van hozzá. Én ezen a konferencián rendkívül szívesen hallanék egy előadást mondjuk ezzel a címmel: „Számítógépen írt szövegek metakommunikációs lehetőségei”. Ha nincsen rá más vállalkozó, esetleg megtartom én magam. Ehhez szeretnék még hozzátenni rövid felsorolásban egy-két ilyen eszközt. Pl. Juhász Dezső említette azt, hogy nagyon sokan nem ismerik a nagykötőjelet. A számítógépes szövegszerkesztők háromféle kötőjelet ismernek, mi több, négyfélélt, mert az elválasztójelet meg tudják különböztetni az egyéb kötőjelektől, tehát ez egy lehetőség. A másik: az aposztrófnak az idézőjel szerinti használata. Ez anglicizmus. Azon vitatkozni, hogy ez helyes vagy nem, más kérdés, de ez az angol tipográfiai szokásoknak a beszűremlése és hatása. A tagolásokról pedig: szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy ugyanezek a szövegszerkesztők lehetővé tesznek nagy fekete pontot, üres négyzetet, mutatóujjat tenni a sor elejére, és még sok ilyen lehetőség adódik, amivel élni lehet. A metakommunikációs lehetőségek között a kiemelések a továbbiakban nemcsak a betűfajta a lehetősége, hanem a betűtípus, a betűméret is. A számítógép maga választ el. Kriminálisan. Prószéky és Seregy megoldották, hogy ne válasszon így el, de az újságok nem használják az ő eszközeit, ezért fordult elő pl., hogy az egyik sajtótermékben azt láttam, hogy elválasztotta az SZDSZ-t.

Pásztor Emil:

Három rövid megjegyzés. Az első Juhász Dezső előadásához. Említette, mennyire primitívnek hat az olyan szöveg, amelyben jóformán csak pont és vessző fordul elő. Amikor a Toldi szótáron gondolkoztam, megfigyeltem, hogy Arany János már ott is 8-10 különböző írásjelet használ, később pedig, például a Széchenyi emlékezetében és balladáiban talán még többet. – A másik megjegyzés Helyesírási Bizottságunknak egy eredménye: az új vasúti menetrendben végre megvalósították az általunk javasolt ábcérendet, tehát például *Ágerdömajor* már előbb van, mint *Aszód*, *Ócsa* előbb van, mint *Orosháza*, mert a hosszú és a rövid magánhangzók között ilyenkor nem teszünk különbséget. – Harmadik megjegyzésem: A mai helyesírási gyakorlat egyik legnagyobb problémája a hírlapokban a szóelválasztás rengeteg hibája, annyira, hogy még az Édes Anyanyelvünkben is legutóbb a *helyesírás* szó volt *sírás* módon elválasztva. Sürgősen el kellene érni, hogy ne higgye senki Magyarországon, hogy most már így kell írni, így kell a szavakat elválasztani.

Fábián Pál:

Ez személyemnek szól, tudniillik az Édes Anyanyelvünknek minden számát nemcsak a szerkesztő, a főszerkesztő, hanem én is megnézem, csak helyesírási szempontból. Én kiírtom a *helyesírás* fölött – ami jól volt elválasztva – egy másik szónak valami hibáját. Abban a pillanatban a gép elkezd zakatolni, és belerondítja a szövegbe a *helye-sírás* elválasztást.

Timkó György:

16 éves koromtól nyugdíjazásomig nyomdában dolgoztam, illetőleg a sajtóval olyan kapcsolatomban volt, hogy munkaköröm mindvégig közel állt a helyesíráshoz. Laczkó Krisztina és Juhász Dezső előadásának meghallgatásakor merült fel bennem, hogy valami nagyon hiányzik a konferencia anyagából, amit így lehetne megfogalmazni Laczkó Krisztina előadásának címe nyomán: „Helyesírás és politika”. Nekem végig alkalmam volt tapasztalni, hogy a politika mennyire rányomta bélyegét a nyomdai helyesírásra. Kb. 1949–1954-ig a *párt* szót a Magyar Kommunista Párt vagy a Magyar Dolgozók Pártja értelmében egyenesen bűn volt kis *p*-vel írni, mert így volt elrendelve. Az *isten*-t semmilyen formában nem lehetett nagybetűvel írni. Visszamehetek még korábbra, amikor a nyomdák összevissza írtak. A politika akkor szólt bele alapvetően a helyesírásba, amikor 1954-ben létrejött a 10. kiadás, és ezt a politika is elfogadta. Egészében véve rendeződött a magyar helyesírás ügye. – Az 1949-ben megkezdődött politikai és gazdasági átalakítás sok negatívuma mellett haszonnak tekinthető, hogy a politika kezében volt a gazdaság, ezen belül a nyomda, a kiadó, és rendeleti úton tették kötelezővé a 10. kiadás használatát. Így pár év alatt egysegesült a magyar helyesírás. Most azért kapjuk fel a fejünket a sajtóban felbukkanó hibáknál, mert megszoktuk a rendet. Azt a rendet, amely 1954 előtt nem volt meg, s amely sajnós, most – egyre inkább – megint nincs meg. Helyesírásunk alakulásában, fejlődésében a politikának tehát olyan szerepe volt és van, melyről a nyelvészeknek nem szabad megfeledkezniük.

Fábián Pál:

Tanúsíthatom, hogy valóban így volt, bár egyéb tényezők is vannak. Talán éppen ezért érték az 1954-es szabályzatot oly kemény támadások. Annak idején a helyesírási szabályzatot mint a központi hatalom egyfajta megtestesülési formáját érzékelték az emberek, és ezért támadták meg. Ennek számos jele felbukkan az '54 körüli helyesírási viták tartalomelemzése során. Mindezek a dolgok a jövő helyesírás-történészére várnak; addig fogjon hozzá az illető, amíg mi élünk, és vallhatunk régi ügyekről.

Vörös Ferenc:

A válaszadás jogával élve: a jelölésértékkel kapcsolatos előadást vitaindítóan szántam. A budapesti *Duna-hidak* esetében a névelő és egy budapesti *Duna-híd* esetében a névelő az egész szerkezetre vonatkozik, annak ellenére, hogy az *a Duna-híd*, *egy Duna-híd* használata lehetséges. Határozottan állítom, hogy a jelölési értékkel összefügg a névelőhasználat ezekben az esetekben. Ezt én is érzem, de sajnós, az idő hiánya miatt ezeket nem mutathattam be. A *Celsius-fok*-ot ugyancsak elgondolkodtatónak szántam, és még néhány példát hoztam volna, ha marad idő, pl. *jégeralsó* szavunkat, amely bár nem túl közkeletű szó, nincs benne a Helyesírási kézikönyvtárban sem, és J. Soltész Katalin is egy másik szerkezetben említi, a Tulajdonnevek jelentésszerkezete című munkájában. Elgondolkodtató, hogy írásmódját hogyan lehetne szabályozni. Példáim arra vonatkoztak, hogy mikor válhatnak kis kezdőbetűssé az ilyen szerkezetek, és úgy látom, hogy itt bizonyos típusok állíthatók fel. Nagyon szűk ezeknek a köre. Vannak úgynevezett frazeológiák, pl. *pálfordulás*, *júdáscsók*, *júdás-péNZ*; vannak olyan szerkezetek, melyek a szűk szakma köréből kerülnek közhasználatba, és elefejtődik a tulajdonnév természetete. Ebbe besegíthet az is, hogy a tulajdonnév maga egyedül is köznevesülhet nyelvünkben, és ezáltal válik kisbetűssé az írásmódja; illetve vannak olyan szerkezetek, amelyeknek az írásmódja változatlan, akár idegen névként is (pl. *wertheimzár*, *röntgensugár* szavunk esetében) megtörténhet a köznevesülés. Tudom, hogy a *Celsius-fok* ebben az esetben problémát jelenthet éppen az analógia, a *kelvin* miatt. De míg ez a magyar nyelvben a hőmérés szokásjoga miatt nem vált közkeletűvé, a *Celsius-fok*

viszont az időjárás-jelentések nyomán bekerült a nyelvhasználatba, úgy érzem, hogy a nyelvközösségben sem igazán rögzült a Celsius, illetőleg elhomályosult a *Celsius* név jelentése. Ezért bátorkodtam ezt felvetni.

Fábián Pál:

A *Celsius-fok*-kal kapcsolatban arról tájékoztathatom Vörös kollégánkat, hogy van egy hivatal Magyarországon, a Mérésügyi Hivatal, amely nemzetközi szerződések alapján dolgozik, és ha a világ megállapodik az SI-rendszerben, a Magyar Mérésügyi Hivatal mindenkit, aki ebből a hámból ki akar rúgni, visszaterel a közös szekér elé. (*Közbeszólás*: Országgyűlés által elfogadott törvény!) Tehát magasabb égi hatalmakkal küzdenénk, és ráadásul nemcsak hiába, hanem helytelenül is tennénk.

Seregy Lajos:

A számítógépes programok meg tudják oldani az elválasztás kérdését, én magam a szövegszerkesztővel automata elválasztást használok, még nem kaptam rajta hibázáson. Egyetlenegy bökkenő van: nem fog helyettünk fogalmazni. – Ebben a vitában mind a ketten tévednek valahol, tudniillik azt, hogy tulajdonnév vagy nem tulajdonnév-e valami, nem a névelő dönti el. A névelőt teljesen más miatt használjuk. Ez a nyelvészeti szakirodalomban ugyan nincs teljesen tisztázva, ezért nem is érdemes tovább vitázni róla.

Hell György:

Fábián Pál előadásához szeretnék egy megjegyzést fűzni. Ha jól értettem, azt mondta, hogy a mai helyesírásunk tendenciája az, hogy kezd a helyesírás elmaradni a kiejtéstől. Tehát bizonyos írásképek megmaradnak, ugyanakkor a kiejtés változik. Ha ez így van, vajon nem lenne-e érdemes elgondolkodni azon, hogy az idegen, átvett szavainkat (tehát még idegennek hangzó szavainkat) érdemes-e aránylag gyors ütemben a kiejtés szerint íratni; a helyesírás ugyanis a műveltség adásának egy nagyon fontos területe. Nemcsak olyan értelemben, hogy aki helyesen és jól tud írni, az művelt embernek számít, hanem úgy is, hogy a szavak eredetének az ismerete és az eredeti szó másfajta írásmódja és ejtése közötti különbség nagyon komoly kulturális ismeretnek számít. Amikor én átírom a magyar kiejtés szerint az idegen szót, akkor ez a szerepe megszűnik. Ha viszont megtartom az eredeti írásmódot, akkor ez sokkal gyorsabban és jobban tudatosává válik az íróban, aki ezt a szót használja. Ha úgy elmarad a magyar helyesírás a kiejtéstől, akkor az idegen szavak írását nem kellene annyira erőltetni, pl. hogy a *menedzser*-t, a *kemping* vagy a *görl* szót, a *nó-hau*-t mindenképpen a magyar kiejtésnek megfelelően írjuk. Rengeteg olyan szó van, melyet kezdünk átírni a magyar kiejtésnek megfelelően, ugyanakkor elvész az a kulturális háttér, amelynek az ismerete nagyon értékes lenne.

Fábián Pál:

Hosszan lehetne erről vitázni, de ne tegyük. Csak annyit jegyeznék meg, hogy mivel újabb idegen szavaink óriási tömege angol, és hogyha az angol szavakat magyarra átírjuk, az csúf lesz, és bizonytalanná válik, hogy tulajdonképpen mit is kellene leírni. Mivel az angol tele van elnyelt, redukált hangokkal, ezért tényleg az lesz a legjobb, ha a *know-how* megmarad úgy, ahogy most van. A *kemping*-et már átírtuk, a *menedzser*-t úgyszintén, és még néhány szót. De hát a *lady*-t magyarosan írva magam sem tudnám elképzelni. Majd az utánunk

következő nemzedék dönt a dologban, de az az érzésem, hogy alaptendenciájában a magyar helyesírás maradandóbb jellegű lesz, mint amilyen volt korábban.

Elnöki zárszó

Az egész ülészakot illenék most, kedves kollégák, értékelnem. Röviden a következőket mondhatom. Amikor a Magyar Nyelvi Bizottság ezt a konferenciát tervezte, akkor két konferenciátípus lehetősége lebegett lelki szemeink előtt. Az egyik egy össznépi TIT-előadások sorozata-szerű konferencia lett volna, a másik pedig egy szikár, tudományos tanácskozás. Az utóbbi mellett döntöttünk, szerencsére a *szikár* jelző a konferenciából kimaradt, tudniillik tele volt ez a konferencia jó kedvvel és szívvvel. Akik ezt a négy félnapot a négy témakörnek megfelelően együtt töltötték, azt hiszem, jó érzésekkel távoznak, mert megerősítettük egymást abban a meggyőződésünkben, hogy érdemes a magyar nyelv művelés munkáját folytatni. Nem éppen új korszakot kezdeni – bár arról is szó van –, hanem folytatni azt a munkát, amit elkezdtünk. Amint már délelőtt is kiemelttem, ez volt az első eset hosszú évtizedek óta, hogy határainkon kívülről kollégákat üdvözölhattünk itt, és azt hiszem, hogy a kapcsolatot továbbra is tartanunk kell. Több mint hiszem: meg vagyok róla győződve.

Sok szó esett a normáról, a standardról vagy sztenderdről. Ezek olyan kérdéskörök, amelyek tekintetében meglehetősen eltérő vélemények is elhangzottak a konferencián, de nekem az volt a benyomásom, hogy az álláspontok közeledtek egymáshoz. Én legalábbis úgy éreztem, hogy jobban megértem azokat ez után az együttlét után, akik a normán, sztenderden mást értettek, mint amit én szoktam érteni, és mintha a más nézeteket vallók is közeledtek volna az én régebbi álláspontomhoz.

Köszönetekkel szeretném zárni ezt a konferenciát. Mindenekelőtt köszönöm Önöknek, tisztelt kollégák, hogy ilyen szép számban, ilyen sokáig itt voltak, kitartottak, és talán jól is érezték magukat. De köszönettel tartozom azoknak is, akik ezt a konferenciát rendezték: az ELTE Bölcsészkar dékánátusának, amely ezt a termet rendelkezésünkre bocsátotta; köszönöm a gazdasági hivatalban dolgozó kollégáknak, akik a teremrendezés munkáját végezték; köszönöm a technikus kollégáknak, hogy a hangosítást megszervezték, itt ültek velünk, remélem, ők is jól érezték magukat, és nekik is hasznukra válhatott az, amit itt hallottak; és köszönöm a Mai Magyar Nyelvi Tanszék kollégáinak: Keszler Borbálának, Laczkó Krisztinának, Faluvégi Katalinnak, Fricovszky Évának, Kugler Nórának, Bódi Zoltánnak és nem utolsósorban a „szállásmesternek”, Balázs Gézának, hogy a konferenciát hiba nélkül lebonyolították. Köszönöm még egyszer szíves türelmüket, megjelenésüket, és ezzel a konferenciát bezárom.

Mérleg

Pusztai Ferenc

A magyar nyelvújítás konferenciánk tükrében

Egy lepergett évszázadot záró és egy új évszázadra ablakot nyitó nyelvújítás konferencia kezdeményezésének és megszervezésének indokoltságát, időszerűségét már az előzetes várakozás is érzékeltette, a program sokszínű gazdagsága pedig bizonyította. A résztvevők tanúsíthatják azt is, hogy a Magyar Nyelvi Bizottság jó döntést hozott, amikor az előadások időtartamát és nem az előadások számát korlátozta. Így nyílt lehetőség arra, hogy a konferencia a szakmai közvélemény fórumává váljék. Így kaptunk részletesebb, árnyaltabb képet arról, hogy miként vélekednek a magyar nyelvészek a nyelvújítás műhelygondjairól, működési feltételeiről, nyelvünk állapotáról, látható és várható változásairól. S ha nem is sietünk (az egyik előadót követve) „tudománytörténeti pillanattá” nyilvánítani a konferencia napjait, az kétségtelenül tudománytörténeti (s örömdokumentum) tény, hogy ezúttal valóban a magyar nyelvészek, s nem csak a magyarországiak tanácskoztak nyelvújítás kérdésekről: a magyarság léptékével mérték fel a magyar nyelvújítás helyzetét. Ismételtelen bebizonyosodott az is, hogy a nyelvújítás a nyelvtudomány egészének közös területe, közös érdekeltté vált terepe, nem csupán alkalmazott nyelvészeti perifériája. Az éppen most zajló, az éppen csak bontakozó változások leírásához és érvelő, állásfoglaló magyarázatához tudniillik nem mindig áll rendelkezésünkre olyan, minden tekintetben kielégítő tudományos alap, eredmény, amit csak „alkalmazni” kell(ene). A majd félszáz előadás ismeretében remélhetjük, hogy ez a konferencia is erősíti, ösztönzi a „nyelvi lelkiismeretet.” Ezt az emelkedett, ihletett fordulatot Németh G. Béla a Magyar Nyelvőr kezdő évtizedéről szólva alkalmazta megnyitójában, így: „a nyelvi lelkiismeret – ha szabad ilyen kifejezést használni – ébresztéséhez, társadalmi követelményéhez adtak szinte az egész olvasó nemzetnek indítást.”

Az idézetből is kiviláglik, hogy Németh G. Béla bevezetője nem akadémiai protokollgesztus volt, hanem a konferencia első előadása. A meghirdetett előadások négy, célszerűen megválasztott témakörben, félnapos ritmussal, az alábbi sorrendet követve hangzottak el.

1. A nyelvújítás elmélete (Deme László elnökletével): Grétsy László: Nemzetköz-pontú nyelvújítás; Pusztai Ferenc: Minta és érték nyelvhasználatunkban; Szathmári István: Nyelvtörténet, dialektológia és nyelvhelyesség; Szabó Géza: A köznyelvi nyelvhasználatra való törekvés a területi változatokban; Balázs Géza: A nyelvi norma és a hagyomány; Kemény Gábor: Normaváltás közben; Békési Imre: Néhány pragmatikai kérdés; Heltainé Nagy Erzsébet: A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvújítás lehetőségei a nyelvinorma-képzésben); Tolcsvai Nagy Gábor: Lesz-e Magyarországon nyelvi tervezés?; Büky László: *Csúsztatás, kötődés, sarkítás*, avagy beépülés a nyelvi normába.

2. A nyelvújítás szerepe és lehetőségei az ezredforduló küszöbén (Grétsy László elnökletével): Éder Zoltán: A nyelvújítás helye és szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában; Szűts László: Az idegen szók divatja és a rendszerváltás; Bencédy József: A Magyar Rádió műsorainak nyelvhasználatát; Erdei Iván: Tipushibák a Magyar Rádió és a Magyar Televízió nyelvhasználatában; Horváth Tibor: Nyelvi hibák kiküszöbölése a beszélt nyelvben; Gósy Mária: A kiegészítendő kérdések dallamváltozása; Elekfi László: Félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának okai; T. Urbán Ilona: A prefixumok megelevenedése; Eöry Vilma: A nyelvújítás új feladatairól; Szende Aladár: Nyelvújítás mozgalmak az iskolákban; Fülöp Lajos: Középkor és nyelvújítás; Graf Rezső: A nyelvújítás lehetőségei a jövő gimnáziumában.

3. A határokon túli magyarság nyelvújítása és nyelvi gondjai (Benkő Loránd elnöklétével): Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között; Jakab István: A nemzeti nyelvújítás „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvújítás „radikalizmusának” okai, gondjai; Lanstyák István: Kétnyelvűség és nyelvújítás; Molnár Csikós László: A délszláv országokban élő magyarok nyelvi és nyelvhasználati problémái; Péntek János: Magyar nyelvi gondok Romániában; Murádin László: Az erdélyi magyar nyelvújítás problémái; Zsigmond Győző: Nyelvújító rendezvények és a nyelvújítás főbb gondjai a Székelyföldön az 1986–1992-es időszakban; Bartha Csilla: „Mindig csak magyarú beszélünk ALL THE TIME” – Magyarok lenni „túl a Kecegdán”.

4. A magyar helyesírás helyzete (Fábián Pál elnöklétével): Fábián Pál: Gondolatok a nyelvi normáról és a helyesírásról; Laczkó Krisztina: Helyesírás és társadalom ma; Prószycki Gábor: Nyelvújítás számítógéppel?; Seregy Lajos: A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai; Antalné Szabó Ágnes: Reformnevek helyesírása; Hangay Zoltán: Megrögzött helyesírási hibák és forrásvidékük; Juhász Dezső: A helyesírás, szövegtagolás néhány kérdése; Pásztor Emil: Az egyszerűsítő írásmód; Vörös Ferenc: Nagy kezdőbetűs közneveinkről; Hőnyi Ede: A földrajzi nevek a magyar helyesírás rendszerében; Kerna Róza: Ki tanítja helyesen írni a kisiskolásokat?; Fercsik Erzsébet: A pedagógusjelöltek és a helyesírás; Nagy L. János: A helyesírási verseny és a nyelvhasználat; Adamikné Jászó Anna: A helyesírás és a kezdeti olvasástanítási módszer összefüggései.

A továbbiakban az előadók nevével utalok az előadásokra. Minden hivatkozás és idézet a rendelkezésemre bocsátott kéziratokon alapszik.

A nyelvújítás szemlélet- és hangsúlyváltásait, szükséges, illetőleg deklarált fordulatait egy ideje -központú utótagú összetételekkel, kifejezésekkel jelöljük meg. Alapmintául Lőrincze Lajos emberközpontú nyelvújítása szolgált (vö. Emberközpontú nyelvújítás. Bp., 1980; Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Bp., 1977. 32). Lőrinczére utalva, vele polemizálva idézte Bárczi Géza a hasonló megnevezéseket: „Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvújítás »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kommunikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogy forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet látni” (Magyar Tudomány 16: 609.– Lőrincze Lajos válaszáat l. i. m. 15–28). Grétsy László most Nemzetközpontú nyelvújítás címmel tartotta meg előadását. A terminológiának ez az új hajtása is (rögtön) bírálóra talált. Németh G. Béla szerint: „ne gyártsunk efféle politikai divatösszetételeket, »népközpontú«, »nemzetközpontú« nyelvújítás. Inkább riasztanak, mint vonzanak az ilyen erőszakolt, ide nem illő jelzők”. Grétsy indítékának jogosságát egyrészt a konferencia előadói köre, tematikája és szemlélete hitelesítette; másrészt maga is kellő aránytalansággal fogalmazta meg: „napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvújítást hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határainkon kívül élőkre is [!] figyel, pontosabban szólva – hiszen .. csupán aránytalanulról [!] lehet szó – jobban [!] figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos.” Az idézet alapján arra kell gondolnunk, hogy elsősorban nem a nemzet, hanem a központú állít csapdát. Minthogy aligha arról van szó, hogy az emberközpontúságot a nemzetközpontúság váltja föl – akár főhangsúlyként. „Kirekesztés helyett a kiterjesztés híve vagyok” – vallotta Fábián Pál a Magyar Nyelvtudományi Társaság decemberi közgyűlésén „Egyetemes nyelvújítást” című előadásában. Szavait a nemzetközpontú nyelvújítás értelmezéseként is vállalhatjuk: a kirekesztés (távoltartás és távolmaradás) helyett a kiterjesztés (kölcsonös kapcsolat) hívei vagyunk. Az egyetemességé – e tekintetben is.

A nyelvújítás legfontosabb elméleti és gyakorlati problémája a norma. A norma léte, állapota, változása és (újabb) rétegződése: a „normák” léte, jogosultsága. A nyelvújító konferenciát is elsősorban ez a kérdéskör foglalkoztatta. A legégetőbb, legvitatottabb részletek közül is főként a határon túli magyarság nyelvi helyzete, normaismerete és normakövetése.

Az ő nyelvi helyzetük az „ötvenes évek második s a hatvanasoknak első felében – országaink politikai szétkülönülése folytán – jelentős mértékű különfejlődéssel...: négy sajátos nemzetiségi norma kialakulásával” fenyegetett (Deme László). Jó ideje erősödik az aggodalom, hogy ez a veszély újjáéled: a nyelvhasználatban és „tudományos mezben” (uő.) egyaránt. Jakab István summázata szerint „kisebbségi helyzetben a sokat emlegetett különfejlődési lehetőség nem mumus, hanem reális veszély”; Murádin László szerint pedig tény, „hogy a magyarországi és az erdélyi köznyelv közötti szakadék mélyült, a mai fejlődés divergens”. Sőt, több erdélyi szórvány és peremterületen elindult „egyfajta »csángósodási« folyamat” (Péntek János). Ehhez a képhez hozzátartoznak azok a körülmények, amelyek az „elmásnyelvűsödésre” (Deme László) kényszerítenek, vezetnek. Például a magyar hivatali nyelv, a szakmai nyelvek korlátozott használata vagy használhatatlansága (s ezért ismeretének hiánya), egyes nyelvtörvények, névhasználati rendelkezések stb. (Ez utóbbiakra l. Molnár Csikós László; illetőleg Kiss Lajos: „Cuius regio, eius nomen?”. Magyar Tudomány 37: 129–35).

Az ilyen körülmények között élő magyarul „beszélők [!] többsége anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri” (Péntek János), s ezért kényszerűségből (Lanstyák István megfogalmazása és felfogása szerint) „kétnyelvű anyanyelv-változatot” beszél. Ez a kód nemcsak azért alárendelt szerepű a norma, egy normaértékű nyelvváltozat szempontjából, mert szűk és korlátozott, hanem két másik okból is. Egyrészt ez a „»mindennapi«, .. »házi használatú«, familiáris [beszélt nyelv] ... erősebben nyelvjárásos is meg vulgárisabb is, mint a nemzeti közegben élők köznyelvi (igényesebb köznyelvi) használata; hiszen az anyanyelvűségnek ott éppen ez a rétege hiányzik” (Deme László). Ezért kerülnek be – az olvasóra, a mindennapok nyelvére tekintettel levő – nyomtatott sajtóba vulgarizmusok, provincializmusok, idegenszerűségek (uő.). Másrészt azok, akik magyar anyanyelvüknek többnyire valamely alárendelt változatát ismerik, a többségi nyelvnek gyakran a normaváltozatát sajátítják el (Péntek János). „Ez az egyensúlyhiány is a nyelvváltás, nyelvcsere irányába hat” (uő.).

Mindezek alapján (s mindezeknek nemcsak szaktudományi ismeretében) Lanstyák István felteszi a kérdést: „Hogyan maradhat hát nyelvünk egységes, ha a magyarok egyharmada az ország határain kívül él és más-más kétnyelvű anyanyelv-változatot beszél (amelyek ráadásul önmagukon belül sem egységesek)?” Kérdését az is nyomatékosítja, hogy elvi normafelfogása és konkrét, normateremtési törekvései nem egy irányba mutatnak. Egyértelmű tételezéssel megfogalmazza ugyanis, hogy „az egységes [!] magyar (köz)nyelv megőrzése mind a szlovákiai, mind a többi utódállambeli magyar kisebbségnek alapvető érdeke”. Ugyanakkor azt szorgalmazza, hogy a beszélők büntudat és kisebbségi érzés nélkül, „spontánul és felszabadultan használják a számukra legtermészetesebb megnyilvánulási formát, a kétnyelvű anyanyelv-változatot”; hiszen „pszicholingvisztikai képtelenség elvárni az emberektől, .. hogy spontán beszédükben .. még a szóválasztásra és ragozásra is odafigyeljenek”. Lanstyák István válasza „a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon” elvére és reményére épül: a beszélt és írott nyelv, a spontán (kétnyelvű anyanyelv-változatú) beszéd és a normakövető írásbeliség markáns megkülönböztetésére, azaz (funkció- és presztizsbeli) távolságuk növelésére. Jelenlegi művelődéstörténeti körülményeink között ez a nyelvterv aligha kecsegtet eredménnyel. A szándékolttal legalábbis nem. A beszéd regionális normájának és az írás köznyelvi normájának tartós, sőt fenntartandó kettőssége, s főként ez utóbbi „köznormának” a megőrzése felettébb kétséges. (Gondoljunk csak a beszélt nyelvre tekintettel levő publicisztika jelzett példájára!)

Nem ezen a konferencián vált vitakérdéssé az a felfogás, amely a kisebb-nagyobb beszélő közösségek normái (Tolcsvai Nagy Gábor) mellett általában „a régiók sztenderdjeit mint közösség- és nyelvmegtartó [!] erőt” (uő.) rögzítené, azaz a nyelvi önállósodást bátorítaná, szorgalmazná. A vitapartnerek ezúttal is véleményt nyilvánítottak. Részben azzal érveltek, hogy kétnyelvű helyzetben megteremtett, használt regionális köznyelv „a provincializálódás és az asszimilálódás veszélyének” (Jakab István) tenné ki a kisebbségeket; részben azzal, hogy „ezáltal önként visszaüllyedünk azoknak a frissen felszabadult gyarmatoknak a színvonalára, amelyeknek még nincs történelmileg kialakult és szentesített igényes norma-

rétegük, hanem most küszködnek anyanyelvük standardizálásával” (Deme László). Ehhez csak azt fűzhetjük hozzá, hogy mindez visszafordulást jelentene az irodalmi nyelv történetének korábbi szakaszaihoz is: a széttagoltság idejéhez, az egységesülés előtti állapothoz. Mert a kérdés lényege (nyelvi és történelmi érvennyel egyaránt) az, hogy hány köznyelvi norma legyen; hányal lehet célszerűen betölteni a magyar nyelvi standard szerepét. Itt és most. És mi végre?

Az előadások következetesen és hangsúlyozottan szóltak az egy tömbben élő magyarság és a szórványmagyarság helyzetének, lehetőségeinek különbségeiről. (A magyarországi, a határon túli és a szórványmagyarság megkülönböztetésén alapult Tolcsvai Nagy Gábornak a nyelvtervezési stratégiák különbségéről, más-más esélyéről szóló előadása is.) Bartha Csilla érvelő elemzése azt példázta, hogy az alapvető különbségek ellenére „az Egyesült Államokban élő magyar kisebbségek [közülük a detroiti magyar közösség] nyelvhasználata ugyanabban az elméleti-módszertani keretben vizsgálható, mint a szomszédos államokban élő magyarságé”, minthogy vannak „kétnyelvűségi univerzálék” (uő.). Az amerikai típusú „emigráns kétnyelvűség” (uő.) azonban merőben, sőt mondhatnánk, riasztóan más az anyanyelvi életutat, a távlatokat tekintve. Az emigráns kétnyelvűség ugyanis egyirányú utca: „a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapotot át az angol egynyelvűségig vezet” (uő.).

A területi változatok (nyelvjárások, regionális köznyelvek) ellentmondásos köznyelviségének állapotát és bizonyítékait Szabó Géza mutatta be. Az élőnyelvi kutatások, a nyelvi életrajzok elemzése, tapasztalatai alapján készített – szavait idézve – „óvatos összegzést”. Véleménye szerint szó sincs arról, „hogy a belátható időn belül a területi változatok helyére belép az egységes köznyelv. A területiség fő tendenciáiban nem gyengül”, de elsősorban „regionális egységesülésként” mutatkozik meg (mind a Dunántúlon, mind a Tiszántúlon). Ezek a regionális köznyelvek annyira dinamikusak – állítja –, hogy „keményen ostromolják nemzeti nyelvünk egységes változatát is”, hiszen a beszélt köznyelvben (a mai értelmiség meghatározó arányú falusi származású rétege miatt) „nem csökken, hanem éppen növekszik a területi nyelvváltozatok hatása”. Bármiként igazolódjék is a normatörténetben és a további kutatásokban ez a helyzetkép, az bizonyos, hogy a nyelvművelésnek számot kell vetnie vele. Természetesen mint a norma átrendeződésének, változásának egyik lehetséges forrásával is, mert „irodalmi nyelvünk, különösen pedig köznyelvünk olyan mértékben nem szakadt el területi változatainktól, hogy a közöttük lévő élő-eleven kapcsolatokat [!] megkérdőjelezhetnénk” (uő.). Tegyük hozzá: nem is szakadhat el – amíg területi nyelvváltozatok vannak és lesznek.

Korunk nyelvművelésének egyik alaptétele, hogy a nyelvi helyesség megítélésekor stilisztikai szempontokra, a stílusbeli helyességre is tekintettel kell lennünk. A Szarvas Gáborral replikázó Simonyi Zsigmond leszögezte már, hogy a nyelvhelyességi döntésekben a nyelvtan és a nyelvtörténet tényei (mintái és összefüggései) mellett „nagy tere van ... a célszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilisztika kérdése” (Nyr. 25:40). Jelen sorok írója előadásában azt az elvi meggyőződését fejtette ki, hogy a nyelvi norma értékjelölő mintaszerepét is éppen a stílusban ismerhetjük fel, „tudniillik a szándékolt stílushatás is a normához mérve, attól elhatárolódva lett az, ami”. Ezért a normát „a tőle eltérő stílusesszék nemcsak feszegeti, hanem erősítheti is, mert stílushatást keltve felidézi”. Ha ez a felismerés elmarad, akkor az olvasó/hallgató nem érti meg, illetőleg nem a szándékolt és szükséges pontossággal, árnyaltsággal, teljességben érti meg a szöveget. Mindezért talán nem erőszakkal értelmezéssel mondhatjuk azt, hogy a kommunikációs szempontokat érvényesítő nézetek (Heltainé Nagy Erzsébet), vagy a tágabb [!] normafogalmat „nyelvhasználati normaként” megnevező felfogások (Eöry Vilma) lényegében stilisztikai fogantatásúak és érdekűek. Okkal jelentette ki Szathmári István, hogy képtelen normaelemnek tekinteni azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekben „a norma kritériuma csupán a »megértés« marad (tehát nem vétetik tekintetbe a hagyomány, az eszmény, az esztétikum)”. A fentebb mondottak értelmében e dilemma és polémia feloldásának a kulcsa az, hogy milyen kritériumokat rendelünk a megértéshez. Az árnyalatokig pontos, stílusosan (is) teljes megértés tudniillik az esztétikumot, az eszményt, sőt (adott esetben) a hagyományt is „tekintetbe veszi”.

A stilisztikai szemlélet annyira áthatotta a konferencia előadásait, hogy némelyiküket a „stílusközpontú nyelvművelés” példajaként is említhetjük. Így Németh G. Béla szerint „elsősorban is a stílussal, a stílustípusok, a stílusrétegek jellegzetességeivel és szerepükkel volna szükséges foglalkozni ... [mert] mind az írás, mind a beszéd hihetetlenül primitívvé, egysikúvá lett”. Stílusunk „kultúravesztésének siettetői” közül hármat nevezett meg: 1. Az irodalom néhány iránya, csoportja kocsmai trágárságokkal, piaci ordenáréságokkal, esetlen nyelvi hanyagságokkal kíván modern, hatásos lenni. (Hozzákapcsolom, miként a konferencián is, hogy napjaink írásbeliségében, szépirodalmi stílusában a normától való eltérés, elmozdulás a norma tagadásáig, a nyelvi mintakészlet elvetéséig, sőt a nyelvi eszközkészlet szétrombolásáig is eljutott.) – 2. A tudományok, főként a társadalomtudományok tolvajnyelve, „divat-idegenszavakkal” (uő.) parádézó tudálékos stílusa szívós hagyománynak bizonyul. – 3. Az iskola „közel akarván kerülni a gyerekhez, gyakran átveszi a gyerek utcai nyelvét”, s így – tegyük hozzá – a tanári mintaadás, normaszembesítés, a „kommunikációs szituációk” különbségének, másságának érzékeltetése stb. elmarad.

Ezt a példacsoportosítást jól, szervelesen egészítette ki Bencédy József és Kemény Gábor előadása. Bencédy a rádióműsorokban tapasztalható, hallható stílári fogyatékosságokat, fellazulásokat dokumentálta és elemezte. A jelenlegi helyzetet egy helyes, jó irányú törekvés félreértésének, torzulásának is felfoghatjuk. Mintegy negyedszázada ugyanis a rádióban „megindult egy erőteljes folyamat a »fültre fogalmazás« és a színebb, moduláltabb felolvasás/beszéd érdekében” (uő.). Azonban az „oldottság jelszavával – idézi Bencédy Deme László 1990-ben készült kéziratát – nem a feszítettre írt szöveg és az emiatt szűk skálán mozgó hangzás feloldásának tendenciája indult el és erősödött fel, hanem a hagyományos rádiós stílus teljes elutasítása ... tulajdonképpen a köznapi, az utcai beszédforma vált évtizedünk rádiójában uralkodóvá ..., [majd] az utcaisággal együtt nemegyszer az útszéliség is kapun belülré lépett”. A társalgási nyelv alsó rétegének (durva) szavai mellett ezt a tendenciát illusztrálja a gyorsuló, fölgyorsított beszédtempó számos következménye, például a pontatlan hangképzés vagy a kihagyott szótagokkal „alkotott” szócsonkulások.

Kemény Gábor a közéleti nyelvhasználat stílári fellazulásával, e fellazulás változatlanul (sőt gyakran sokkalóan) aktuális tényeivel foglalkozott. Minthogy a közéleti nyelvhasználat (hivatalossága, publicitása miatt) tolkodóan erős minta, nyelvművelésünknek továbbra is megkülönböztetett figyelemmel kell foglalkoznia vele, nemcsak a nyelv, a köznyelv, hanem a közélet érdekében, védelmében is.

Nehéz eltlózni a stílushibák, (fertőző) stílusbetegségek veszélyességét. Aligha kétséges, hogy nyelvművelésünknek tárgyyszerűbben, folyamatosabban, érvelőbben kell foglalkozni velük. S minél kisebb tempóvesztéssel. Még akkor is, ha ez esetenként személyeket érint, érzékenységeket borzol. Gondoljunk Illyés szavaira: „Az írás és a beszéd módja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazából: jellemkérdés. Az írás ott kezdődik, mikor az ember felelősséget érez egy alany és egy állítmány összefűzésekor is; mert az is becsületvizsga; állítás, amiért helyt kell állni” (Magyar beszéd. Elemistáknak [1954]. Ingyen lakoma. Bp., 1964. II, 80).

Több előadás foglalkozott mai (azaz változást mutató, átmeneti állapotú) szókészleti kérdésekkel. Büky László a *csúsztatás*, *kötődés*, *sarkítás* példaszavakkal érvelt amellett, hogy a gyors(abb)an köznyelvesedő szavakat, új jelentésárnyalatokat nem helyes reflexmóddal csupán divatjelenségeknek, divatszónak tekinteni, minősíteni. A gyors elterjedés tudniillik nem a divat(osság) sodrásával magyarázandó feltétlenül, hanem gyakran azzal, hogy találóan, motiváltan jelölnek meg egy jelentésárnyalatot. Azaz a szükséges nyelvi kreativitás és nem a múló divat szülöttei.

A *divat* 'felkapott szokás, divathóbort' jelentésben szerepel azonban Szűts László előadásában. (Karikatúraszerű, de nem oktalan túlzással azt mondhatjuk, hogy e jelentés pejorativitását tulajdonképpen a *mánia* fejezné ki igazán.) A rendszerváltás idejének idegenszó-divatját nemcsak a sajtónyelv, a közéleti nyelvhasználat és a szaknyelvek tükrözik, hanem egyre ijeszetőbben az is, hogy „a legegyszerűbb idegen nyelvű utcai feliratok, üzleti

tájékoztatók is hemzsegnek a nyelvtani, helyesírási hibáktól” (uő.). Mindennek hátterében a korábbi okok (előkelősködés, sznobizmus) mellett újabbak is meghúzódnak: a hazánkat (kellő szintű idegen nyelvi tudás nélkül) ért „satellite-sokk” (uő.) vagy például a sok vegyes tulajdonú vállalat (tudniillik „egy korábbi rendelet tiltja a cégelnevezésekben az idegen szó használatát, de ha vegyes tulajdonú, akkor nem kifogásolja”) (uő.). Szűts László az idegen szavak új hullámának gátak közé szorítására régi, józan metodust javasol: a „főlölesgek” elterjedésük előtti magyarítását és az előkelősködéstől stb. mentes közizlés, közhangulat erősítését. Európa kétségtelenül nem bábeli nyelvet beszél. Nem is így kell szót érteni vele.

T. Urbán Ilona azt a sajátos szóalkotási (szóalakulási) módot elemezte, amelyet szemléletes, szabatos kifejezéssel a prefixumok megelevenedésének nevezett el. A szaknyelvekben és a köznyelvben számos olyan szó található, mely egy idegen vagy magyar szó és egy idegen prefixum együttese (*fotocella, infrahang, videojel* stb.). Ezekből a prefixum gyakran kiválik, önállósodik (*fotó, [az] infra, videó* stb.). Azaz például a *foto-* prefixum *fotó* lexémává, illetőleg *fotó-* összetételei előtaggá alakul. T. Urbán Ilona meggyőző érvelése szerint ez a változás „gazdagabbá, árnyaltabb jelentések kifejezésére teszi képessé a nyelvet ... [ezért a nyelvművelésnek támogatnia kell] nyelvünk ilyen módon való gazdagítását”. (Például néhány, alkalmas esetben az írásmóddal is: *foto-*, de *fotó*, ill. *fotó-* stb.)

A nyelvművelő irodalom már régóta felfigyelt a birtokos szerkezet ragelhagyásos (*-nak, -nek* rag nélküli) használatának buktatóira. Az ún. félig jelölt birtokos szerkezetek hibás használatának típusait, okait Elekfi László foglalta össze, a korábbi álláspontok elemző bemutatásával. Véleménye szerint ez a XVIII. század vége óta tartó ragelhagyási folyamat „nem egy a sok nyelvhelyességi hiba közül, hanem talán éppen a nyelvhasználatot legmélyebben érintő jelenség”. A bőségesen (olykor nyelvészektől is) idézhető példákkal bizonyítja Elekfi, hogy az ebben a szerkezetípusban (főként az ún. lazább birtokos szerkezetben, amit ő birtokos részeshatározósnak nevez és tart) a ragelhagyás odáig ment, „hogy nemegyszer súlyosan veszélyeztetni a világos és gyors megértést, sőt belenyúl a magyar nyelv alakrendszerének és mondat szerkesztési szabályainak alapjaiba”.

A magyar beszéd intonációjával kapcsolatos nyelvhelyességi állásfoglalások közül az egyik legismertebb az, amelyik a pestiesnek nevezett szólamvégi felkapást az éneklő, idegenszerű hanglejtés miatt helyteleníti. Gósy Mária beszámolt arról a tapasztalatáról, hogy ez a „felkapás igen gyakran fordul elő a kérdőszavas kérdőmondatok hanglejtésében is, sőt benyomásunk szerint – stigmatizáltsága ellenére – ez a fajta kérdő dallam terjedőben van”. Előadása arról a vizsgálatról számolt be, amelyikben ennek a benyomásnak a helyességéről kívántak meggyőződni. Minthogy a vizsgálati adatok egyértelműen megerősítették, hogy a magyar eldöntendő kérdések jellegzetes dallamformája a szólamvégi emelkedéssel és nem az ereszkedéssel jellemezhető dallammenet, Gósy megfogalmazta a hangtan és a nyelvművelés szempontjából egyaránt eldöntendő kérdést: elismerjük az új formát (s újrafogalmazzuk a nyelvi-stiláris szabályszerűségeket) vagy hibásnak tartjuk továbbra is? Az előadó a kérdés-re nem felelt. Így egyelőre csak az úzus válaszát ismerjük.

Újra „felerősödött az a régi tévhit, hogy a magyar helyesírás állandóan változik, tehát megtanulhatatlan” (Laczkó Krisztina); holott éppen a mostani, 1984-es szabályzat bevezetője mondja ki, hogy „a helyesírás állandósága, a kikristályosodott írásgyakorlat lényegének fenntartása napjainkban sokkal fontosabb társadalmi érdeké vált, mint bármikor azelőtt; ... [s ezért a szabályzatban] a szokásosan elsőnek emlegetett helyesírási alapelvről, a kiejtés tükröztetéséről is a hagyományörzés felé tolódtott el a hangsúly”. Ez változás valóban, de nem a változtatást, hanem éppen a stabilitást, a kialakult (hagyományos) írásgyakorlat védelmét szolgálja. A szabályzat állásfoglalásának előzményeit, okait és jövőbeli következményeit Fábíán Pál elemezte. Míg korábban, mondotta, „az szolgálta a társadalom érdekét, hogy ... segítsék a nyelvi norma kikristályosodását ... [később] az lett a társadalom érdekévé, hogy a már megszilárdult, széles körökben élő irodalmi és köznyelvi normát ne ériék főlölesleges megrázkódtatások”. Az írásreform-ellenességet támogatja „az írásgyakorlat óriási kiterjedtsége” is. Mindezek alapján Fábíán úgy véli, hogy „a kiejtés szerinti írás körébe tartozó esetekben ... a nyelvi norma és a helyesírás elindult a különfejlődés útján: a nyelv

(a kiejtés) minden bizonnyal változni fog, a helyesírás minden bizonnyal egyre mozdulatlannabbá dermed". Azt ma még nem tudhatjuk, hogy ez különfejlődés lesz-e, s milyen hatással lesz a kiejtésre, az olvasati variációkra (betűjejtésre, alakváltozatokra) vagy az idegen szavak írására, kiejtés szerinti (kiejtés közeli) átírására. Ez utóbbi megfontolás különösen azért nyomatékos és időszerű, mert a „beáramló idegen szavak zöme angol, s tekintetbe véve a maradéktalanul hagyományos angol helyesírási rendszert, ez jóval nehezebb kérdéseket vet fel, mint korábban évszázadokon át a latin vagy német átvételek” (Laczkó Krisztina).

Napjaink egyik legmeghökkenőbb nyelvi balítélete is a helyesírással kapcsolatos. Egyesek ugyanis a társadalom idézett írásreform-ellenességétől eltérően a helyesírás-ellenesség képviselői: a szabályozás és a szabályozás tiszteletben tartásának elve és gyakorlata helyett a szabálynélküliséget vallják, az írásmód szabadosságát hirdetik. Ez a felfogás csak látszatra folytatása az ún. szepírói helyesírásnak. A „mindenhogy jó” elvű írásgyakorlat tudniillik a stílushatás keltésének éppen azt a lehetőségét rombolná szét, mely a valamitől (azaz a helyesírási normától) különbözőséből, a tudatos eltérésből fakad. Laczkó Krisztina szerint ez a radikalizmus „feltétlenül jelzésértékű, jelzi közvetlenül a rendszerváltás utáni hangulatot és túlbuzgóságot: esetenként a tények végiggondolása nélkül mindennel szembefordulni és elutasítani, ami tekintélyelvű”.

Az írásnorma fellazulásának egy új forrását, korunkra, a megváltozott technikai és művelődéstörténeti körülményeinkre jellemző okát Juhász Dezső világította meg szemléletesen. A mai informatikai forradalom „főhőse a számítógép, amely a megújult nyomdatechnikával együtt megsokszorozta a nyomtatott szövegek számát és alkalmazási lehetőségeit ... Egy kicsit szerkesztők lettünk mindnyájan, mert kézirat és nyomtatvány határai elmosódnak. Hisz már az is lehetséges, hogy rögtön gépbe fogalmazzunk: nem is írógépbe, hanem szövegszerkesztőbe ... A véglegesség igényével, de nem mindig a véglegesség igényességével. .. Mintha az idő kerekét visszaforgatták volna [a XVI. századba]. Mintha a már-már formálódni látszó írásnorma elpárolgott volna” – mondotta. Ez a szövegszerkesztő-helyesírás züllesztőbb mintát adhat, terjeszthet, mint az ún. írógép-helyesírás – a jelentékenyen nagyobb sokszorosítási és terjesztési lehetőségek, törekvések, sőt akár a nyomtatott (jellegű) írásképp presztízse miatt.

Pásztor Emil mellett érvelt sok példa bemutatásával, hogy az egyszerűsítés elve „több száz év óta érvényesül a magyar helyesírás gyakorlatában, és ma is igen széles körben ható tényezője helyesírásunknak”; Hönyi Ede pedig bizonyította, hogy a földrajzi nevek sok gondot okozó szabályozása ugyan a „szaknyelvi helyesírási szabályzatok sorában ... az elsők között készült el”, de a többi szaknyelvi helyesírástól eltérően e szabályok ismeretéhez nincs szükség földrajzi szaktudásra: általában „elegendő a magyar helyesírás vonatkozó szabályait ismerni”.

A konferencián elhangzott számos javaslat közül azokat sorolom fel, melyek konkrét formában fogalmazódtak meg: 1. A szervezett nyelvművelés igényével és keretében nagyobb munkacsoportok nyelvművelő (esetleg nyelvtervező) munkájára, alapkutatásaira van szükség (Eöry Vilma). – 2. Az ún. regionális köznyelvi változatokról készítendő, nyelvföldrajzilag is áttekintő képet a nyelvművelés is hasznosítani tudná (Szabó Géza). – 3. A szótárak, kézikönyvek mellett szükség van az élő nyelvi (városi, fővárosi, regionális köznyelvi, nyelvjárási) adattárak sokaságára (Heltainé Nagy Erzsébet). – 4. Tolcsvai Nagy Gábor korábbi javaslatának (I. Nyr. 111: 396–401) megvalósítása, egy nyelvművelő kiadványsorozat elindítása sürgetően időszerű (Eöry Vilma). – 5. Megfontolandó (Tolnai Vilmos kiadványa után majd száz évvel) egy új magyarító szótár szerkesztése (Szűts László). – 6. Egy megújított gimnáziumi tananyaghoz kötődően el kellene készíteni a „Helyes magyarság” című tankönyvet is (Graf Rezső). – 7. „Valódi nyelvészeti feladat lenne felmérni az erdélyi magyar városi köznyelvet, ennek jellemző vonásait. Majd ennek ismeretében ráépíteni, megújítani az erdélyi nyelvművelést, mely nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne. E nélkül nyelvművelésünk olyan, mintha valaki a magas kősziklát egyetlen csákánnyal fejtené” (Murádin László).

Murádin László javaslatát szövegűsséggel, teljes terjedelmében idéztem, mert a lehetséges kibontakozás útjaként főlvázolt elképzelése általános tanulsággal is szolgál. A végpontja

miatt, miszerint a megújított erdélyi nyelvművelés „nemcsak hírlapi cikkek sorozata, hanem az iskolai életben kibontakozó nyelvművelő mozgalom lenne”. Az iskola, az iskoláztatás a nyelvművelésnek valóban kulcsfontosságú terepe – a határon túl és a határon belül egyaránt. Most is, a jövőben is. A konferencián több előadás adott értékelő áttekintést az iskolai nyelvművelés lehetőségeiről, formáiról, az iskolai nyelvművelő mozgalmakról, versenyekről (Graf Rezső, Fülöp Lajos, Szende Aladár, Zsigmond Győző, Nagy L. János): az életképesnek, hatékonynak bizonyult, mintaértékű példákról. Mások tüzetes felmérések alapján mutatták be a tanítójelöltek helyesírási ismereteit, készségét, típushibáit (Fercsik Erzsébet, Hangay Zoltán, Kernya Róza). Adamikné Jászó Anna élesen polemikus, de egyértelműen meggyőző előadásban amellet érvelt, hogy „az 1978-ban bevezetett olvasástani módszerek nem kedveznek a helyesírási készség kialakulásának, sőt egyenesen akadályozzák egészséges és töretlen fejlődését”. Éder Zoltán pedig a lehetőség magyar nyelvi kifejezésének példacsoportjával azt bizonyította, hogy a magyar mint idegen nyelv tanítása a grammatikát és a nyelvművelést egyaránt gazdagíthatja – az árnyalatokig pontos nyelvhasználat (grammatikákból hiányzó) szabályszerűségeinek megfogalmazásával, tudatosításával.

Egy szakmai konferencia szerepe (többé-kevésbé) a tudományos szintézisekével rokonítható. Mindenesetre a tudománytörténet is ekként fog ítélően visszatekinteni rá: adott-e átfogó képet; kirajzolódta-e benne a legfontosabb áramlatok, törekvések és dilemmák; s főként, összegzése ösztönző erejű volt-e? A tudománytörténet majd megadja a maga választ ezekre a kérdésekre. Mi igent mondunk mindegyikre. Igen, a magyar nyelvművelés tudja a dolgát, s vállalja is. Tegyük hát!

Az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencia

Bíró Péter, a BME rektorhelyettese megnyitja a tanácskozást

Előadások (délelőtt):

Elnököl: **Horváth Tibor**

Hell György: A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében

Somogyi Magda: Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben

Jeszenszky Sándor: Jedlik Ányos nyelvújító munkássága

Priszter Szaniszló: A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése

Kis Ádám: A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái

Szóllósy-Sebestyén András: Hogy mondjuk a *file* -t magyarul? (Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)

Szovátay György: Fonákosságok írott és beszélt tudományos nyelvünkben

Juhos Albert: A műszaki dokumentumok nyelvi kérdései

Vita

Elnöki zárszó

Előadások (délután):

Elnököl: **Szóllósy-Sebestyén András**

Sturcz Zoltán: Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban

Bencze Ildikó: Idegenszerűségek a mai közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)

Szende Aladár: A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben

Horváth Tibor: A személytelen fogalmazásról

Lipka Gábor: Nyelvűvelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen

Hőnyi Ede: Hogyan írjuk a földrajzi neveket?

Ferenczy Gyula: Az orvosi helyesírási szótárról

Fábián Pál: Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege

Vita

Elnöki zárszó

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

A Budapesti Műszaki Egyetem tanácsa nevében üdvözlöm önöket szaknyelvi konferenciánk alkalmából, tolmácsolva Michelberger Pál rektor úr jókívánságait is: más irányú halaszthatatlan elfoglaltsága miatt nem tudott megjelenni ma körünkben.

Egyetemünk örömmel vállalta, hogy az MTA Magyar Nyelvi Bizottságával együtt gazdája lesz ennek a mai tanácskozásnak; több okból is, de közülük én itt most csak kettőt említek meg. – Az egyik egyetemünknek az a múltbeli szerepe, hogy tanári kara mindig élen járt a magyar szaktudományi nyelvek megteremtésében, mind a nyelvújítás idején, mind a múlt század végén a szaktudományok óriási fellendülésekor, amikor a műszaki tudományoknak magyar nyelvezete utolérte a nagy nyugati nyelvek kifejezésbeli hajlékonyságát. Ez a törekvés később is jellemezte az egyetemünkön folyó oktatást. – A másik ok, ami miatt örülünk ennek a nyelvészekkel közös eszmecserének, a műszaki tudományok fejlődésének rendkívüli felgyorsulása. Ez ugyanis azt kívánja tőlünk, hogy a tudományok magyar nyelvén a fejlesztésével se maradjunk el, hogy ne szoruljunk más nyelvek segítségére, mankójára.

Mivel egyetemünk a szaktudományok rendkívül széles spektrumát fogja át, hiszen nemcsak a nevében szereplő, szorosabban vett műszaki tudományokkal foglalkozunk, hanem jelen van falaink között a vegyészet, a közgazdaság-tudomány, az atomfizika stb., az idegennyelv-oktatás, sőt még a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása is, joggal remélhetem, hogy mindaz, ami ma itt el fog hangzani, szét fog sugározni falainkon túlra is, és hatással lesz minden szaktudományunk nyelvére.

Ezt már csak azért is szeretném, mert konferenciánk tematikája rendkívül gazdag. Szó fog esni szaknyelveink megalapozásának és fejlesztésének múltbeli kérdéseiről, mai terminológiai problémákról, az idegen (főképp angol-amerikai) átvételeinkkel való birkózásunkról, szaknyelvi helyesírási szótárainkról, a magyaros fogalmazás módozatairól, sőt még a szakszóincsnek szépirodalmi felhasználásáról is.

Szívből kívánok önöknek eredményes munkát.

Bíró Péter
a BME rektorhelyettese

A szaknyelv helye anyanyelvoktatásunk egészében

A nyelvoktatásnak és így az anyanyelvoktatásnak is elsődleges célja a nyelv valamiféle elsajátításában áll. A kérdéssel foglalkozók nagyon jól tudják, milyen sokféle véleménnyel lehet találkozni azzal kapcsolatban, mit is jelent egy nyelv birtoklása. A nézetek ismertetése helyett szeretnék egy eléggé régi, közismert, de azért, véleményem szerint, még mindig nagyon helytálló és főleg jól hasznosítható megállapítást alapul venni: a nyelv birtoklása négy alapvető készség meglétének fokán mérhető le, mégpedig a beszéd, az értés, az olvasás és írás készségein. Régebben ez a négy készség és a velük kapcsolatos tennivalók központi elvnek számítottak a nyelvoktatásban; a tanítandó anyagot, a gyakorlatokat ezeknek a készségeknek a megszerzéséhez mértük. Manapság ennek a négy készségnek kiemelt hangsúlyozása vesztett jelentőségéből. Talán azért, mert nem tekinthetők azonos értékűeknek: a beszéd készségének birtoklása többet jelent, mint a másik három. Meg lehet tanulni egy nyelvet az olvasás, az értés vagy az írás szintjén akár külön-külön is, de azért az ilyen emberre nem mondjuk, hogy ugyanúgy birtokában van egy nyelvnek mint az, aki beszél is vagy csak beszél a nyelvet. Nem véletlen, hogy a mai nyelvoktatás középpontjában a beszéd-készség elsajátítása áll. Ezt a beszéd-készséget azonban írott szövegek, méghozzá olyan írott szövegek alapján tanítjuk, amelyek nem, vagy csak alig tükrözik a beszélt nyelvet. Ez a megállapítás vonatkozik az idegen nyelvek oktatásának pedagógiájára és az anyanyelvi oktatásra egyaránt. Igaz ugyan, hogy az iskoláskor előtti időszakban a gyerekek a beszélt nyelvből merítik mindazt, ami anyanyelvük elsajátításához kell, de ahhoz, hogy anyanyelvüket valóban meg is tanulják, szükségük van még legalább tíz évre, amit az iskolában töltenek el. Itteni tanulásuk viszont szövegekre, írott szövegekre épül.

A beszéd és az írott szöveg alapján történő nyelvtanulásnak a kérdését úgy is lehetne vizsgálni, hogy megnézzük, melyik szövegfajta ér többet a nyelv megtanulása, elsajátítása szempontjából. Egy ilyen kérdés azonban tulajdonképpen értelmetlen: eddigi nyelvi, nyelvészeti vizsgálódásaink szinte kizárólag csak az írott szövegekre épültek, a nyelv rendszerére, lényeges tulajdonságaira vonatkozó ismereteinket az írott szövegekből merítettük. Lényeges változásoknak ezen a téren csak az utóbbi 10 évben lehetünk tanúi. A beszélt nyelv módszeres vizsgálata csak az újgrammatikusok óta számít külön területnek, de az ő figyelmük is hosszú ideig csak a nyelvjárási kutatásokra irányult. Ebből a nyelvjáráskutatásból jutottunk el az élőnyelvi kutatásokon keresztül oda, amit ma a beszélt nyelv kutatásának nevezünk. (Kiss Jenő, 1992.)

Nem meglepő, hogy a beszélt nyelvre vonatkozó kutatásaink aránylag szűk terjedelműek. Ráadásul, mivel a beszélt nyelv tulajdonságait az írott szövegek alapján megállapított nyelvi normákhoz mérjük, a beszélt nyelvről inkább csak negatív tulajdonságokat szoktunk megállapítani: a gyakran használt szavak száma sok, és így az ún. iterációs index is jóval magasabb, mint a szépirodalomból vett munkáké, rossz az egyszer használt szavakból vett különlegességi index, úgyhogy jogosan állapítja meg egy alapos tanulmányában Keszler Borbála, hogy „... a vizsgált beszélt nyelvi szövegekre bizonyos fokú igénytelenség jellemző”. (Keszler Borbála, 1983.)

Mint említettem, a beszélt nyelvi szövegekre vonatkozó kutatások még aránylag újabb keletűek. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálódások nem terjedtek ki a nyelvi jellegzetességek minden területére, többek között azokra sem, amelyek a beszélt nyelv és a szaknyelv közötti kapcsolatra utalnának. Bizonyos szófajstatisztikai adatok, sőt az iterációs index is utalnak egy lehetséges kapcsolatra, de ezek az adatok túl általánosak, nem meggyőzőek és főleg nem kellően szemléletesek. A beszélt szövegek szókincsének egy közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a köznyelvet semmiképpen sem szabad valami zárt, szemantikájában egységes területnek tekinteni, mert benne meglepően gyakran bukkannak föl szavak, amelyeket a szakszókincs körébe kell utalnunk. Az említett Keszler Borbála-cikk példamondatainak áttekintéséből az alábbi szavak és szókapcsolatok adódtak: *villanykályha, villany-számla, régió, megformálási mód, népművelési gyakorlat, szervező alak, programtervezet, jelzés, lelet, túlóra, jellemzés, játszóelem, pszichológus, művész, misztikus irigység, könyvtá-*

ros, estis, középiskolás kollégium, iskolai könyvtár, ingyenes ellátás, halaszt, felmérő dolgozat, pinckép, félév ('szemeszter' értelemben) stb. Az ilyen és ehhez hasonló szavak a szaknyelvek különböző rétegeiből, ún. regisztereből valók, és egészen természetes tartozékai a beszélt nyelvnek. Tulajdonképpen nehéz is elképzelni olyan beszélgetést, amelyik tárgykörének jellegzetessége folytán ne tartalmazna ilyen szavakat. Meglétük a gyakorlati életnek köznapi igényéből válik természetessé szinte minden beszélgetésben.

Az elmondottakat két pontban lehetne összefoglalni: az egyik az, hogy a nyelvoktatás alapját írott szövegek adják, a másik pedig, hogy a beszélt szövegek jellegzetességeként sok szaknyelvi szó és kifejezés található a spontán, szubjektív mondanivaló összességében. Ennek a két megállapításnak a háttérében most azt a kérdést kellene körüljárni, milyen szerepet adhatunk a szakmai szövegeknek a nyelvi, pontosabban az anyanyelvi oktatásban. Ezzel kapcsolatban mindjárt az elején le kell szögezni, hogy nem a szakszókincs tanítására gondolok. Ami az előbb a szakszókincs és a beszélt nyelv viszonyára vonatkozott, csak azt kívánta szemléltetni, hogy a beszélt nyelv semmiképpen sem idegenkedik a szaknyelvtől, sőt rendszeresen és jellegzetesen felhasználja annak elemeit. A szakszövegeket ezért a továbbiakban egy sajátos nyelvi jellegzetességeket hordozó nyelvváltozatként fogom értelmezni, melynek sajátosságait a nyelvoktatásban előnyösen föl lehet használni. Mindenekelőtt a szaknyelv sajátos tudatosságára gondolok, valamint arra a lehetőségre, hogy mintaként használható föl nyelvi produktumok értékelésére. Lássuk most ezt a két jellegzetességet külön-külön.

Minden írott szöveg tudatos szöveg a spontánnak is nevezett beszéddel szemben, de a szakszöveg kétségkívül egy magasabb fokán áll a tudatosságnak, mint egy levél vagy egy hozzá hasonló írott közlés. Részletesebb kérdések fölvetése előtt kezdjük azzal, van-e helye a tudatosságnak a nyelvoktatásban. Ha most az anyanyelvoktatás mellett az idegennyelvoktatásra is gondolunk, akkor ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekes ellentétes fejlődésnek, vagy helyesebben, ellentétes irányú fejlődésmódnak lehetünk és lehetünk a tanúi: az idegennyelvoktatás hosszú ideig tudatos alapokon folyt, és ebből az igényből kiindulva szerkesztette meg tankönyveit és oktatási rendszerét. Az utóbbi évtizedben viszont éppen ellenkezőleg: egy közvetlen nyelvi hatás érvényesítését keresi, és tanulás helyett inkább egy spontán elsajátítási technikában hajlandó gondolkodni. Az anyanyelvi oktatásban ezzel szemben mindig is a fokozottabb nyelvi ráhatás volt a lényeg, amit csak magyarázatként kísért egy tudatosító nyelvtani ismeretadás. Érdekes fejleményként legújabbban egyre többet hallunk arról, hogy az anyanyelvi tapasztalatokat, amelyeket a magyarnak mint idegen nyelvnek tudatos tanítása során sikerült összegyűjteni. A kétféle nyelvoktatásban tehát a fejlődési irányok érdekesen ellentétei egymásnak: az idegen nyelv oktatása egy közvetlenebb, az anyanyelvé egy tudatosabb oktatási irány felé halad. A szaknyelv jellegzetes tulajdonságainak felhasználása az utóbbi törekvésekkel mutat párhuzamot. Célja, hogy a jellegzetességek bemutatásával, megfelelő gyakorlatokkal gazdagabbá és tudatosabbá váljon az anyanyelvi ismeretek és az anyanyelvi tudás foka. Erre több nyelvi szinten adódik lehetőség: a szavak, a mondatok és a szövegek szintjén.

A szavak jelentéséről több helyen is szó van az anyanyelvi oktatás tananyagában. A főnevekkel kapcsolatban például a gyerekeknek meg kell tanulniuk, hogy a tulajdonnevek lehetnek személynevek, állatnevek, címek, intézmények nevei stb., a köznevek pedig jelölhetnek élőlényeket, növényeket, dolgokat, gondolati valamiket. A rokon jelentésű, a több jelentésű szavakról is tanulni kell mindenkinek: a *kacs*a, a *szám*ár, a *meztollasodott* és ehhez hasonló szavakat tudni kell többféleképpen értelmezni egy végzős általános iskolásnak. Ezt a fajta pontosabb értelmezést a szakszavak jelentésének elemzésével lehetne kibővíteni. A szakszavak használatában éppen az a különös, hogy jelentésüket pontosan meg lehet adni. Hivatalosan, ha az egy szabványszerűen meghatározott valaminek a neve, de egyénileg is egy szakmunkában, ha a szerző komolyan veszi azt, amit mond. A szakszavak éppen ezzel a jól definiálható jelentésükkel különböznek az egyéb köznapi szavaktól, amelyeknek a pontos jelentését bizony elég nehéz pontosan megadni. Hogy ez hátránya vagy előnye-e a köznapi beszéd szókincsének, már külön megbeszélés tárgya lehetne az iskolában, amibe az is beleférne, miért más a szépirodalmi szöveg hatása, mint a szakirodalmi, és miért van

jobban megkötvé a szakirodalmi cikk szerzője a szavak használatában, mint egy újságcikk írója vagy egy mindennapi beszélgetés résztvevője. A szembeállítás adná itt a lényegét és azt a motíváló szempontot is, amellyel a szavak jelentésének fontosságára föl lehetne hívni a figyelmet.

A nyelvkészséget, a nyelvvel való bánni tudást a fogalmazási feladatokon szokták lemérni az iskolában. Az ilyen jellegű gyakorlatok eredményes alkalmazásához az is hozzátartozik, hogy a fiatalok le tudják mérni valamilyen összehasonlítás alapján, milyen fokban tudták elérni a kívánatos szintet. Erre szolgálnak a tanári értékelések és esetleg egy mintának tartható fogalmazvány felolvasása. Kérdéses azonban, hogy ilyen minták elegendőek-e? Az írói készség csírájával rendelkező fiatalok már iskolás korban is képesek arra, hogy szépirodalmi alkotásokban keressenek példákat egy adott fogalmazási feladat elgondolható megoldásához. Ilyenek azonban csak kevesen vannak a közoktatás részesülői között. A gyerekek legtöbbször még hiányzik az a szükséges fogékonyság, amellyel saját kifejezési készségük fejlesztése érdekében valamilyen szépírói, irodalmi értékű megoldást vennének alapul. A szakmai jellegű szövegek megfogalmazása viszont általában közelebb áll a gyerekek többségéhez. Nem véletlenszerűen van ez így, vagy a szépirodalom iránti érzéketlenség miatt, hanem egyszerűen azért, mert az oktatásban kapott szövegeknek mintegy 70%-a szakmai jellegű. Az oktatásban a fiatalok mindenekelőtt szakmai szókinccet kapnak a szakmai foglalkozásokon, és az ilyen szövegek már mennyiségi túlsúlyuk folytán is jobban hatnak rájuk, mint az irodalom. Saját maguk alkotta szövegekhez is könnyebben találhatnak példát egy fizikai, természetrajzi, biológiai vagy nyelvtani kérdés levezetésében, mint érzelmeik, gondolataik színes közléséhez. Nem „száraz” szakmai szövegekre gondolok természetesen, hanem olyanokra, amelyek világosan és mindenki számára jól érthetően fejezik ki a mondanivalót, amelyekkel valóban el lehet érni, hogy az olvasó is azt és úgy gondolja, ahogy a szöveg szerzője. Ráadásul az ilyen fogalmazások értékét sokkal könnyebb ellenőrizni, mint egy másikat. Lakásomat akkor írom le jól, ha az olvasó valóban bele tudja képzelni magát, és akár vakon is eltalál az egyes helyiségekbe, egy ismeretlen kártyajáték szabályait akkor mondtam el jól, ha első hallásra is mindenki megérti, és játszani tudja. Azt hiszem, nem jelent felesleges foglalkoztatást az ilyen jellegű készségek gyakoroltatása. Eredményességük megkönnyíthető, ha a tankönyvekben valóban jól felépített (szak)szövegeket kapnak a gyerekek tananyagként, amelyek megfelelnek az említett kívánalmaknak.

A szövegekkel kapcsolatban végül szeretnék még egy kérdést megemlíteni, mégpedig a szövegek megértésének kérdését. A magyar szövegeket ösztönösen megérti mindenki, aki tud magyarul. Egy hároméves gyerek minden további nélkül megért egy mesét, ha az szókinccsbeli és mondatszerkezeti ismereteinek keretén belül van. Az ösztönös szövegértésnek ez a foka nagyon sokáig él a gyerekekben, sőt, úgy tűnik, az oktatás is ezt az ösztönös szövegértést fejleszti tovább a szókinccsre és a mondatszerkezetekre vonatkozó ismeretek közlése mellett. (Legalábbis erre engednek következtetni az értési vizsgálatokban alkalmazott mérési módszerek.) Egy bizonyos életkoron túl azonban a valóban tudatos szövegértés hiánya komoly akadálya lehet a szellemi önállósodásnak. Habár nem teszek különbséget a szépirodalmi és a szakmai szövegek között abban a tekintetben, hogy melyikük megértéséhez lenne szükség több tudatosságra, az elsőnek említettek természetes érzelmi telítettsége önkéntelenül mégis sokszor arra csábítja az olvasót, hogy belefeledkezzen a szövegbe, és szabadon hagyja érvényesülni hatását. Újdonságot jelentő igazi szakszöveg olvasásakor ilyesmit nem engedhetünk meg magunknak. Odafigyelés, sőt egyes mondatok szerkezetének tudatos elemzése nélkül sok esetben nem is boldogulunk. Ha a tudatos szövegértésnek akár csak megközelítőleg is komoly nevelő értéket tulajdonítunk, már akkor is többet kellene foglalkoznunk a jelenleginél a szakszövegek, természetesen a jól megírt szakszövegek jelentésének elemzésével.

A rendelkezésemre bocsátott kereteken belül igyekeztem kifejteni meggyőződésemem, hogy fiataljaink jobb szóértésének, tartalmasabb fogalmazási készségének és tudatosabb szövegértésének kialakítása érdekében az anyanyelvi oktatásban az eddigieknél bővebb teret kellene biztosítani a szakszövegek elemzésének, és jobban föl kellene használni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szakszövegekben egy gazdagabb anyanyelvi tudás kifejlesztése

érdekében megtalálhatunk. Jól tudom, egy ilyen igény könnyen fölébresztheti azt a gondolatot is, hogy a szakszövegek és a bennük meghúzódó gondolkodásmód egy sokoldalú egyéniség kialakítása helyett beszűkülést, érzelmi elfakulást is kiválthatnak. Már a XIX. sz. elején nem kisebb személyiség figyelmeztetett erre a veszélyre, mint Wilhelm Grimm, a német szótáríró. Szerinte: „Minden egészséges nyelv képszerű, hiszen még a leghalványabb gondolatnak is érzékelhető megnyilatkozásra van szüksége. Komoly hátrányokat hozott viszont ebből a szempontból művelődésünk legutóbbi szakaszában az elvont gondolkodás, mert az elvont szó sosem kötődik szorosan a gondolathoz. Ennek a közvetlen kapcsolatnak a hiánya azzal a veszéllyel jár, hogy a szó tartalmatlanná válik, és a hangzatosan kimondott kifejezés mögött sokszor semmi sem található. A beszéd csontozatának állománya ritkul, a szép külső elszíntelenedik és megfakul.” (W. Grimm: Bericht über das Deutsche Wörterbuch.)

Ezzel a biztosan nem alaptalan megállapítással szemben Kosztolányi Dezső szavaira szeretnék hivatkozni: „Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak. ... Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is. Nem a népszerűsködő tudósokra gondolok itt, akik uraságoktól levetett, ellenszenvesen-színes szépirodalmi kellékekkel piperézetik mondataikat, hanem az alkotókra, akik mindig egyszerűek és közvetlenek, az olyan fajta tudósokra, ... akiktől írni tanulhat a szépíró is.” (Kosztolányi Dezső, 1933.) Úgy gondolom, Kosztolányinak ez a véleménye nagyon jól alátámasztja azt az igényt, hogy a szakszövegeket az eddigénél nagyobb mértékben vonjuk be az anyanyelvoktatásba.

Felhasznált irodalom:

1. Kiss Jenő: Észrevételek a magyar beszélt nyelvi kutatásokról, MNy. 1992. 2. 157–168; 164. o. –
2. Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (szerk.: Rácz Endre és Szathmári István), Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 164–202, 180. o. –
3. Wilhelm Grimm: Bericht über das Deutsche Wörterbuch, In: Deutsches Lesebuch, Reclam, Leipzig, 1988. 313. o. –
4. Kosztolányi Dezső: A tudomány nyelve (1933) In: Nyelv és lélek, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1990. 188. o.

Somogyi Magda

Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben

A műszaki nyelv szókincse nagyságát tekintve vetekszik az irodalmi nyelv teljes szókincsével. Első hallásra meglepő lehet ez a megállapítás, de ha a műszaki nyelvet mint a ma már voltaképpen egymástól szinte független szaknyelvek összefoglaló neveként értelmezzük, máris nyilvánvalóvá válik, hiszen a természettudományoknak az ipari termelésben való alkalmazásával kapcsolatos szakmák, szakterületek, tudományágak száma már önmagában is óriási – és napról napra nő –; nyelvhasználatuk, ezen belül is elsősorban szókincsük mind a műszaki nyelv fogalma alá tartozik. Ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy ez a szókincstömeg sem korlátozódik az alapszavakra, hanem a magyar nyelv más rétegeiéhez hasonlóan a különböző szóalkotási módokkal sokszorosára bővíthető, nem tűnik túlzásnak a Nyelvművelő kézikönyv következtetése, mely szerint „már több millió műszaki szóval és kifejezéssel kell számolnunk”. (II. 225 l.)

Bár ma, a számítógépes nyelvészet térhódításának idején elvileg még ilyen nagy mennyiségű adat feldolgozása, elemzése sem okozhat megoldhatatlan gondot – a szakértelmen kívül gyakorlatilag csak idő és pénz kell hozzá –, itt és most csak a műszaki nyelvvel kapcsolatos szóképzési kérdések felvázolására vállalkozhatok.

Köztudomású, hogy a műszaki nyelv szerkezetét tekintve jelentősen eltér a köz- és irodalmi nyelvtől. Ez elsősorban a mondat- és jelentéssűrítő elemeknek köszönhető. Ilyenirányú kutatások a BME Magyar Nyelvi Csoportjában már jó ideje folynak. Ezek a vizsgálatok a mondatértékű szerkezetek elemzésére helyezik a hangsúlyt, és a felmerülő

szóképzési kérdéseket is többnyire a mondatégsz, a szöveg szempontjából kiindulva tárgyalják. Ennek ellenére, vagy jobban mondva ezzel együtt számos, a morfológia vizsgálati körébe tartozó részletkérdéssel is foglalkoznak, mivel felismerték, hogy a szóképzés jelenségének értelmezése nélkül a szintaktikai és lexikai sűrítő szerkezetek mibenléte nem tárható fel teljes mélységében. (Vö. Folia Practico-Linguistica XIII. és XVII. számában közölt tanulmányokkal.) Ennek a felismerésnek az értékét növeli, hogy bizonyos modern általános nyelvészeti irányzatok elég hosszú ideig a morfológiai szint kiiktatásával próbálták leírni a nyelvi rendszereket, mára azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy transzformáció és alakítási elemzés nem zárják ki egymást.

A Magyar Nyelvi Csoportban folyó kutatómunka eredményeként született tanulmányok közül azok, amelyek témájuk szóképzési vetületével is foglalkoznak, nagyban hozzájárulnak a műszaki nyelvbéli képzőrendszer sajátosságainak megismeréséhez. Elsősorban bizonyos névszóképzők és az igenevek képzői fordulnak elő nagy gyakorisággal. Ezek közül érdemes megemlíteni, hogy bár a deverbális *-ás*, *-és* képző a köznyelvben is a leggyakoribb főnévképzőnk 40% körüli mutatóval, a műszaki nyelvben a többi főnévképzőhöz viszonyítva ez a gyakorisági érték 50% fölött van. (Vö. Mészáros László: Képzett főnevek és szerkezeteik. In: Folia Practico-Linguistica XIII. 11–38. l.) Ez is a sűrítés, a nagyfokú nominalizáció következménye. Ugyancsak a műszaki szövegek erősen nominális jellegéből következők, a melléknévi igenevek magasabb arányú használata is. Ez utóbbiakkal kapcsolatban kell megemlítenünk, hogy a gyakorisági mutatók nem igazolják azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a beálló melléknévi igenév a műszaki nyelvben gyakrabban fordul elő, mint a köz- és irodalmi nyelvben, egyaránt 2–2%. Ezzel szemben a *-ható*, *-hető* használata a műszaki szövegekben a köznyelviééhez képest több mint négyszeres gyakoriságú. Eddig nem tartották jellegzetesen műszaki nyelvi képzőnek a *-ható*, *-hető*-t, pedig a köznyelvi 18%-os gyakorisággal szemben a műszaki nyelvbéli előfordulás 37%-os értéket mutat. A melléknévi igeneves szerkezetekkel foglalkozó tanulmány szerzője, Sturcz Zoltán ennek okát abban látja, „hogy az *-andó*, *-endő* feltehetően kisebb arányú köznyelvi használata és a műszaki szövegekben gyakran a nyelvhelyességi határokon mozgó, néha kényszerű szerepeltetése miatt feltűnőbb jelleget kap, mint a simuleknyobb, megszokottabb *-ható*, *-hető*”. (Sturcz Zoltán: A melléknévi igeneves szerkezetek. In: Folia Practico-Linguistica XIII. 80.)

Érdekes lehet még azt is megemlíteni, hogy e tanulmány adatai szerint a köznyelvben a folyamatos melléknévi igenév kb. 15%-kal gyakoribb, mint a műszaki szövegekben: 60,8, ill. 46%.

A dolog természeténél fogva a műszaki szövegek szerkezetének, a képzők szövegszervező sajátosságainak kutatása az igeképzők vonatkozásában eddig kevesebb figyelmet kapott. Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok az idegen derivátumok, amelyek a műszaki nyelvben egyre gyarapodó létszámban valamelyik ún. igésítő képzővel jelennek meg. Ez a jelenség a köznyelvben is egyre gyakoribb, de számarányát tekintve a műszaki nyelvben jóval jelentősebb. E kérdéskör nemcsak az igéket érinti, hanem a főneveket, melléknéveket, esetenként a határozószókat is.

A természettudományok, a technika századunkban végbemenő rohamos fejlődése, valamint az, hogy a hazai műszaki fejlesztésnek szüksége van a nemzetközi haladással való lépéstartásra, főleg a legutóbbi időben nem enged időt arra, hogy magyarítsuk az óriási tömegben beáramló idegen, újabban többségükben angol szavakat. Korábban, amelyiket lehetett, latinositottuk, esetleg visszalatinositottuk, így illesztve be őket a magyar szakszavak közé, pl. *nukleáris*.

A jelenség pozitívuma, hogy a technika, a műszaki kutatás mindinkább nemzetközivé válik, és az eredmények leírásának átültetése a nemzetközi szakszókincs használatával egyszerűbb, egyértelműbb. Ma már idegen nyelveket tudni a műszaki szakembereknek nemcsak szép, hanem elengedhetetlen. A kívánatos az lenne, hogy a szaknyelv lecsapódása a köznyelvi használat területén viszont már magyarul menne végbe. Ez egyre inkább csak jámbor óhaj marad, és jó, ha legalább a magyar nyelv fonetikai, fonológiai szabályai érvényesülnek meghonosodásukkor.

Könnyű belátni, hogy napjainkban – a múlt századi nyelvújítás lázában gyökeresen magyarított idegen szavak csoportjával szemben – a mai műszaki nyelvben az a csoport van túlsúlyban, amely különböző beillesztő képzőkkel vagy egyre gyakrabban azok nélkül szolgálja a szó- és írásbeli kommunikációt. Tagjainak közös jellemzője az idegen, gyakran ún. nemzetközi eredet (ilyenkor az átadó nyelv sem határozható meg). Magyarosításuk általában valamilyen szinten megtörtént, vagy folyamatban van, ennek tükrére lehet a helyesírás pl. *lézer, szoftver*.

A kielemezhető képzőt nem tartalmazó szóalakok jelenlegi szempontunkból a továbbiakban érdektelenek. A képzetteket szófajok és képzők szerint csoportosíthatjuk. A legjellemzőbb összefüggő képzések, szócsaládok esetében a magyar nyelv szemszögéből nézve nem állapítható meg az alapszó szófaja, ill. csupán ún. passzív tövüket elemezhetjük ki attól függetlenül, hogy mikor milyen alak került nyelvünkbe. Annak sincs jelentősége, ha a képző az átadó nyelvben is megvolt, a magyar nyelvben meglévő szembeállíthatóság a döntő. Pl. *transzformátor – transzformál; oszcillátor – oszcillál – oszcilláció; elektrifikál – elektrifikáció; elektrolízis – elektrolizál* stb. A csoport tovább-bontása a származékok szófaja, ill. a képzők szerint lehetséges. Jellemző főnévi képzők a *-tor* és a *-ció*. Jelentésük jól elkülöníthető; a szócsalád tövéből képzett igével kifejezett cselekvést megvalósító szerkezet (ritkán személy), illetőleg az adott cselekvés folyamatának a jelölésére használjuk őket. Az *-ál* ige képző általában tárgyas igéket képez. Mind a latin eredetű főnévképzők, mind a megmagyarosodott ige képző beillesztő képzőként működik, vagyis alkalmassá teszi a velük alkotott származékokat arra, hogy szófajuknak megfelelően ragozhatóak, jelezhetőek legyenek. Természetesen más szó párok, szóhármások is jelen vannak, amelyeknek egymáshoz való morfológiai viszonya nem mindig ítéhető meg egyértelműen magyar leíró nyelvtani szempontból. Ilyen lehet a *statika – statikus; elektronika – elektronikus; kémia – kémikus; kalória – kalorikus* szó párok esete. Kérdéses az *elektro-* összetételi előtag és az *elektromos* melléknév kapcsolatának leírása is.

Tudjuk, hogy a magyarban általában az *-izál, -ál* (ritkábban, ill. régebben az *-íroz, -éroz*, újabban pedig az egyszerű *-z* vagy inkább ikes változatában a *-zik* és az *-l*) tölti be az igésítő képző szerepét az idegen szavak esetében. Ez a műszaki nyelvre is igaz, bizonyíthatjuk a korábban elhangzott igei példákkal, de másokkal is, olyanokkal, amelyek vagy más kapcsolatokban mutathatók meg, vagy egyedi képzésűek, nincs szembeállítható párjuk, vagy egyértelműen denominálisnak minősíthetők. Pl. *kompjuterizál, atomizál, dehidrál, eloxál, kompaundál, amalgámoz, antisztatizál, montíroz, fixál, fixíroz, centríroz*. A *fixál* és *fixíroz* a műszaki nyelvben azonos jelentésstruktúrájú. Érdekes még, hogy a ma általános *telefonál* mellett létezett, élt a *telefonoz* és *telefoníroz* változat is. Kettősség figyelhető meg az egészen új *faxol* és *faxoz(ik)* esetében. E példák már túlmutatnak a műszaki nyelven, használati eszközökről lévén szó. Ezekén kívül nem, vagy legalábbis alig találunk szinonim képzőket. A felsorolt névszó-, ill. ige képzővel alakult származékok természetesen továbbképezhetők. Az *-ál + -ás* jelentése egybeesik az *-áció* végződésével, bár a gyakorlatban nem mindig cserélhető fel. Valószínűleg nem határozható meg általános érvényű szabállyal e ténynek az oka. A kiinduló képzők termékenyek, de nem azonos mértékben. Ennek feltárása még további vizsgálat tárgya. Biztos tendenciának tűnik, megfelelő előkészítés után esetleg szabályba is foglalható az *-áció* és *-ál*, ill. az *-izáció* és *-izál* képző párok megjelenése. Úgy tűnik, hogy ha van *-izál* képzős alak, analogikusan megalkotható mellé az *-izáció-s* forma is. Ez viszont is igaz. Pl. *atomizál-atomizáció, vulkanizál-vulkanizáció, konténerizál-konténerizáció*. Az *-ál* képzősöknél ez az analógia akkor érvényesül inkább, ha ún. passzív tövel van dolgunk. (Nincs *telefonáció, centrifugáció!*)

A felvetett problémákkal igyekeztem rávilágítani, hogy milyen ingoványos, bár korántsem feltárhatatlan terület az idegen szavak alaktana. A gondok nagyságát növeli, hogy nemcsak műszaki nyelvi, de köznyelvi vonatkozásban se nagyon foglalkoztak ilyen jellegű vizsgálatokkal. Általános szokás megelégedni azzal a figyelmeztetéssel, hogy lehetőleg ne használjunk idegen szavakat. Ezzel természetesen egyet kell értenünk, de ma már struccpolitikának látszik a magyar nyelv különböző rétegeibe beilleszkedő idegen, ill. nemzetközi eredetű szavakat kirekeszteni a morfológiai kutatásból. A nyelv egészét tekintve minden

bizonytalán még tarkább az alaktani csoportok halmaza, bár a fő típusok valószínűleg a műszaki nyelvben is képviselve vannak.

Számárányát tekintve kisebb jelentőségű, de nem kevésbé érdekes a műszaki nyelvben meglévő azon származékszavakat magába foglaló csoport, amelyek magyar eredetű alapszava köznyelvi. E tövek többsége más, nem egyszer szinonim képzőkkel társulva köznyelvi képzésekben is megtalálható. Az idetartozó alakulatok számbavétele még szintén előttünk álló feladat.

A *tároz*, *tározó*, *tározás* szócsalád azt a típust képviseli, amelynél két szinonim igeképző szembenállása (-z és -l) okoz egyfajta szóhasadást. Az azonos jelentésű és funkciójú képzők köznyelvi megoszlásának vizsgálata is nagyrészt nyitott, főleg az igeképzők vonatkozásában. E kérdés tisztázása nyelvhelyességi szempontból sem haszontalan.

A *tartály* és a *tartány* szópár mindkét tagját 1843-ból adathozhatjuk először. A nyelvújítók hozták létre őket a műszaki szókincs bővítésére azonos jelentéssel. A *tartály* egyre inkább bekerült a köznyelvbe is, párja már-már kihalt, de 'beépített nagy tartály' jelentésű szakszóként mára újraéledt. Bizonyos mértékig ezzel a típussal rokon a *szabály* és a *szabvány* is.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen kettősök keletkezése többnyire esetleges, éppen ezért e csoport tagjai elsősorban a szócsalád tövéhez való viszonyukban, vagyis a szóképzés szófaji meghatározottsága felől vizsgálandók. Ugyanezt az elemzési módszert kell szem előtt tartani a *hajtány*, *öntvény*, *dugattyú*, *forgattyú*, *tolattyú*, *ácsolat*, *hegeszt*, *jöveszt* és minden más kielemezhető képzőt tartalmazó műszaki szó esetében. Éppen a kielemezési nehézségek miatt pl. a *szelep* valószínűleg nem kerül a vizsgálandó származékok közé, csak nyelvtörténeti szempontból tarthatjuk számon, hogy eredetileg képzett szó.

E csoport minden tagjára jellemző, hogy képzők alig vagy egyáltalán nem produktívak, gyakoriságuk is a beillesztő képzők mögött marad, mégis érdemes rájuk az eddigieknél jobban odafigyelni, és az esetleges szómagyarítók figyelmét is felhívni, mivel analógiás szóalkotások alapjául szolgálhatnak. Majdnem biztos ugyan, hogy az ilyen típusú képzések a már elterjedt idegen eredetű, sőt idegen hangzású műszavakat nem szoríthatják már ki, de az újonnan jövők esetében még esélyes versenytársak lehetnek, feltéve, ha a nyelvművelés iránt elkötelezett műszaki szakemberek idejekorán elterjesztik őket.

Jeszenszky Sándor

Jedlik Ányos nyelvújító munkássága

Amikor az Elektrotechnikai Múzeumban bemutatják az első magyar elektrotechnikus, Jedlik Ányos bencés szerzetes és tudós fizikaprofesszor kísérleti eszközeit, a látogatót néhány percre megérinti a múlt század hangulata, vagy legalábbis egy olyan érzés, amelyet múlt századinak vél. Ezt az érzést egyrészt a régi készülékek gondos, műves kivitele, másrészt azok korabeli, Jedlik által használt magyar elnevezése okozza.

A *villamdelejes forgony*, azaz a *villanymotor* vagy az *egysarki villamindító* – ma használatos latin nevén *unipoláris generátor* – Jedlik-féle elnevezését a ma embere régiesnek érzi és megmosolyogja. Ugyanúgy megmosolyogja, mint a többi olyan nyelvújítási próbálkozást, amely nem terjedt el. Ezek a nevek mesterkéltnek, erőltetettnek tűnnek, pedig cseppet sem mesterkéltbbek, mint azok a társaik, amelyek mindennapi beszédünk szerves részeivé lettek.

Miért lenne erőltetett a *forgás*-ból képzett *forgony*, ha nem érezzük annak a *mozgás*-ból származó *mozdony*-t? Ha viszont a *forgony* is olyan közhasználatú szóvá válhatott volna, mint a *mozdony*, hogyan ítélnék meg Jedlik Ányos nyelvújító tevékenységét? Aligha tekinthetjük csupán jószándékú, de avult, porlepte próbálkozásnak. Nem is az: Jedlik a mai élő műszaki nyelv egyik megeremtője. Mindössze arról van szó, hogy rengeteg általa bevezetett szóra fel sem figyelünk, személyével csak a kuriózumnak tűnő, el nem terjedt elnevezéseket kapcsoljuk össze.

Mielőtt nyelvújító munkásságát tényszerűen ismertetném, hadd lepjem meg az olvasót két meggyökeresedett szavával, még hozzá nem is a műszaki területről. Ki gondolna ma arra, hogy a *megfigyelés*, illetve a *megfigyel* ige nyelvújított szó, Jedlik professzor alkotása, éppúgy, mint a német *Vorteil-Nachteil* szópár mintájára az akkor már meglévő *előny* mellé a *hátrány* szó megteremtése?

De mi tette szükségessé a nyelvújítást a természettudományos, illetve a műszaki nyelvben? Milyen nyelvet használt Jedlik?

Jedlik 1800-ban született, anyanyelve a magyar volt, majd a nagyszombati elemi iskolában megtanult szlovákul, de később ezt a nyelvet nem használta. A gimnáziumban azután kitűnően megtanult latinul, ezen a nyelven szerezte tudományos ismereteit, tudományos munkáiban vegyesen használta a magyart és a latint, a magyart szükségszerűen gyakran latin szavakkal keverte. Gimnáziumi tanulmányait Pozsonyban folytatta, ahol megtanulta a német nyelvet is, de első számú idegen nyelve a latin maradt.

Doktorátusa megszerzése után gimnáziumi, majd liceumi tanárként fizikát és természetrajzot oktatott, természetesen latinul. Bár a győri liceumban 1824-ben tanszéket kapott a magyar nyelv, a szaktárgyakat 1844-ig kizárólag latinul tanították. A magyar szakkifejezések iránti igény még nem merült fel. Jedlik 1829-ben még latinul írta le első jelentős tanulmányának, a forgó mozgást végző villanymotornak az elvét:

„Una drata electro-magnetica circa aliam pariter electro magneticam motum rotatoricum continuum protest” azaz: „egy elektromágneses drót egy másik hasonlóan elektromágneses körül folytonos forgó mozgás foganatosítására képes”.

Jedlik 1831-től pozsonyi akadémiai tanár, majd 1840-től a pesti egyetem professzora – de a tanítás nyelve változatlanul latin. Azonban a közéletben egyre többen emelnek szót a magyar nyelvért, s megkezdődik használata a természettudományban is.

1841-ben a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésein már magyarul hangzanak el az előadások, többek között Jedlik két előadása, egyik „Mesterséges szénsavas vizekről”, a másik „Villanymágnesi tűnemények” címmel.

Ugyanebben az évben alakul meg Bugát Pál kezdeményezésére a Magyar Természettudományi Társulat és Batthyány Lajos elnöklétével az Iparegyesület – természetesen magyar nyelvhasználattal.

Az egyetemen a nyelvi változást az 1843/44-i országgyűlés II. törvénycikke indította el, ennek alapján jelent meg a Helytartó Tanács 1844. július 24-i 27215. sz. rendelete a magyar nyelv használatának engedélyezéséről.

Jedlik tanévnyitó beszédét már magyarul tartotta, hangsúlyozva a nyelv használatának fontosságát:

„Honi nyelven szólok azért is, hogy mindenkit ... emlékeztessenek, miszerint már nem elégséges csak születési hely tekintetéből magát magyarnak vallani, hanem nyelv tekintetében is történendő magyarosodás a jelenkor szelleme által késlelhetetlenül szorgalmaztatik.”

Elmondta, hogy egyes előadásokat magyarul, másokat latinul fognak tartani, többek között egyelőre ideiglenesen a mennyiségtant és természettant a műszavak hiánya, illetve az azok megismeréséhez szükséges idő miatt. Felhívta viszont arra az előnyös dologra a figyelmet, hogy így a diákok megtanulják a nemzetközileg használt szakkifejezéseket, s azzal párhuzamosan a már meglévő műszavakat is, mert azokat is ismertetni fogja. Természettan-könyvét 1843-ban már magyarul kezdte írni, előkészítve a magyar nyelvű egyetemi fizikaoktatást. Bár a Természettan első kötete, a Súlyos testek természettana nyomtatásban csak 1850-ben jelent meg, kézírata már 1846-ban elkészült, jóval megelőzve a Helytartó Tanács 1848. március 19-i rendeletét, amely előírta a magyar nyelvű oktatást.

A szabadságharc leverése után Leo Thun kultúrminiszter fellépett a kizárólag magyar nyelvű előadások ellen. Bár elnemetesítési törekvések vezették, a nemzetiségi igényekre hivatkozott, a „Gleichberechtigung aller Nationalitäten” elve alapján. Jedlik okos és diplomatikus érveléssel védte a magyar nyelvű oktatást. 1849. október 20-án kelt memorandumában elfogadta a Gleichberechtigungot azzal a megjegyzéssel, hogy a döntést a „vidékre”, azaz arra az országra kell bízni, amelyben az egyetem van, nem pedig csupán az egyetemi

városra, hiszen a hallgatók zöme a „vidékről” származik. Az ok nyilvánvaló: a pesti egyetem diákjainak döntő része magyar, Pest város viszont erősen német nemzetiségű volt.

Jedlik kifejtette, hogy a legjobb eredményt a tanulók saját anyanyelvükön tudják elérni, ezért is tér át a világ a latin helyett a saját nemzeti nyelvek használatára.

Elismerte, hogy annak is lennének előnyei, ha a birodalomban egységes lenne a felsőfokú oktatás nyelve, csak hogy ez csak a latin lehetne, ami viszont ellentétben lenne a Gleichberechtigunggal. Az oktatási nyelv váltogatását vagy részleges megosztását elvetette. Egyetlen reális megoldást látott: a birodalom különböző városaiban a környék domináló nyelvén – de csakis azon a nyelven – kell tartani az előadásokat. Így a nemzetiségek mindegyike választhat anyanyelvi oktatású egyetemet.

Ez a javaslat persze Pesten magyar, s csakis magyar oktatást jelentett volna.

Jedlik javaslatát nem fogadták el, így az 1850-es években az elméleti fizikát párhuzamosan német és magyar nyelven, a kísérleti fizikát részben magyarul oktatta.

A teljesen magyar nyelvű oktatást végül az 1860-as Októberi Diploma rendelte el.

Döntően magyar volt viszont a tanítás az 1850-es években is a gimnáziumokban, ehhez azonban tudományos műnyelvre volt szükség. Egyes területeken már történtek kísérletek a magyar szakkifejezések megeremtésére. Ilyen szakterület volt a kémia, amely a 18. század végén vált a mai értelemben vett tudománnyá. Ez azonban még a periódusos rendszer előtti korszak volt, a kémiai elemeket közvetlenül érzékelhető tulajdonságaik szerint rendszerezték. Ebből következik, hogy az új magyar elnevezésekben is ezeket a tulajdonságokat kívánták megjelentetni.

Így lett a bróm-ból *büzeny*, a fehéritő, halványító hatású klór-ból *halvany*, a szobahőmérsékleten is folyékony fémből *higany*, a kobalt-ból *kékeny*. A nevekkel inkább magát az elemet jellemezték, nem annak vegyületeit. Így sikerültebb volt az életet tápláló, égést élesztő *oxigén éleny* neve, mint a német *Sauerstoff*, amely az *oxigén*-nek a *kénsav* és *salétromsav* előállításában játszott szerepére utal, vagy a levegő 4/5-ét alkotó *nitrogén légeny* elnevezése, szemben a német *Stickstoff*-fal, amely nevét a szűrős szagú nitrogén-oxidokról nyerte. A magyar műszaki nyelv nem másolta szolgálta a német sablont. Az elemek nevének képzése az *arany* mintájára *-any*, *-eny* végződéssel történt, a vegyületeké *-ag*, *-eg* toldattal. Így az *oxid éleg*, a *klorid halvag*, a *szulfid kéneg* lett. Ezeket a neveket Jedlik is átvette és terjesztette, s a múlt század végéig használatban voltak. Így került Szász Károly kitűnő Verne-fordításába Némo kapitány hajójának villanytelep-alapanyagaként a *szódium halvag*. Kisdiákkoromban sokat nyomoztam e rejtélyes anyag után, míg megtudtam a szürke valóságot, hogy a *szódium halvag* egyszerűen *nátrium-klorid*, azaz *konyhasó*. Érdekes, hogy a *szénkéneg* vegyületnév napjainkig megmaradt. További szakkifejezések jelentek meg Bugát Pál 1844-ben kiadott Természettudományi szóhalmazában, Tarczy Lajos 1838-as Természettanában, Schirkgruber Móric 1844-es természettani könyvében és nem utolsósorban Jedlik említett könyvében – de hiányzott egy összefoglaló, rendszerező munka.

1854-ben került sor ilyen mű megírására: a közoktatási minisztérium elrendelte egy német–magyar tudományos műszótár elkészítését.

A műnyelvi bizottság – azaz a szerkesztőbizottság – elnöke Toldy Ferenc volt. Jedlik állította össze a fizikai, kémiai és mechanikai fejezetet. A bizottság tagja volt két műegyetemi tanár is: Komnenovich Sándor és Sztoczek József.

A bizottság elfogadott néhány szerkesztési alapelvet, így például azt,

– hogy a szavak „jelentések”, azaz kifejező, jelentéses szavak legyenek,

– hogy a tulajdonnévszerű idegen szavakat meg kell tartani (például az égitestek neveit, amelyeket Tarczy korábban magyarítani próbált, így többek között a *Szturnusz* helyett *Övönc*-öt, a *Mars* helyett *Hős*-t javasolt),

– hogy a tudományos képletekben meg kell tartani a nemzetközileg elfogadott neveket és rövidítéseket, például a vegyi képletekben az elemek betűjeleit. (Pedig voltak eltérő javaslatok is, például Schirkgruber könyvében a hegyvölgyes szinuszgörbét *kebel*-nek nevezte, a képletekben *sin* helyett *keb*-nek rövidítette.)

A szótár 1858-ban jelent meg. Ferenczy Viktor bencés fizikus Jedlik-életrajzában

rendkívüli alaposággal elemezte a műszótárt. Megállapította, hogy a kb. 20 000 műszóból több mint 3600-at Jedlik javasolt. Bár Jedlik maga is sok új szót alkotott, fő érdeme a fizikai, kémiai és a műszaki tudomány egészét átfogó szógyűjtemény összeállítása és alkalmazásának elterjesztése.

Ferenczy összehasonlító vizsgálatokkal próbálta kideríteni, hogy mely szavak származnak Jedliktől. Körülbelül 200 szónál valószínűsítette Jedlik szerzőségét. Ezek egy része teljesen beépült a ma is használt műszaki nyelvbe, mások idegenszerűen hatnak.

Néhány jellegzetes példa a már elfeledett műszavakból:

- a *kondenzátor* helyett *villamszedő*,
- a *motor* helyett *forgony*,
- a *generátor* helyett *villamindító*,
- a *trapéz* helyett *ferdény*,
- a *dinamika* helyett *erőszet*,
- az *anion* és *kation* helyett *bemeny* és *kimeny*.

Ezek a szavak ma már sajtószerűen hangzanak, ezzel szemben Jedlik elterjedt szavai például:

- *dugattyú*, *tolattyú*
- *eredő* és *összetevő*
- *hanglebegés* és *zöngé*
- *huzal*, *kitérés*, *merőleges*, *nyomaték*

szaknyelvünk nélkülözhetetlen elemei s egyben emlékei annak, hogy a korszerű magyar műszaki nyelv egyik megteremtője Jedlik Ányos.

Priszter Szaniszló

A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése

A bennünket körülvevő élővilágot alkotó nagyszámú állat- és növényfaj megjelölése kezdetől fogva a nyelvkincs jelentős részét tette ki. Feldolgozásuk csak zoológus, ill. botanikus, valamint nyelvész szakemberek együttes munkájával történhet. A következőkben csupán a hazai növényntani nomenklátúra kialakulásának egyes vonatkozásaira térek ki, mellőzve a magyar terminológia fejlődését.

A magyar növénynevek első, nyomtatásban megjelent forrásai négy évszázadnál is idősebbek. Amennyire köztudomású Melius kolozsvári műve 1578-ból (Herbarium ...), annyira kevésbé ismert az első latin–magyar növénynévszótár, holott az mindössze 5 évvel későbbi. A németalföldi Clusius és Beythe István szerzőségével készült „Stirpium Nomenclator Pannonicus” Németújvárott jelent meg, és mintegy 340 korabeli magyar növénynevet tartalmaz. (Ugyanezt a jegyzéket Clusius Antwerpenben megjelent pannóniai flóraműve függelékeként is közzétette 1584-ben; sőt Clusius úttörő gombakönyve – az első ilyen a világon – is tartalmaz mintegy félszáz magyar gombanevet.)

A 17–18. század tankönyvei hazánkban csaknem kizárólag latin nyelvűek, így bennük csak elvétve bukkanhatunk magyar növénynevekre. Ugyanakkor a népi növényismeret már meglehetősen fejlett volt. Bizonyítja ezt a 18. század utolsó negyedétől megjelenő néhány növényntani (orvosbotanikai) tárgyú kiadvány. A legismertebb közülük Csapó „Új füves és virágos magyar kert”-je (1775), mely mintegy 400 növényfajról sorol fel 1100-nál is több népi növénynevet. Jelentős magyar és német névjegyzéket tesz közzé Pozsony környékéről Lumntzer István flóraműve (1791), majd Sadler József magyar exsiccatura (1823–30) és pázsitfű-monográfiája (1845). A népi növénynevek 19. századbeli buzgó gyűjtői közül ki kell emelnünk Kassai József, Fialowski Lajos, Borbás Vince, Thaisz Lajos és Wagner János munkásságát, és itt említendő a Szinnyei-féle Tájszótár (1893–1901) gazdag anyaga is.

A 18. század vége felé fejt ki értékes történeti működését az erdélyi református lelkész:

Benkő József. Botanikai munkássága is számottevő, hiszen – mellőzve elveszett erdélyi flóraművét – neki köszönhető a magyar növénytan nomenklatura első megalkotása. 1783-ban jelent meg az az összeállítás, mely Linné rendszere sorrendjében négy nyelven ad majdnem 1000 fajról névjegyzéket. Magyar nevei (kb. 2500) közül nem kevés a saját találmánya, ill. gyűjtése. A legismertebbek közülük: *ákácfa, füzény, gyalogbodza, hóvirág, gyermekláncfű, vadgesztenye*. Benkő adatai, sajnos, szinte teljesen ismeretlenek maradtak a botanikusok előtt. Egyedül Éder Zoltán részletes tanulmánya foglalkozik két évszázad múltán vele (1978), és ő értékeli kellőképpen ilyen tárgyú érdemeit. (Benkő a szerzője egyébként az ugyanekkori magyar–román növénynévjegyzéknek is, melyet alapvető volta miatt Bukarestben 1942-ben újra kiadtak.)

A 18. század vége felé végzi Kitaibel Pál, a korszak legnagyobb polihisztorja, negyed századon át a magyar föld természettudományos feltárását. Értékes (de teljesen még ma sem közzétett) útinaplóinak tanúsága szerint a kutatásai során jelentős számú magyar, német (továbbá ruszin és román) népi növénynevet is feljegyzett. – Az igen fiatalon elhunyt, tehetséges debreceni orvos és természettudós, Földi János adta ki Bécsben, „A Magyar Hírmondó íróinak költségeivel” az azóta is egyetlen, részletes – bár helyenként egyoldalú – kritikáját a magyar növénynevek tartalmáról és kialakításáról (1795). A mindössze 60 oldalas, kis formátumú munkában mintegy 840 népi növénynevet említ, ill. bírál. Megbotránkoztatónak és kerülendőnek tartja az istenről, ördögről, angyalról vagy a szentekről elnevezetteket (*Krisztus tenyere, ördögsekér, angyalfű, Szt. János kenyere*), kerülendőnek ítéli a gyerekeseket (pl. *papsajt, gyermekláncfű*) vagy a jó izlést sértőket (pl. *agármonyifű*). Helytelennek véli, hogy túl sok az állatnévi előtagú összetétel (pl. *farkasbab, ebtej, macskamenta, békarokka*), és feleslegesen elharapódzott a *-fű* toldat. Kiváló érzékkel mutat rá arra, hogy ne legyenek hat szótagnál hosszabb növénynevek, és ami talán a leginkább kiemelendő: nyomtatékkal elkerülendőnek tartja a homonim nevek keletkezését.

Itt érdemes felemlitnünk, hogy maga a *növény* szó sem ismeretes ezidőtájt, hanem a közhasználatú *plánta* elnevezés. Utóbbi még hosszú időn át tartja vezető szerepét; csupán az 1700-as évek legvégén születik meg a *növény* szó (*növény, nőtevény, növötény* formákban is; Benkőnél pl. a *fűszeres*). Majdnem további fél évszázad elmúlt a szükséges ahhoz, hogy a mai *növény* szavunk általános elterjedtségűvé váljék.

1800 előtt zömmel csak a meglevő lokális nyelvjárási szavak feltárását és közzétételét végző munkák láttak napvilágot. A 19. század első éveiben kezdenek aztán megjelenni azok a művek, amelyek már tényleges szaknyelvi újításokat is tartalmaznak. Ilyenek pl. Pethe Ferenc alapvető munkái. A „Pallérozott mezei gazdaság”-ban a sokoldalú tehetségű szerző sok új, akkor terjedésben levő kultúrnövényünkre alkot új nevet (pl. *vadsáfrány, pulykafű*; ezek ma *sáfrányszeklice* és *baltacim*). Ugyanezekben az években készül Bécsben a kiváló grammatikus és szótáríró, Márton József úttörő vállalkozása, mellyel ő a Bertuch-féle, sikeres „Bilderbuch für Kinder” képes ismeretterjesztő sorozat 12 kötetét fordítja le latin és magyar nyelvre (1805–13). Sok más téma mellett ezekben számos egzotikus állat- és növényfaj számára kellett megalkotnia a megfelelő magyar terminológiát és nomenklaturát.

Mindeme előzmények után – de ezektől függetlenül – jön létre az az egész 19. század folyamán használatos kötet, melynek szerzői a debreceni Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály. A jól ismert „Magyar Fűvész Könyv” (1807, reprint kiadása 1988) nemzedékek kézikönyve, bár sem flóraműként, sem növényhatározóként nem volt (már megjelenéskor sem) korszerű. Annál inkább kell viszont úttörő voltát kihangsúlyozni a magyar terminológia és nomenklatura tényleges megalkotása terén. Szerzőik nélkülözhetetlen munkásságát, és így könyvük igazi jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy – két évszázad távlatából – még ma is igen tekintélyes részét használjuk az általuk alkotott sokszáz morfológiai szakkifejezésnek, nemkülönben új nemzetség- és fajneveknek. (Genusnevek közül csak a *golyahír, kígyószisz, libatop, müge, nősirom*, fajnevek közül a *cseplesz-meggy, a lappangó sás, a pirókmuhar* megemlítésére szorítkozunk.) A Fűvészkönyv időtálló neveinek talán az lehet a titka – és erre utal „Szalontai” (= Arany) János egyik cikke is a M. Nyelvőrben –, hogy szerzőik nyelvújításukban mértéktartók voltak, és igen jó nyelvérzékükre támaszkodva alkották meg a magyar botanikai műnyelv és nomenklatura hiányzó szavainak

többségét. – Említésre méltó még Diószeginek későbbi orvosbotanikai munkája (Orvosi Fűvész Könyv, 1813), amelynek függelékeként összeállította az első szinonimaszótárt, 1600 régi népi növénynévvel.

A Magyar Fűvész Könyv szerzőinek egyike sem volt hivatásos botanikus, így művük távolról sem tartalmazhatta az akkor ismert teljes hazai flórát. Jelentős fajnév-kiegészítést hozott ezen a téren a szász J. Ch. Baumgarten, Erdély gazdag növényvilágát elsőként összefoglaló 3 kötetes művében (1816). A latin nyelvű munka szerzője további hat nyelven adja meg műve 2500-nál is több növényfajának neveit. Szakkörökben is alig ismert magyar szavai közül csak néhányat említsünk: *bolyhosvirág* (*Menyanthes*), *cimbalomfü* (*Cymbalaria*), *flótafa* (*Philadelphus*), *göcsfü* (*Polygonum*), *sáncvirág* (*Anthericum*).

Az 1840-es évektől aztán egymás után jelennek meg magyar nyelven némenklatúrai vonatkozású munkák, melyek már az akkor javában folyó reformkori nyelvújítás ilyen vonatkozásait is tükrözik. Barra István, Pest megyei főorvos első rendszeres magyar növénytana (1841; „Növénytan” címmel) pl. sok érdekes és találó új nevet is hoz vad és kerti fajokról: *kékszöld* (*Glaucium*), *szúrlevél* (*Kentrophyllum*), *szunyivirág* (*Mirabilis*), *vizlány* (*Nymphaea*), és megkísérli több egzotikus növény magyarítását is: *bűbájdíó* (*Hamamelis*), *pírfa* (*Erythroxylon*), *sírbú* (*Casuarina*) stb.

Mindössze néhány év választja el Barrától Bugát Pál „Természettudományi Szóhal-maz”-át (1843). Ebben sok más tudományág új szava mellett több, főleg gyógynövényekre alkotott új névvel is találkozhatunk: *hánygyök* (*Cephaelis*), *keserfa* (*Quassia*), *szépnőnye* (*Atropa*), *büdör* (*Ferula*), *ebagyar* (*Cynodon*), *ólmonc* (*Plumbago*), *végziga* (mert a végbelet izgatja; *Aloë*). – A nyelvújítási csúcsot a botanikában (sőt további hét másik szaktudományban) alighanem Kováts Mihály 1300 oldalas terminológiai összeállítása tarthatja (1845–47). Részben etimológiával is ellátott, ezerszámba menő új nevei tisztavirág-életűek voltak. Pl. az *orrvészünetető* (*Static*), *napszépség* (*Hemerocallis*), *ujjrétfü* (*Dactylis*), *zsiroska* (*Pinguicula*) genusnevek; fajnevei közül pl. az *egykalászu székenülő* (*Ephedra monostachya*), *gyomlálókapeded estifű* (*Hesperis runcinata*), *murokded bütykösfű* (*Caucalis daucoides*), *nedveslaki olajfakad* (*Nerium oleander*).

Igen feltűnő a személyekről elnevezett latin (többnyire *-ia* végződésű) nemzetségnevek, még inkább pedig a nagyszámú fajnév magyar megfelelőinek a megalkotási módja. Míg Diószegi és Fazekas még szándékosan mellőzi ezt a megoldást, addig Baumgarten és mások bőven élnek vele. Bugátnál pl. ez az *-ön* „képzővel” történt (pl. *Haberlea* = *Habernön*); míg Kovátsnál az *-é* birtokosjellel. Így lett az utóbbinál a *Begonia*, *Fuchsia*, *Lobelia*, *Rudbeckia* stb. magyar neve: *Begoné*, *Fuchszé*, *Lobelé*, *Rudbecké*. Hasonló, de részben még ma is használatos képzést találunk Baumgarten számos genusnévének: ő a személynévhez a *-füve* toldatot kapcsolja (kötejel nélkül): *Mönchia* = *Mönchfüve*, *Salvinia* = *Salvinifüve*. (A *fű* az idő tájt a lágyszárú növény megfelelője.) A fajneveknél annyival bonyolódik Baumgarten némenklatúrája, hogy a személynév + *füve* szót ilyenkor a magyar nyelvben hátrakerülő genusnév követi. Pl. *Carex Michelii* = *Michelfüve sás*, *Viola Zoysii* = *Zoysfüve viola*. De ugyanekkor találkozunk jó (ma is használt) egyszerűsítésekkel is, mint *Crepis Dioscoridis* = *Dioscorides zörgőfüve*, *Arabis Halleri* = *Haller lúdfüve* (ma *Haller-lúdfű* formában írjuk).

Itt említhető a szintén ősi *-fa* utótag kitétele vagy mellőzése az egyes magyar nemzetségneveknél. Ez következetesen egyik formánál sem állapodott meg az évszázadok során. Diószegiék pl. az *alma*, *banán*, *barack*, *berkenye*, *fűz*, *jávor* stb. mellett a *ciprusfa*, *diófa*, *égerfa*, *gyertyánfa* stb. formákat használják. Századunkban inkább csak a gyümölcsstermők-nél látszik indokoltnak a *-fa* utótag kitétele, míg másutt ennek elhagyása javasolható.

Tóthfalusi Miklós 3 kötetes, alig ismert munkája (1847) először ad Lippay (1667) óta hű képet számos új (a reformkorban keletkezetthez hasonló) névalkotással e korszak kerti növényeiről: pl. *esticse* (*Ixia*), *győzelemvir* (*Gladiolus*), *csodász* (*Mirabilis*), *lángor* (*Phlox*), *virnád* (*Canna*). A *Mimosa* nála *érzenc*, Bugátnál *érzékeny mozor*.

Gönczi Pál pedagógiai tárgykörű rendszertani kézikönyvében (1852) szintén nyomon követhető e korszak néhány növénytani szóújítása, pl. *bűzvirág* (*Stapelia*), *fűgecs* (*Opuntia ficus-indica*), *lapár* (*Plantanthera*), *rugányfa* (*Symphonia*) stb.

Elvetélt kísérletnek számít elnyomatásunk korában a tudós polihisztor, Brassai Sámu-

elnek Kováts Gyulával közösen tervezett „Új Fűvészkönyv”-e (1858), melyből csak a század végén jelentek meg töredékek. Ezekből kitűnik, hogy a szerzőik jelentősen át kívánták alakítani Diószegi és Fazekas művét számos új magyar genusznév megalkotásával, mint pl. *apác* (*Nonea*), *eprenc* (*Arbutus*), *csörgilisz* (*Helminthia*), *enyvenc* (*Viscaria*), *tokszögenec* (*Specularia*), *pipishon* (*Neottia*), *pötying* (*Adenostyles*) stb. – Kováts egyébként munkatár-sa volt a Szt. István Társulat akkori, komolyabbra tervezett lexikonának. Az 1–3. kötetben (1861) közel 600 A-betűs címszó feldolgozása az ő műve.

Mint azt Fábrián Pál értékes tanulmánya (A magyar nyelvművelés története) bizonyítja, 1867 után hazánkban egy második nyelvújítási szakasz kezdődött meg. Ennek hullámai a botanikában is felismerhetők. A 19. század második felében – harmadik harmadában egymás után jelennek meg a magyar nyelvű növényhatározók. Íróik igyekeztek az addig csak latin nyelvű növénygenusok és az új fajok számára „hivatalos” magyar neveket alkotni. A jelentősebb ilyen szerzők Hazslinszky Frigyes (1864, 72), Simkovics (később Simonkai) Lajos (1882, 95) és Cserey Adolf (1887 óta). Hazslinszky a virágos növényeken kívül – új nemzetségnevei pl. *aszgallér* (*Paronychia*), *bárgy* (*Blechnum*), *fuláncs* (*Ceratocephala*), *jézsafa* (*Philadelphus*), *rinyaharasz*t (*Scolopendrium*), *toppocs* (*Micropus*) stb. – sokat foglalkozott a gombákkal, számos – azóta már nem használatos – új nevet alkotva számukra (pl. *hasgombák*, *fényporlók*, *köggombák* stb.). – Simonkai első kiadású határozójában – nyilván didaktikai okokból – a nép által nem ismert nevű növénynemzetségek számára szándékosan nem alkotott új szavakat, hanem azokat egyszerűen fonetikusán írta át. Így születtek meg aztán olyan „magyar” genusnevek, mint *Chrüzanthemum*, *Füzokaulon*, *Küno-zúrusz*, *Thüméleja* stb. Kollégáinak jogos kritikáját belátva és elfogadva, későbbi kiadásai-ban ezeket a szörnyszülötteket már sikeresnek mondható magyar nevekkal helyettesítette (*aranyvirág*, *dudaszár*, *ebfarkperje*, *verébnyelvfű*).

Így jutunk el végül 20. századunk elejére, amidőn lassan kialakulnak a ma is használt (részben a régmúltban gyökerező, részben az azóta alkotott és fennmaradt) magyar növény-neveink. E közel száz év során tovább csökken az clavult, az erőltetett vagy helytelen képzésű, a szabálytalanul alkotott, rossz magyarságú növénynevek száma, és helyettük jobb hangzásúak, találóak kerülnek. Mindezek mellett sem szabad megfeledkezünk arról, hogy a Diószegi és Fazekas által közel két évszázada megalkotott magyar szakszókincs igen jelentős része teljesen meghonosodott, ma is betölti hivatását, és hirdeti alkotóik áldozatos, értékes és hasznos munkásságát.

Felhasznált irodalom

- Barra I. 1841: Növénytan. Pest – Baumgarten; J. Ch. 1816: Enumeratio stirpium magno Transsilvaniae – Benkő J. 1783: Nomenclatura Botanica. ; Nomina Vegetabilium. Magyar Könyvház, Pozsony. I/1. 317–432.; I/2. 405–432. – Bugát P. 1843 (1844): Természettudományi szóhalmaz. Buda – Clusius, C. et Beythe, S. 1583: Stirpium Nomenclator Pannonicus. Nemetvyvarini – Csapó J.: 1775: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony – Cserey A. 1887, 1894, 1900: Növényhatározó. (1–3. kiad.) Selmechánya – Diószegi S. 1813: Orvosi Fűvész Könyv. Debrecen – Diószegi S. – Fazekas M. 1807: Magyar Fűvész Könyv. Debrecen – Éder Z. 1978: Benkő József nyelvészeti munkássága. Bp. – Fábrián P. 1991: A magyar nyelvművelés története; in „Nyelvművelés”. Bp. 7–115. – Gombocz E. 1938: Kiteibelt gyűjtötte népies magyar növénynevek. Bot. Közlem. 35. 278–283. – Gönczi P. 1852: Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására. Pest – Hazslinszky F. 1864: Éjszaki Magyarhon viránya. Kassa – 1872: Magyarhon edényes növényeinek fűvészi kézikönyve. Pest – Kováts M. 1845: Háromnyelvű fejtő természetthon titoktan ... Buda – Földi J. 1795: Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudo-mányról. Béts – Meliosz Juhász P. 1578: Herbarivm az Faknac, Fvveknec nevekről ... Colosuárat – Pethe F. 1805: Pallérozott mezei gazdaság. I. Sopron – Priszter Sz. 1983: Magyar növénynevek Szádlér József „Magyarázat ...”-aiban (1823–1827). MNy. 79. 116–121. – 1987: Magyar növénynevek Kiteibelt Pál útinaplóiban (1796–1817). Orvostört. Közlem. 30/3–4. 161–175. – Simonkai (Simkovics) L. 1882, 1895: Növényhatározó ... (1–2. kiad.) Bp. – Tóthfalusi M. 1847: Virágkedvelő. Konyhakertész. Gyümölcsbarát. Pest

A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái

1. Kinek a nyelve a számítástechnikai szaknyelv?

A számítástechnikai szaknyelv vizsgálata kitűnik azzal, hogy a mögötte álló embercsoport gyorsan nő. Amióta a személyi számítógép a hétköznapi ember gyakorlatába is bevonult (Magyarországon 1977 körül jelent meg az első személyi számítógép, 1986 körül az IBM PC, ma a személyi számítógépek száma néhány százezerre tehető), háttérpopulációja a sportnyelv, pontosabban a futballnyelv mögött állóhoz hasonlítható.

A számítástechnikai szaknyelvet használókat a fenti szétválasztás mellett a számítógéphez fűződő viszony alapján kettéoszthatjuk. Az egyik oldalon a professzionális számítógépek vannak, a fejlesztők, az oktatók, kereskedők, szervizemberek stb. A másik oldalon a felhasználókat találjuk, akiket elsősorban nem az jellemez, hogy kevésbé értenek a számítógéphez, mint az előzőek, hanem az, hogy a számítógépet általában más szakmai közegben használják, így révükön szaknyelvek – néha nehezen szétválaszthatóan – keverednek.

A más nyelvrétegekkel való keveredés az egyik forrása a számítástechnikai szaknyelv lexikai állományának. Ez nem megy minden nemzeti nyelvben külön végbe, a nyelvek hajlamosak utánozni a forrásnyelvben történeteket. Ha a magyar számítástechnikai szaknyelv eredetét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a lexikai állomány több mint 90%-a angol eredetű, illetve angol keletkezési mintát követ.

Ilyen módon a számítástechnikai szaknyelven érezhető nagy angol hatás természetes, és megakadályozása vagy megfordítása minden bizonnyal hiábavaló. Ezzel a megállapítással a saját címválasztásomat kritizálom. A cím preconcepciót sugall – a szó pejoratív értelmében. Előadásomban a magyar számítástechnikai szaknyelv mai állapotáról szeretnék képet adni, nem pedig hibáit ostorozni. Levonok következtetéseket, azonban ezek a jelen fázisban inkább benyomásokon, mintsem szilárd eredményeken alapulnak, majd megjelölök bizonyos vizsgálódási irányokat, melyeket, ha Isten erőt, s főképp időt ad, szeretnék a közeljövőben elvégezni.

2. A módszer

A szaknyelvi lexikát reprezentatív mintákon célszerű vizsgálni. Első számú forrásul a szótárak, lexikonok szolgálnak. Esetemben ezek használatát elvettem, egyrészt, mert szükségképpen régiek (egy új szótár is néhány éves nyelvállapotot tükröz), másrészt nagymértékben a szerkesztő, a kiadó ízlését tükrözik. Ugyanez elmondható a szakkönyvekről is, bár kisebb mértékben. A szakkönyvek kiszótározása azonban nagy munka, még számítógépes segítséggel is.

A mostani előadás előkészítése során friss és könnyen kezelhető anyagra volt szükségem. Ezt a szakmának szóló hirdetésekben véltem megtalálni. Forrásanyagom az IDG Számítástechnika című hetilap ez év szeptember 21-i számának hirdetései. A hirdetés mint forrásanyag viszonylag könnyen kezelhető, mert szakmai hovatartozása egyértelmű, magán a szövegen belül is könnyen elválasztható az értékes anyag és a töltelék (az utóbbi a dolog jellegéből következően kevés). Ugyanakkor, mivel ezek a szövegek kereskedelmi reklámok, a lexikai anyag árukat és tulajdonságaikat megnevező idiómák, így a jelentett fogalmak elsősorban konkrétak. Emellett a hirdetések általában nem nagyon kiműveltek, tehát az anyag a szaknyelven belül inkább köznyelvi, mint irodalmi. Ez a két utóbbi körülmény természetesen korlátja az eredmények általánosíthatóságának.

Az anyagot természetesen számítógépre vittem, egyelőre egyszerű módszerek, kész programok alkalmazásával. Ennek segítségével többféle statisztikai összevetést végezhetek, s módomban áll különféle szempontú csoportokat létrehozni. Ez a jelen előadásban is szerepet játszik, de alapja további vizsgálódásaimnak is.

3. Csoportosítások, statisztikák

A feltételezett tendenciák megállapítása, igazolása érdekében a szóanyagot szelektálni kellett. Eleve mellőztem azokat a lexikai elemeket, amelyek véleményem szerint nem tartoznak a számítástechnikai szaknyelv körébe.

Az anyag önmagától szétbomlik három csoportra, a *márkanevek*, a *cégnevek* és a *valóságos szakkifejezések* csoportjára.

A *márkaneveket* nem vizsgáltam részletesen, mert a hozzájuk tartozó áruk döntő többsége nem magyar, így elnevezésük nem tárgya ennek a vizsgálatnak. Ez alól persze kivételek a köznevesült márkanevek, melyeket azonban a szakkifejezések között vizsgálók. Szót érdemel a kevés számú magyar termék neve. Kevés ilyen akadt, azonban az a pusztán tény, hogy vannak magyar termékek, amelyeknek magyar nevük van: *ÉKSZER*, *LEKTOR*, *ÍRNOK*, *HELYES-E* stb., számomra örvendetes. (Bár talán nem véletlen, hogy e termékek névadóinak jelentős része itt van ezen a konferencián.)

A *cégnevek* rossz képet mutatnak. Érthetetlen angломánia mutatkozik ezen a téren. Alig van magyar nevű cég (pl. *Kürt Kft.*), és ezek is meglehetősen semmitmondóak (pl. *Balaton Bt.*) vagy a hazai hagyományoknak megfelelően bürokratikusak (pl. *Hajdú Volán*, *Elektronikai Kft.*). Az angol nevek jó része is hibás (pl. *CONTROL Rt. C*-vel és két *L*-lel), vagy csak látszatra angol (pl. *KONTRAX K*-val). Vannak keveréknevek (pl. *Volán Elektronika Trade Kft.*), illetve bizonyos, szinte már morfémászerű névelemek figyelhetők meg (*soft*), amelyek – például nevekhez kapcsolódva – komikus elegyeket hoznak létre (*Botond-soft*, *ÉkSoft*). Eléggé tipikus az olyan összetett név, ahol a tevékenységterület megjelölésére használnak idegen szót (*Garai Elektronik*, *Ready Computers*), s ez a néhány fős kis cégek esetében nevetséges nagyozás. A cégelnevezések unalmasak, szellemtelenek, nehezen olvashatóak, ejhetőek. Ha van is valami játékos szándék, mint például az ugyancsak nehezen ejhető *QWERTY* cég esetében (a számítógép-billentyűzet második sorának baloldali betűi, utalva arra, hogy miben tér el ez a klaviatúra az írógéptől: *yz*), hozzáteszik a sznob *High Tech* kiegészítést, ami felesleges, és nem is igaz. Ezeknek a cégeknek csak igen kis része exportál, emiatt az angolos név választását semmi nem indokolja.

A márkanevek és a cégnevek nem tükrözik a nyelv állapotát, inkább a nyelvhasználók ízlését. Kialakulásukban nem játszik szabályozó szerepet a relatív objektivitás. Nyelvművelő szempontból azonban negatív hatásuk nem lebecsülendő.

A valódi fogalomnevek vizsgálata során az idegen és a magyar elemek arányára voltam kíváncsi. Az anyagot ebben a vonatkozásban három részre osztottam, idegen szavakra, magyar szavakra és a vegyes idiomákra.

Az *idegen szavakat* további három csoportban vizsgáltam. Megkülönböztettem a *valóságos idegen szavakat* a *betűszóktól*, és külön gyűjtöttem az általam *álruhásnak* nevezett, idegen, de fonetikusán átírt szavakat.

A *valóságos idegen szavak* csoportja megmutatja, hogy melyek a szakma új vagy szélesebb körűvé vált fogalmai: *cache*, *laptop*, *notebook*, *platform*, *scanner*, *server*, *streamer* (melyet itt nem lehet az elnök úr által korábban javasolt módon magyarítani), *WYSIWYG*. Vannak régi, részben már magyar megfelelővel párhuzamosan élő szavak: *digit*, *floppy*, *printer*. Vannak sznob divatszavak, melyek egy része nem is tartozik a számítástechnikai szaknyelvbe: *dealer*, *upgrade*. Ez utóbbinak különösen a továbbképzett, ragozott alakjait nem szeretem (*upgradelhet*, *upgrade-eljen*).

A betűszavak külön tanulmányt érdemelnek. Sajátosságaik közül megemlítem, hogy tipikusan többtagú idiomák szavainak kezdőbetűiből állnak. Érdekes megvizsgálni, hogyan jelennek meg a beszédben, hogyan viselkednek szinonimaként, morfémaként. Az elmondottak szándékom szerint egy következő előadás témáját képezik.

Az *álruhás szavak* csoportjába olyanokat soroltam, mint a *szerver*, a *kaszkád*, a *monokróm*, melyek ma még nem terjedtek el fogalomként annyira, hogy ne lehessen őket idegen szóként, tehát angolos írással használni, ez az írásmódjuk viszont megnehezíti, hogy magyar megfelelőjük kialakuljon. Másik csoportjukba a *busz*, a *kontroller*, a *szett*, a *font* sorolható, melyeknek van magyar megfelelőjük, bizonyos esetben legalább annyira elterjed-

ve, mint ez az alak (pl. *busz – sín, kontroller – vezérlő* stb.). E csoport egyes elemeit *lopakodó* szavaknak nevezem. Ezek olyan új fogalmakat jelölnek, amelyek angol neve megegyezik egy korábban meghonosodott szóval (bár a jelentésük teljesen más). Korábbi példa erre a *rekord*, napjaink lopakodója a *font*, melyet a nyomdászok már réges-rég *betűtípus*-nak neveznek. (Ezzel együtt nekem a *font* tetszik, s lehet, hogy még a nyomdászok is befogadják egy idő múlva.)

A *vegyes idiómákról* ugyancsak külön kell értekezni, a jelen előadásban talán elég, ha statisztikailag emlékezünk meg róluk.

A *magyar szavak* első igen fontos jellemzője, hogy sok van belőlük. Ha a vegyeseket 50–50%-ban elosztjuk az idegenek és a magyarok között, bizony erős eltolódást állapíthatunk meg. Így az anyag statisztikai értékelése cáfolja az előadásom címének sugallatát, és nem ad érveket a purista indulatoknak. Ez a körülmény feleslegessé teszi a nyelvújító szándékokat támogató vizsgálatokat. Ugyanakkor a tervezés és a tudatos nyelvművelés szolgálatában lehetséges és célszerű vizsgálni a következőket:

1. Az idegen és a magyar szavak együttélése, mint a szinonímia sajátos esete. Hadd hozzam fel példának a *winchester*-t (ez valószínűleg, de nem bizonyosan márkanevből alakult köznév), melynek szinonimája a *HDD* (*hard disk drive*) betűszó, az utóbbi kifejezésből rövidült *hard disk* idegen szó, s végül a – szerintem helytelen – magyar tükörszó, a *merevlemez*. Nem biztos, hogy ez jó, de az bizonyos, hogy a nyelv automatikusan rendet fog teremteni. Megfigyelésem szerint az emberek *vincsesztert* mondanak, számlán és hirdetésben *HDD*-t írnak, az anglomán sznobok a *hard disk*-et, a hungarománok a *merevlemez*-t használják.

2. Az idegen szavak meghonosodási tendenciái. A magyarként aposztrofált szavak listáját áttekintve találunk nagyon régi magyar tőszavakat (*egér, ház, jel, kép, sor, perc, táp*), melyek még terminus technicusnak is tekinthetők, annyira szakszavak. Mások régebben meghonosodott idegen szavak, a tudományos nyelv általános szavai – esetleg új szakmai jelentéssel: *dokumentum, grafika, kábel, modul, professzionális, program*. Végül ott vannak a számítástechnikai szaknyelv jövevényszavai: *hardver, szoftver, bájt, bit* stb. A felsorolt szavak egy része párban él idegen társával (pl. *egér – mouse, disk – lemez, floppy disk – hajlékonylemez* stb.), mások viszont annak ellenére kizárólagossá váltak, hogy viszonylag újonnan jöttek létre, vagy terjedtek el (pl. *alaplapp mainboard* helyett, *tápegység* a *power supply* helyett). Az elmondottak nem céltevékenység, pl. a terminológia szabványosításának eredményei, hanem spontán alakultak így. Azt lenne érdemes vizsgálni, hogy ez a spontaneitás milyen törvényszerűségeket rejt.

4. Következtetések

Az elmondottakból nem szeretnék tételes következtetéseket levonni. A tanulságot két negatívummal fogalmazom meg:

- a) a számítástechnikai szaknyelv nem anglomán, bizonyos, hogy nem fertőzi a nyelvet;
- b) az erőszakos nyelvalakítás nem eredményes, éles reakciókat vált ki, ugyanakkor magasabb szinten, a művelődési és hazafias eszmények révén inkább lehet eredményt elérni, ha az anyanyelv használatát sikerülne eszményé tenni.

5. Az anyag kínálta lehetőségek

Előadásom befejezéseként néhány további vizsgálati irányt szeretnék megjelölni, melyeket szándékomban is áll végrehajtani:

1. A mostani gyűjtés összehasonlítása egy korábbi állapottal, a változás tendenciáinak megállapítása és felhasználása tervezéshez.

2. Idegen nyelvi hatások a szaknyelven keresztül: az idegen szavak meghonosodási tendenciái, az ezekben rejlő törvényszerűségek keresése.

3. A betűszavak sajátosságainak és szerepének vizsgálata.

4. Az idegen és magyar szavak együttélése, az ezzel kapcsolatos stilisztikai sajátosságok.

Napjainkban nincsenek publicisztikai viharok a számítástechnikai szaknyelv körül. Úgy érzem, hogy a nyelvművelő feladata nem a szaknyelv megvédése a támadásokkal szemben, sem pedig reformok sürgetése. Ugyanakkor a szakma tovább népszerűsödik, az érintett emberek száma nő, ezzel a műveltségi (nyelvtudási) szint is szükségképpen csökken. Az egykori elitszakma behúzódik a középszintre, sőt lejjebb. Az a követelmény, hogy aki számítógéppel akar foglalkozni, tanuljon meg angolul, ma már nem reális. A számítástechnikai szaknyelv közérthetősége ma már forgalmazási érdek. De szép lenne, ha erre nemcsak a nyelvművelők, oktatók és könyvkiadók jönnének rá, hanem a gyártók és a kereskedők is!

Szóllósy-Sebestyén András

Hogy mondjuk a *file*-t magyarul?

(Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből)

Nem tudom, kitől kérjek jobban elnézést: a műszakiaktól-e azért, hogy a számítógépnek jóformán még nem is használójaként belekontárkodom a számítógépes terminológia ügyébe, vagy pedig azoktól a nyelvész kollégáktól, akik esetleg már másodszor hallanak engem erről a témáról beszélni. Nem szokásom több bört lenyúzni egy rókáról, még hogyha lehet is. Erről a rókáról azonban terveim szerint még jó néhány bört szeretnék lenyúzni, tudniillik erre nemcsak mentségeim, hanem nyomós indokaim is vannak. Ezek pedig a következők.

A szóban forgó „eset” – amelyről először idén tavasszal Szegeden a II. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián számoltam be – Esettanulmány a számítógépes terminológia köréből címmel – nemcsak tanulságos, de kifejezetten példaértékű az alkalmazott nyelvészet szempontjából. Az alkalmazott nyelvészetet itt kétféleképpen lehet érteni. Egyrészt a nyelvészet, nyelvészeti elméletek gyakorlati alkalmazásaként; felfogásom szerint azonban a nyelvészet magába foglalja nemcsak az elvont nyelvről, hanem a nyelv használatáról szóló – közkeletűen, de szerintem nem egészen helyesen –, már az alkalmazott nyelvészet körébe sorolt elméleteket is. Ezek azok az ún. kötőjeles nyelvészeti diszciplínák: szociolingvisztika, pszicholingvisztika és hasonlók, szerintem még nem igazából az alkalmazott nyelvészet területére tartoznak, hanem a tulajdonképpeni alkalmazott nyelvészet ezeknek az elméleteknek az alkalmazásait jelenti, s ezek között feltétlenül helye van a nyelvművelésnek is, amely felfogásom szerint egyértelműen az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik, bármennyire hallani sem akarnak róla az előbbi, tehát a kötőjeles nyelvészeti területek tudós művelői. Mindenirányú félreértések elkerülése végett nem azt akarom ezzel állítani, hogy a nyelvművelés maga volna tudomány, mindössze azt, hogy mint alkalmazott tudomány, vagy helyesebben mondva tudományos elméleteknek az alkalmazása, megfelelő tudományos elméleti háttérrel kíván. És ez egyaránt kötelezettséget ró a gyakorlati nyelvművelőre (ebbe a körbe egyébként nemcsak a hivatásos nyelvész-képzetszerű nyelvművelőt sorolom bele, hanem az igényes nyelvhasználó szakembert is, különösen a szaknyelvek esetében), és kötelezettséget ró ugyanakkor az alkalmazott nyelvészettel foglalkozó, de elméleti szakemberekre, egyszerűen a nyelvészekre is. Ez volt az oka annak, hogy az első adandó alkalommal, ahogy a témával találkoztam, ezt egy tudományos igényű alkalmazott nyelvészeti konferenciára vittem el, most pedig ezért hoztam el egy kifejezetten gyakorlati igényű nyelvművelő konferenciára – abban a reményben, hogy itt nemcsak azokkal a nyelvész kollégákkal találkozom, akik ott megtiszteltek a figyelmükkel.

Mint majd erre mindjárt kitérek, nemcsak a figyelmükkel tiszteltek meg – ez egyébként a második mentségem és egyben indokom arra, hogy újra előálljak a *file* ügyével. A harmadik mentségem vagy indok ugyanis az, hogy a történet már ott Szegeden az Alkalmazott

Nyelvészeti Konferencián, sőt azóta is folytatódott, a tanulságai is megszaporo d t a k. A nyelv m ű v e l é s tudományosságának elismerésétől elzárkózó némely elméleti hajlandóságú nyelvész kollégák, mint ahogy említettem, nemcsak a figyelmükkel tüntettek ki, hanem jóformán ugyanolyan szenvedéllyel, gyakorlati és tudományos érvekre vagy ellenérvekre egyaránt fittyet hányó hajthatatlan macacssággal fogadták jól megfontolt döntésünket ebben a *file*-ügyben, mint a nyelvészetben laikus, nyelvészethez nem értő szakemberek, ama bizonyos felhasználók némelyike. Mi ugyanis úgy döntöttünk, hogy egy bizonyos nemzetközi számítógépes cég szoftverjeinek a magyar változatában a *file*-t (fájl-nak) fogják hívni, és ráadásul – horribile dictu – angolosan *file*-nak fogják írni.

Ennek a befejezetlen történetnek és az általa keltett csitulni nem akaró viharnek szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, ha tetszik szociálpszichológiai, egyszóval pragmatikai tanulságát szeretném most röviden összefoglalni. Ez abban áll, hogy a szakvélemény, illetve az általa javasolt nyelvi eszköz felhasználója akár elméleti, akár gyakorlati alapokon áll, nem tudja függetleníteni magát attól az egyszerű ténytől, hogy a hétköznapi életben egyformán naiv beszélőként viselkedik; erről a viselkedéséről nem empirikusan alátámasztott tudományos fogalmi, hanem egészen intuitív elméletei, vélekedései illetve hiedelmei vannak; és ezekhez képest értékeli a mások viselkedését, nyelvi viselkedését is beleértve, a magáét pedig, és csakis a magáét racionalizálja. A racionalizáció a szociálpszichológiából ismert fogalom, az ún. kognitív disszonanciának az elkerülésére vagy feloldására szolgáló eljárás, amelynek révén egymásnak valamilyen szempontból ellentmondó, egymást követő vagy különböző szintű, pl. elvi és gyakorlati döntéseinket igyekszünk konzekvensen illetve koherensen megmagyarázni. Itt voltaképpen egy belső konfliktushelyzetről van szó, amelyben egyazon döntés vagy döntéstípus, vagy egymással összefüggő döntések vonatkozásában egymásnak ellentmondó érvek állnak rendelkezésünkre, mi azonban a döntést – általában utólag – egyértelműen igazolni akarjuk.

Az ilyen ellentmondások kiküszöbölésének két alapvető módszere van. Az egyik az érvek rangsorolása, ami azonban nagyon nagy mértékben függ a döntésnek a kontextusától, illetve a céljától, ezen keresztül a döntéshozó személyétől, ti. attól, hogy ő milyen jelentőséget tulajdonít egyik vagy másik érveknek. A mi esetünkben eléggé nyilvánvaló, hogy a magyar vagy nem magyar, nyelvész vagy számítógépes szakember, e különböző kategóriákba tartozó döntéshozók számára az érveknek más és más jelentősége van. Ráadásul a magyar anyanyelvű felhasználó számára valamely szó használata vagy elvetése nem egyszeri döntés dolga, hanem mindannyiszor, ahányszor az a szó előfordul vagy előfordulna némileg más kontextusban, el kell döntenie, hogy elfogadja, ill. használja-e vagy sem. A kérdés persze az, hogy eldöntheti-e, és ha igen, mennyire szabadon döntheti el. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nyelvhasználati döntések nem függetlenek egymástól, nem egészen alkalmiak és nem egészen egyéniek. Különösen pedig a számítógépes nyelv esetében nem azok. Esetünkben tehát nemcsak azt kell eldönteni, hogy az angol számítógépes szaknyelvben használt *file* magyar megfelelője milyen nyelvi, nyelvhasználati és nyelven kívüli, vagy attól független követelményeknek tegyen eleget, hanem e követelményeket rangsorolnunk is kellene, sőt esetről esetre megvizsgálni, hogy ez a rangsor mennyire állandó.

Ezzel kapcsolatban szeretném leszögezni, hogy mi a *file* történetét a magyar nyelvben korántsem tekintjük befejezettnek azzal, hogy egy cég számára tanácsot adtunk a döntéshez, és ezt a döntést elfogadták, tehát ezzel a döntéssel nem tekintjük a történetet befejezettnek. A döntés előtörténetének és még inkább eddigi utóéletének ismeretében minden okunk megvan arra, hogy megoldási javaslatunkat ne egyszer s mindenkorra szóló végleges, ne adj' isten kötelező megoldásnak, hanem egy alkalmi kompromisszum eredményének tekintsük, amelyről máris tudjuk, hogy még azok sem tartják be következetesen, akik elfogadták. És ebben nem valamiféle hűtlenséget szimatolunk, hanem ez hozzátartozik a természetes nyelvfejlődéshez.

Annak a kognitív disszonanciának a feloldására, amely így akár a cégen belül is abból keletkezhet, hogy a magáévá tett döntéshez sem alkalmazkodik következetesen, éppen ezért semmiképpen nem akarjuk a másik hagyományos, egyszersmind a legegyszerűbb megoldást választani, nevezetesen azt, hogy az ellentmondó érvek, ill. követelmények közül az egyiket

egyszerűen töröljük vagy negligáljuk, még kevésbé pedig azt, hogy az értelmét az ellenkezőjére fordítjuk. Mivel a különböző érvek és követelmények közötti disszonancia jelen pillanatban feloldhatatlannak látszik, úgy vélem, hogy éppen akkor döntöttünk helyesen, ha döntésünk nem általános érvényű, és ezért nem is megváltoztathatatlan. Visszavonhatatlannak ugyanis mindenképpen visszavonhatatlan.

Egy jelentős nagy számítógépes cég magyar szoftverfelhasználói számára ugyanis a *file* jelölésre alkalmas szót kellett találni, és ez a követelményrendszerben két szigorú támpontot biztosan kijelöl. Az első az, hogy a kiszemelt szónak vagy szavaknak a potenciális magyar vásárlók minél nagyobb többsége számára garantáltan elfogadhatónak kellett lennie. És itt külön szeretném kiemelni azt az igényt, hogy nem a legjobb szót kellett megkeresni, ami általában a magyarításoknál mint ideál lebeg előttünk, hanem a legtöbb ember számára minimálisan elfogadható szót kellett találni; ugyanis ellenkező esetben ad absurdum emiatt, vagy ilyen fajta kényelmetlenségek miatt a potenciális vásárló nem válik tényleges vevővé. Ez üzleti kérdés. Tehát a radikális kísérletezésről le kellett mondanunk ilyen értelemben a biztonság érdekében, célszerű volt a gyakorlatban más, eddig is használt szóhoz fordulni, ugyanakkor olyat keresni, amely nem exkluzív jellegű, azaz olyanok számára is könnyen elsajátítható, akik korábban nem használták, még nem is találkoztak vele.

Erre való tekintettel talán mégis célszerűbb lett volna a már ismert magyarítási kísérletek közül választani, de éppen az eladandó szoftver révén várható sikeres terjedés, továbbterjesztés reményében életbe lépett a másik, a szakmai, ha úgy tetszik szakmai lelkiismereti követelmény, nevezetesen, hogy a választott kifejezés se grammatikai, se szemantikai, se pragmatikai, azaz gyakorlati nyelvhasználati szempontból ne legyen hibás, azaz ne legyen rendszeridegen, ne legyen félrevezető az alaki motiváción keresztül, és ne legyen célszerűtlen. Márpedig a már ismert magyar változatokkal szemben sorra rendre fölmerültek ilyen és/vagy ilyen vagy olyan kifogások.

Maradt volna tehát a harmadik lehetőség, a minden tekintetben hibátlan, kifogástalan magyarítás. Föl is merültek ilyen javaslatok, de el is vetettük őket, azért, mert – mint ahogy említettem – a radikális megoldás élesen ellentmond az első szempontnak, a garantált és minél nagyobb többségre kiterjedő elfogadhatóságnak. A neologizmusoknak ugyanis – erre számos példát hallottunk ezen a konferencián is – ez idő szerint nem tudjuk megjósolni a sorsukat.

A sikeres és sikertelen újítások grammatikai és szociolingvisztikai „sorsanalízise” ebből a szempontból bizonyára sok tanulsággal járna, ehelyett most csak ennek az esetnek a tanulságát szeretném röviden összefoglalni. Az említett két sarokkövetelmény között keresett kompromisszum sugallta a megoldási javaslatot, amely tulajdonképpen nem is lépett föl azzal az igénnyel, hogy megoldja a *file* megmagyarításának kérdését, ám igyekezett nyitva hagyni az utat a *file* természetes megmagyarosodásához, tehát az eredeti helyesírás megtartásával szándékosan idegen szóként megbélyegeztük az angol *file* szót, és így emeltük át a magyar kontextusba. Tehát nem megoldásról van szó, hanem éppen azzal a céllal keletkezett döntésről, hogy nyitva hagyjuk az utat a kedvező megoldásnak. Ennek kulcsa nem a nyelvész, és nem is a számítógépes szakember kezében van, egyelőre még együttvéve sem, hanem a beszélő közösségében. A beszélő közösség egyes tagjainak vélekedése (ha erre rákérdezzünk) alighanem jobban eltér egymástól, mint valóságos viselkedése. Amíg azt meg nem ismerjük, addig aligha tudunk döntéseit befolyásoló, hatékony tanácsokat adni neki. Ötleteinkkel legfeljebb újabb kognitív disszonanciákat teremtünk – ami persze nem baj, ha nem önkényesen racionalizálni vagy negligálni akarjuk őket, hanem a különböző (nyelvi, szakmai és laikus) értékrendszereken alapuló racionalizációkat hajlandók vagyunk lelkiismeretesen számba venni, és egymásra hatásukat tudományos vizsgálat tárgyává tenni. Ebben az esetben adalékként, sőt adatbázisként szolgálhatnak a nyelvhasználat, illetőleg a beszélő megismeréséhez. Véleményem szerint ez a nyelvészetnek mint humán tudománynak a feladata.

Fonákságok írott és beszélt tudományos nyelvünkben

Amikor megköszönöm azt a lehetőséget, hogy ezen a konferencián szólhatok – hiszen nem nyelvész vagyok, hanem állatorvos –, előre kell bocsátanom: nem személyekre, hanem hibákra kívánok rámutatni, valamint azokra a társadalmi hatásokra, amelyeknek végül maguk a személyek az áldozatai.

Munkakörömnél fogva módom van figyelni a különféle szintű tudományos közlemények írott anyagának, továbbá az agráregyetemi és más biológiai területeken tevékenykedő oktatók, hallgatók élő nyelvének változásait. Sajnos, a jelenségek forrásai több helyről és mélyről fakadnak. Már a középiskolákban, különösen a szakközépiskolákban sokan csak a szaktárgyakat tanulják, s a többi tárggyal együtt a magyar nyelvet is valamiféle érdektelen formai tehernek tartják. Ez a paradox arisztokratizmus nem javul a felsőfokú tanulmányok folytatásakor sem: helyesírásukat, stílusukat boldogulásukhoz teljességgel elegendőnek vélik, hiszen a példát mutató sikeres szakemberek jó része sem beszél különbül. Ez a szemlélet később a termelésben úgy nyilvánul meg, hogy a tartalmilag elsőrangú árucikkeket silány formában próbálják meg értékesíteni, de éppen emiatt ki is szorulnak a piacról.

Azt tapasztaljuk, hogy sokan egyszerűen utánozzák a vezetőktől vagy a hírközlésből származó kifejezéseket. Már az állattetelológiából ismeretes, hogy a rangsorban hátrább állók utánzással tanulnak a hierarchiában előttük lévőktől. Az emberi magatartás viszont az erkölcs megnyilvánulása, görögül mindkettő ethos. Nem véletlenül terjedtek el a ködösítő, kétértelmű kifejezések, ezekkel ugyanis jó darabig leplezni lehet a valódi szándékot, kiforratlan gondolkodást és az ismeretek hiányát.

Kétértelmű, ha azt írjuk, hogy valami „befolyásol” egy folyamatot, mert ekkor még nem tudni, hogy azt serkenti, vagy éppen ellenkezőleg, gátolja. További mondatokra lehet szükség, hogy a jelentése kiderüljön. Kétértelmű a „kivált” ige is, mert jelentheti azt, hogy „okoz” valamit, de azt is, hogy „kicsérél”. Vannak viszont szavak, amelyek nem szinonimái egymásnak, mint a „lányék” és az „ágyék”. Mnemotechnikai segítségül tanítható, hogy az „ágyékot az ágyra tesszük ...”. Mérték tévesztése az, amikor közönséges feladat vállalása, elvállalása helyett „felvállalunk” valamit, vagyis azt érzékeltetjük, hogy most milyen óriási szolgálatot teszünk.

A kétértelmű divatszavak közé tartozik az agyoncsépelet „biztosít” ige is, ezt sokan szerfölött ünnepélyesnek érzik. Amikor valaminek az előteremtését, létrehozását kívánják kifejezni, nem gondolnak az eredeti jelentésre: a már létező értékek megóvására, amilyen a „vagyonbiztosítás, az életbiztosítás, a katonai biztosítás” stb. Így azután olyan mondatok születnek, hogy a biológiai szükségleteket „biztosítani” kell, tehát nem kielégíteni, hanem fenntartani az örök szükség, a hiány állapotát. Olvastam a „biológiai tulajdonságok kielégítéséről” is.

A ködösítés ikertestvére, a terjengősség az értekezésekben is gyakran tapasztalható. A dolgozatok bevezetésében pl. „cél” helyett „célkitűzést” mondanak, holott az mást jelent, mint maga a cél. Az irodalmi áttekintésben gyakran szerzői tekintélyeket mutatnak be terjedelmesen, nem egyszer idézetekkel megtűzdelve, ahelyett, hogy a különböző forrásokból származó közös mondanivalót kiritikailag ismertetnék. Az anyag és módszer c. fejezet viszont gyakran oly szűkszavú, mintha az olvasót a vizsgálatok megismétlésében kívánná korlátozni. Az eredményeket bemutató fejezetben magyarázat helyett nem egyszer a táblázatos adatokat ismétlik. Az előadások alkalmával, vetített táblázatok seregével kívánják a hallgatót lenyűgözni, akinek ott csupán a fő összefüggések megértésére van ideje. Erre közismerten a grafikonok, kiváltképpen a színes ábrák alkalmasak.

Vannak, akik az eredmények ismertetésekor végzik el az irodalmi adatokkal való összevetést és a mélyebb értelmezést, hogy az eredményeket többnek láttassák. Emiatt azután a diszkusszió, a megbeszélés fejezete már csak lapos általánosságokat tartalmazhat. Találkoztam olyanokkal is, akik néhány következtetést és javaslatot először az összefoglalásban említenek meg.

A terjengősség nem, de a kétértelműség talán az angol nyelv hatására is hódít, amelyben a szó valódi jelentése nem egyszer a mondat értelméből derül ki. A félt az, hogy az angolnak egy végtelen leegyszerűsített változata lesz példamutató, az úgynevezett pidgin-english (a „talmi angol”), amelynek kb. 400 szavával már elboldogulnak a maláj matrózok a Csendes-óceánon. Ha viszont a magyar értelmiség egy pidgin-hungarian irányában haladna, akkor arról tenne tanúbizonyságot, hogy nyelvünk nem alkalmas az árnyalt kifejezésre, a műszavak alkotására, s ezzel igen nagy örömet szerezne mindazoknak, akik egyébként sem kedvelnek minket. Elődeink a két világháború között helyesen cselekedtek, amikor magyarra tették egyebek között a sportnyelvet. Tisztelem a franciákat, akiknek tudomásom szerint már sikerült megalkotniuk saját számítástechnikai szaknyelvüket is. Természetesen nem minden új kifejezés szerencsés.

Nem ellenzem viszont az igeragozás egyszerűsödését. Magam még használom az ikes igék felszólító módját (pl. egyék, igyék), de tudomásul veszem, hogy sokan az ikes igéknek már csak a kijelentő módját használják. A *germanizmusokat* viszont nem tudom megszokni, így képzavart kelt bennem az, amikor pl. „-nál, -nél” raggal fejezik ki a pontos helyhatározót, így „állatoknál” és nem „állatokon” észlelnek tüneteket. Nyelvünk nem indoeurópai eredetű, mi nem úgy éljenünk, hogy „hoch”, nekünk magas csak az, amire felnehetünk, pl. a háztető, a jegenyefa teteje, valaminek a szintje, színvonala. Nem lehet magas a kor, a levegő szén-monoxid tartalma, a jóvedelem. Az „alacsony-nyugdíjasok”, kötőjellel írva a 7 szótag miatt, kispénzüket jelentenek, de beszédben, a külön írt „alacsony nyugdíjasokat” egybe is lehet hadarni, s ekkor nem derül ki mindjárt, hogy voltaképpen kistermetűekről van szó. A hiányosan, elégtelenül táplált embert némelyek alultápláltnak nevezik, holott az a végbélen át táplált, beteg embert jelenti. Az 50-nél nagyobb szám a magyarban nem 50 fölötti, a nagy göznyomás nem magas nyomás. Sajnos, a „magas vérnyomás” már szélteben elterjedt. Amennyire helyes a „gyermekvédelem, állatvédelem, vagyónvédelem”, annyira helytelen a németből átvett „balesetvédelem, tűzvédelem és járványvédelem”, mert az utóbbiakat nem védjük. Van ezekre több helyes magyar megjelölés is.

Sokan elfelejtik azt is, hogy élőlény (ember, állat, növény) és a nagy kiterjedésű tárgy (ház, gyártelep), valamint az eszmei alkotás (zenemű, tanulmány stb.) nem lehet „darab”. Ugyanakkor a személyekből álló testületeket már dolgoknak tekintjük, tehát a vállalat, a csapat nem „aki”, hanem „amely”, vagy ráutalás után „ami”. Magyar sajátosság az is, hogy a páros testrészt egyes számban mondjuk, s annak egyik tagját félnek (pl. félszemű), és egyes számú alanyok felsorolása után az állítmányt egyes számba tesszük.

A latin oktatásának háttérbe szorulása óta egyesek több alternatíváról beszélnek, hogy valamely dolognak csak egyetlen alternatívája, másik lehetősége van, míg változatból, varietasból akárhány előfordulhat. Nem a klasszikus műveltség bizonyítéka, ha valaki minduntalan „konszenzust, toleranciát, némenklatúrát, struktúrát, diszpozíciót” mond. Ezekre mind van jó magyar szó, amelyet különösen akkor indokolt használni, amikor kevésbé iskolázott embereknek kell ismereteinket átadni. Nem helyes latin-görög hibrid műszavakat gyártani (ilyen pl. a hiperszenzitív) akkor, amikor ezeket csak latinból vagy csak görögből is össze lehet állítani. A görög többes számot is kár elfeledni. Pl. az „arthropodon”, az ízeltlábú többes száma = arthropoda, ezért arthropodon-fajok helyett arthropodákat nem lehet mondani: ez olyan, mint a „kutyák” vagy a „vakondok”. A hírközlő szerveket jelentő „media”, a latinban és az angolban egyaránt többes szám, így médiákat sem való mondani. Sokkal célszerűbb a megfelelő magyar kifejezéseket használni az olyan angol divatszók helyett is, mint a „tender, team, project, screening” stb.

Lehet, hogy bizonyos okokból el kell fogadnunk egyes latin kifejezések angol egyszerűsítéseit. Pl. az „exsudatív” (izzadási) szóból már kihagyják a „s”-betűt, és megjelent a pneumonia (tüdőgyulladás) helyett a pneumonitis kifejezés is, mert a többi szerv gyulladását is „-itis” képzővel jelöli az orvostudomány.

A magyar nyelv a felelősség vállalását kifejező, cselekvő igeragozást kedveli, a szenvedő szerkezetek – néhány ritka, ünnepélyes alkalomtól eltekintve – modorosnak hatnak. Ha ige helyett igéből képzett főnevet használunk, nyakatekert kifejezés születik. Ilyen pl.: a beteg megvizsgálásra került, holott a beteget megvizsgálták. Ha valaki „felé” küldünk levelet,

akkor még csak az irányt jelöltük meg. Ha viszont valóban az a szándékunk, hogy biztosan megkapja a címzett, akkor neki küldjük el a levelet. Vezetőség helyett újabban szégyellősen vezetést mondanak, ami olyasmi, mintha bíróság helyett bírást emlegetnénk. Keveredik a szervezet és a szervezés is, valamint a környezet valamivel való szennyezése, szennyeződése és szennyezettsége is. Pl. vízszennyeződés helyett lehet olvasni vízszennyezést, noha nem a vízzel szennyeztek, hanem a vizet érte szennyeződés. Kellemetlen, ha ehhez még agresszív argumentáció is járul, pl. ha észérvek helyett olyasmit hallunk: „tudomásul kell venni a következőket ...”. Ha „kénytelen vagyok tudomásul venni”, akkor már nem utasításszerűen hat a kijelentés.

Tapasztalataim szerint a hadarással, különösen a halk hadarással egyesek a hiányos tudásukat igyekeznek elfedni. Az időhúzás eszköze az „ö”-hanggal való nyögés, újabban az „ö” és az „a” közé eső angol magánhangzóval ejtik. Rossz hallani a német nyelvre jellemző hangsúlyokat a jelzett szavakon és a magyarra nem jellemző, a mondat végén felívelő hanglejtést. A pöszesség az angol kiejtésben, a raccsolás a németben előnyös lehet, de nem azoktól, akiknek a magyar nyelv a kenyerük. Ezen kívül, a nyilvánosság előtti megjelenés alkalmával még egy bizonyos fokú esztétikai élményt is kell nyújtani, ebben a külföldi televíziók mutatnak jó példát.

Úgy vélem, hogy konferenciánknak akkor lesz számottevő társadalmi hatása, ha egy általa megbízott szűkebb bizottság a magyar nyelv ápolásának minden területére, a hivatalos szerveknek címezve, ajánlásokat fogalmazna meg. Ezek körében indítványozom, hogy a hírközlő szervekben erre kijelölt szerkesztők, a középfokú oktatásban a magyar nyelv tanárai, a felsőfokú oktatásban az idegen nyelvi lektorátusok – ahol sok tanár magyar szakos is – legyenek megbízva az intézményben anyanyelvünk használatának figyelésével, és hibát észlelve a megfelelő fórumokon észrevételeiket, szükség esetén intézkedési javaslatokat tegyék meg.

Juhos Albert

A műszaki dokumentumok egyes nyelvi kérdései

A nyelvművelő konferencia több előadója utalt arra, hogy a szövegek funkciója, műfaja, stílusa és nyelve között szoros kapcsolat áll fenn. A témát ebből a szempontból tekintve megállapítható, hogy a műszaki dokumentumokkal szemben támasztható egyik legfontosabb igény az egyértelműség. Tekintsük át azokat a fontosabb nyelvi eszközöket, amelyekkel ez a jogos igény kielégíthető.

A szóhasználat egyértelműsége. Nyelvünk szókincese viszonylag gazdag, így egyrészt gyakran van lehetőség a választásra két vagy több kifejezés között; másrészt sok olyan szó van, amely több értelemben is használatos. Így pl. a tiltás kifejezésére egyaránt használatos a *tilos*, *nem lehet*, *nem szabad* kifejezés, de ezek közül a második jelentheti a tárgyi feltételek hiányát vagy a fizikai (stb.) lehetetlenséget is. Ezért az ilyen esetekben célszerű a rendelkezésre álló választék valamelyik egyértelmű kifejezését alkalmazni. (Egy budapesti úszoda úszómedencéje mellett a következő felirat olvasható: „A medencében csak hosszirányban lehet úszni!” Elöttem két, 8 év körüli fiú haladt, egyikük felmutatott a táblára és azt mondta: „Nem igaz, kipróbáltam!” Azt hiszem, hogy ez a „gyerekes” eset azért nem tanulság nélkül való...)

Sajátos fontossága van a tudományos-műszaki szaknyelvek egyértelműségének. A kérdés rendkívül szerteágazó, megoldásával önálló (interdiszciplináris) tudományág, a terminológia foglalkozik. A téma vázlatos ismertetése is meghaladná ennek az előadásnak a kereteit, ezért csak egy kis érdekességet említek meg. Mintegy 25 éve egy neves francia intézmény számítógépre vitte a nemzetközi elektrotechnikai szabványok fogalommeghatározásait. A feldolgozás során kiderült, hogy a fogalommeghatározások több mint 15%-a ellentmondásban vagy átfedésben van egymással abban az értelemben, hogy a különböző dokumentumok vagy különböző tartalmi ismérveket (fogalommeghatározásokat) rendeltek

ugyanahhoz a szakkifejezéshez, vagy azonosan meghatározott (és így azonos tartalmú) fogalmakhoz különböző szakkifejezéseket (fogalomneveket) kapcsoltak. Ez a példa jól érzékelteti, hogy milyen nehéz a műszaki tudományok egyetlen szakterületén belül is a szóhasználat egyértelműségének a megvalósítása.

A szóhasználat következetessége. Ha egy műszaki leírásban az *ejtőkúp nyele* kifejezéssel találkozunk, majd később ugyanabban a dokumentumban az *ejtőkúp rúdja* és az *ejtőkúp szára* kifejezés fordul elő, az olvasó előbb-utóbb felismeri (esetleg ábra nélkül is), hogy a három kifejezés ugyanazt jelenti (bár nem biztos, hogy örül is az egyhangúságot kínosan kerülő stílusnak). Vannak azonban szövegek, amelyek ennél nehezebb feladatot rónak olvasójukra.

Egy dokumentumtervezet első oldaláról megtudtam, hogy a dokumentum a *kohászati zsugorított dolomitörlemény*-nyel foglalkozik. Érteni véltem a kifejezést: a *kohászati* szó nyilván a rendeltetésre utal, a *dolomit* egy eléggé közismert ásvány, nyilván meg van *örölve*, a *zsugorítás* alighanem valamilyen hőkezelést jelent. A szöveg további részeiben aztán a következő kifejezésekkel találkoztam: *kohászati dolomitörlemény* (ez valószínűleg nincs zsugorítva), *zsugorított dolomitörlemény* (ezt tehát nem kohászati célra használják), *kohászati zsugorított dolomit* (ez viszont nincs megörölve), végül *kohászati dolomit* (öröletlen, zsugorítatlan). Szemantikai sikerélményem feletti örömöm csak akkor lohadt le, amikor kiderült, hogy az ismertetett öt kifejezés egyetlen terméket takart, de a szerző – megunván a hosszú kifejezést újra meg újra leírni – megpróbálta a kifejezést egy kissé megkurtítani.

Az ilyen problémák eleve kiküszöbölhetők, ha egy dokumentumon belül ugyanazt a fogalmat következetesen ugyanazzal a kifejezéssel nevezzük meg. Ha ez a kifejezés kényelmetlenül hosszú, akkor ott, ahol a szövegben először fordul elő, célszerű egy rövid kifejezést bevezetni, például így: „...*kohászati zsugorított dolomitörlemény* (a továbbiakban röviden: *kohászati dolomit*)...”

A fogalmazás egyértelműsége. Élőbeszédben talán könnyebb fogalmazni: hangsúllyal, tagolással egyértelművé tehetünk olyan szöveget, amely leírva többféleképpen is értelmezhető. Az írott szövegek fogalmazása egyes esetekben emiatt nem egyértelmű.

Az egyértelműséget gyakran a pongyola, pontatlan fogalmazás veszélyezteti. Egy korábbi nemzetközi dokumentum tárgykörét a következőképpen fogalmazták meg: „E dokumentum az olyan, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes, mint a feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényezőmérők, frekvenciamérők, fázismérők.” E szöveg egyes olvasói betévedhetnek abba a zsákutába, hogy elkezdik mérlegelni: van-e olyan, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszer, amely nem olyan (milyen szempontból?), mint a felsoroltak? Gyakorlatilag a megoldást másutt kell keresni: el kell döntenie (meg kell tudni), hogy a felsorolást tájékoztató példának vagy kizárólagos választéknak kell-e tekinteni.

Az első esetet tükrözi például a következő megfogalmazás: „A dokumentum a közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes. Megjegyzés: Ilyen műszerek például a közvetlen működésű, mutatós feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényező-mérők, frekvenciamérők, fázismérők.”

A második esetnek például a következő szövegezés felel meg: „A dokumentum a következő, közvetlen működésű, mutatós, villamos mérőműszerekre érvényes: feszültségmérők, árammérők, ellenállásmérők, teljesítménymérők, teljesítménytényező-mérők, frekvenciamérők, fázismérők.”

Végül egy apró érdekesség. Több, műszaki dokumentumok kidolgozásával foglalkozó nemzetközi intézmény kidolgozta saját módszertanát. Néhány ilyen módszertannak a címszerkesztésre vonatkozó szabályai között található az a tilalom, hogy a dokumentumok címében nem szabad birtokviszonyt használni. Egyes hazai körökben is ismertté vált ez a szabály, és többen úgy vélték, hogy ezt illik érvényesíteni a magyar nyelvű dokumentumok címének megfogalmazása során is. E felfogás szerint helytelen volna például egy módszertani dokumentumnak azt a címet adni, hogy: „Műszaki dokumentumok címének szerkeszté-

se”; s e helyett a helyes megoldás a: „Műszaki dokumentumok – Címszerkesztés” volna (a gondolatjelet a cím első kifejezésének a végére tett pont helyettesítheti).

Nemzetközi tárgyalások során lehetőség adódott arra, hogy néhány, módszertannal foglalkozó szakértőtől érdeklődjek e szabály indokai iránt. A következők derültek ki. Alapkövetelménynek azt tekintették, hogy a cím tartalmi elemei az általánostól az egyedi felé, az egésztől a rész(ek) felé, mintegy hierarchikus rendben kövessék egymást. A birtokviszonyt azért voltak kénytelenek eltiltani, mert az indoeurópai nyelvekben a birtokviszony szórendje általában ellentétes az említett alapszabállyal (ellenkező esetben előnyben részesítenék a birtokviszony alkalmazását a címekben). Nyelvünkben azonban a birtokviszony szórendje – a többszörös, láncolt birtokviszonyé is – pontosan követi ezt a szabályt (amint ezt az előző példa is szemlélteti), semmi okunk sincs ezért a birtokviszony használatának eltiltására, sőt ez egyszerűen ésszerűtlen volna. Nem érdemes tehát idegen mintákat (néha csak divatokat) kritikátlanul átvenni...

Egy kivételt azonban célszerű ebből a szempontból megemlíteni. Vannak olyan dokumentumsorozatok, amelyeknek közös sorozatcímük (gyűjtőcímük) van. Az ilyen sorozathoz tartozó dokumentum címe ezért két, önálló részből áll. Ezeket nem szabad összevonni, a „kétlépcsős” címet fenn kell tartani.

Kapcsolódik-e mindez az eredeti témánkhoz, az egyértelműséghez? Tekintsük a következő, „többlepcsős” címet: „Technológiai berendezések. Részegységek. Műszaki követelmények.” Mi ennek a magyar (szavakból álló) címnek a helyes magyar megfelelője? Legalább három változat kínálkozik: „Technológiai berendezések részegységeinek műszaki követelményei”; vagy: „Technológiai berendezések és részegységeik műszaki követelményei”; avagy: „Technológiai berendezések részegységei és műszaki követelményei”. A baj csak az, hogy a három címváltozat jelentése nagymértékben eltér egymástól; a helyes változat csak a dokumentum tartalmának ismeretében állapítható meg.

Vita

Fábián Pál:

Köszönöm Somogyi Magdának, hogy ráirányította a figyelmet a szakszókincs nagyságára. Az egyetemen szinte minden évben van olyan csoportom, amelynek tanítom a magyar szókészletet. Föl szoktam tenni indító kérdésnek, hogy hány szóra becsülik a magyar szókészlet nagyságát. A gyerekek kb. 60%-a tízezernél kezdi, a merészebbje felmegy százezerre, és csak egy-két hallgató akad, aki elér az egymillióhoz, amennyire valamikor az ÉrtSz. alapján Kelemen József a magyar szókészlet nagyságát tette.

Ezzel szemben a valóság az, hogy a magyar szókincs nagysága több millió. Tehát nincs okunk attól félni, hogy a magyar szókészlet szegényes lenne, hiszen több százezer kémiai vegyület van, és mindegyiknek van magyar neve. Éppen ezért, ha az ember szakszótárakat készít, akkor igen nagy szóanyaggal kell dolgoznia. Például

- a Katonai helyesírási szótárban hatvanezer szóval,
- a Műszaki szótárban is kb. hatvanezerrel,
- az Orvosi helyesírási szótárban kilencvenezer szóval,

de ez csak az illető szakszókincs törzsállománya, amelyik a köznyelvhez viszonylag közel áll. Tehát a szókincs óriási nagyságú. Köszönöm, hogy erre a figyelemfelhívást Somogyi Magdától megkaptuk.

Ami a „magyarítás – nem magyarítás” kérdését illeti, én mindig is a magyarítás pártján voltam, de hozzáteszem, hogy türelmes is vagyok. Ti. ha az ember a nyelvújításra gondol – ami Somogyi Magdától is elismerést és méltánylást kapott –: a nyelvújítás száz esztendeig tartott. 1772-vel szokás a kezdetét jelölni, 1872-vel szokás lezárni. A nyelvújítás eredménye kb. tízezer máig megmaradt szótó. A nyelvújítás száz éve alatt lezajlott tudományos és

technikai változások nagysága és mélysége eltörpül az elmúlt ötven évben lefolyt változások mértéke mögött. Azon, hogy most sok az új idegen szó, én nem csodálkozom és nem is esem kétségbe. A magyarításra és a magyar nyelven való kifejezésre természetesen törekedni kell úgy, hogy amikor a szó már szélesebb körben is elterjed, akkor ez lehetőleg anyanyelven történjék. Itt van a műszaki – és általában a szaktudományos – nyelv felelőssége: csak regisztráljuk-e a folyamatokat, vagy megpróbáljuk-e befolyásolni a fejlődés irányát. Például az orvosi nyelvben elkülönül a *tipikus* és a *típusos*. Ők *típusos influenzáról* beszélnek, nem *tipikusról*. Kétségtelen, hogy a *típusos* magyarosabb, mint a *tipikus*, és semmi esetre sem rosszabb. Nem csoda, ha erre az alakra büszkéek az orvosok. Én is helyesnek tartom, és egyetértek a használatával.

Horváth Tibor:

Úgy érzem, hogy ez az előadás a műszaki tudományok és a nyelvtudomány egy másik kapcsolatát is megmutatta, mégpedig azt, amikor matematikai, tudományos módszerekkel a nyelvet vizsgáljuk. Tehát nemcsak használjuk a nyelvet a tudományban, hanem a szaktudományok módszereit is alkalmazzuk a nyelvtudományban.

Szöllősy-Sebestyén András:

Jeszenszky Sándor hallatlanul érdekes előadásából külön szeretnék megköszönni egy adalékot. A Magyarországon természetesen magyar nyelven tanuló külföldi hallgatókkal kapcsolatban mi már régóta használjuk a szakmai anyanyelvnek a fogalmát, még hozzá nem metaforikus értelemben, hanem pszicholingvisztikai érvekkel alátámasztva. Komolyan gondoljuk azt, hogy a szakmai tevékenység vonatkozásában annak, aki azt a szakmát idegen nyelven tanulja meg, voltképpen az adott idegen nyelv anyanyelvként funkcionál. E mellett számos érvünk is van. Ez az adalék az előadásban – Jedlik Ányosnak a saját maga számára készített latin jegyzeteiről – egyértelműen arról tanúskodik, hogy számára a latin szakmai anyanyelvként működött, hiszen a szakmai tekintetben való gondolkodásnak is ez volt a nyelve. Hallatlanul érdekes folytatása ennek az, hogy a tulajdonképpeni anyanyelven való szakmai tevékenység olyan jellegű erőfeszítéseket igényelt a magyar anyanyelvuéktól és többek között magától Jedlik Ányostól, mint amit az idegen nyelven való szakmai művelés igényel mindnyájunktól.

Sebestyén Béla:

Mérnök vagyok, a számítástechnika területén dolgozom évtizedek óta. A magam részéről meg kell mondanom, hogy nagyon súlyos problémákat látok ezen a területen, és ezek nem föltétlenül szakproblémák, hanem elsősorban köznyelvi problémák. Minden korban egy bizonyos alapon történik a magyarítás is: ebben az esetben ez az angol nyelv területe.

Ha a nyelvi alap gyenge, akkor problematikus a magyarítás is. Ez mára olyan helyzetet alakított ki, hogy a mérnökök hovatovább nem is törekednek magyar megfelelő megalkotására, hanem beveszik az angol szavakat a magyar szövegbe. Ez jó addig, amíg az angol eredeti visszavezethető latinra, de amikor egy egészen más hangzásvilágból kerülnek be ezek a szavak, akkor már súlyos problémákat találunk.

Csak felsorolom, hogy milyen problémákat látok szakszövegekben:

- a tárgyas és a tárgyatlan ragozás nem ismerése
- névelőhasználat
- egybeírás, különírás
- *-nál*, *-nél*-ozás
- az igekötők használati szabályainak nem ismerése (pl. a *felhasználó* szó; különösen

akkor tűnik fel a szó grotesksége, ha egybevetjük ilyen analógiákkal: *lakásfelhasználó*, *autófelhasználó*.

(Akkor is gyakran van probléma az igeikötőhasználatnál, amikor folyamatos és befejezett cselekvés közötti különbségtévről van szó; állandóan összekeverik pl. az *osztott*, *megosztott*, *elosztott* szavakat)

– egyes szám, többes szám, egyeztetések.

Két mondatot olvasok fel egy felsőfokú könyvből: „A kurzor jelzi, hova kezdjük el írni. Ha a szöveglablak már tartalmaz szöveget, akkor bármi, *amelyet* begépelünk, fölülírja azt.” Én nem tudom, hogy ez az *amelyet* szó hova tehető.

Egy másik, még súlyosabb hiba: „Olyan opció kiválasztásakor, *amelykor* egyszerre több opció megadása lehetséges stb.” Itt az *amelykor* ismét beilleszthetetlen.

Én azt hiszem, hogy a probléma gyökerét ott kell keresnünk, hogy nincs tudatos nyelvápolás egy olyan korban, amikor a nyelvi bázisnak a gyöngesége nem ad garanciát arra, hogy a műszakiak megfelelő nyelvérzékkel és nyelvtudással alkossák meg az új műszaki nyelvet.

Már többször javasoltam, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szervezze meg (társadalmi alapon) a mérnöktársadalmat, és gondoskodjék időben a beáramló új fogalmak magyarításáról, befogadásáról, mert enélkül ez a folyamat rossz irányba halad, súlyos nyelvi károkat okoz.

Itt akarom fölhívni a figyelmet arra a tényre, amit Kis Ádám is említett, hogy már az általános iskolától kezdve használják mindennap a számítástechnikai szaknyelvet, és ha ezt ilyen színvonalon teszik, akkor teljesen lezüllesztik a köznyelvet. Ennek nemcsak közvetlen, hanem közvetett hatásai is vannak.

Ha a tudatos nyelvápolás nem kezdődik meg a jövőben, akkor ennek nagyon súlyos kihatásai lesznek.

Fábián Pál:

Örültem ennek a megnyilatkozásnak, mert arra a háttérre irányította a figyelmet, amit egyébként nem szokás az ilyen tanácskozásokon említeni, nevezetesen az iskolai anyanyelvi oktatás ügyére.

Az általános iskolában még foglalkoznak magyar nyelvtannal. Az általános iskola után azonban a magyar nyelvvel való szervezett foglalkozás majdnem nullára redukálódik. Ti. hiába volt eddig a tantervekben szabályozva, hogy hány órát kell a magyartanárnak anyanyelvi oktatásra fordítani, a gyakorlatban az irodalom jelenti a magyar tanítását. Ha valaki így van nevelve, akkor nemcsak általában a magyar nyelv iránt nem fejlődik ki benne semmilyen érzék, hanem – ha, mondjuk, műszaki szakközépiskolát végzett – a műszaki nyelvművelés kérdései iránt sem.

Egyszerűen el van sikkasztva a magyar anyanyelvi oktatás a középfokú iskolai nevelésben. A gyerekek nem tanulják meg a magyar nyelv és nyelvművelés alapvető dolgait sem. Ezen kellene segíteni.

Bencze Ildikó:

Engem nagyon meglepett, hogy Kis Ádám a számítástechnika nyelvét nem érzi az angol által veszélyeztetve. Azért lepett meg, mert az én délutáni előadásom nagy hasonlóságot mutat az ő megállapításaival. Egy dologra ráirányítja a figyelmet az, amit Kis Ádám mondott. Nevezetesen arra, hogy a mindennapi kereskedelem és a reklám nyelve kritikán aluli állapotot mutat. Pedig ha valamire nagyon oda kell figyelni, az éppen a reklám. Én úgy tudom, hogy más országokban nagyon szigorúan ellenőrzik – némelykor épp az Akadémia – azt, hogy milyen céljelnevezéseket lehet használni, ill. a reklámszövegek is erőteljes ellenőrzés alatt vannak.

Jeszenszky Sándor:

A Jedlik-féle munkacsoportban, amely azt a bizonyos szótárt összeállította, volt néhány rendező alapelv. Az egyik ilyen alapelv volt, hogy a tulajdonnév jellegű elnevezéseket meg kell tartani. Ilyen értelemben védeném a *winchester* elnevezést, amelyben a név azonos azzal a bizonyos Winchester fegyvergyárral. Az ilyen típusú névhasználat igen elterjedt, gondoljunk csak arra, hogy a *magnetofon*, amelyik egy adott készülék neve volt, teljesen elterjedt, a németeknél azonban *Tonbandgerät*, mert ott egyszerűen védett név volt; gondoljunk a „Schmollpasztá”-ra és társaira. A *merevlemez*-nél talán még egy fokkal kifejezőbb is a *winchester*, mert nagyon meghatározott merevlemez-típust jelez. Ezt tehát nem érzem zavarónak.

A másik, amit megvédenék: a *bus* [bus]. Tapasztalhatjuk az amerikaiak kissé játékos névadási szokásait. Ez a *bus* valóban az autóbuszra utal, annak az utasforgalmát hasonlítja össze az adatsín adatforgalmával. Gondoljunk pl. az amerikai *flipp-flopp*-ra, amelyik egy billenőkör játékos elnevezése; vagy gondolhatunk arra is – ahol azért sikerült a jó magyar átalakítás is –, hogy létezik a transzformátorok német *zichzack* kapcsolásának a magyar *zegzug* formája, ami nagyon jól sikerült szó.

De gondolhatunk arra is, hogy a játékos amerikaiak a *kvarkot* a világűrből jövő, kis gyanús lényekről nevezték el, amelyek egy rádió- v. tévéjátékban szerepeltek.

Tehát ahol ez a játékoság megmarad, és tudjuk is, hogy az elnevezés miért úgy történt, ott én annak megtartását elfogadhatónak érzem.

Horváth Gyula:

Egy kis kiigazítást kell tennem a *bus*-szal kapcsolatban. Ez tulajdonképpen az *omnibusz* szóból ered. Az erőáramú villamostechikában a gyűjtősínt – ami a villamosművek jelentős alkatrésze – nevezték el omnibusznak, ez került át a híradástechnikába olyan vezetérendszerek elnevezésére, amelyekre a rendszerben részt vevő bármely készülék rákapcsolódhatott.

Elnöki megjegyzés:

Az az érzésem, hogy ezt a problémát most nem fogjuk tudni megoldani. Talán az a legokosabb, ha megpróbálunk olyan javaslatot tenni, hogy ezzel a témával folyamatosan foglalkozni kell.

Kis Ádám:

Ha jól emlékszem, Szöllösy-Sebestyén András előadásának az volt a címe „Hogyan mondjuk a *file*-t magyarul?”. Erre hadd mondjak egy egyértelmű választ: sehoggy. Ezt a szót magyarul nem lehet mondani. Tessék utánanézni, hogy a magyar nyelvben mikor fordul elő *-jl* szótagzáró hangkapcsolat. Én tudok egy nagyon szép magyar szót, de az egy kicsit *geil*. Tehát, ha mi a *file*-t mondjuk, ezt nem magyarul mondjuk. Ezeket a hangkapcsolatokat még 50-60 évvel ezelőtt is feloldotta a magyar nyelv, és a székesfehérvári köznyelvben a közismert, fehérvári születésű építésmesterről elnevezett városrészt most is Yblnek (”Íbli”-nek) hívják.

Az előző témához visszacsatolva, én ott – azt hiszem – említettem, hogy a számítástechnikai nyelven belül egy speciális szegmens ez a pc-s nyelv, mert ez nagy tömeg.

Sajnálattal kell közölnöm, hogy a pc-s programtermékeknek a zömében a *file* szó teljesen érdemtelenül és értelmetlenül, de előfordul, mert a menük első rovatát *file* = *menü*-nek nevezik. Ennek nincs semmi értelme, mert ami ott van, azt a felhasználó *szöveg*-nek vagy *levél*-nek nevezi.

Tulajdonképpen örülök Szöllősy-Sebestyén Andrásék döntésének, de ha elkerülhetetlenek tartjuk a használatát, akkor át kellene írni. Szótár jellegű műben már 1970-ben előfordult a *file jl*-es írása: *fájl*.

A Magyar Szabványügyi Hivatal kiadott egy Az adatfeldolgozás fogalmai c. szabványt, 77/1988. számmal. A szabvány – a szabványosított változat mellett – megengedte a *file* használatát is.

Mi tettünk a magyar számítástechnikai szaknyelv magyarrá válásáért – még voluntarista alapon is – egyet-mást (többen ülnek itt, akik ebben részt vettek). Én emlékszem, hogy az a bizottság, amelyik a *file* szabványosítását vitatta, a szót fonetikai képtelenségére hivatkozva vetette el.

Konklúzióként annyit szeretnék mondani, hogy mivel a pc-s nem mondja a *file*-t, csak nézi a képernyőn, én egyet tudok érteni Szöllősy-Sebestyén Andrásék döntésével. Egyébként ezt elkerülendő szónak tartom. Inkább ki kellene nevelni a használatát, nem pedig az így vagy úgy való alkalmazását támogatni.

Horváth Tibor:

Arról szólok pár szót, hogy miért érzem én a számítástechnikai nyelvhasználatot különösen nehéznek. Nem minden szóra érvényes ez, de éppen a *file*-ra igen. Ti. azok a szavak, amelyek az eredeti programban szerepelnek, többnyire nem magyarok, csak importáljuk őket. Ezek a képernyőn eredeti formájukban jelennek meg. Képtelenség lenne mindet magyarrá átírni.

A használó állandóan beleütközik abba a problémába, hogy mást lát a képernyőn, és talán mást olvas a használati utasításban. Tehát amikor én találkoztam német nyelvű leírásban azzal, hogy *Dateil*, jó darabig eltartott míg rájöttem, hogy ez a *file*. Itt ez a fő probléma: a gép maga használ bizonyos szavakat, én pedig kénytelen vagyok ehhez meghatározott mértékig igazodni. A nehézség elsősorban itt van. A gép nyelvéből az idegen szavakat sohasem fogjuk tudni kiírni. Ezek nem pusztán szavak, hanem utasítások is, kódok a gép számára. Sokszor ezeket kell nekem is beütnöm, ha az adott műveletet el akarom végezni. Egyes szavak kicserélhetők, de a gép egész nyelve nem.

Elnöki zárszó

Számomra nyilvánvaló az a következtetés, hogy a magyar nyelv kitűnően ki tud fejezni bármit, de csak akkor, ha olyan használja, aki valóban ismeri.

Délelőtti programunkat befejezzük. Tekintettel arra, hogy a nagyon izgalmas hozzászólások miatt az időnk letelt, azt javaslom, hogy ha valakinek még van olyan témája, amit hozzászólásként föl kíván vetni, ezt tegyük el délutánra.

Szaknyelvi elemek szépirodalmunkban

1. Ráhangolásként a témára Oravecz Imre 1991-ben írt egyik versének részletével kezdem mondanivalóm:

„elhalad a létfontosságú alapanyagokat rejtő raktárak mellett,
képeletét megragadják a földolgozásra váró porok,
levelek, kenőcsök, de a kiömlő szennyekkel szemben sem marad közömbös

láthatatlanul átvág egy emeletes épületen,
az irodákban megnyerik tetszését a grafikonok,
s magában elismeréssel adózik a gyártmányfejlesztésnek

és belső sugallatnak engedelmességgel
egy vaslépcsőn leereszkedik az alkaloidarészlegbe

remegő orrcimpákkal
téblából egy darabig a fényes üstök, tartályok, csövek közt,
majd egy folyadék útját követve,
de a termelést nem veszélyeztetve
belép egy vegyi folyamatba

szabad gyököt fejleszt,
leköt egy hidrogénatomot,
jótékonyan hat az erjesztőbaktériumokra,
részt vesz egy páráképzésben,
elidőzik egy ismerős összetételben
s kicsapja a kristályokat

aztán egy csapóajtón át megittasultan s füttyörészve
átsétál a csomagolóba.”¹

Az idézett példa nyelvi és stilisztikai értelemben nem előzmény nélküli és nem is egyedülálló eset irodalmunkban. A humán tudományok, a természettudományok és a műszaki tudományok szaknyelvének, szaknyelvi elemeinek hatása közel másfél évszázados jelenség mind a hazai, mind pedig a világirodalomban. Ebben a művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, nyelvészeti és szociológiai oldalról egyaránt megközelíthető hatásban az idő múlásával az arányok egyre inkább a természettudományok – és ezen belül még súlyozottabban a műszaki tudományok – szaknyelve felől érik az irodalmat.

2. E nyelvi jelenség történeti megközelítésben három szakaszra különíthető el.²

2.1. A kezdeti időszak a XIX. század második felében a pozitívizmus, a naturalizmus, a futurologia megjelenésének a kora. Mindezek együtt, továbbá a technikai fejlődés, a művészek és tudósok körében még élő polihisztóri megközelítés egyszerre adták alapját és lehetőségét az irodalmi nyelv és szaknyelv első nagyobb találkozásának. Maga a természet-tudományi irányba tartó és kordivattá váló általános szellemi átrendeződés is táplálta ezt a folyamatot. A humán tudományok és a reáltudományok több évszázados küzdelmében ez utóbbiak először kényszerítik tartalmi, módszerbeli és bizonyos fokig nyelvi korszakváltásra a humán tudományokat. Mindez együtt az irodalmat – főleg a prózát és a publicisztikát – erősen megérintette. Szemléltető példaként elég belelapozni Jókai regényeibe: A fekete gyémántok első harminc oldala súlyos természettudományi, geológiai leírás; A jövő század regényében pontos vegytani és hadászati leírások találhatók. Eötvös József és Kemény Zsigmond a filozófia, a lélektan, a századvégi novellisták a biológia megközelítése felől vizsgálják és írják meg témáikat a megfelelő nyelvezet beépítésével és a szaknyelvi nyelvhasználat konzekvenciájával. A tematikai és a nyelvi korszak jellem annyi magával ragadó, hogy

még az e korról foglalkozó mai irodalomtörténész is ilyen címekben gondolkodik: A lélek kémiaja, A romantikus élet-axiómák, Hipotézisek és hiperbolák, A jellem automatizmusa.

2.2 A következő korszakot a századfordulótól a húszas-harmincas évekig divatozó modernista-avantgardista művészeti irányok jelzik, amelyekben igen jelentős szerepet töltek be ilyen fogalmak, mint: a hagyományellenesség minden értelemben; zavar és szétzúzás egyik szárnyon – gépies rendteremtés a másikon; erőteljes tartalmi, filozófiai és nem utolsósorban nyelvi útkeresés. Nyilatkozatuk szerint: „A művészet halott. Éljen Tatlin új gépművészete!”, vagy az „ihlet átalakult, elvesztette isteni jellegét: automatagéppé” vált.³

A gép, a műszaki eredmények és tudományok irányába fordulást hozza magával „a gép nyelve”, a műszaki nyelv felé fordulást, érdeklődést és hangsúlyeltolódást, főleg a költészetben. Irodalmunkban szélsőségesebb formában Kassák Lajos, szürtebb, szelídebb formában József Attila munkásságában fedezhető fel mindennek nyelvi vetülete. De ezzel párhuzamosan a korábbi korszak hatása is ott él pl. Németh László vagy Csáth Géza (lélektani, orvosi szaknyelv) írásaiban.

2.3. A napjainkig tartó harmadik korszakot, amelyet bevezető példánk is szemléltet, a hatvanas-hetvenes években teljessé váló tudományos technikai forradalom és a neoavantgárd együttesen hozza meg. Ettől kezdve ugyanis a modern kommunikációs eszközök hatása és a szaknyelveknek, főleg a technika nyelvének megnövekvő szerepe és tömege együttesen igen erős presszionáló hatással van minden nyelvi stílusra, minden beszélő szubjektumra, így természetesen az irodalomra is.

Ebből a képből azt sem hagyhatjuk ki, hogy az irodalom versenyhelyzetbe került a modern képzőművészeti ágakkal és médiákkal megjelenő új közlési lehetőségek kapcsán. A „szó”, a „verbalizmus” hagyományos értelmét az irodalomnak tágitania kellett. Az egyik lehetőség a szaknyelvek felé közeledés volt.

Az ilyen kísérletek térben és időben kitértek, világlajelenséggé váltak. A magyar nyelvű irodalmi anyagból idézve, kitágítva a nyelvi és a földrajzi kört, egyszerre hozhatom fel példaként Oravecz Imre kanadai ihletésű vegyipari és építészeti, a svédországi Thinsz Géza számítógépes nyelvi és az itthoni körből Dobai Péter kémiai ihletésű, nyelvezetű verseit.

3. A műfajok felől közelítve a kérdést a líra az, amelyik a legkönnyebben közelít a szaknyelvek felé; a próza esetében ez esetlegesebb, sokkal inkább az adott szerzőtől függő a dolog; míg a dráma esetében szinte alig találni példát erre a nyelvi érintkezésre. Nyilvánvalóan ez összefügg a műfaji jelleggel, a reagálóképesség lehetőségével. A lírát inkább a szervesen beépítő jelleg, a prózát pedig a betétjelleg jellemzi az ilyen nyelvi elemek felhasználásában.

4. Az irodalmi felhasználó számára elsődleges mintaként a szaknyelvi minta (szakcikk, szakkönyv) szolgálhat. Bár véleményem szerint sokkal nagyobb az ún. másodlagos minták hatása, amelyek a nyelv más rétegeiből, a kommunikációs eszközökből és egyéb forrásokból az alkotói agyban jelen vannak. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos megszürtés és antropomorfizálódás is érvényesül a másodlagos minták felhasználásával. Mindez könnyítheti a két – az irodalmi és a szaknyelvi – stílusnem találkozását.

5. A következőkben – a költői nyelv területén és a műszaki-technikai stílus felől közelítve – vegyük sorra azokat a nyelvi szinteket, ahol a szaknyelvi elemek jelenléte észlelhető.

5.1. Elsőként és leginkább jellegadóként a lexikai hatás vehető számba, már csak azért is, mert ez a legszembetűnőbb, és statisztikailag is jól kimutatható. Az anyagnevek (*acél, azbeszt, vas, érc, üveg, ólom, bádóg, szurok, gránit* stb. és ezek kombinációi), a műszaki tárgyak (*öntőforma, vídiakés, hűtőkeverék* stb.), a mértani-matematikai-mérnöki fogalmak (*kúpola, tölcserék, haránt, perspektíva, horizontális, koordináta* stb.) sokasága vonul be az irodalmi nyelvbe, nem vendégként, hanem állandó jelenlevőként. Mivel többségük névszó, főleg főnév, így ezek a költői képek alapjaivá válnak. A kép alapjaként meghatározzák a látásmód és képalkotás egészét: a képzet- és jelzőtársítás, a megszemélyesítés „ipari látásmódban és nyelvi stílusban”, különleges formákban, szinesztéziákban lép elének. Így születhetnek ilyen sorok:

„zengő acélból döglött sínekre
üvöltő, tüzes lokomotívtól lökünk”⁴

„üllőt csapott a tél, hogy megvasalja
a pántos égbolt lógó ajtaját”⁵

„hol a fémkeblű dinamókat szopják
a sivalkodó transzformátorok”⁶

A megfelelően kiválasztott szaknyelvi elem kulcsszóként erős kisugárzással, szervező erővel és vonzaskörzettel rendelkezik mind nyelvi, mind pedig képalkotó szempontból:

”az öntőműhely vasladik
s piros kisdedet álmodik
a vasöntő az ércformákba”⁷

Ezek a képek különösen akkor erősödnek fel stilisztikai hatásukban, ha bennük a köznyelvi, irodalmi nyelvi és szaknyelvi kétpólusúság folytán erős szinesztézia vagy metonímia jelenik meg, pl.:

„Én felnéztem az est alól
az egek fogaskerekére”⁸

5.2. A főnévi alapú látásmód nominális irányba tolja a stílust. Ez a nominalizálódás a szaknyelvi stílus egy másik elemét az igeneveket, főként a melléknévi igeneveket helyezi előtérbe, mint pl. a következő idézetekben:

„Alattomosan sikló, s izzó
vad örvényekkel verdeső
forgácsok, s rezek-permetezte
bőrt-égető aranyeső”⁹

„az utcákra lépők egy része a gépi erővel történő helyzetváltoztatás céljából határozott léptekkel a parkolóba siet.”¹⁰

Az igenevek aránybeli növekedése részben az igék, részben a melléknévek csökkenését hozza, ami a dinamikusabb irodalmi jelleg felől egyrészt a statikusabb, szakszerű leíró jelleg felé visz, másrészt pedig a hagyományos díszítő jelző kapcsolatok átrendeződését idézi elő a definitív, a szakszerű jelzői használat javára.

5.3. További szaknyelvi hatásként kimutatható a személytelenségre és az objektivitásra való törekvés, amely lényegében már a nominalizálódás előbb jelzett formáival kezdetét veszi. Az általánosságot kifejező E/3., T/1., T/3. személy gyakran használatos az ilyen tematikájú és stílusú írásokban. Ez ismét azonossági elemeket mutat a szaknyelvi stílussal. Pl.:

„azbesztből, vasból és roppant
gránitból életet dobunk a romokra”¹¹

„Viszont akad olyan is, aki ütött-kopott készüléken elektromos hangátvitellel kísérletezik.”¹²

5.4. Végül említést kell tenni arról, hogy bár a mondatszerkesztés területéről nem lehet egészen egyértelmű hatást kimutatni, de bizonyos mondattípusok nyelvi-logikai értelemben a szaknyelvi fegyelmetséget idézik. Így pl. a két tagmondatú, tiszta szerkesztésű összetett mondatok. Tiszta alany-állítmányi viszony az első tagmondatban, majd a másodikban következik a logikai konklúzió, a kifejtés.

„A nap a kupola legkisebb pontja felé gurul,
s a hegyek tölcsérén a nyersbronz meleg
színeivel önti le az embereket.”¹³

„A számítógép szerint életem
elfér egy féltényérnyi cédulán:

	E R R O R		
	O	C	
	O	C	
6	09	1934	S I.
2	13	1981	F II.
	17	051	A II.

Magyarán mondva:

TÉVEDES”¹⁴

6. A különféle nyelvtani szinteken megjelenő szaknyelvi stíluselemek összegződnek egy-egy műben, műrészletben vagy életműben. Ezek együttes összbenyomása idézi fel az olvasóban a szaknyelvet, mint a háttérben ható erőt. Ez az együttes hatás gyakran csalóka, hiszen a stíluselemek összeépülése nem teljesen konzekvens és szerves grammatikai értelemben. Az alkotó nyelvi leleménye és ihletettsége, az adott szakirányban meglévő szakmai és nyelvi jártassága, az átstilizálásra való képessége erősen befolyásolja az összhatást mind a nyelvművelés, ha tetszik a nyelvhelyesség, mind pedig a stílus és az esztétikai érték szempontjából.

7. A szaknyelvi elemeknek az irodalmi nyelv alapszövegéhez viszonyított relatív gyakorisága mennyiségi tényezőként jelentkezik, és minőségi eltolódást okoz a stílusban. Ez az eltolódás a korstílust, az írói alapstílust színező erőként hat, és századunk, ill. jelenünk irodalmának stilisztikai többrétűségét bővíti. E többrétűséghez a közelmúltban és a jelenben olyan alkotóink járultak hozzá, mint: Déry, Hernádi, Örkény, Szentkuthy, Esterházy, Juhász Ferenc, Moldova, Németh László, Dobai Péter, a Magyarország felfedezése sorozat írói, akik a régészettől kezdve az orvostudományon át a műszaki tudományok szaknyelvének számos területét és elemét emelték be az irodalomba.

8. Hogyan viszonyuljon a nyelvművelő vagy a szaknyelvek művelője, a tanár ehhez a jelenséghez? Csendes tudomásulvétellel, a jelenség értelmezésével, az irodalmi mű egészéből kiinduló nyelvi és esztétikai értékítélettel, a jelenségben a nyelvi gazdagodás lehetőségét látva a hibákkal és az erényekkel együtt.

9. Befejezésül egy friss, az olvasó ítéletére bízott, 1992-es példa, ill. idézet Dobai Péter Őn-Múlt század című verséből:

„A porcelán huszár, az ágaskodó csődör, a kivont
kardpenge acélja:
visszatükröződik a televízió képernyőjén pergő tintakék képekben,
az oldhatatlan berlini kékben (berlini kék =
FERRIFERRO – CIANID = $Fe^n(Fe^{II}(CN)_6)$) visszatükröződik a mai
hírekben, de a porcelán-vitéz
állja hazug információk műholdas rohamát
és mi, akik a k.u.k. vitrin és a képernyő
között lehetőleg lótusz ülésben ülünk: a
magyarázhatatlan múltban mégegyszer eltévedünk.”¹⁵

¹ Oravecz Imre: Egy földterület növénytakarójának változása. Budapest, Magvető, 1979. (Idézet: Trakl utoljára Budapesten. 22. o.) – ² Mezei József: A magyar regény. Budapest, Magvető, 1973. – ³ Szabolcsi Miklós: Jel és kiállítás. Budapest, Gondolat, 1971. (Idézet: G. Grosz és Heartfield plakátszövegéből. 21. o.) – ⁴ Kassák Lajos: Válogatott versek. Budapest, Magvető, 1973. (Idézet: Mesteremberek. 25. o.) – ⁵ József Attila: Összes versei. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1961. (Idézet: Téli éjszaka. 299. o.) – ⁶ Lásd: 5. jegyzet (Idézet: Munkások. 274. o.) – ⁷ Lásd: 5. jegyzet (Idézet: Külvárosi éj. 281. o.) – ⁸ Lásd: 5. jegyzet. (Idézet: Eszmélet VII. 324. o.) – ⁹ Sóos Zoltán: Gorombakovácsok. Budapest, Magvető, 1966. 33. o. – ¹⁰ Lásd: 1. jegyzet. (Idézet: Az idő múlása az iparnegyedben. 35. o.) – ¹¹ Lásd: 4. jegyzet (Idézet: Mesteremberek. 25. o.) – ¹² Lásd: 1. jegyzet (Idézet: Az idő múlása az iparnegyedben. 35. o.) – ¹³ Lásd: 4. jegyzet (Idézet: Bányászok a hajnalban. 22. o.) – ¹⁴ Thinsz Géza: A párbeszéd művészete. Budapest, Magvető, 1983. (Idézet: Életem egy féltényrnyi cédulán. 123. o.) – ¹⁵ Dobai Péter: Ön-Múlt-század. Népszabadság, 50. évf. 1992. III. 28. 28. o.

Bencze Ildikó

Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra borsó?)

Kezdjük talán a címben szereplő zárójeles, kissé pesszimista kérdéssel: valóban falra hányt borsó az idegenszerűségek elleni fellépés? Egyáltalán: mennyire uralkodtak el napjainkban a közgazdasági publicisztikában az idegenszerűségek?

A címhez képest máris kissé más irányba terelem el a kérdést; a közgazdasági publicisztika nyelve és a közgazdasági szaknyelv között ugyanis van némi különbség, másrészt valójában nem az idegenszerűségekről, hanem az idegen szavakról kívánok szólni.

Mint hogy a század meghatározó közgazdasági elméletei angol nyelvterületen születtek meg, és az angolszász – s főként az amerikai angol hatás világszerte érvényesül, azt hihetnők, hogy ez alól a magyar nyelvterület sem kivétel. – E feltételezést azonban cáfolják a tények. Úgy tűnik, hogy nyelvünk, mint története során mindig adaptál, és addig alakít, amíg meg nem kapja a szemléletének legmegfelelőbb változatot. Ez a megállapítás a közgazdasági terminológia történetéből levont következtetés, de érvényes a jelen állapotra is. Minden esetre elmondható, hogy az anglicizmusok jelenléte, ha feltűnő is a közgazdasági publicisztikában, arányuk azonban elenyésző.

Collins 3000 terminust tartalmazó Business English Dictionary c. szótárát végigolvasva mindössze 22 olyan kifejezést találtam, amelyekkel a szűkebb vagy tágabb értelemben vett közgazdasági irodalom rendszeresen operál, de ezek között is több már párhuzamosan használatos a magyar megfelelővel. – Gondoljunk a *szponzor*, *szponzorál*, a *dizájn* kifejezésekre: egyre inkább kiszorítja őket a *támogató*, *támogat*, a *formatervezés*, illetve újabban a *látványtervezés*.

Alapvetően három okra vezethető vissza az, hogy miért nem tudnak a használók magyar megfelelőt találni erre a néhány angol szóra és kifejezésre.

1. A magyar ekvivalens – hogy úgy mondjam – „besározódott” az előző negyven év alatt, és az angol terminus használatával azt kívánják érzékeltetni a szakmabeliek, hogy itt tartalmilag másról van szó. Erre jó példa a *management* (esetenként átirással is olvasható már). Magyar megfelelői: a *vállalattervezés*, *vállalatirányítás*, *vállalatvezetés* vagy *-vezetőség* – főként ez utóbbi – a 40-es évek végén megszületett *vállalatvezető* kifejezést idézik fel, egyértelműen negatív képzeteket keltve. – Az azonos tövű *menedzser*, többnyire fonetikus átirással, viszont arra jó, hogy a nyelvünkre jellemző konkretizáló megnevezési kényszernek ellent lehessen állni – de erről talán később.

A tartalmi másság hangsúlyozásából ered a közgazdaságtan (politikai gazdaságtan), illetve a vállalatgazdaságtan latin-angol megnevezésének átvétele: *makroökonómia*, *mikro-*

ökonómia. Ezek az új tantárgymegnevezések azt a szándékot is kifejezik, hogy tűnjön el a vélt vagy valós különbség a magyar közgazdaságtudományi képzés és a külföldi egyetemeken folyó képzés között. Így ezek a megnevezések feltehetően hosszú távra érvényesek, hisz a szándék valóban becsülendő.

Kicsit más a helyzet a *GDP* (gross domestic product) átvételével, mert az angol kifejezés fogalmi tartalma egyrészt szűkebb, mint a magyar megnevezési kísérletek (*bruttó nemzeti termék*, *nemzeti össztermék*), másrészt a „nemzeti” szó ideológiai, kulturális, emocionális terheltsége felesleges patetikus felhangot ad a terminusnak. Megegyezés kérdése, hogy maradjon a *dzsidípi* vagy *teljes* (v. *bruttó*) *belföldi termelés*-t mondjunk és írjunk, hogy az újságolvasók is értsék.

2. Az angol szavak, általában az idegen szavak használatának másik oka az, hogy a tartalom másságát akarja hangsúlyozni a használók köre, holott ugyanazt a fogalmi tartalmat fedti az angol kifejezés, mint a magyar. Ez részben felületességből, részben sznobiságból ered: mindkettőre találunk példákat az alábbi szavak használatában: *goodwill* (hírnév – még a „jó” melléknév is felesleges, hisz rossz hírneve senkinek sincs, legfeljebb rossz híre); az *interview* (felvételi beszélgetés); a *barter* (csereüzlet), a *bróker* (hosszú ó-val!), aminek egyszerűen kereskedelmi ügynök a jelentése, de nálunk leszűkült a tőzsdeügynök (stockbroker) jelentésre. Elegánsabb és rejtélyesebb egy brokercégnél dolgozni, mint egy tőzsdeügynökségnél. Nem kevésbé sznob elnevezés a *charterjárat*; *chartergép*; magyarul egyszerűen *bérelt járat*, *bérelt gép*. A *tender* szót sem elsősorban rövidsége miatt kedvelik azok, akik *ajánlatversenyt* vagy akár csak *versenyt* hirdetnek. A *tender*-nek épp úgy nincs többletjelentése, mint a *slogan*-nek a „jelszó”-val összehasonlítva. Ez esetben azonban a „jelszó” évtizedekkel ezelőtti politikai töltöttsége is szerepet játszhat a szó mellőzésében, azonkívül a *slogan* „jelmondat” is lehet.

A már említett *menedzser* szó is ide tartozik. A többjelentésű szó egyik lehetséges jelentése az „ügyintéző”; s szerencsésen keverhető az „igazgató”-val. Így egy kereskedelmi managerról első pillanatra nem derül ki, hogy kereskedelmi ügyintéző vagy kereskedelmi igazgató az illető.

Többletjelentés feltételezése lehet az *output* (= eredmény); a *realizál* (= áruba bocsát, azaz elad); a *leasing* (= bértulajdon) használata mögött is. Ez utóbbinak, mint tudjuk, más múltja is van, hisz hosszú *i*-vel lízingel a magyar bérlő, aki tulajdonképpen *bértulajdonba vesz* egy autót például.

Hogy mégis van tisztulási folyamat, arra is akad példa. Manapság a vállalat *image*-a (*imázsa*, *imágója*) helyett egyre többen használják az *arculat* szót; az angoltól hozzánk került *moratórium* helyett – szövegtől függően – a *befagyasztás*, *felfüggesztés* szavakat.

3. Vannak azonban olyan esetek, amikor maga a jelenség új – és igen összetett –, és ezért fogalmi tartalmának visszaadása tényleges nehézséget jelent, annál is inkább, mert az angol megnevezés találoán rövid.

Ilyen például a *holding* lefordíthatósága. A szó jelentése: több vállalat közös tulajdona, amelyek közül az egyiknek legalább 51%-os részvénytöbbsége révén, irányító szerepe van a vállalkozáson belül. – Magyar területen súlyos jelentésváltozáson ment át a kifejezés. Lehet, hogy idővel születik a holdingra magyar megfelelő, de rövidsége miatt valószínűleg sokáig része lesz a nyelvnek ez a szó.

A *joint venture*-t is szívesen használja mind a sajtó, mind a vállalkozók, pedig a fogalmi tartalom nem is olyan bonyolult. Igaz, a szó szerinti fordítás valóban félrevezető lehet (= közös vállalkozás). A *joint-venture* két vagy több vállalat vagy személy szövetkezése egy közös célra, pl. közös munka megszervezésére. A *célvállalkozás*, *célvállalkozók* jobban fedik ezt a fogalmat.

Ehhez a csoporthoz sorolhatjuk a már-már magyar szónak számító *marketing*-et, amelyről addig, míg valóban nem volt működő piac, nem is lehettek biztos fogalmak (egy időben *piackutatás*-nak fordították). Ha a gazdasági tevékenységet értjük a marketingen, akkor a *piacszervezés* fedti többé-kevésbé pontosan a jelentést. A BKE-n a marketing fontos tantárgy, és mint tanulnivaló, akár *piactudomány*nak is nevezhető, hisz a piac – valódi értelmében – rendkívül szerteágazó, és fontos része a mai világnak.

A *public relations* kifejezés is meglehetősen összetett jelentést hordoz, főként azért, mert a teljes állami irányítással működő társadalmakban nincs is szükség arra a tevékenységre, amelyet a fogalom fed. Használható magyar megfelelője lehet a *kapcsolattervezés* vagy *kapcsolatszervezés*. Az ezzel foglalkozó személy, a *public relations office*, magyarul *kapcsolattervező* vagy *kapcsolatszervező* lehet. (Láttam már magyarul – mint tantárgynevet – „vállalati kapcsolatok”-nak, de rendkívül nehézkes a kifejezés mondatba állítása.)

Néhány évvel ezelőtt igen gyakran lehetett olvasni a *fiskális szemlélet* kifejezést, amelyen a laikus – magyar irodalmi ismeretei alapján – ügyvédi vagy bürokrata szemléletet érthetett. Manapság, amikor a fiskális szemléletnek, azaz a közpénzekkel való szigorú gazdálkodásnak és az adóval kapcsolatos műveleteknek szenvedő alanyai vagyunk, eltűnt az angol–latin kifejezés, és néven nevezzük a gyereket: a *költségvetési* és az *adópolitikát*. (Legalább terminológiai tekintetben kijutottunk az alagútból, hogy idézzem jelenünk e „kedves” publicisztikai közhelyét.)

Vannak viszont olyan skakifejezések, amelyekkel kapcsolatban tényként kell tudomásul vennünk, hogy már kitörölhetetlenek a nyelvből, két okból: egyrészt latin eredetűek, és jelentésük viszonylagos állandósága századok óta konzerválja őket, másrészt a latin alapjelentéshez képest jelentéshasadás révén váltak szakszavakká, és így rögződtek. E rögződést nagymértékben erősíti, hogy e szavak általában internacionalizmusok is, tehát az idegen nyelvű szakirodalom olvasásában szinte kapaszkodót nyújtanak. Így például a *deficit* a magyarban nem hiány, hanem *költségvetési hiány*; a *garancia* jelentésében is végbement a folyamatot és az eredményt különválasztani kívánó jelentéshasadás: *biztosítás-biztosíték*, tehát a garancia mintegy gyűjtőfogalom a magyarban. Az *export-import* is ebbe a csoportba tartozik, de lassan-lassan háttérbe szorul a *kivitel-behozatal* mögött (talán itt is nyelvünk konkrét megnevezésre való hajlamát kell keresnünk okként). A *gazdasági stabilitás*-t sem tudjuk helyettesíteni gazdasági állandósággal – ez a gazdaság halála lenne. (A gazdasági biztonság jól fedi a fogalmat, de ennek a kifejezésnek más az elfogadott jelentése: az egyén gazdasági biztonságát jelenti, nem az egész nemzetgazdaságét.) Elég nagy a már megrögzült latin szavak száma (pl. *multinacionális*, *prototípus*, *kvóta*, *progresszív*, *regresszív* stb.), de elenyésző még így is a közgazdasági szókészlet egészéhez képest.

Összegezeként tehát azt mondhatjuk, hogy az a nyelvi sznobéria, amely rikitóan nyilvánul meg a mindennapi életben, egyáltalán nem jellemzi ennek az igazán angol hatás alatt álló szakterületnek az írott nyelvét. Ebben kétségkívül nagy szerepet játszik a két nyelv közti nagyfokú strukturális különbség (erre jó példa a *public relations*).

Végezetül néhány példát szeretnék hozni arra, hogy a nem szigorúan vett szakmai kifejezések tükörfordítása milyen kellemes új színeket – új idiómákat – hozhat anyanyelvünkbe, a nyelv tehát gazdagodik általuk. Az *árverezni* ige passzív szinonimája, a *kalapács alá kerülni*, a kiadási jogot semmibevevő *kalózkiadás* – tükörfordítások. Újabb keletű, hasonló kifejezés a *fejvadászcég* a jól képzett szakemberek felkutatásával foglalkozó cégek találó (eredetileg angol) megnevezése.

Végezetül még egy gondolat: a nyelv – a szaknyelv is – szeizmográférzékenységgel mutatja a társadalomban végbemenő változásokat. 1948 után a közgazdasági irodalom (és publicisztika) nyelvi színvonala is szinte egyik pillanatról a másikra drámai változáson esett át – negatív irányban. (Többek között a rossz fordítások miatt – hogy egyéb, ennél súlyosabb okokat most ne említsek.)

A hatvanas évek közepétől a közgazdasági szókincs levetette az erős szovjet hatást (megjegyzendő, hogy az 50-es évek második harmadában is látszott már ez a tendencia), és a minden irányban való tájékozódás, a jelenlét a világ tudományos életében azt is jelentette, hogy az új jelenségeket és fogalmakat folyamatosan dolgozta fel a magyar közgazdasági terminológia. Gondolom, ezért nincs ma különösebb okunk pl. az anglicizmusoktól való félelemre.

A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben

A hetvenes években a Tankönyvkiadó Vállalat két alkalommal is kezdeményezte már megjelent tankönyvek nyelvi vizsgálatát az akkori akadémiai nyelvművelő, illetőleg anyanyelvi bizottságban. Ad hoc munkacsoportok alakultak, s tagjai hozzáláttak az általános és középiskolai – szaktárgyi – tankönyvek nyelvének elemzéséhez, írásbeli jelentést készítettek a bizottság számára, amely napirendre tűzte az eredmény megvitatását, s állást foglalt a kezdeményezésről, igen hasznosnak tartva a vizsgálatot. Együttal azonban kifejezte azt a véleményét, hogy igazán a tankönyvek kézírata kívánná a nyelvi lektorálást, hiszen a már használatba került tankönyvek szövegbeli hibáit nem lehet kijavítani.

A vizsgálat eredményeit egy Köznevelés-beli közlemény is feltárta, sőt ebben szempontokat fejtett ki ezzel a címmel: „Milyen legyen a tankönyvek nyelve?” (Köznevelés 1979. november 23. 9–11.) Egy adásában a televízió is foglalkozott a kérdéssel, de a vállalkozás következményei elmaradtak: a Tankönyvkiadó többé nem fordult ilyen kéréssel a bizottsághoz. Pedig nyilvánvaló lett, hogy a tankönyvszerzők sok nyelvi buktatót és stiláris szeplőt – pedagógiai érdekből is, sőt elsősorban – elkerülhettek volna a kézirat elolvasása nyomán.

Mert szóvá tettük a tipikus szöveghibákat, amelyek útját állják a megértés zavartalanságának. Ilyenek akadályozzák a logikai kapcsolatok nyilvánvalóságát, a tartalmi áttekinthetést. A mondatok megformálásában nemegyszer vétenek az úgynevezett Kosztolányi-törvény ellen, amely arra figyelmeztet, hogy az olvasót egy pillanatig sem szabad tévedésben hagyni. Amikor például egy mondatindító szóról úgy gondoljuk, hogy birtokos jelző, pedig alany: „A tudós kísérletével ...” mondatkezdő főnévről csak a folytatásban derül ki, hogy alany, mert így folytatódik: „... bebizonyította, hogy ...”; egyébként birtokos jelzőnek tarthatnánk („A tudósnak a kísérletével ...”, de akkor tévedését az olvasónak fel kell fedeznie, s újraértelmeznie a mondatot). A fő közlést néha közbevetés szakítja meg, s akasztja meg az olvasót a továbbhaladásban. Vagy a mondat bővítései bonyolulttá teszik a közlést túlburjánzásukkal. Kelletlenül több tagú összetett mondatok néha követhetlenné teszik a szöveget. Stb.

Éfféle szöveg- és mondatszerkesztési jelenségek persze nemcsak tankönyvekben találhatók, de a tankönyvekben derül ki, hogy a tanulásnak milyen megzavarását idézhetik elő. Bennük pedagógiai érdeket sértenek a kellő gondosság nélkül alkotott mondatok.

Még ha egyébként gondosan fogalmazzák is meg a szerzők a megtanulásra szánt szövegeket, fennállhat még egy másik, korántsem lényegtelen veszély: a tankönyv túlságos megterheltsége azoknak a fogalmaknak a mennyiségével, amelyeket az iskola elsajátítani való ismeretekként kezel és tart számon, s számon is kér.

Ennek a veszélynek a nyomára bukkantam, amikor családomban panaszt hallottam az általános iskola 7. osztályában használatos biológia-tankönyv ellen. Feltűnően gazdag anyagot tartalmaz – mondták –, mégpedig olyan színvonalon, amely a könyvet voltaképpen kézikönyvnek minősíti, nem pedig okvetlenül szükséges ismeretek megfelelő mennyiségének, amely az élő szervezetekről a tanulóknak megfelelő adagolásban nyújtaná a megtanulandó anyagot.

Azt már korábbi tájékozódás alapján is tudtam, hogy a tantervek (a ma is érvényben lévők) a különböző tantárgyak fogalmkészletével igen változatos mértékben gazdálkodnak. Kevésbé voltak azonban tapasztalataim a tankönyvek tartalmazta – és megkövetelte – fogalmak számáról. Éppen a nyelvművelő konferenciára készülöben kaptam kölcsön a szóban forgó tankönyvet, hogy ebből a szempontból vizsgáljam meg.

Átlapozva a könyvet, összeszámláltam azokat a fogalmakat, amelyek kövér betűvel szedve szerepelnek benne – bizonyára mint olyanok, amelyek minimális ismeretanyagot képviselnek, tehát nemcsak megértendők, hanem produktív elemekként forgatandók a számadásban (feleletekben, felmérésekben) követelményként. Tudni kell, hogy a könyv az élő szervezetek között az emberi szervezet felépítésével, működésével foglalkozik. Mintegy nyolcvan, a szövegből a szem számára kiugró fogalomszót írtam ki, többek között ezeket:

sejt, szövet, szervrendszer, szerveződési szint, egy- és soksejtű, plazma, zöld színtest, zárvány, sejtüreg, sejtfal, sejtphártya, sejtmag, baktérium, vírus, bőr, irha, nyálkahártya, bőrízomtömlő, mozgásszervrendszer, gerincoszlop, csigolya, vállöv, csontváz, vázizomzat, varrat, ízület, csont-, porc-, ín-, izomszövet, gázcserenyílás, légzőrendszer, légső, garat, hörgő (cskék), légólyag, rekeszizom, tápanyag, szén-dioxid, gyökérsüveg, szőr, autotróf és heterotróf, fotoszintézis, táplálékkészítő alapszövet, emésztő üregecske, úrbél stb. stb.

Ezekhez hozzá kell számítani azokat a fogalmakat, amelyek dőlő betűkkel szedve a fenti „főfogalmak” jelentését részletezik, s – ha nem is számonkérendő szándékkal szerepeltetik – nyilvánvalóan megértendő, s adott esetben felidézendő. Ilyenképpen – ezeket is beleszámítva – mintegy háromszáz fő- és segédfogalom tartkítja a gazdag fogalomtárat. Elképesztően nagy szám. Bizonyára nem véletlen, hogy a szülők inkább tanári kézikönyvnek minősítetik a könyvet. Erre gyanakodhatunk abból is, hogy a tárgyalt fogalmak közül 90-ről külön meghatározást olvashatunk a könyv végén közölt kislexikonban. Ilyen szakszavakról például: *asztma, császármetszés, kannibalizmus, szűznmzés* stb. Az egyik így hangzik:

Fehérvérőség (leukémia): a vér rákos megbetegedése. A fehérvérsejtszám a normálisnak sokszorosára emelkedik, de ezek a fehérvérsejtek nem egészségesek (108. oldal).

Nem közömbös kiegészítésül azt is megemlítem, hogy három könyv áll a tanulók rendelkezésére: a törzkönyv: *Biológia az általános iskolák 7. osztálya számára*, 111 oldal terjedelemben; *Biológia 7.*, munkafüzet 64 oldalon; *Biológiaalbum II.* (7–8. osztály számára) illusztrációkkal, rajzokkal, 124 oldalon. (A családtól úgy tudom, hogy matematikából összesen négy segédanyagot használnak.)

Hogy a tanár miképpen segít tanítványainak a könyv használatában, arra abból következtettem, hogy ceruzás aláhúzásokat láttam a szövegekben. Emlékszem ilyen megoldásra hat évtizeddel ezelőtti diákkoromból, amikor is egyik tanárunk hasonlóképpen csökkentette a tananyagot, ugyancsak aláhúzással és zárójellel kiszorítva emlékezetünkől a „főösleget”. Bár akkor még keveset beszéltek túlterhelésről. Ma azonban példaként szemlélhetjük a riasztó valóságot: élőben. Ma, amikor iskolán kívül is olyan mennyiségű információ terheli meg a gyerekeket, amelyeknek a befogadására, még kevésbé megemésztésére nem képesek.

Visszaemlékezem most egy régebbi vizsgálat utóhatására: a bírálat után a kiadónak egy érintett szerkesztője illetéktelennek minősítette annak idején az Akadémia munkabizottságát, mondván: nem kompetens annak megállapítására, hogy a nyelvészek köre megítélje, mennyi ismeretet foglal bele a szerző szaktárgya tantervi témaköreiből.

Márpedig ez a felfogás tévedésen alapszik. És onnan ered, hogy a szakmája bővületében élő és működő akár kutató, akár tanár nem ismeri föl – következképpen nem is fordít figyelmet – a nyelviség, a nyelvi működés természetére. Vagyis arra a tényre, hogy a nyelv minden emberi tevékenységet áthat, tehát a gondolkodást is. Minden tevékenységnek pedig, tehát a gondolkodásnak is mint szellemi cselekvésnek – az értelmi befogadásnak, sőt még inkább a produkálásnak – szükségszerűen megvannak a határai. Tehát a nyelvben rögzült értelmi működésnek is. Ennek mélysége és minősége az egyén (a személyiség) szabta határok között valósul meg. Különösképpen megfontolandó az ismeretszerzés és -feldolgozás mértéke a gyermekkorra nézve! A nyelviségnek csak kellő szintű birtoklása szolgálhat alapul, produktív erőül a lelki, szellemi folyamatok kialakulásában és ezek eredményeinek színvonalában. Mindenképpen aktív tényező az ember életében, mégpedig ennek teljes időszakában.

Arra is gondolnunk kell, hogy a tudományos – tehát ismeretbirtokló, ismeretfejlesztő, azaz logikai jellegű – lelki működésnek mások a törvényei, mint a képzeteknek a szabad asszociációk világában. Jó példa erre a költő számunkra sokszor csapongónak tetsző teljesítménye. Számára végtelen lehetőségei vannak képi lehetőségekben és valóságértelmező szó- és mondat szerkezetekben. És amikor ezeket versformába, rímpárokba fogja, akkor a legértelmesebb egész áll előttünk.

A személytelen fogalmazásról

Jedlik Ányos 1855 körül még a következő mondattal írta le először az öngerjesztés elvét: „Mi történnék, ha a netalán jelentékeny villanyfolyam mi előtt más célra használtatnék, a delejek körül helyezett tekercseken végig vezetették? Ha ez a delejek erejét öregbítené, akkor a villanyfolyam is erősítették, mi által a delejek ismét erősebbekké tétetnének, ezek pedig ismét erősebb villanyfolyamot adandának és így tovább bizonyos határig!”

Kétségtelenül döcög ez a magyar nyelv, de példát ad arra, hogy a szenvedő igeragozás segítségével milyen tömören lehet bonyolult mondanivalót kifejezni. A szaknyelv számára veszteség, hogy közben a szenvedő ragozás kihalt, és aligha lehet feltámasztani. Személytelen fogalmazásra azonban, különösen a műszaki és a természettudományban feltétlenül szükség van.

A szaknyelvi szövegek legnagyobb része az értekezés műfajába tartozik, vagy ahhoz áll legközelebb. Stílusuk sokat örökölt a hivatalos nyelv mondatszerkesztéséből, ami a személytelen fogalmazás ősforrásának tekinthető. Bár ilyen szövegben még ma is viszonylag gyakran található szenvedő igealakok, erre a nyelvre jellemző, hogy egyszerű, világos kifejezések helyett sokszor használ bonyolult körülírást, amitől fellengzőssé és körmönfont-tá válik. Ez a stílus semmiképp sem segíti az érthetőséget, ezért feltétlenül kerülni kell.

A szakmai szövegek között gyakoriak a fordítások. Az európai idegen nyelvekre, különösen az angolra, jellemző a segédigével képezett szenvedő szerkezet, ami a fordítót arra tereli, hogy a magyar szövegben is hasonló szerkezetet használjon. Ez is egyik oka a *kerül, nyer, történik* és hasonló kiegészítő igékkel képezett személytelen szerkezetek burjánzásának. A főige *-ás, -és* végződésű főnévi igenevéből és egy ilyen kiegészítő álló igealak azonban teljesen idegen a magyar nyelvtől, és így használatát csak elítélni lehet.

Ha mind a kihalt szenvedő igealakot, mind a kiegészítő ige használatát kerülni kell, akkor mit lehet tanácsolni annak a fordítónak vagy szakírónak, aki igényesen szeretné magát magyar nyelven kifejezni? Legjobb megoldás az általános alany alkalmazása, amelynek egyes vagy többes szám harmadik személyű és többes szám első személyű alakját lehet ajánlani.

A tökéletes személytelenséget az első megoldás nyújtja, de következetes használata meglehetősen nehéz, mert esetleg bonyolult mondatszerkezetekre vezet, és ez számos lehetőséget teremt egyéb nyelvi hibák elkövetésére. Ennek az alaknak a használata esetén különösen hasznos, de mindenkor megszívlelendő, bonyolult körmondatok helyett egyszerű mondatokban fogalmazni. A többes szám első személy használata egyszerűbb mondatszerkesztést tesz lehetővé, ezért olyankor célszerű élni vele, amikor a harmadik személyű szerkezettel nehézségek adódnak.

A választékos szakmai nyelv az első és a harmadik személyű fogalmazást egymás mellett vegyesen használja, és ez elkerülhetővé teszi a szöveg egyhangúságát is. Ebben az írásban eddig következetesen csak harmadik személyű szerkezeteket használtunk, innen kezdve viszont következetesen többes szám első személyre váltunk át. E bekezdés első mondatát például a következők szerint is írhatjuk: A választékos szakmai nyelvben az első és a harmadik személyű fogalmazást egymás mellett vegyesen használjuk, és ezzel a szöveg egyhangúságát is elkerülhetjük. A második mondatot viszont nehezen alakíthatjuk át harmadik személyűvé. Ha mégis ez a törekvésünk, akkor mint harmadik személyről írhatunk magunkról a következő módon: Ebben a szövegben a szerző eddig következetesen a harmadik személyű szerkezeteket használta, innen kezdve viszont következetesen többes szám első személyre vált át. Ez a fogalmazás azonban erőltetettnek hat. Az eredeti jobb volt nála!

Szakmai szövegben gyakoriak a feltételes mondatok, mert a téma kívánja a tárgyalt jelenség vagy esemény bekövetkezéséhez szükséges körülmények pontos leírását. Ez a *-ható, -hető* képzővel alkotott melléknévi igenév segítségével módot ad a személytelen fogalmazásra, amire a következő mondatban lehet példát találni. Ugyanígy használható a *lehet* igével,

-ni végződésű főnévi igenévből alkotott állítmány is, amint az előző mondatban láthattuk. További kedvező eszköz a személytelen fogalmazásra a magyar nyelvnek az a sajátossága, hogy akár főnév, akár melléknév ige nélkül is használható állítmányként, amire példa éppen ez a mondat.

Bár a szenvedő igeragozás számos európai nyelvben elvont szakmai szövegekben kedvezően használható, hiányát a magyar nyelv is pótolni tudja. Ahhoz azonban, hogy ezekkel a helyes nyelvi megoldásokkal éljenek a magyar nyelvvel nem hivatásszerűen foglalkozó, de azt hivatásszerűen használó szakfordítók, tanárok, diákok, kutatók, mérnökök és sok más szakma művelői, példák tömegét bemutató tájékoztatásra van szükség. Ez nyelvészek és szakemberek közös és nemes feladata.

Lipka Gábor

Nyelvművelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen

Az elmúlt évben kísérleti jelleggel speciális kollégium indult a Budapesti Műszaki Egyetem Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportjában, amelynek címe: *A közéleti megszólalás nyelvi alapjai*.

A kollégium beindítását több tényező is aktuálissá tette, motiválta. Mielőtt a tantárgy tananyagáról és gyakorlati tapasztalatairól szólnék, ki szeretnék térni ezekre a motivációkra.

Honnan jött az ötlet? Mi az, ami a hallgatókat inspirálta a kollégium választásában, és mi inspirált bennünket annak meghirdetésében? Hadd kezdjem ez utóbbival.

Évekkel ezelőtt magyar nyelvtant és helyesírást tanítottam az azóta megszűnt SZET-en, vagyis a szakmunkásokat előkészítő tanfolyamon. A tanfolyam hallgatói szakmájukat kiválóan értő és művelő nem érettségizett szakmunkások voltak. Legtöbbjük elkezdte a középiskolát, de valamilyen okból abba is hagyta. Volt közöttük olyan is, aki harmadikos-negyedikes korában maradt ki a gimnáziumból vagy a szakközépiskolából, aztán szakmát tanult. A SZET-en meglepett érdeklődésük a magyar nyelvtan, a nyelvművelés iránt. Úgy éreztem, s ezt beszélgetéseink alátámasztották, hogy számukra létezik egy belső igény a helyes beszéd, a fogalmazás, a helyesírás iránt. Elmondták, hogy munkahelyükön, hol néhányan már középvezetői szinten dolgoztak, sok problémát okozott a beosztottaikkal, ill. főnökeikkel való kapcsolatteremtés, a munkakörükkel kapcsolatos adminisztráció stb.

Nos, ez adta az ötletet, hogy meg kellene vizsgálni, milyen igényeik vannak, vannak-e igényeik a BME hallgatóinak, jövőendő mérnökeinknek ezen a területen.

Hallgatóink elmondták, hogy sokuknál háttérbe szorultak – főleg szakközépiskolában – a nyelvművelés, a helyesírás, de főleg a közéleti megnyilatkozás írott és szóbeli formái. Erre a szakmai tárgyak túlsúlya miatt a magyarórák csekély heti óraszámra sem adott lehetőséget. Nem beszélve a nem Magyarországon érettségizett magyar anyanyelvű hallgatók hasonló problémáiról. Ha itthon háttérbe szorult a nyelvművelés, még inkább háttérbe szorult a nem Magyarországon végzett magyar anyanyelvű – ott nemzetiségi – hallgatók tantervében és hétköznapi iskolai gyakorlatában.

De mi motiválta a hallgatóinkat? Bizonyossá vált, hogy a politikai életben bekövetkezett változások során a privatizáció, az egyéni vállalkozásokra épült érvényesülés lehetősége serkentőleg hat az egyénre. A gomba módra szaporodó bt.-k, kft.-k sikeres volta tagjaik rátermettségén, fellépésén is múlik. Vagyis a jövőendő szakembereinek nemcsak szakmai szempontból kell megfelelniük a kor követelményeinek. A vállalkozások korában menedzsertípusú emberekre van szükség. A tárgyalóképesség fejlesztése, a kulturált szóbeli, írásbeli megnyilatkozás formáinak elsajátítása feltétele a korszerű mérnökképzésnek.

„Az ember maga a stílus.” Ismerjük a szállóigévé vált mondat jelentését. A beszédstí-

lus fejlesztése, csiszolása szintén célja a speciális kollégiumnak. Nyilvánvaló, hogy a beszéd-kultúra szoros összefüggésben van a viselkedéskultúrával. Nem lebecsülendő tehát a beszéd-kultúrán keresztül a viselkedéskultúrára gyakorolt nevelő hatás.

A közéleti megszólalás nyelvi alapjai c. fakultatív tantárgyat heti 2 órában két féléven keresztül évi 60 órára terveztük. Igaz, elsősorban első-másodéves hallgatókra számítottunk, de az 1991/92-es tanévben három elsőéves hallgatón kívül (közülük egy erdélyi, egy vajdasági és egy Magyarországon végzett) volt egy utolsóéves hallgatónk is. Valamennyien érdeklődéssel, aktívan részt vettek a két szemeszter munkájában.

Az aktív részvétel talán annak is köszönhető, hogy a meghirdetett tananyagot a speckoll. kísérleti jellege miatt rugalmasan kezeltém. Maximálisan figyelembe vettem a hallgatók kívánságát is. Így került pl. a Nagyváradon érettségizett hallgató kívánságára a tananyagba a nyelvújítás, az új szavak keletkezésének témája, ill. a tananyaghoz kapcsolódó nyelvhelyességi tudnivalók. Vagy az ötödéves hallgató kérésére a hirdetés és a reklámetika témája. Egyébként a tantárgy anyaga: szöveg, szerkesztés, stílus (nyelvhelyesség, helyesírás).

Igy az első témakörben foglalkoztunk a szöveg fogalmával, a szövegösszefüggéssel, szövegfajtákkal, a beszédhelyezettel stb.

A szerkesztési témakörből a szóbeli és írásművek elkészítésének alapjait tárgyaltuk. Hogyan jut el valaki a témától a címig? Majd az adatgyűjtés, elrendezés és szerkesztés szempontjainak vizsgálatával folytattuk. Így jutottunk el a közéleti műfajok szerkesztésének témájához. Az írásos közéleti megnyilvánulás témaköréből a – teljesség igénye nélkül – hadd említsek néhányat. Ilyen volt a meghívó, a levél (elsősorban a hivatali, üzleti levél), a feljegyzés, ismertetés (rezümé), jelentés, beszámoló, jegyzőkönyv témái. Foglalkoztunk a leírással és fajtáival. Arra való különös tekintettel, hogy műszaki egyetemen vagyunk, hangsúlyt kapott a tudományos és műszaki leírás, egy munkafolyamat leírása stb.

A szóbeli megnyilatkozások közül foglalkoztunk a felszólalás, a hozzászólás, a vita (érvelés), az értekezletvezetés, a tárgyalás témakörével. Külön hangsúlyt kapott az előadás témája.

Az elmélet és gyakorlat összekapcsolásával, tanári irányítással a hallgatók a gyakorlatban tettek tanúbizonyságot az anyag elsajátításáról. A megbeszélés során pedig előtérbe kerültek a műfajokhoz kapcsolódó stilisztikai, nyelvhelyességi és kisebb mértékben a helyesírási ismeretek.

A tananyag változtathatóságáról már szoltam. A tanítás során nagy segítségemre volt a Sturcz Zoltán, Aradi András, Egyed László által írt SZET-könyv (Gyakorlati magyar nyelvtan; Bp., 1987.) gyakorlatanyaga. A gyakorlatok mind az órai munka gyakorlására, mind házi feladatok céljára kiválóan alkalmasak. Az igényesen összeállított feladatok híven szolgálják a nyelvművelés legfőbb célját, a kifejező és választékos beszédre és írásra nevelést. A tananyag, így a szöveg, a szerkesztés, és a stílus elméleti fogalmainak tisztázása sohasem öncélúan történik, mindig szervesen kapcsolódik a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség fejlesztéséhez. Ez egybevág elképzeléseimmel, hiszen az órákon mi is erre törekedtünk.

A témaválasztástól függően saját gyakorlatokat, feladatokat is készítettem, de végeztünk közös gyűjtőmunkát is pl. a hirdetés és a reklámetika témájából.

Tanítási tapasztalataim pozitívnak mondhatók. Fakultatív tantárgyról van szó. Ha a hallgatók úgy érzik, hogy nem profitálnak a tanultakból, ha megfelelően nem sikerül őket lekötni – nyilvánvaló, hogy elmaradnak az órákról. De itt nem ez történt. A speckoll. eredményességének tekintem már azt aényt is, hogy a hallgatókat meg tudtam tartani két féléven át, és jelenleg is, az 1992/93-as tanévben – új hallgatókkal – működik a speciális kollégium.

Természetesen – összegyűjtve az előző év tapasztalatait – kisebb változtatásokat végeztem a tananyag egészét tekintve. Célratoróbb anyagösszeállítással, a hallgatókat kevésbé érdeklő témák elhagyásával, az igények további figyelembevételével még vonzóbbá szeretném tenni az órákat. Keresem annak a lehetőségét, hogy a hallgatók tudása „élesben” mérettessék meg. A legjobbakat szeretném arra inspirálni, hogy vegyenek részt az egyetemünkön évente megrendezésre kerülő tudományos diákkonferencián, ahol hasznosíthatnák a tanultakat.

Arra pedig reményeim vannak, hogy hallgatóim elvégezvén az egyetemet, tárgyalóképessé, jó mérnökökké válnak, akik már most tisztában vannak azzal (hiszen azért jelentkeztek a speckoll-ra), hogy a beszédben elhangzó, az írásmunkában olvasható nyelvi, nyelvhelyességi és stílushibák csökkentik a szakember szakmai hitelét és tekintélyét, ami fordítva is igaz: kulturált beszéddel, logikus érveléssel, jó fellépéssel a szakember hitele megnő.

Hönyi Ede

Hogyan írjuk a földrajzi neveket?

Földrajzi neveink nyelvi felépítése rendkívül változatos, ezért írásmódjuk nem egységes. Ha azonban a földrajzi nevek különböző típusait alaki szempontból vizsgáljuk, akkor azonnal világossá válik rendszerük, és így könnyen érthető lesz az írásmódjuk.

A földrajzi nevek tulajdonnevek, ezért nagy kezdőbetűvel írjuk őket.

Az egyelemű földrajzi nevek tulajdonnéviségét az alakulatkezdő nagybetű fejezi ki: *Európa, Mátra, Tisza, Körös* stb.

A többelemű nevek egybeírása három nagy földrajzi névi csoportra jellemző. Ezek az országnevek: *Magyarország, Finnország* stb., az összetétellel vált nagytájnevek: *Kisalföld, Kalotaszeg, Kaukázusontúl* stb. (az akadémiai helyesírási szabályzat szótári része valamenynyit tartalmazza!) és általában a településnevek: *Budapest, Alsóbélatelep, Albertmajor, Rétitanya* stb. (A településnevek csoportjában – a ritkább esetekben – másféle írásmódok is előfordulnak.)

A kötőjeles írásmód elsősorban a többelemű természeti földrajzi neveket jellemzi.

A kételemű természeti földrajzi neveknek két nagy csoportja van:

1. *János-hegy, Arany-patak, Sziklás-hegység, Velencei-tó* stb.

Ebben a csoportban bármilyen szófajú, de tulajdonnévként nagybetűvel kezdett első taghoz kötőjellel kapcsoljuk az általános földrajzi fogalmat jelentő, kisbetűvel kezdett földrajzi közneveket. Végigvezetve a fenti nevek leírásának folyamatát: nagybetűvel kezdtük a földrajzi nevet mint tulajdonnevet, majd a leírt első taghoz, az írás irányával megegyezően – ún. előreképzéssel – kötőjellel kapcsoltuk a kisbetűvel kezdett második, köznévi tagot. Ezzel is kifejezésre juttattuk, hogy a kötőjeles írás az egybeírásnak egy különleges formája (mint a sorvégeken az elválasztást jelölő kötőjel), mert a két tag együttesen adja a földrajzi nevet. (A *Velencei-tó* ugyanis nem egy *Velencei* nevű tó, hanem egy *Velencei-tó* nevű tó.)

Az előreképzés szabálya: Az írás irányával megegyezően haladva, kötőjellel kapcsoljuk a kisbetűvel kezdett utótago(ka)t.

2. *Holt-Tisza, Sebes-Körös, Dél-Kína* stb.

Ebbe a csoportba azok a kételemű földrajzi nevek tartoznak, amelyeknek második tagja egy nagybetűvel kezdett tulajdonnév, amelyhez kötőjellel kapcsoljuk az ugyancsak nagybetűvel kezdett előtagot. Az írás logikája itt az előző csoporthoz viszonyítva fordított: a nagybetűvel kezdett tulajdonnévi tag elé, tehát az írás irányával ellentétesen – ún. hátráképzéssel – kötőjellel kapcsoljuk az előtagot, amelyet mint névkezdő elemet nagy kezdőbetűvel írtunk. (Tehát: *Tisza* > *Holt-Tisza*, *Körös* > *Sebes-Körös*, *Kína* > *Dél-Kína* stb.)

A hátráképzés szabálya: Az írás irányával ellentétesen haladva, kötőjellel kapcsoljuk a nagybetűvel kezdett előtago(ka)t.

A háromelemű természeti földrajzi nevek tagjait, az előre- és a hátráképzés szabályainak megfelelően, ugyancsak kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz.

Előreképzéssel: *Arany-patak* > *Arany-patak-völgy*
János-dűlő > *János-dűlő-oldalas*
Holt-Tisza > *Holt-Tisza-berek*
Sebes-Körös > *Sebes-Körös-dűlő* stb.

Hátraképzéssel: *Arany-patak* > *Rohonci-Arany-patak*
János-dűlő > *Belső-János-dűlő*
Holt-Tisza > *Alcsi-Holt-Tisza*
Új-Guinea > *Északkelet-Új-Guinea* stb.

Ugyanígy járunk el a most következő példák esetében is, látszólag mégis ellentmondásba kerülünk:

Dél-kínai-tenger
Nagy-Ausztráliai-öböl

Mindkét földrajzi név középső tagja azonos típusú, *-i* képzős melléknév, mégis az egyik kis, a másik nagy kezdőbetűs.

Az első esetben a hátraképzéssel leírt *Dél-Kína* *-i* képzővel melléknévvé lett, így mindkét tagja kis kezdőbetűssé vált: *dél-kínai*. Ehhez a melléknévhez kötőjellel kapcsolódik – előreképzéssel – a *tenger* köznévi, de miután az egész alakulat együttesen földrajzi név, azaz tulajdonnév, az első tag nagy kezdőbetűvel írandó:

Dél-Kína + *-i* > *dél-kínai* + *tenger* > *Dél-kínai-tenger*

A második példának választott földrajzi névben az eredetileg leírt *Ausztráliai-öböl* – hátraképzéssel – *nagy* előtaggal bővült, de mint tulajdonnév első tagja, nagy kezdőbetűt kapott, és az eredeti alapforma változatlan maradt:

Ausztráliai-öböl > *Nagy-Ausztráliai-öböl*

A fenti okfejtések egyike sem vonatkoztatható a másik példára, ugyanis *Kínai-tenger* nincs, következésképpen annak déli része sem lehet. Van viszont *Dél-Kína*, ami a *Dél-kínai-tenger* névadója lett, tehát a név előreképzéssel keletkezett. *Nagy-Ausztrália* sincs, tehát csak az *Ausztráliai-öböl* lehet nagy, ezért helyes a hátraképzéssel történő leírás: *Nagy-Ausztráliai-öböl*.

(Hasonló gondolkodásmód érvényesül a viszonylag gyakrabban előforduló *Dél-afrikai Köztársaság* esetében is. *Dél-Afrika* + *-i* > *dél-afrikai* + *köztársaság* > *Dél-afrikai Köztársaság*. Ebben az esetben, mert államnénvről – intézményről – van szó, az utótag nem kötőjellel és kis kezdőbetűvel kapcsolódik, hanem külön és nagy kezdőbetűvel írandó.)

A különírás a mai és történelmi állam- és államrésznevek, az utcanévek, továbbá a jelölt tárgyias, a jelölt határozós, a jelölt birtokos jelzős és a névutós földrajzi névi szerkezetek esetében a leggyakoribb forma: *Magyar Köztársaság*, *Amerikai Egyesült Államok*; *Római Birodalom*, *Erdélyi Fejedelemség*; *Baranya megye*, *New York állam*; *Szörényi bánság*, *Vasvári járás*, *Váci utca*, *Tas vezér utca*, *Móricz Zsigmond körtér*, *Erzsébet híd*; *Keveset érő*, *Székre járó*, *Urak asztala*, *Rétek alatt* stb.

A Magyar Tudományos Akadémia 1984-ben jelentette meg A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadását. (Azóta több lenyomat is megjelent, de a szabályok nem változtak.) Ebben a műben 8 oldal terjedelemben, 12 szabálypontot találunk a földrajzi nevek írásmódjáról. A földrajzi nevek vitás eseteinek, olykor bonyolult típusainak leírásához a szabályzat kitűnő segítséget nyújt, és egyértelmű irányt mutat. A szabályzatot összeállító nyelvészek ugyanis olyan szabályokat alkottak, amelyek a földrajzi nevek rendszerét és helyesírásának logikáját tükrözik. Írásbeliségünk egysége érdekében kövessük ezeket az előírásokat!

Az orvosi helyesírási szótárról

Évszázados nyelvészeti vitára tehet pontot az ez év tavaszán megjelent Orvosi helyesírási szótár.

Az orvosi szakszók és szakkifejezések helyesírását a múlt század második felétől – Bugát Pál munkásságától – napjainkig két ellentétes nézet: a hagyományos latinos írásmód követőinek és a magyarítási törekvéseknek a harca jellemezte. E harc során – a végletes nézetektől sem mentes egyes szakaszokat is beleszámítva – hol a magyarítási törekvések törtek előre, hol a latinos írásmód hódított tért. Tulajdonképpen mindkét írásmód egymás mellett élt anélkül, hogy valamely tudományos igényű szabályozás a megegyezés jegyében létrejött volna.

A közelmúltban újra fellángolt, sőt már-már „polgárháborús” állapotot idézett elő ez a polémia. Ennek a polémiának az volt a végkicsengése, hogy most már végre meg kell szüntetni az „ortográfiai zűrzavart”, és az egész orvostársadalom számára megnyugtatóan rendezni kell az orvosi helyesírást. A 80-as évek vége felé az Akadémia vette kezébe a rendezés ügyét. Az Akadémia úgy vélte, hogy az orvosi helyesírást egy helyesírási szótár kiadásával kell rendezni. Így vetődött fel a hazai első orvosi helyesírási szótár megjelentetésének a gondolata az Akadémia égisze alatt.

A különböző akadémiai testületek a kiadandó szótár iránt többek között a következő igényeket támasztották:

A szótárnak egyértelműen állást kell foglalnia az orvosi helyesírás körül kialakult polémiában – tehát az évszázados perben –, és meg kell teremtenie a konszenzust a két ellentétes tábor között. A szótár megjelenése a vita lezárását kellett hogy jelentse, mégpedig oly módon, hogy a szótár előírásait, pontosabban tanácsait normatív értékűnek kell tekinteni.

Az Akadémia állásfoglalása szerint az említett konszenzust úgy kell létrehozni ennek a szótárnak, hogy az orvosi helyesírásnak is be kell illeszkednie a magyar helyesírás egészére jellemző egységesülési folyamatba, de figyelembe kell vennie a hagyományőrzést is, azaz az orvostudomány bizonyos területein és bizonyos orvosi szövegekben fenn kell tartani a latinos írásmódot.

Az Akadémia ennél tovább is ment. A három illetékes testület (a Helyesírási Bizottság, az Anyanyelvi Bizottság és az Orvosi Tudományok Osztálya) 1987. november 9-i állásfoglalásában konkrét irányelveket fektetett le a megírandó helyesírási szótár számára.

Ezek az irányelvek kimondták, hogy orvosi szavaink írásában mind a latinos, mind a magyaros írásmódnak megvan a maga létjogosultsága. A kétfajta írásmód közötti legfőbb rendező elvet a szövegfajta jelenti. E szerint szakmabelieknek szánt szövegekben (tehát szaklapokban, orvosi kézikönyvekben, felsőoktatási tankönyvekben, kórházi és klinikai dokumentációban stb.) a latinos írásmódot, míg a nem szakember olvasóknak szánt szövegekben a magyaros írásmódot kell követni. Mindkét szférában van kivétel: *a)* még a szakember olvasóknak szánt szövegekben is magyarosan írjuk a tudományágak, az orvosi technikai eljárások és a műszerek neveit; *b)* a másik oldalon pedig még az ismeretterjesztő szövegekben is latinosan kell írni a rendszertani neveket és a védett gyógyszerek neveit.

Még két elvről fontos szólni. Mindkettő a magyarosság pozícióit erősíti. Az egyik az, hogy ha egy orvosi szakszó a köznyelvbe is bekerült, akkor magyarosan kell írni, a másik, hogy ha valamilyen orvosi fogalomra van már bevált magyar szó, akkor ez részesüljön előnyben az idegennel szemben.

Ez volt a szótár megírásának előzménye.

Mielőtt magáról a szótárról beszélnek, előbb hadt essen szó a szerkesztőkről.

Kimondatott az a fontos elv, hogy a megírandó orvosi helyesírási szótárt a leginkább érdekeltek, azaz az orvosok bevonásával kell megírni. Ezért mind az előkészítésben, mind a kidolgozásban az orvosok fele arányban vettek részt. A szerkesztésben és a lektorálásban fele-fele arányban szerepelnek nyelvészek és orvosok.

És most meg kell állnom egy pillanatra. Nagy szerencséje a szótárnak és egyben az orvosi helyesírás rendezése ügyének, hogy olyan nyelvész főszerkesztő neve áll az első helyen – Fábíán Pálról van szó –, aki ezt megelőzően, ha jól számolom, már öt helyesírási szakszótárnak volt a szerkesztője. Fábíán tanár úr különös gonddal és odaadással, szinte éjt nappallá téve dolgozott, irányította a csapatot, hogy az általa oly fontosnak tartott szótár a sok buktató és nehézség közepette végül is megjelenjék. Illőnek tartom, hogy itt és most ezt kimondjam Fábíán tanár úr jelenlétében egy főhajtás kíséretében. (A szótár egyébként három és fél évig készült.)

A szótárra térve vegyünk az Akadémia által lefektetett elvek közül kettőt, és vizsgáljuk meg, hogy ezek hogyan valósulnak meg magában a szótárban.

A) A köznyelvívé válás elve

Ha az adott orvosi szakszó vagy szakkifejezés már a köznyelvben is meghonosodott vagy a köznyelvben való meghonosodás útján van, akkor a szótár a magyaros írást követi, hiszen ebben a kategóriában még a végletesen latinosan írók is már régóta tettek engedményeket. (Olyan szavak írására gondolok, mint *diagnózis, embrió, infekció, vakcina, rehabilitáció, immunitás, akut, abortusz, katéter, reuma, dózis* stb.) Főleg betegségnevek esetében azonban tettünk engedményeket a latinus írás javára. Az orvosi gyakorlatban még az olyan köznyelvívé vált szavak is írhatók latinosan is, mint *tífusz, tetanusz, infarktus, terápia, szifilisz, prosztatata, kóma, trombózis, ciszta, lumbágó* stb.

B) A szöveg címzettje szerinti rendezési elv

Hogy ezt az elvet érvényesíteni tudjuk, felvettük a szótárba az ún. vagylagos írású címszavakat. (Az előbb említettekén kívül ilyenek még pl. *asztma, epilepszia, ekcéma, esszenciális, leukémia, karcinogén, hiperallergia* stb.) Ezeknél a szerző dönti el, hogy a kettő közül melyiket választja, de vannak olyan esetek is, amikor a vagylagos pár latinus alakjának a használata kötött, pl. *ekzema/ekcéma*; de: *ekzema allergicum – leukaemia/leukémia*; de: *leukaemia lymphatica*. Ezek a szavak a szótárban / jellel szerepelnek és oda-vissza vannak szerkesztve.

Ugyancsak a szöveg címzettjétől függő esetekre alkalmazza a szótár az ún. főváltozatra utaló címszavakat. Ez nem jelenti azt, hogy a nem főváltozat használatát tiltaná a szótár, csupán arról van szó, hogy eligazítást szeretne nyújtani a szerzőnek-szerkesztőnek, hogy a két változat közül (természetesen itt is latinus vagy magyaros változatokról van szó) melyik az elfogadottabb, az ajánlottabb. Ebben a típusban legtöbbször a magyar szót ajánlja a latin helyett (pl. *patológia, szuggesztológia, fitoterápia, diszpeptikus, absztinencia*), és csak ritkán fordul elő ennek fordítottja (pl. *pancreas, thymus, arteritis, emphysema, calcinosis*). Ez a típus is beilleszkedik a fő elvekbe, hiszen az *absztinencia* már köznyelvívé vált, ezért ajánljuk a magyar változatot, a *patológia, szuggesztológia* pedig tudományág neve. A *pancreas, thymus, arteritis, emphysema* esetében pedig betegségnévről, illetve anatómiai névről van szó. A szótár arra is gondot fordít, hogy ilyenkor a másik változat jogosultságára is figyelmeztessen, illetve arra, hogy van olyan eset, amikor csak a másik változat jó. Pl. *pathologia* → *patológia*; de: *pathologia anatomica, pathologia morphologica* stb. Természetesen itt is kötött használatról van szó.

Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege

Az akadémiai helyesírás megalkotása (1832) óta helyesírásunk tudatos fejlesztésének fő vonalát az egységes írásmód kiterjesztésére való törekvés jelentette. Az egymást követő akadémiai szabályzatok (kisebb ingadozásokkal) a magyar írásgyakorlatnak mind több területére, részletére terjesztették ki figyelmüket, s egyre tüzetesebb szabályaikkal fokozatosan csökkentették a magyar helyesírásnak azt a valamikor jellemző sajátságát, hogy több írásváltozat is élhetett egymás mellett. Helyesírásunknak újabb kori egységesülése szükség-szerűen következett az iskolaügy, a nyomdaipar, a kiadói tevékenység fejlődéséből, a közönség helyesírási igényeinek megváltozásából és több más integráló tényező hatásából.

A köznyelvi helyesírás szabályozottabbá és szilárdabbá tevésére irányuló korunkbeli akadémiai törekvésekkel egy időben új igényként jelentkezett – helyesírásunk történetében először – a szaknyelvi helyesírások kidolgozásának szükségessége. A nagy tudománysszakok szókinccsének van ugyanis egy olyan rétege, amelynek célszerű és az illető tudománysszak szempontjából helyes írásmódja a köznyelvi helyesírás szabályrendszere, valamint az erre épülő szójegyzékek, szótárak példaanyaga alapján nem oldható meg. Mivel a szaknyelvek jelentősége a háború után a világszerte kibontakozó tudományos-technikai forradalom következtében rendkívül megnőtt, hatványozottan jelentkeztek a szaknyelveknek (már korábban is meglévő) helyesírási problémái.

Jóllehet elvileg nem kétséges, hogy minden tudományterületen szükség van a helyesírás rendezésére, gyakorlatilag egy-egy szakmai helyesírás kidolgozása több tényező szerencsés összejátszása nélkül nem lehetséges. – Határozott és erős igénynek kell jelentkeznie az illető szakterület helyesírási egyenetlenségeinek megszüntetésére. Egy megfelelő tekintéllyel és hatáskörrel rendelkező testületnek (a mi viszonyaink között leginkább az Akadémia illetékes osztályának vagy tudományos bizottságának) vállalnia kell a rendezés feladatát, és a megfelelő feltételeket biztosítani kell.

Eddig a következő szakmai helyesírási szabályzatok készültek el:

A magyar állatnevek helyesírási szabályai (kidolgozta *Dudich Endre*; Bp., 1959.); – A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai (az MTA Kémiai Tudományok Oszt. Közl. 17. kötet, 1962.); – A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai (kidolgozta *Fábián Pál*, *Földi Ervin* és *Hönyi Ede*; Bp., 1965.); – Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja (kidolgozta *Fodor István*; az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 25. kötet, 251–65, 1968.); – A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai I-II. (szerkesztette *Erdey-Grúz Tibor* és *Fodorné Csányi Piroska*; Bp., 1972.); – A legfontosabb ásványok és kőzetek nevének helyes írásmódja (a kémiai szabályzat III. kötete; szerk. *Erdey-Grúz Tibor* és *Fodorné Csányi Piroska*; a szójegyzék *Székyné Fux Vilma* munkája; Bp., 1973.) – A magyar állatvilág szótára (a *Dudich* féle akadémiai szabályzat alkalmazása nagy szóanyagra, *Josvay Alajos*, *Steinmann Henrik* és *Szily Ernő* munkája; Bp., 1977); – Öntészeti helyesírási szójegyzék (Bányászati és Kohászati Lapok; Öntöde 29. évf. 2. sz. 42–8. 1978.); – Helyesírásunk (Regőczy Emil szerkesztésében geodéziai helyesírási szójegyzék; *Geodézia és Kartográfia*, 1978. 30. évf. 4. sz. 294–305.); – A Magyar Tudományos Akadémia V. Osztálya Orvosi Szaknyelvi és Helyesírási Bizottságának ajánlása az idegen eredetű műszavak magyaros írására (Orvosi Hetilap 120. évf. 1979. márc. 4. 536–40.); – Katonai helyesírási tanácsadó szótár (szerkesztette *Fábián Pál* és *Szemere Gyula*; Bp., 1980.); – Keleti nevek magyar helyesírása (főszerkesztő *Ligeti Lajos*; szerkesztő *Terjék József*; Bp., 1981.); – Kémiai helyesírási szótár (*Fábián Pál*, *Fodorné Csányi Piroska* és *Hönyi Ede* munkája; Bp., 1982.); – A cirill betűs szláv nyelvek magyar helyesírása és ennek függeléke, Az újjörög nyelv magyar helyesírása (főszerkesztő *Hadrovics László*; szerkesztő *Zoltán András*; Bp., 1983.); – Az MTA IV. Osztálya Állatorvos-tudományi Bizottságának ajánlása Az állatorvosi szakkifejezések egységes használatának és helyesírásának szabályai címmel (Magyar Állatorvosok Lapja 1983. 38. évf. 5. sz. 309–11); – A magyar növénynevek helyesírási szabályai (kidolgozta *Priszter Szaniszló*; megjelent a

Priszter-féle Növényneveink c. munkában; Bp., 1986.; és különnyomatban is); – Műszaki helyesírási szótár (szerkesztette *Fodorné Csányi Piroska, Fábrián Pál* és *Cs. Pintér Péter*; Bp., 1990.); – Orvosi helyesírási szótár (főszerkesztő: *Fábrián Pál* és *Magasi Péter*; szerkesztők: *Donáth Tibor, Ferenczy Gyula, Hargitai Rezső, Keszler Borbála*; Bp., 1992.).

Most van soron a magyar állatrendszertani nevek helyesírásának korszerűsített szabályozása (az új szabályzat kidolgozója *Gozmány László*); és most kísérlik meg rendezni a kitenyésztett állatfajták nevének helyesírását is (ezt a munkálatot *Jávorka Levente* irányítja).

Mik ezeknek a szakmai szabályozásoknak a közös jellemzői?

a) Bár a lexikonoknak és a szakszótáraknak helyesírás-szabályozó szerepe vitathatatlannal nyilvánvaló, hogy mielőtt egy szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár elkészül, azonnal az egyéb művek fölé emelkedik: a szaktudományi ágazat körében születő minden munkának ehhez illik (sőt kell) alkalmazkodnia.

b) Mindegyik helyesírási szabályzatnak, illetőleg szótárnak közös vonása az is, hogy az illető szakma kiváló tudósai, gyakorlati munkásai dolgozták ki őket, de mindegyik munkálatban részt vett a Helyesírási Bizottságnak egy magyar nyelvész tagja is, akinek a köznyelvi helyesírással való összhang biztosítása volt a feladata.

Ez nem is lehet másképp! Eldőltnek látom azt a vitát, hogy a szaknyelvekkel kiknek kell törődniük: az illető szaktudományi művelőinek-e vagy a magyar nyelvészeknek, a nyelv művelőknek. Az egyes tudományágak művelői ma is, mint régen, maguk felelősek saját szaknyelvükért! Megnyugtató tapasztalatom az, hogy minden szakterületen van néhány olyan tudós, akit tudományának nyelve, helyesírása (ha másért nem, kedvtelésből) érdekel, s aki kész a nyelvészkedésre. Csak meg kell őket találni és összekapcsolni azzal a magyar nyelvessel, aki hajlandó arra, hogy bizonyos időt és energiát szánjon valamelyik szakma nyelvi-helyesírási gondjainak megismerésére és az ezekkel való foglalkozásra. Ilyen kollégák is találhatók!

c) Mindegyik eddigi szakmai helyesírási szabályozás akadémiai szabályozás volt, vagyis a kompetens szakmai akadémiai testületek és a helyesírás dolgában illetékes Helyesírási Bizottság együttműködésével készültek. E tekintetben a következő eljárási gyakorlat alakult ki az elmúlt évek során.

Szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár kidolgozását mindig a szakma kezdeményezte (akadémiai osztály vagy szakbizottság, esetleg magánszemély). A szakmai helyesírási szabályzat vagy szótár kidolgozására vállalkozó testületekbe a Helyesírási Bizottság delegálta egy magyar nyelvész tagját, megteremtve így az összhangot a szakma és a helyesírás között. A szakmai testülettől elfogadott művet aztán végső soron a Helyesírási Bizottság hagyta jóvá, s ezzel a köznyelvi helyesírási szabályzat rangjára emelte. – Így született meg az állatnevek, a földrajzi nevek, a kémiai nomenklatúra, az ásványnevek, a növénynevek szabályzata; az orvosi terminológiára vonatkozó ajánlás stb. (Az egyes szabályzatok és szótárak kidolgozásának kisebb eltéréseit természetesen nem részletezhetem.)

Nem volt szükség erre a bonyolult, általában több évig tartó egyeztető munkára pl. a katonai helyesírási szótár vagy a geodéziai szójegyzék esetében: ezeknek a munkálatoknak a folyásáról a Helyesírási Bizottságnak tudomása volt, de a jóváhagyási eljárás elmaradhatott, mert minden felvetődött kérdést meg lehetett oldani a köznyelvi helyesírás szabályai alapján. Ennek a kettősségnek a kialakulása természetes!

Mint ahogyan a szaknyelvek is csak kiágazásai az egységes magyar nyelvnek, de nem külön „nyelvek”, úgy nem lehet külön szakmai helyesírásokról sem beszélni. A szaktudományi írásgyakorlat általában nem kíván sajátos helyesírási eljárásokat, csak a szakmai szókinccsek egy kisebb, igaz, rendkívül fontos része miatt szokott szükségessé válni külön szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak kidolgozása. Más esetekben meg lehet elégedni olyan szakmai helyesírási szójegyzékekkel, amelyek voltaképpen a köznyelvi helyesírási szójegyzékek és szótárak speciális irányú kibővítésének tekinthetők.

A nehezebb feladat természetesen az előbbi, a tulajdonképpeni szakmai helyesírási szabályozás. Az ilyen munkálatok változatos problémái közül vázolok a következőkben néhányat.

A kémiai nomenklatúra írásmódjának rendezése során elsőnek a magyaros-idegen

írásmód sokat vitatott kérdését kellett megoldani, megszüntetve a szüntelen vitát a magyaros, a latinus, a görögös, az angolos, a németes írásmód követői között. Ismeretes, hogy az Akadémia a következetesen magyaros írásmód mellett döntött: ezt kívánta a kémia tudományának mai társadalmi helyzete, szókincsének és helyesírásának a magyar helyesírás egészéhez való viszonya. A kémiai némenklatúrának sok szava (*hidrogén, oxigén, nátrium* stb.) már igen régen kilépett a szaktudomány szűk köréből a mindennapi használatba, s ennek következtében írásmódja is magyarosodott. Ez a folyamat napjainkban rendkívül felgyorsult, elsősorban az általános iskolai kémiaoktatás és az ismeretterjesztés révén. A kémiai szavak írásmódjának egységesítését ma másképpen, mint a fonetikusán írt magyar formák általánossá tételével nem lehetett volna megvalósítani. Az idegen helyesírású alakok fenntartása a szaktudomány elszigetelődésére, a magyar szókincs és helyesírás általános fejlődési tendenciáival való szembekerülésre vezetett volna.

A fonetikus írásmód elfogadásához hasonló nagyságrendű elvi döntést kívánt a vegyületek írásmódjának megállapítása. Erre három mód kínálkozott: az angol mintát követő különírás (*kálium nitrogén szulfát*); a német mintát követő egybeírás (*káliumnitrogénszulfát*); az alkotóelemeknek kötőjellel való összekapcsolása (*kálium-nitrogén-szulfát*). A mozaikszerűen különírt, széteső, a kapcsolatokat nem érzékeltető formáknál és a monolitikusan egybeírt, áttekinthetetlen és nehezen elemezhető alakulatoknál célszerűbbnek bizonyult a kötőjeles megoldás, mert ezzel a mellérendelő szóösszetételek körében is gyakran élünk (a vegyületek is mellérendelő összetételek!), s mert így még a sokszorosan összetett vegyületek is jól áttekinthetők.

A harmadik problémakört a kémiai rendezés során a magyar köznyelvi helyesírás szabályainak kémiai szakszókra való alkalmazása jelentette. Ennek a munkának megnyugtató elvi tanulsága az volt (a részletezéstől eltekintek), hogy pl. a különírás-egybeírás terén nincs szükség külön kémiai szabályokra: a köznyelvi szabályok a kémiai szakszavakra is általában jól alkalmazhatók, elég rugalmasak ahhoz, hogy a sajátos szakmai igényeket is kielégítsék.

Helytelen lenne azonban azt hinni, hogy ha egy írásmód egyik szakmában használható, jónak bizonyult, azonos mértékben alkalmazható a többiben is.

Az ásvány- és kőzetnevek írásának rendezése során ki lehetett ugyan mondani azt, hogy a közszoói eredetű neveket (mint a kémiai szakszavakat) fonetikusán írjuk, de ezt az írásmódot nem lehetett kiterjeszteni a tulajdonnévi eredetűekre; ezeket (a szakmai hagyománynak megfelelően) az átadó nyelv helyesírása szerint íratja az ásványnévi szabályzat, mivel a fonetikus írásmóddal elveszett volna az elnevezés lényege, vagyis a személy vagy a földrajzi hely nevének megőrzése (*andrewsit, zinnwaldit* stb.).

A magyaros írásmód ügye az orvostudományban ismét másképp vetődik föl. Itt a szakmai hagyomány az idegen (latin) írásmóddal való erős ragaszkodás. Bár ennek több érthető oka van (az orvosi nyelv titkosságra törekvése, bizonyos arisztokratizmus stb.), célszerűtlen erőltetni az *injectio, serum* stb. formákat; ezek az orvosi helyesírást elszigetelik a többi szaktudománytól is, a köznyelvi írásgyakorlattól is. Jogosak tehát a kritikák, amelyek az orvosi helyesírást e miatt a maradisága miatt érik. Nem lett volna azonban szerencsés az orvosi helyesírásnak olyan mértékű fonetizálása, amint az lehetséges, sőt szükséges volt a kémiában, vagy ami természetes más tudományágakban. (Minderről Ferenczy kollégám szólott már.)

A különírás-egybeírás, kötőjeles írás terén is hasonló a helyzet. Míg a kémiában a vegyületek kötőjeles tagolása bizonyult a legszerencsésebb megoldásnak, az ásványnevekre nem lehetett alkalmazni ezt a szabályt, de még a köznyelvi helyesírásnak a többtagú hosszabb összetételekre érvényes szabályát sem. Az ásvány és kőzetneveknél ugyanis sok esetben nehéz az összetevő tagok nyelvi elhatárolása (pl. vitatható, hogy az *alumohidrokalcit* a magyarban összetett szó-e, és ha az, két vagy három elemből áll-e). S ha a többeleműség mellett döntünk, a többtagú 6 szótagnál hosszabb összetételek tagolására szolgáló kötőjel helye újabb vita tárgya lehet. Ezért volt célszerű a többelemű ásvány- és kőzetnevek esetében a tagolatlan egybeírás mellett dönteni, függetlenül az alkotóelemek és a szótagok számától (*báriumföldpát, klórnátrókalit, biotitamfibolandezit*).

A szakmai helyesírási szabályozás stratégiájához hozzátartozik az is, hogy lehetőség szerint küzdjünk az egységbontó, önkényes formák ellen. – Ilyen volt például az orvosi helyesírásnak az a szokása, amelyet a Medicina Kiadó terjesztett el: idegen + magyar, ill. magyar + idegen képletű összetett szavakban kötőjelet alkalmaztak (*sollux-lámpa*). A kiadót szerencsére sikerült meggyőzni a kötőjeltevés feleslegességéről és helytelenségéről. Ezért a rossz szokást, mivel lokalizálható volt, elég könnyen vissza lehetett szorítani. – Más a helyzet az „egy fogalom = egy szó” elterjedt babonájával, amely nem szaknyelvi eredetű, és az egész magyar írásgyakorlatban fellelhető. Mivel ennek a felfogásnak nincs egy jól felderíthető és körülhatárolható góca, az ellene való küzdelem az egész magyar helyesírási szabályozásnak, nem csak egy esetleges szakmai helyesírási szótárnak a feladata.

Az eddig emlegetett szaktudományok körén belül maradvá arra a fontos elvi tanulásra kell figyelmeztetni: ha valamely szakterület végrehajtotta a maga akadémiai szintű átgondolt és egyeztetett helyesírási rendezését, az már más szakterületeket is kötelez. Súlyos elvi vétség lenne a magyar helyesírás egysége ellen és mérhetetlenül célszerűtlen gyakorlati ballépés is, ha a kémiai helyesírás alkalmazását pl. az orvosok megtagadták volna, és *klór* helyett ragaszkodtak volna a *chlor* írásmódhoz. (Mint ahogyan erre volt is egyes tudósokban hajlandóság!)

Az egymással érintkező vagy éppen rokon szakterületek írásgyakorlatának összehangolása tehát elemi érdek! Az eddigieken túl kitűnő példa lehet erre az állatnevek és a növénynevek írásának rendezése.

Mint már említettem, először az állatnevek szabályzatának megalkotására került sor. Ennek kidolgozói abból indultak ki, hogy a magyar írásmód feleljen meg az állatrendszertan kétszavas latin nevezéktani felépítésének. Ezt a helyes elképzelést aztán több-kevesebb sikerrel egyeztették különírási-egybeírási szokásrendszerünkkel. A növénynevek helyesírásának rendezője ugyanezen a nyomon indult el, de – okulva az állatnévírás szabályrendszer egyes, kevésbé szerencsés megoldásaiból – mintájánál következetesebb és egyszerűbb rendszert alkotott. Most, hogy szóba került az állatnévírás rendszer újragondolása, a minta nyilvánvalóan a növénynévi szabályzat lesz, ami által a két nagy tudományterület írásmódja még közelebb kerülhet egymáshoz.

Végigtekintve a tárgyalt szakmai szabályzatokon, s gondolva a nem elemzettekre is, nyilvánvalóvá válhatott, hogy a szaktudományi helyesírások szabályozásának nincs egyetlen közös, átfogó elve: minden egyes tudománynak magának kell megtalálnia helyesírásának rendező szempontjait. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy szakismeretek nélkül egyetlen szakhelyesírást sem lehet tudni, egyiket sem lehet helyesen alkalmazni.

Felvetődik ezért a kérdés: nem követelünk-e túl sokat az írásgyakorlótól szakmai helyesírások alkotásával? Szerintem semmi esetre sem. Minden emberi ismeretanyag szintézódik. Mindenkinek szüksége van például bizonyos csillagászati vagy orvosi ismeretekre, de természetesnek tartjuk, hogy a csillagásznak, az orvosnak jóval többet kell tudnia szakmájából az átlagosnál. Áll ez a helyesírásra is. Bizonyos elemekre mindenkinek múlhatatlanul szüksége van, hogy a társadalomba beilleszkedhessék; más elemeket azonban csak azoknak kell ismerniük, akik bizonyos meghatározott munkakörökben dolgoznak. Általában a pedagógusoknak, a nyomdászoknak, a kiadói szakembereknek. De még ez a kör sem kötelezhető arra, hogy a kémiai nevezéktant, az állatnévírást stb. hibátlanul tudja alkalmazni. A szakmai helyesírások általában belső használatra, egy szűk kör számára készülnek, nem pedig azért, hogy mindegyiknek minden csínját-bínját a közember is elsajátítsa. Más kérdés persze aztán az, hogy a szakma terjedésével, az iskoláztatás és a tudománynépszerűsítés csatornáin a szakmai helyesírási formák mennyire terjednek el a közönség szélesebb köreiben is.

S itt kénytelen vagyok kritikával illetni a szaktudományi helyesírási szótárak kiadót azért, hogy nem tettek eleget a szótárak propagálásáért. E megállapításom alapja pl. a közelmúltban megjelent Műszaki helyesírási szótárral és az Orvosi helyesírási szótárral kapcsolatban szerzett tapasztalat. Műszaki pályán dolgozó barátaim, kollégáim nem a szakfolyóiratokból, nem az egyetemi könyvterjesztő hálózat révén stb. értesültek frissiben a szótár megjelenéséről, hanem nagy késéssel és véletlenül tőlem. Az orvosi szótár eseté-

ben – tudomásom szerint – a kiadó rengeteg szórólapot küldött szét, de ennek nem lett meg a kellő eredménye, a szótár lassabban fogja a vártnál. A kiadóktól szemrehányásaimra rendszerint azt a választ szoktam kapni, hogy könyvterjesztésünk egész rendszere rossz, elavult. Lehet. Ám az mégiscsak a kiadókon múlna, hogy legalább az olyan rangos folyóiratok, mint a Magyar Nyelv meg a Magyar Nyelvőr egy-egy ismertetési példányt kapjanak, s ugyanígy a szakmai lapok is. Hogy legalább nyoma legyen egy ilyen könyvnek, hogy legalább a könyvtárak vásárolják meg, hogy legalább azok, akik hivatásból foglalkoznak szakmai szövegekkel, tudják, hogy kétség esetén van hova fordulniuk.

Végezetül előadásom indító mondatához kell visszakanyarodnom, amelyben a reformkori Akadémiára hivatkoztam mint arra az intézményre, amely helyesírásunk egységesítését elindította. Ez meglehetősen köztudomású. Kevésbé ismert azonban, hogy a Magyar Tudós Társaságot nem ezért hozták létre, még csak nem is az irodalom fellendítésére, hisz akkor már virágzó irodalmunk volt az Akadémia nélkül is. A Magyar Tudós Társaság eredeti és fő célja a tudományoknak magyar nyelven való megszólaltatása volt. Mert ennek előtte 200 évvel a pesti egyetemen még a nagy Révai Miklós is latinul adta elő a magyar grammatikát, 1807-ben (legnagyobb látogatottságának évében) is csak 23 hallgatónak; más tárgyak esetében pedig a magyar tanítási nyelvre való váltásnak még csak a gondolata sem merült föl. Az, hogy Bugát Pál 1825-től magyarul kezdte oktatni az orvostudományt, valóságos forradalmi cselekedet volt, és messze megelőzte vele a korát, hiszen a pesti egyetem professzorainak többsége még az 1840-es évek közepén is latinul vagy németül adott elő. A középiskolai szaktárgyaknak és az egyetemi stúdiumoknak magyar nyelvű oktatására maradékta-lanul csak a kiegyezés után, a múlt század végén került sor.

Alig száz éve tehát annak, hogy a szaktudományok világában is megszereztük nyelvi önállóságunkat, s hogy ez bekövetkezett, abban van az elévülhetetlen érdeme az Akadémiának, amely fáradhatatlanul ténykedett ezért a célért szakszótárak egész sorának kiadásával, támogatásával és egyéb módokon. S ezért a célért küzdöttek a magyar egyetemek és főiskolák oktatói is, itt a műegyetemen is. Elértük, hogy a modern tudományoknak nincs olyan ága, amelyet ne tudnánk, amelyet ne lehetne magyarul művelni. Ez – ha belegondolunk – hallatlanul nagy dolog.

Ennek a folyamatnak a lelassulásától félek én leginkább napjainkban. Azt tapasztalom ugyanis, hogy a szaktudományok magyar nyelven való művelése iránti kedv és igyekezet alábbhagyott. S e tekintetben nem is elsősorban az idegen szavak divatjára gondolok. Persze arra is. Jóllehet az idegen elemeknek magyarral való fölváltására most is megvan az indíttatás a társadalomban, mégis jelentős különbség van a régebbi idők és napjaink között. Ma azt szokás mondani, hogy ne használjunk feleslegesen idegen szavakat, ha van jó magyar megfelelőjük. Helyes elv, csak az a baj, hogy a folytatás elmarad: ha nincs, csináljunk. Fel kellene szabadítani a szóalkotó kedvet az alól a félelem alól, amelyet most mindenki érez, ha új magyar szót alkotni támad kedve: ne váljanak céltáblává, esetleg gúny vagy nevetség tárgyaivá a magyarral próbálkozóak. De még a „felesleges”, a „minek?”, az „ügyis hiába” hangulatánál is nagyobb veszedelemnek érzem azt az igen kemény elvárást – amelytől félni lehet, de helyteleníteni lehetetlen –, hogy a nemzetközi tudományos élet áramába csak valamilyen világnyelven lehet bekapcsolódni, leginkább angolul. Ez az oka annak, hogy főképp a természettudományok művelői cikkeik, könyveik írásakor már nem is bajlódnak gondolataiknak anyanyelvű megfogalmazásával, hanem rögtön „angolra fordítják a szót”. Ilyen nyelvi hozzáállású kutatótól nem várható tudománya magyar szaknyelvének fejlesztése. A távlati következményeket nem részletezem: azok eléggé nyilvánvalóak. Ezért tartom rendkívül jelentősnek Horányi György kollégámnak a Magyar Tudomány 1992. évi 2. számában megjelent közleményét: Tudományos kultúra – nyelvi kultúra (Egy vegyész töprengései a magyar kémiai szaknyelv ápolásának szükségességéről). Horányi professzor ebben az eszmefuttatásában meggyőzően fejt ki két alaptételét: *a)* magyar nyelvű kiadványok nélkül nincs magyar szakmai nyelv; *b)* a szakmai nyelv állandó ápolást igényel.

Vitathatatlanul igaza van. Ma ezért jöttünk össze. Bízom benne, hogy nem hiába.

Vita

Kis Ádám:

Szeretnék két legyet ütni egy csapásra, és Sturcz Zoltán előadásához is kapcsolódva fölhívni a figyelmet arra, hogy nemcsak a szaknyelv jelenik meg az irodalomban, hanem irodalmi formák is megjelennek a szaknyelvben, mint pl. az emlegetett *kalózkiadás*, ami metafora. Bencze Ildikó elkezdte sorolni, hogy mi miért nem honosodik meg. Egyik okként meg lehetne jelölni pl. azokat a metaforajellegű szakszavakat, amelyek annyira más kulturális közegbe kerültek, hogy a kulturális transzfer nem válik lehetővé. Elnézést, hogy nem a közgazdaság, hanem a számítástechnika területéről hozom a példát: a *szoftver–hardver* oppozíció pl. azért nem tud meghonosodni, mert csak egy más kulturális közegben érthető metafora.

Három rövid megjegyzés, az egyik a *goodwill*-lal kapcsolatban. A *goodwill*-nak van ma egy olyan jelentése a közgazdasági terminológiában, amelyik nem helyettesíthető a *hírnév*-vel. A vállalatok vagyonértékelése során egy számszerűsíthető tényező van, amit *üzleti érték*-nek szoktak magyarul mondani, ez egy matematikai képlettel levezethető érték, és ennek a neve a *goodwill*. És ebben az az érdekes, hogy mivel matematikailag vezethető le, az eredmény lehet negatív is, és ebben az esetben ezt *negatív goodwill*-nak és nem *bedwill*-nek hívják; a spanyol privatizációban volt egy olyan példa, ahol negatív üzleti értéket állapítottak meg, azt nem tudom, hogy a privatizáló kapott-e pénzt, mert ebből az következne. A másik megjegyzésem a *GDP* [dʒsi:di:pi:]-(gédépé)-vel kapcsolatban: örülök, hogy ez előkerült, mert a magam előadásában jeleztem a bonyolult fogalmakat jelölő betűszókat mint egy nem teljesen elterjedt típust, azonban nekem az a véleményem, hogy több az esélye a (gédépé)-nek, mint a (bébété)nek, mert ez a megértés szempontjából ugyan mindegy, de a *GDP* (gédépé) közelebb van az eredetihez, tehát legalább írásban lehetne asszociálni. A kiejtés pedig minden betűszónál váltakozik. A *holding*-gal kapcsolatban: nagyon sajnálom, hogy elsősorban metakommunikatív reagáltam, főleg azért, mert nem a mondanivalóval, hanem a jelen konferencia tárgyát nem érintő értelmezéssel volt probléma, ezért nem is folytatom tovább.

Szóllósy-Sebestyén András:

Úgy vélem, hogy egy más megközelítésben Hell Györgynek a délelőtti előadásához (aki a szaknyelv helyéről beszélt anyanyelvoktatásunk egészében) kapcsolódott az előadás, mert itt az elsajátított tartalom és a vele együtt elsajátított anyanyelvnek a kapcsolatáról volt szó.

Horváth Tibor:

Villamosmérnök vagyok. Számomra a nyelvészet hobbi vagy szórakozás, vagy valami kontár működés. De bennem mindig együtt volt az érdeklődés a természet, a reáltudományok, a történelem és a magyar nyelv iránt. Nagyon rossznak tartom azt a megközelítést, hogy problémának érzünk 300 magyar szót az egészségügy területéről, és nem érzünk problémának 5000 idegen szót, amit körülbelül ugyanannyi idő alatt meg kell tanulnia a diáknak. Pedig – szerintem – az a nehezebb. Az igaz, hogy a középiskolában van általános túlterhelés. De ez nem feltétlenül ettől van. Azt sem tudom elfogadni, hogy nehezebb megtanulni vagy megérteni egy fizikai vagy egy matematikai fogalmat, mert nekem nincs nehezebb egy megfoghatatlan esztétikai fogalomnál. Nem tudok vele mit kezdeni. Óvatosságot javasolnék itt. Szerintem ez nem nyelvi kérdés. Arról van szó, hogy a középiskolai, sőt még egyetemi oktatásunkban is túlterhelés van, ami valóban abból ered, hogy sok tárgyat tanítanak, és mindegyik a maximumot igyekszik tanítani. Lehet, hogy Karinthynek a

matematika volt az, amitől rettegett, és amit olyasminek tartott, hogy értelmes ember azt nem tudja; én más területekkel vagyok így. Elnézést egy természettel és reáltudományokkal foglalkozó embertől egy ilyen eretnek nyilatkozatért.

Szóllósy-Sebestyén András:

Horváth Tibornak végkövetkeztetésével tudok csak fenntartás nélkül egyetérteni, azzal nevezetesen, hogy a problémával foglalkozni kell, és hogy a magyar és idegen nyelven is fogalmazó magyar anyanyelvű nyelvhasználónak tanácsokra van szüksége. A problémát ott látom – ami kétségessé teszi Horváth Tibor többi megállapítását –, hogy idegen nyelvre fordításnál, az eredeti magyar szöveg idegen nyelvű megvalósításánál viszont problémát jelent a magyar beszélő számára, hogy adekvát módon használja az idegen nyelvű szenvedő szerkezetet, ami viszont visszafelé megengedi azt a föltételezést, hogy a magyar szövegből ilyen értelemben nem hiányzik ez a dolog, hanem nincs meg egy disztinkció a magyar beszélőnek a tudatában. Egy bizonyos jelentésmezőnek az eltérő tagolásáról van szó.

Kis Ádám:

Emlékezetem szerint kb. 10 évvel ezelőtt a Nyelvőrben foglalkozott E. Abaffy Erzsébet a mediális igék kérdésével, és erre érdemes lenne odafigyelni, mert az az érzésem, hogy ez nem cselekvő-szenvedő probléma, mert itt a magyarban nem szenvedő igékről van szó, amikor személytelenről beszélünk, hanem olyan igeformákról, amelyek mögött nincs szükség az ágensnek a kifejezésére, ezeket mediális igéknek nevezték el. Egyébként Mórica módjára a számítástechnika azért jön ide, mert a számítástechnika rengeteg folyamatában nem lehet az ágenst megfogalmazni, tehát sem szenvedő, sem cselekvő igével nem jó, mert ha azt mondom, hogy „bevisszük az adatot a számítógépbe a külső tárolóról”, az ugyanolyan rossz, mint ha azt mondom, hogy „az adat bevitetik a külső tárolóról”, ott az adat bemeleg, de ez sem igazán jó, mert ő maga nem csinál semmit, tehát itt egy olyan igeajtát kellene találni, amelyik mögött egyáltalán nincsen cselekvő. Azt hiszem, így fejlődik tovább a probléma, és a fordítási probléma is valahol itt van, hogy nem adekvát a szenvedő forma ezzel, amit ki akarunk fejezni.

Szóllósy-Sebestyén András:

Nem adekvát, pontosabban mi nem értékeljük adekvát módon, mert úgy is tanítjuk többnyire, sajnós, az idegen nyelvekben a szenvedő szerkezetet, mint ami egy cselekvő szerkezetnek a transzformációja, minek következtében az idegen nyelvet tanuló tulajdonképpen éppen a funkcionális értékét nem tanulja meg soha, ha ekvivalenciát keres a kiinduló cselekvő szerkezettel. Aki viszont már tudja, annak valóban könnyebbé jelent; csak azt vonnám kétségbe, hogy a szenvedő szerkezet egyszerűen hiányoznék a magyarból, vannak különböző eszközei az ágens meg nem nevezésének. Nem vizsgálták még kellőképpen ezt a kérdést.

Fábián Pál:

Minden egyetemen van nyelvi lektorátus. Ez idegen nyelvi lektorátus, de általában nem ez, hanem Nyelvi Intézet, vagy valami hasonló a neve. Ki tiltja azt meg, hogy a Nyelvi Intézet kövesse Gödöllőn, a SOTE-n vagy Debrecenben azt, amit Lipka Gáborék csinálnak? Senki. Azt hiszem, mindenhol csak ünnepelnék érte a nyelvi intézeteket, ha lennének speciális kollégiumok. Bencze Ildikó is tarthatna ilyet a Közgazdaság-tudományi Egyetemen a ma-

gyar közgazdasági szaknyelvről, és bevezethetné hallgatóit azokba a tudnivalókba és nyelvészeti ismeretekbe, amelyeket egy leendő közgazdásznak illik tudnia. Miért nem lehet ezt megcsinálni? Elvégre: utánpótlás kell. És ha itt körülnézek, mintha én is tudtam volna valamit tenni az utánpótlásért, de kérem volt tanítványaimat, hogy ők is teygenek valamit.

Szóllósy-Sebestyén András:

Engem Hőnyi Ede előadása rendkívül zavarba hozott. Először azért, mert arra gondoltam, hogy ha megpróbálta volna ezeket a példákat kvízzjáték formájában előadni, akkor magamból kiindulva feltételezem, hogy nagyon rosszul szerepeltünk volna, utána meghallgattuk az előadást, mely zavarba ejtően világos és egyértelmű volt, és ezek után, ha belegondolok, hogy ha most próbálkozna meg a kvízzjátékkal, attól félek, hogy hasonlóan nem nagyon lennének eredményesek. Ez az ellentmondáskör engem rendkívül zavarba ejtett.

Hőnyi Ede:

Feltételezem, hogy nem a kérdéskörnek a speciális igényeit szeretné kielégíteni, amikor ezt a kérdést fölteszi, hanem arról kér felvilágosítást, hogy az itt említett háromelemű esetek, az itt említett speciális esetek is hol vannak rögzítve. Mindez az Akadémiai Helyesírási Szabályzat 11. kiadásában található. Szeretném fölhívni a figyelmet arra, hogy sokakban zavart okoz a helyesírási szabályzatok különböző kiadási évszáma. Sokan azt hiszik, hogy a különböző évszámok mindegyike egy-egy újabb változásnak a tükörképe. Erről szó sincsen. 1984-ben készült el a 11. kiadás, és azóta több lenyomatban, változatlan formában jelentek meg a szabályok. Itt a 173–184. pontig 12 pontban, 8 oldalon található meg mindazokat a szabályokat, amelyek a hétköznapi életben, de a tudományos irodalom műveléséhez is elegendők.

Horváth Gyula:

Villamos- és telefonmérnök vagyok. Az előadás arra készítet, hogy bevalljam a múltamat. A hatvanas években Mexikóban volt az olimpia, és előtte egy évvel levelet írtam a Magyarország című hetilapnak, amelyben azt javasoltam, hogy azt a várost, ahol az olimpiát fogják tartani, magyarul nevezzük Mexikóvárosnak. Csodálatos módon pozitívan reagáltak erre a javaslatomra, az újságírók felkapták, és az olimpiai tudósításokban már ez az elnevezés szerepelt. Később pedig, amikor Panamában háborús körülmények alakultak ki, akkor már Panamavárosról írtak az újságírók. Nem azért mondtam el ezt, hogy dicsekedjem, hanem azért, hogy elmondjam azokat a problémákat, amelyek ezzel a szóhasználattal kapcsolatban felmerültek. Engem az készítetett erre a javaslatra, hogy folyton Mexico Cityt láttam az újságokban, és a spanyol nyelvtudásom alapján tudtam, hogy ez egyszerűen az angol fordítása annak a névnek, amivel az ott lakó emberek a saját városukat nevezik. Következésképpen meglehetősen buta dolog az, ha a magyar nyelvben az eredeti névnek az angol fordítását használjuk ahelyett, hogy a magyar fordítását használnánk. Aztán elkezdtem gondolkodni azon, hogy a földrajzi nevek az én nyelvérzékem szerint az egyes nyelveknek a részei, úgyhogy elvileg a világ minden földrajzi elemének a világ minden nyelvén különböző nevet lehetne adni. A gyakorlatban persze ennek nincs értelme, mert minden nép elnevezi azokat a földrajzi elemeket, amik az ő hatókörében vannak, és esetleg még másoknak is ad nevet, mint ahogy pl. vannak európai városok (*Lipcse, Drezda*), amelyeknek magyar nevük is van, de amelyeket nyilvánvalóan csak akkor célszerű használni, ha magyar nyelvű szövegbe illesztjük be őket, mert hiszen nem lehet elvárni senki mástól, hogy ezeket a szavakat megértse. Problémát okoz viszont a régi Magyarország egyik fontos városának, *Fiumé*-nak az elnevezése, mert ugyan hivatalosan az volt a neve, hogy *Fiume*, de tudjuk,

hogy ez olasz szó, és amikor *Trieszt* körül járunk, és olyan útjelző táblákat találunk, melyekre az van írva, hogy *Fiume*, akkor természetesnek találjuk, hogy olasz nyelven ezt a várost így nevezik. Jugoszlávia megalakulásakor ezt elnevezték *Rijeká*-nak, ami viszont arra a nyelvre való fordítása a város nevének. Így támadt aztán az a gondolatom, hogy talán nem ártana ennek a városnak magyar nevet adni, mert ez magyarra fordítva: *Patak*. És van már *Sárospatak*.

Ágoston Mihály:

Nem azért jelentkeztem, mert valaki emlegette Jugoszláviát, hanem azért, mert egy-két előadás érintette az érdeklődési körömet, de még inkább azért, mert megilletődtem attól a kedves, rokonszenves érdeklődéstől, amely itt anyanyelvünk iránt tapasztalható volt; a műszaki tudományok művelői és nyelvész kollégáim egy olyan ügyet is képviselhetnek, amely ránk közvetlenül is tartozik. A műszaki nyelv fogalmáról ugyan nem hallottam ma, legalábbis nem olyan egyértelműen, hogy nemcsak szakszavakból áll, hanem valamivel többől, de én ezt gyakorlatilag tapasztaltam. Úgy érzem, a műszaki nyelv az általános iskolában nyeri el alapjait akkor, ha elnyeri. És ha az általános iskolában a tanuló nemcsak anyanyelvi órán tanulják anyanyelvüket, akkor ez meg is történhet. Tudniillik azt, amit fizikaórán, vagy akár testnevelési órán kapnának anyanyelvükből, azt nem kaphatják meg a magyarórán. Szeretném, ha ez a nagy tekintélyű testület kifejezné azt a nézetet, hogy az anyanyelv csak akkor egész, ha ennek a tudománycsoportnak az alapjait is tartalmazza, és hogy a részünkről – kisebbségben élő magyarok részéről – nem túlzás, nem nacionalizmus az, ha az anyanyelv tanulását nem csak magyarórán szeretnénk elkezdni.

A másik dolog: A műszaki tudományok alapjait a nem magyar szakos tanárok kellene, hogy lefektessék az általános iskolában, viszont ezt lehetetlen elvárni tőlük, ha a képzésüket nem anyanyelvükön kapták.

A harmadik megjegyzésem: A tankönyveink nálunk nincsenek ugyan tele szakkifejezésekkel, amint az imént hallottuk, hanem nem szakos, szakmailag semmiben sem avatott fordítók készítik; és szükséges lenne, hogy magyarul írják meg a szakkönyveket olyan szakemberek, akik a hivatásukat a tanulók anyanyelvén tanulták. Ezt a három tényezőt tehát, a tanárképzést, a tankönyvírást és a teljes anyanyelvű kisebbségi oktatást szerettem volna ettől a fórumtól is kérni, hogy bennünket ebben támogassanak, ha erre alkalom kínálkozik. Nem hiszem, hogy ez csak politikai kérdés. Még inkább illetékes ebben a tudomány, hogy kifejezze: élhet-e egy csonka anyanyelv, életképes lehet-e a magyarság, az ottani magyarság anyanyelve, és ha az nem, akkor van-e lehetőség a nemzeti megmaradásunkra. Szinte meghökkentett, hogy itt nyelvápoló, illetve nyelvművelő tantárgyat is beiktatnak a felsőoktatásba. Ez nagyon szép, és nagyon jó, hogy erre Magyarországon sokan gondolnak, és meg is tudják valósítani, de akkor el kell képzelnünk azt, hogy mennyire indokolt ez ott, ahol az egyetemi hallgatók nem is anyanyelvükön tanulják a hivatásukat. Végül pedig azzal szemléltetném a problémánk indokoltságát, hogy nekünk is vannak tankönyveink, többek között a földrajzi nevek is megvannak bennük, éppen azért, hogy nem szakemberek fordítják, például a *Jeges-tenger Északi-Jeges-óceán* néven szerepel benne; a kérdésnek tehát az az egyik vetülete, hogy nem lehet rögtönözve fordítani, mert a tulajdonnév vagy a földrajzi megnevezés konkrét. A másik pedig, hogy a földrajzi név egyúttal anyanyelvünknek része is, s nem lehet kérdés, hogy mi, amikor magyarul beszélünk, amikor egymás között szólunk, akkor használhatjuk-e egyik vagy másik kifejezést. Nem *Fiumé*-ra gondolok, mert természetes, hogy annak már van hagyománya a nyelvünkben, nem is *Montenegró*-ra gondolok, hanem arra, hogy egy ilyen egyszerű, nemzetközileg is elismert szót, mint *Montenegró*, amelyet *Montenegró*-ban is használnak, sőt az újabb tévéműsoruknak a neve is ez, nálunk azt is sértő nacionalizmusnak minősítik, ha mi, magyarok hívjuk úgy, ahogy a *montenegróiak* nevezik. Mert hiszen a szerb nyelvben az *Crna Gora*; tehát e mögött a szemlélet mögött az áll, hogy a mi nyelvünket nem mi határozzuk

meg, nem mi fejlesztjük azt, hogy hogyan szólaljunk meg; úgy látszik, másik nyelvből kívánják irányítani.

Szóllósy-Sebestyén András:

Azt hiszem, mindnyájunk nevében köszönhetem Ágoston Mihálynak a szavait, mert noha ő kér tőlünk megerősítést, én azt éreztem ki a szavaiból, hogy mi kaptunk megerősítést. Köszönjük, hogy tételszerűen és nyíltan megfogalmazta azokat a gondolatokat, amelyek kimondatlanul az egész mai ülés szak mögött álltak. Én természetesen érzem, hogy az itteni körülmények között dolgozó nyelvészek és nyelvművelők számára ezek a gondolatok nem fogalmazódnak meg ilyen világosan, mert nem ilyen éles helyzetben kell őket képviselniük, de remélem, hogy Ágoston Mihályt is meggyőzte a mai tanácskozás, hogy ebben a szellemben végezzük a munkánkat. Amennyiben tényszerűen is támogatni tudjuk az anyanyelv művelésében az ő munkájukat, akkor ezt meggyőződéssel tesszük.

Nekem volna egy kérdésem Ferenczy Gyulához, ami feltételezem, hogy mindenkiben megfogalmazódott, azért merészelek előállni vele. Mikor jelent meg a szótár, lehet-e már valamit tudni szakmai körökben a fogadtatásáról, s a benne foglaltak hogyan jutnak érvényre?

Ferenczy Gyula:

A szótár megjelenési éve: 1992. Pontosabban: 1992 májusa. Azt hiszem, még nem telt el annyi idő, hogy a szótár visszhangját, a reakciót, szakmai körökben a véleményeket és a bírálatokat meg tudták volna írni. Elsősorban arra gondolok, hogy szaklapokban jelenhettek meg ezek a vélemények, tehát gondolom, hogy még várni kell, mert hiszen csak fél év telt el a szótár megjelenése óta. Azt hiszem, a tudományban ez még túl rövid idő ahhoz, hogy valaminek visszhangja legyen. De már van azért némi visszhang. Első helyen említeném itt az Orvosi Hetilapot, az Orvosi Hetilap 92/9. számában jelent meg egy recenzió a szótárról. Ez egy egészen rövid áttekintés, azt hiszem, inkább a gyors reagálás jegyében született meg, bizonyára lesz bővebb recenzió is, annál is inkább, mert az Orvosi Hetilap volt az a fórum, ahol az a vita, amelyről beszéltem, kibontakozott. Ezen kívül tudok arról, hogy egy ennél bővebb recenzió jelent meg egy állatorvosi fórumban, erről talán Kardeván professzor úr tudna bővebben nyilatkozni. Még egy harmadik jelzést most kaptam meg, mely az Egészségnevelésben jelent meg. Van már tehát bizonyos reagálás, szakmai vélemény, de ez még nem az igazi.

Kardeván Andor:

Állatorvos vagyok, de természetszerűleg közvetlenül érdekelt az Orvosi helyesírási szótárban. Talán valamivel többet tudnék mondani ennek a fogadtatásáról, mint Ferenczy Gyula, aki – gondolom – érintve lévén, személytelen akart lenni. Nagy várakozás előzte meg a megjelenést, és szakmai körökben igen nagy örömet keltett, egyértelműen jó a fogadtatás. Saját tapasztalataimról tudok beszámolni, mert mintegy megjelenése pillanatától kezdve alkalmazom, de volt alkalmam más lektorokkal is beszélni. Nagyon megkönnyítette az írások egységesítését, megszüntette azt a hihetetlen zűrzavart, ami eddig volt. Különösképpen nagyon jól fogadja a szaktársadalom azokat a vagylagosságokat, amikor a szerző választhat, hogy melyik alakot használja. A szakszövegek eddig heterogének voltak, olyan hibrid írásmód alakult ki az orvosi szakirodalomban, hogy a latin szavak félig latinul, félig magyarul voltak írva. Mindenkinek rontotta ez az írásmód az ortográfiai érzékét.

Szóllósy-Sebestyén András:

Bizonyos értelemben alábecsültem az előadást, hiszen nemcsak a helyesírás kérdésében volt összefoglaló jellegű Fábián Pál előadása, hanem az egész konferencia problémaköre szempontjából.

Fábián Pál:

A könyvterjesztési rendszer Magyarországon nagyon rossz. A kiadókkal többször beszéltem, nemcsak a műszaki kiadókkal, hanem az orvosi kiadókkal is. Nem a műszaki szerkesztőtől és nem a kiadó igazgatójától függ, hogy eljut-e a könyv a könyvesboltba, hanem attól, hogy van egy külön marketingosztály, és ez egyrészt nem törődik a dolgokkal, másrészt ha törődik is, van egy Könyvterjesztőnek nevezett vállalat, meg Művelt Nép, és ők rendelik meg, hogy hány könyvet óhajtanak átvenni, és ha a könyvterjesztő X előadója, aki nem ért az egészhez semmit, azt mondja, hogy nekem a Műszaki szótárból csak 500 példány kell, akkor Makk Attila vagy Magasi professzor úr nem tehet semmit sem.

Makk Attila:

Ahogy Fábián Pál elmondta, valóban az a helyzet, hogy a kiadó kiadja a könyvet, de a könyvterjesztéssel más vállalatok foglalkoznak. Az állami könyvterjesztés, a Művelt Nép gyakorlatilag megszűnt, az újabb könyvterjesztők kis kft.-k, kisebb vállalatok, és ha érdekli őket egy könyv, akkor rendelnek, ha nem érdekli, nem rendelnek. Nem tudunk mit csinálni, nekünk összesen most két könyvesboltunk van: a Kandó Kálmán Könyvesbolt (Bajcsy-Zsilinszky út 22.) és a Technika Könyvesbolt (a Bartók Béla úton). Ebben a két könyvesboltban megtalálható, de nem megy mindenki oda, nem is tudják talán, hogy ott van. A Könyvvilág minden könyvet a megjelenéskor ismertet, utána is még az abban a hónapban vagy évben megjelenő könyveket ismerteti, de ez a Könyvvilág sem jut el mindenkire, úgyhogy nagyon nehéz helyzetben vagyunk.

Szóllósy-Sebestyén András:

A könyvterjesztés problémáiról vigyük vissza a vitát a szakmai nyelvműveléshez, mert ez nagyon szerteágazó probléma, és itt ebben ügysem vagyunk kompetensek.

Kis Ádám:

Elnézést, hogy egy pillanatra mégis visszakanyarodom a könyvterjesztés dolgához, tudniillik ezt a könyvet a Műszaki Egyetemen lehetett kapni. Én ezt egészen biztosan tudom, mert a fiam, aki műegyetemi hallgató, előbb megvette itt az egyik jegyzetboltban. Ez után beszéljünk egy olyan dologról, ami talán kicsit fájdalmas: a helyesírás iránti közömbösségről. Volt egy időszakom, amikor nagy emberek körében forogtam mint tolmácsuk és kísérőjük. Azt vettem észre, hogy a nagy ember a helyesírására kényes, mert megsértődik, ha kijavítják, ugyanakkor nem kényes, mert nem akarja megtanulni. Hadd mondjam azt, úgy érzem, a műszaki emberek jelentős része azért nem ismeri a Műszaki helyesírási szótárt, mert nincs arra igénye, hogy helyesen írjon műszaki szöveget. Pedig segédeszközt lehet kapni. Például a Liszt Ferenc téri műszaki könyvtárház változatlanul működik, változatlanul egy nagy volumenű műszaki könyvesbolt. Kicsit más téma: a Műszaki helyesírási szótár számítástechnikai részének a létrehozásában közreműködhettem, és olyan tapasztalatom van, ami talán általános szótárszerkesztési kérdés. Itt nemcsak szójegyzéket adtunk, hanem

bizonyos elveket is megfogalmaztunk. Lényegében két elvről beszélnek, mert az egyik olyan, amit a mai napon is szeretném, ha betartanának, a másik pedig olyan, aminél önkritikát kell gyakorolnom, és azt kell mondanom, hogy kár volt belefoglalni a szótárba. A másodikkal kezdem. Tettem egy olyan javaslatot, hogy a programnyelvi utasítások nevét csupa nagybetűvel írjuk. Ez a számítástechnikában hagyományosan kialakult dolog volt, és amikor a szótár szerkesztését csináltuk, még megvolt az indokoltsága. Azonban időközben a személyi számítógépek elterjedtek, és ezeknek van egy olyan sajátosságuk, hogy a programozási szövegek írása során közömbös, hogy kisbetűvel vagy nagybetűvel írnak. Úgyhogy ez az elv viszont, amit szeretnék, ha elvként megtartanának, Horváth Tibor utalt ma erre a jelenségre, hogy ezek a programnyelvi szövegek kicsit más felépítésűek, mint a természetes nyelvi szövegek, mivel egyetlenegy jelben sem lehet bennük eltérés, mert nem tudja a számítógép értelmezni. Ezért nem is lehet szótagokra bontani őket, hanem esetleg csak betűkre, azonban én azt kértem a szabályzatban, hogy ne válasszák el ezeket a szavakat. A tördelési eljárások során törekedjenek arra, hogy együtt maradjanak, ennek megvan az a jelentősége, hogy szignifikáns az, hogy ezek együtt vannak, és az elválasztásuk során beléjük kerülő elválasztójel zavart okoz, mert ilyen jel a programozási szóban nincsen. Ezt arra szerettem volna elmondani, hogy ebben az esetben az előrelátás hiányzott, megfogalmaztunk egy fölöslegesnek mutakozó szabályt, sajnos, a technika gyorsabban fejlődik, mint amit egy ilyen szabályzat kibír.

Szóllósy-Sebestyén András:

Éppen a számítógépes szaknyelv esetében – úgy vélem – speciális problémát okoz, hogy itt olyan szaknyelvről van szó, amelyet egyrészt ember-ember kommunikációban használunk úgy, mint minden más természetes nyelvre épülő szaknyelvet, ugyanakkor részben vagy elemeiben ugyanezt a nyelvet a géppel való kommunikációban is alkalmazni kell, és ennek, azt hiszem, messzemenő következményei vannak.

Donát Tibor:

Sajnos, az orvosi nyelvnek a kérdése nemigen izgatja az orvosokat. A helyesírás még kevésbé, annak ellenére, hogy ha kézbe vesznek pl. egy kandidátusi vagy egy tudományos értekezést, akkor a szakmai részébe a legritkábban szólnak bele, azt azonban bogarásszák, hogy vajon ezt jól írta-e, itt a hiba; és esetleg ezért dobják vissza, de különben érdemben nem törődnek vele. Én a helyesírásról egy kicsit túllépnék, és nem foglalkoznék ezzel a szótárral, amiben nekem is alkalmam volt dolgozni, inkább arról beszélnek, hogy van egy olyan orvosi nyelv, amelynek legjelentősebb részét az anatómiai némenklatúra teszi ki. Az, hogy orvosi nyelv, nemzetközi fogalom, és itt ambivalens érzéseim vannak, mert szeretném a Nyugat felé nyitni. A nyugatiak számára még olyan törekvés is volt az orvosi nyelvben a háború után, hogy latin nyelven publikáltak, persze csődbe ment az egész vállalkozás, tekintve, hogy az emberek nem értették meg a közleményeket. Van tehát egy magyar törekvés, és itt hivatkoznék Bencze Ildikóra, aki fölvetette, hogy keressünk szavakat pl. a *menedzser*, a *holding* helyett. Szabadjon Bugátot idéznen, akiről még '79-ben írtam egy tanulmányt, aki olyan fogalmakat vetett be, mint pl. *sodor*, *gátor*, *zsilip*, *kedesz* (a csecsemőmirigyet hívják *kedeszmirigy*-nek). Bizonyos szakszavak, ha mindenáron magyarítani akarjuk, esetleg abba a hibába esünk, hogy ez egy évszázad múlva teljesen feledésbe mennek. A latin némenklatúráról nincs is kérdés. Azért mondom, hogy ambivalens érzésekkel küszködök, mert a szakember számára a *pancreas*-t nyilván nincs értelme magyarosan mondani *hasnyálmirigy*-nek. Olyan ez a szakirodalomban, mint ha azt mondom, hogy *Shakespeare*, és ezzel egyben a helyesírásában is állást foglalok, mert nem tanácsos egy személynevet magyarítani. Ezért voltunk zavarban mindig az orosz nevekkal is. A latin szavaknál nem is kérdés, hogy latinul kell írni. Bugát 1828-ban jelentette meg az első ma-

gyar nyelvű anatómiai könyvet. Ez látszólag későinek tűnik, de ha megnézzük, hogy az első angol nyelvű szakkönyv ebből a témakörből 1697-ből, az első francia nyelvű 1742-ből az első német nyelven írt könyv 1783-ból való, akkor ez az 1828 egyáltalán nem tűnik annyira elmaradottnak. Ő még *szálag*-ot, *gyűrőporc*-ot ír. Figyeljük meg, milyen szépen alakultak ezek a szavak az évszázadok során, a *szálag*-ból *szalag*, a *gyűrő*-ből *gyűrű* lett. Gratulálok az Orvosi helyesírási szótárhoz, de én visszautasítanám azt, hogy Fábíán Pál azt mondja, a szakembereknek van itt döntő szerepük. Itt döntő szerepük a nyelvészeknek volt, ugyanis mi az orvosi részről még mindig viaskodtunk, és azt mondtuk, hogy akkor döntsék el a nyelvészek, hogy hogyan legyen. Ezért a fő irányítás mégiscsak a nyelvészeké volt, konkrétan Fábíán Pálé.

Elnöki zárszó

Elnézést kérek, hogy el kell vágnom a vita fonalát. Hadd lopjam el a konferencia egyik résztvevőjének azt a gondolatát, amit egyértelműen elismerésnek szánok az egész konferencia hangulatára nézve: ez egy kellemes konferencia volt, ami annak volt köszönhető, hogy tárgyszerű vitát folytattunk, arról beszéltünk, amit mindannyian fontosnak tartunk, és annak az ügynek a szeretete vezérelt bennünket, amit – azt hiszem – Ágoston Mihály fogalmazott meg legvilágosabban. Azért tudtunk tárgyszerűen vitatkozni, mert ebben alapvetően egyetértünk, és nem politikai jellegű meggyőződésen alapul, hanem kinek-kinek szakmai és tudományos meggyőződésén az, hogy az anyanyelv művelése fontos. Fontos a szakmának, a szakmai kultúrának, és fontos a nemzeti kultúrának. Köszönöm szépen mindenkinek a hozzájárulását, figyelmét. Remélem: viszontlátásra.

Mérleg

Pusztai István

Újraéled a szaknyelvművelés

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága 1992. november 6-án egész napos konferenciát rendezett a szaktudományok nyelvének időszerű kérdéseiről. A vendéglátó a Budapesti Műszaki Egyetem volt. A konferenciát Biró Péter, a BME rektorhelyettese nyitotta meg. Az elnöki tisztet – felváltva – Horváth Tibor műszaki egyetemi tanár és Szöllősy-Sebestyén András, a BME Nyelvi Intézetének tanára látta el (mindketten egyébként előadóként is szerepeltek). A konferencián részt vevők számát összesen 120–150-re becsülöm. Az egyes előadások hallgatóinak száma átlagosan 60 lehetett.

A meghirdetett előadások száma 16 volt (időtartamuk 10-15 perc). Az egyes előadásokat 2-3 (nem mindig egyetértő) hozzászólás követte. Az előadások – témájukat tekintve – annyira változatosak voltak, hogy tartalom szerinti csoportosításuk szinte lehetetlen, vagy legalábbis némi önkényt megengedő feladat.

Két előadás mindenestre könnyen egy csoportba vonható. Az egyik: Hell György „A szaknyelvi nyelvművelés helye anyanyelvoktatásunk egészében”, a másik: Szende Aladár „A szakszerűség nyelvi vetülete a közoktatás tankönyveiben” című értekezése. Hell György kutatásának eredményeit így foglalta össze: „... fiataljaink jobb szóértésének, tartalmasabb fogalmazási készségének és tudatosabb szövegértésének kialakítása érdekében az anyanyelvi oktatásban az eddigieknél bővebb teret kellene biztosítani a szakszövegek elemzésének, és jobban fel kellene használni mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a szakszövegekben egy gazdagabb anyanyelvi tudás kifejlesztése érdekében megtalálhatunk.” Persze tisztában van vele, hogy a szakszövegekben meghúzódó gondolkodásmód beszűkülést, érzelmi elfakulást is kiválthat. Ezt a lehetséges ellenvetést Kosztolányi Dezső szavaival hártja el: „Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak... Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is, ... akiktől írni tanulhat a szépíró is” (Nyelv és lélek. Bp., 1990. 188). – Más szempontból közelítve az oktatás-tanulás nyelvben feltűnően eluralkodó szakszerűséghez, Szende Aladár az előbb cím szerint már említett előadásában ettől eltérő eredményre jut. Az általános iskola 7. osztályos biológia-tankönyvének tanulmányozása alapján veszélyként jelzi „a tankönyv túlságos megterheltségét azoknak a fogalmaknak a mennyiségével, amelyeket az iskola elsajátítani való ismeretekként kezel és tart számon, s számon is kér”. Az aggodalom oka: a bírált tankönyvben „mintegy háromszáz fő és segédfogalom tarkítja a gazdag fogalomtárat”. A tankönyvszerzők Szende Aladár véleménye szerint nem fordítanak figyelmet a nyelviség, a nyelvi működés természetére, pedig, „... a gondolkodásnak is mint szellemi tevékenységnek – az értelmi befogadásnak, sőt még inkább a produkálásnak – szükségszerűen megvannak a határai. Tehát a nyelvben rögzült értelmi működésnek is.” Az előadáshoz hozzászóló Horváth Tibor szerint a szakmai fogalomrendszer oktatásáról – a fokozatosság elvének helyt adva – sem az általános iskolában, sem a középiskolában nem lehet lemondani. A szakmai fogalomrendszer oktatásának mélységét a nélkülözhetetlen ismeretek halmazának bővítése okozza.

A szaknyelv iskolai helyzetét mérlegelő témájú előadásokon kívül viszonylag könnyen egyetlen összefoglaló téma köré vonhatók azok az előadások, amelyek szorosan vett nyelvhelyességi kérdéseket is érintettek. Ezek közé sorolom Somogyi Magda „Szóképzési kérdések a műszaki nyelvben” című dolgozatát is, mely a BME Magyar Nyelvi Csoportjában folyó szaknyelvi kutatások egyik részletének bemutatására íródott. Megtudtuk, hogy az oktató-kutató nyelvtanárok számos, a morfológia vizsgálati körébe tartozó részletkérdéssel is foglalkoznak, mivel felismerték, hogy a szóképzés jelenségének értelmezése nélkül szintak-

tikai és lexikai sűrítő szerkezetek mibenléte nem tárható fel teljes mélységében. Néhány kikutatott statisztikai adatot itt is érdemes közölni. A deverbális *-ás, -és* képző gyakorisági értéke a műszaki nyelvben 50% fölött van (a köznyelvben: 40%). A *-ható, -hető* képző előfordulása a köznyelvhez képest négyszeres gyakoriságú. Az idegen szavakat illetően arra a megállapításra jutottak, hogy a rohamos nemzetközi haladással való lépéstartás nem enged időt a magyarításra. A kívánatos az lenne, ha a szaknyelv lecsapódása a magyar köznyelvben már magyarul menne végbe. Ez azonban csak óhaj, és jó, ha legalább a magyar nyelv fonetikai, fonológiai szabályai érvényesülnek meghonosodásukkor (pl. *lézer, szoftver*). A meghonosodott idegen szavak alaktani vizsgálata nem egyszerű feladat. Morfológiai vizsgálat céljára a képzővel ellátott idegen szavakat szófajok és képzők szerint kellene csoportosítanunk, de vannak esetek, amikor a magyar képző lefejtése után sem elemezhető ki a magyarban használatos tő (pl. *elektrolizál-elektrolízis*). Az idegen szavak alaktana tehát ingoványos, bár korántsem feltárhatatlan terület. Mindenesetre struccpolitikának tűnne, ha az idegen eredetű szavakat kirekesztenénk a morfológiai kutatásból. Mi az, ami a beáramló idegen szavak alaktani viselkedésének vizsgálatából hasznosítható? A szómagyarítók (itt közelebről a terminológusokról van szó) munkáját könnyíthetné, ha alaposan megismernék az idegen szavak magyar képzővel való bővítésének lehetőségeit és szabályait.

Ugyancsak az idegen eredeti terminus technicusokkal foglalkozott Kis Ádám „A számítástechnikai szaknyelv újratermelő hibái” és Szöllősy-Sebestyén András „Hogy mondjuk a *file*-t magyarul?” című előadása. Kis Ádám értekezéséből néhány bíráló megjegyzést emelünk ki. A számítástechnikában használatos cégnevek rossz képet mutatnak. A magyar cégek előszeretettel választanak angol cégneveket mégpedig hibásan (pl. *Controll Rt. C*-vel és két *ll-l*, *Kontrax K*-val), és sokszor sznobnak minősíthető módon (pl. *Garai Elektronik, Ready Computers*). A márka- és cégnevek természetesen nem tükrözik a szaknyelv állapotát, inkább a nyelvhasználók ízlését. Az idegen szavakat a szerző három csoportra osztva mutatta be. Megkülönböztette a valóságos idegen szavakat a betűszóktól, és külön mutatta be a tőle álrühásnak nevezett idegen, de fonetikusán ártírt idegen szavakat. A valóságos idegen szavak közé sorolta a szakma új fogalmainak nevét (pl. *cache, laptop, notebook* stb.). Vannak köztük már magyar megfelelővel párhuzamosan élő szavak is (pl. *digit, floppy* stb.), de olyanok is, amelyek tulajdonképpen nem is tartoznak a számítástechnikai szaknyelvbe (pl. *dealer, upgrade*). Ezek közül egyik-másik magyar képzővel vagy jellel ellátott alakja az előadó számára egyenesen elfogadhatatlannak tűnik (pl. *upgradelhet, upgradeljen*). (Itt vissza kell utalnunk Somogyi Magda előadására, mert ő a magyar szempontból elemezhetetlen tövű idegen eredetű szavak magyaros továbbképzésében szóalkotási forrást lát.) Az álrühás idegen szavak közé Kis Ádám a még meg nem gyökeresedett, de máris magyarosan írt terminus technicusokat sorolja (pl. *szerver, kaszkád, monokróm*). A korán megengedett magyaros írásmód megnehezíti, hogy magyar megfelelőjük kialakuljon. A betűszókat abból a szempontból tartja vizsgálandónak, hogy miként szaporítják a szinonimák számát, és hogyan viselkednek, mint morfémák. Vizsgálatának eredményét más alkalommal szándékozik közreadni. Előadásának tanulságát két negatívummal sommázta: a) a számítástechnikai szaknyelv magasabb regisztere nem angломán, bizonyos, hogy nem fertőzi a nyelvet; b) az erőszakos nyelvalkítás nem eredményes, éles reakciókat eredményez.

Kis Ádám előadása a következő megjegyzéseket váltotta ki: 1. Nincs tudatos nyelvápolás; az MTA-nak kellene szerveznie a társadalmat, hogy a szaknyelv ne rend nélkül fejlődjék; a rossz szaknyelv züllesztja a köznyelvet (Sebestyén Béla). 2. A középiskolában kevés időt fordítanak az anyanyelv oktatására, ezt viszont nem az Akadémia szintjén kell megoldani, hanem valamivel lejjebb (Fábián Pál). 3. A reklám nyelve kritikus állapotban van; a cégelnevezéseket nyelvi szempontból is ellenőrizni kellene (Bencze Ildikó).

Szöllősy-Sebestyén András előadása (címét már megadtuk) ugyancsak a számítástechnikai szaknyelvet érintette. Azt fejtegette, hogy intézete miért javasolta korábban egy számítógépet forgalmazó cégnek a *file* szakmai megnevezés megtartását (nemcsak le nem fordítását, de angolos helyesírásának megőrzését is). Amiből kiindultak, az az volt, hogy a legtöbb ember számára (ezúttal a vevőkről van szó) minimálisan elfogadható, de semmi-

képpen nem exkluzív szót kellett megtalálniuk. A következetes magyarítás ez esetben ellentmondott volna az elfogadhatóságnak. Döntésüket nem tekintik véglegesnek, általános érvényűnek és visszavonhatatlannak, hanem időleges kompromisszumként adták elő. Az eredeti helyesírás megtartásával mintegy utat nyitottak a megmagyarosodásnak, és valójában megbélyegezték az angol szót. Kis Adám ehhez azt a megjegyzést fűzte, hogy a *file* szót magyarosan ki sem lehet ejteni (ő egyetlen magyarban használt *-il* végű szót ismer: *gejl*). Az angol *file* szót 1970 óta *fájl*-nak szokás írni, ha egyáltalában leírjuk. A Szabványügyi Hivatal ezt a terminus technicust fonetikai képtelensége miatt az *adatrögzítés* nem használandó szinonimájaként minősítette. A szó egyébként mind a beszédben, mind az írásban elkerülhető, valójában nincs is szükség rá. Megjelenési helye a képernyő (*file* alakban), ahonnan kiirtani semmiképpen sem lehet. Ugyanezt hangsúlyozta hozzászólásában Horváth Tibor is.

Volt még egy előadás, amely ugyancsak az idegen (értsd: angol) szakkifejezések beáramlásával foglalkozott. Bencze Ildikó „Idegenszerűségek a mai magyar közgazdasági szaknyelvben (avagy falra hányt borsó?)” című dolgozatából az derült ki, hogy az anglicizmusok ugyan feltűnnek a közgazdasági publicisztikában is, arányuk azonban elenyésző. Bizonyítékképpen felhozta, hogy Collins 3000 terminust tartalmazó Business English Dictionary című művét végigolvassa mindössze 32 olyan kifejezést talált, amelyekkel a szűkebb vagy tágabb értelemben vett magyar közgazdasági irodalom operál, de ezek közül is több már párhuzamosan használatos a magyar megfelelővel (pl. *sponzor* – *támogató*, *dizájn* – *formatervezés*). Arra, hogy a maradék néhány szóhoz miért nem keresnek a használók magyar megfelelőt, három lehetséges magyarázatot talált. Első helyen azt említi, hogy a magyar ekvivalens az előző negyven év alatt „beszározódott”, tehát az idegen terminus használatával a tartalmi különbséget kell hangsúlyozni (pl. *management* vagy *menedzsment* – *vállalattervezés*, *vállalatirányítás*, *vállalatvezetés*, ill. *-vezetőség*). A magyarítás halogatása olyan esetben is a tartalom másságát akarja hangsúlyozni, amikor mind az angol, mind a magyar variáns azonos fogalmat jelöl (pl. *goodwill* – *hírnév*, *barter* – *cseréüzlet*). Akad persze jó példa is (pl. az *image* helyett terjed az *arculat*). Az angol szavak átvételének harmadik okát olyan szavakkal példázta, amelyek fogalmi tartalmának visszaadása tényleges nehézséget jelent (pl. *holding*, *joint venture*, *public relations*). Összegzésül az előadó ezt állapította meg: „... a nyelvi sznobéria, amely ríkítóan nyilvánul meg a mindennapi életben, egyáltalában nem jellemzi ennek az igazán angol hatás alatt álló szakterületnek (ti. a közgazdaságtannak) az írott nyelvét.”

A nyelvhelyesség témakörébe csoportosított három utóbbi előadás közös eleme az idegen szakkifejezések vizsgálata volt. Az általános nyelvművelésben az idegen szavak kérdését általában a szorosan vett nyelvhelyességi problémák közé sorolják. A szaknyelvművelésben ez nemcsak nyelvhelyességi kérdés, hanem szakszóalkotási, tehát terminológiai probléma is.

Szorosan vett nyelvhelyességi kérdésekkel még két előadás foglalkozott: Szovátay György „Nyelvi fonáságok tudományos írott és beszélt nyelvünkben” című értekezése és Horváth Tibor „A személytelen fogalmazás problémái” című előadása. Az előbbiben az előadó az agráregyetemi és más biológiai területeken tevékenykedő oktatók, hallgatók nyelvhasználatát vizsgálta – nem szívderítő eredménnyel: „Már a középiskolákban, különösen a szakközépiskolákban ... a magyar nyelvet valamiféle érdektelen formai tehernek tartják. Ez a paradox arisztokratizmus nem javul a felsőfokú tanulmányok folytatásakor sem: helyesírásukat, stílusukat boldogulásukhoz teljességgel elegendőnek vélik, hiszen a példát mutató sikeres szakemberek jó része sem beszél különül.” A konferencia legborúlátóbb előadásában – részletesen bemutatott nyelvi példaanyagot mellőzve – az előadó egyik megfontolandó javaslatára hívom fel a figyelmet: „Úgy vélem, hogy konferenciánknak akkor lesz számottevő társadalmi hatása, ha egy általa megbízott szűkebb bizottság a magyar nyelv ápolásának minden területére, a hivatalos szerveknek címezve, ajánlásokat fogalmazna.” (Megjegyzem, hogy a konferencia – bizonyára kompetencia híján – nem hozott semmiféle határozatot.) Kevésbé borúlátó módon, inkább problémafelvetés gyanánt szólt Horváth Tibor a műszaki fordítók gyakran felmerülő gondjáról: a személytelen

fogalmazásról. A szenvedő igeragozás eltűnését nyelvünkben igen nagy veszteségnek tartja, de helyteleníti a szaknyelvi fordítók már elégszer vitatott eljárását is, akik a *történik* és a *nyer* igék személytelen használatával „utánozzák” az idegen nyelvekben máig őrzött szenvedő igeragozást. Mivel az említett két lehetőség a magyarban kifogásolható, javasolja, hogy az erre hivatott szakemberek dolgozzák ki az elfogadható megoldást vagy megoldásokat. Ő maga a következő „recepteket” ajánlja: 1. többes szám 1. személy: *vegyünk egy lombikot*; 2. az alanyt alakítsuk át tárggyá: *az áramot felhasználják*; 3. *-ható, -hető* igenév: *az áram átvezethető*. Szöllősy-Sebestyén András hozzászólásában mint idegennyelv-oktató is egyetértett az előadóval abban, hogy a témát alaposan körül kell járni, és az idegen nyelvek passzív használatának oktatása során a többféle megoldási lehetőséget gyakoroltatni kell.

Két előadást annak okán tudok együtt említeni, hogy mindkettő történeti tárgyú volt. Az egyik (Jeszenszky Sándoré) „A magyar nyelv a természettudományokban: Jedlik Ányos nyelvújító törekvései”, a másik (Priszter Szaniszlóé) „A tudatos magyar növénynévadás kezdete és kifejlődése” címmel hangzott el. Ezeket jellegüknél fogva és tartalmi gazdagságuk miatt (a korlátozott idő a szerzőket az anyag sűrítésére kényszerítette) nehezen tudnám akár csak vázlatosan ismertetni, ezért annak megállapítására szorítokozom, hogy a szaktudományok buzdítás nélkül is tudományos alaposággal vizsgálják-kutatják nyelvük történetét, és szakmai ismereteiket szívesen bővítik a történések vagy éppen a nyelvések ismereteivel.

Bár volt még néhány előadás, amely egy téma köré csoportosítható (a szakmai helyesírási szabályzatokról hárman is szóltak), mégis előbb azokat említem, amelyek bokrosítási törekvésemnek ellenálltak. Ezeket külön-külön említem, és a helyesírásról szóló előadásokat hátrébb vetem.

Juhos Albert „A műszaki dokumentáció nyelvi kérdései” című előadásában a műszaki leírások logikai oldalára (amelyet a nyelvnek is tükröznie kell) irányította a figyelmet. Abból a tételből indult ki, hogy a műszaki leírásokban nem a választékosság, hanem az egyértelműség a fontos. Szerinte az egyértelműség eszköze a terminológia tudománya. Ugyancsak a logika érvényesül abban a szabályban (ezt természetesen nem nálunk fogalmazták), hogy műszaki leírás címében nem ajánlatos birtokviszonyt használni, és jobb az általánostól az egyedi, az egésztől a rész felé haladni.

Témáját tekintve ugyancsak egyedi volt Sturcz Zoltán „Szaknyelvi elemek a szépirodalomban” című előadása. Az előadó vizsgálódásai szerint napjainkban a legtöbb hatás a műszaki nyelvek felől éri az irodalmi nyelvet, és ami legmeglepőbb: a líra közelít legjobban a szaknyelvek felé. A szépirodalomban a szaknyelvek lexikai hatása a legerősebb. Szaporodnak benne az anyagnevek, a műszaki megnevezések: a szakmai tartalmú névszók költői képekké válnak (pl. *zengő acélok*); megjelennek a definitív szaknyelvi jelzők (pl. *gépi erővel történő távozás céljából*); feltűnnek az objektív leírások. A könnyen észrevehető lexikai hatáson és objektíválódáson kívül azt is észre kell venni, hogy korunk szépirodalmában a stíluselemek relatív gyakorisága sem marad változatlan. Mit tehet a jelenséget feltáró nyelvűvel? Csendesesen tudomásul veszi, és nyelvi gazdagodásnak minősíti a tényeket.

Lipka Gábor „Nyelvűvelő tantárgy bevezetésének tapasztalatai a Budapesti Műszaki Egyetemen” című előadását sem kapcsolhatom más előadáshoz, hacsak azzal nem, hogy azok, akik a szaknyelvi vétségekkel foglalkoztak, marasztaló megjegyzéseket tettek a felsőoktatásban részt vevők nyelvi gondatlanságára, képzetlenségére. Lipka Gábor azonban tett is az ügyben valamit. 1991-ben „A közéleti megszólalás nyelvi alapjai” címmel 2 féléves speciálkollégiumot hirdetett a BME-n kísérleti jelleggel. Kevesen jelentkeztek, az előadó mégis pozitív tapasztalatokat szerzett. Hallgatói között első- és utolsó évesek is voltak, és két féléven át kitarítottak. A kísérlet sikerét jelzi, hogy ugyanezt a kollégiumot az 1992/93-as tanévben is meg lehetett hirdetni, és megfelelő számú hallgató lévén meg is lehetett indítani. Mi inspirálja vajon az előadásokon aktívan részt vevő hallgatókat? Nyilván az, hogy a leendő szakemberek (jelen esetben mérnökök) jövőképében szerepet játszik a minden területre kiterjedő rendszerváltás. Általánossá vált közöttük annak a nézetnek az elfogadása, hogy beszédben és írásban kifogástalanul kommunikálni tudó menedzserre van szüksége annak a közösségnek, amely munkájukra igényt tart. A kollégium tárgyaként eredetileg az előadó a szövegalkotást (szerkesztést), a stílust (nyelvhelyességet) és a helyesírást jelölte

meg. Kicsit részletezve a programot: meghívók, üzleti levelek, cégismertető, tudományos, szakmai, műszaki leírások szerkesztése, értekezleteknek (vitáknak) levezetése, üzleti és szakmai tárgyalások tervezhető (és nem tervezhető) nyelvi megformálása, általánosítva: a kifejezőképesség fejlesztése. E rövid felsorolás is utal arra, hogy ennek a kollégiumnak a módszere nem a prelegálás, hanem a gyakoroltatás volt. A közösen folytatott munkába tartozott a hirdetések nyelvének (és egyben a reklámetikának) a tanulmányozása is. Ami meglepő: a hallgatók kezdeményeztek is. Kíváncsiak voltak a magyar szaknyelv kialakulásának (nyelvújítás) történetére. Az egyelőre még egyedinek tűnő kísérlet bemutatása a műszaki felsőoktatás jelenlevő képviselői között nagy érdeklődést váltott ki. Fábíán Pál hozzászólásában ezt a kérdést tette fel: Ki tiltja, hogy a többi egyetemi nyelvi intézet is kövesse ezt a példát?

Az eddigiekén kívül még három előadás hangzott el a konferencián. Ezek tárgya közös volt: mindhárom az eddig megjelent szakmai helyesírási szabályzatokról, illetőleg szótárakról szólt. Hőnyi Ede „Hogyan írjuk a földrajzi neveket?” című előadásában az idevágó szabályok logikáját ismertette, Ferenczy Gyula pedig az „Orvosi helyesírási szótár” (Bp., 1992.) kimunkálása során figyelembe vett alapelveket ismertette. Hőnyi Ede előadásából esszenciaként a következő mondatot emelem ki: „A szabályzatot (AkH. 1984.) összeállító nyelvészek ugyanis olyan szabályokat alkottak, amelyek a földrajzi nevek rendszerét és helyesírásának logikáját tükrözik.” Ebben az összegző megállapításban két kulcsszó van: a szakmai megnevezések rendszere és helyesírásuk logikája. A két fogalom együttes szerepeltetése megerősíti nyelvművelésünk (modernebbül szólva: nyelvi tervezésünk) több száz éve felismert tételét, hogy az anyanyelv gondozásához nemcsak nyelvi ismeretekre van szükség, ahhoz a dologismeret is megkívántatik. Közös feladatról van tehát szó. – Éppen a közös feladatvállalás tette lehetővé az „Orvosi helyesírási szótár” megalkotását is, mely egyúttal annak is bizonyítéka, hogy a szakszótár – logikailag jól megalapozott kompromisszumok árán – a köznyelvi beszélő számára is hasznosítható lehet. A szótár szerkesztői két alapelvet vettek figyelembe. Az egyik a köznyelvvé válás elve: a köznyelvben is meghonosodott szakkifejezéseket a szótár magyarosan írta (pl. *diagnózis, akut, katéter*). A betegségnevek esetében azonban az orvosi gyakorlatban megengedett a latin helyesírás még a köznyelvvé vált kifejezések esetében is. A másik rendezési elv a szöveg címzettjének igényeit veszi figyelembe. Ez vagylagos írású címszavakat eredményez. Ilyen például a *prekóma/praecoma, leukaemia/leukémia, ekzema/ekcéma*. Nincs vagylagosság, vagyis a latinhoz kötődik a köznyelvben ismeretlen kifejezések írása (pl. *leukaemia lymphatica*). Az itt bemutatott kompromisszummal évszázados vita zárult le.

Fábíán Pál „Szaknyelvi helyesírási szabályzataink mérlege” címmel foglalta össze azokat az elméleti és módszertani tapasztalatokat, amelyeket a szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak szerkesztése során szerzett (csaknem valamennyi szakmai szabályzat társszerzője volt, de azok is, amelyekben neve nem szerepel, az ő e tárgyban közreadott értekezései alapján készültek). Terjedelmi korlátaim miatt a gazdag előadásnak még a téziseit is csak vázlatosan ismertethetem. A szerző a szakmai szabályozásoknak három fő jellemzőjét jelölte meg: *a)* a szakmai helyesírási szabályzat megjelenése után a szakmai ágazat körében születő minden munkának ehhez illik (sőt kell) alkalmazkodnia; *b)* a szakmai helyesírási szabályzat kimunkálása elsősorban szakági feladat, de részt vesz benne nyelvész is, aki a köznyelvi helyesírással való összhangért felel; *c)* a szakmai helyesírási szabályzatok akadémiai szabályozásnak minősülnek, mert a Helyesírási Bizottság jóváhagyásával készültek. A szakmai helyesírás szabályozása során felmerült és az előadásban ismertett problémák közül csak néhányat említek: a magyaros-idegen írásmód sokat vitatott kérdése; a vegyületnevek nyelvi elemzése (végül is mellérendelő összetételnek minősültek); az egységbontó, önkényes formák kiszorítása; az egymással érintkező vagy éppen rokon szakterületek írásgyakorlatának összehangolása; stb. E hézagosan felemlített jellemzők érzékeltetik, hogy milyen hatalmas mennyiségű és értékű munkát ölték a kivitelezők a szaknyelvművelésnek e ma már elhanyagoltnak nem nevezhető ágába. „Elértük – mondta az előadó –, hogy a modern tudományoknak nincsen olyan ága, amelyet ne tudnánk, amelyet ne lehetne magyarul művelni.” Ez az eredmény egy százéves folyamat eredménye.

Ennek a folyamatnak a lelassulása miatt fejezte ki aggodalmát Fábíán Pál így: „Azt tapasztalom ugyanis, hogy a szaktudományok magyar nyelven való művelése iránti kedv és igyekezet alábbhagyott.” Hogy aggodalma nem alaptalan, azt Horányi György friss keletű közleményének (Magyar Tudomány 1992. 2. sz.) két alaptételével támasztotta alá: *a)* magyar nyelvű kiadványok nélkül nincs magyar szakmai nyelv; *b)* a szakmai nyelv állandó ápolást igényel. Ha a kémia egyetemi tanárának napjainkban erre kell felhívnia tudóstársai figyelmét, akkor az elmúlt száz év sikerei ellenére akad némi tennivalónk ma is a szaknyelvművelés terén.

Ezzel az előadással a szaknyelvi konferencia befejeződött, de – benyomásom szerint – csak formailag. A hallgatóság száma és érdeklődése nem apadt. Akadtak volna még hozzászólók, sőt vitázók, de a bérelt terem használati ideje lejárt. Amit én (és talán más is) hiányolok: a konferencia nem hozott határozatot semmilyen kérdésben, pedig voltak konkrét javaslatok. Az egyiket kiemelem: szükséges lenne a szaknyelvművelést valamilyen formában intézményesíteni (erre az előzőekben már utaltam). A másik, amelyet a korán eljött „záróra” miatt nem mondhattam el: a konferencia gazdag anyagát meg kellene jelentetni. Az elhangzott előadások mindegyike hozott valami újat és aktuálisat, valami olyat, ami az érdeklődők szélesebb körének figyelmét kiérdemli. Ezért volna jó az anyagot nyomtatásban is tanulmányozni. Hogy javaslatom komolyságát növeljem – bár ezzel igazságtalanul járok el a többiekkel szemben – az egyik előadásra mégis csak visszautalok: nem volna-e hasznos, ha a műszaki egyetemek és főiskolák megismernék, hogy lehet az anyanyelvoktatást az egyetemi stúdiumok közé „becsempészni”?

II.

Hogy a fentiekben ismertetett konferencia voltaképpen befejezetlen maradt, az néhány héttel később tudatosult bennem, amikor meghallgattam Fábíán Pál előadását a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén (1992. december 8.). Az előadás „Egyetemes nyelvművelést” címmel hangzott el. Mit értett az előadó a nyelvművelés egyetemességén? Azt, hogy a nyelvművelés nem lehet féloldalas: nem lehet a figyelem túlnyomó nagy részét az irodalmi és köznyelv felé, tehát a kevesebb felé irányítani és elhanyagolni a szaknyelveket, vagyis a többet (ehhez egy statisztikai adat: 1980-ban 33 200 magyarországi kiadványból mindössze 757 volt a szépirodalmi alkotások száma). Korábban a nyelvművelés is képes volt egyben-másban a nagyobb bizottság munkáját előmozdítani.

Ami a következő akadémiai ciklusra szóló programot illeti, a választást a bőség zavarja. Munkálkodhatna a munkabizottság például a műszaki egyetemi anyanyelvoktatás tantervén, foglalkozhatna a menedzser nyelvi magatartási szabályainak kimunkálásával, a vállalaton belüli és vállalatok közötti nyelvi kommunikáció kérdéseivel stb. Az én javaslatom az, hogy a közeli jövőre olyan témát tűzzünk ki, amelyben van ugyan gyakorlatunk (és hagyományunk is), mégis bizonyos lemaradásban vagyunk legalábbis azokhoz képest, akikkel partneri kapcsolatba kívánunk lépni. Ez a téma: a terminológia elmélete és módszertana, rövidebben kifejezve: terminológiatan.

Mit rejt az itt jelzett tudományág? Az általános terminológiatan határterület a nyelvtudomány, a logika, az ontológia, az informatika és a szaktudományok között (ez esetben azok a szaktudományok, amelyeknek a terminológiájáról éppen szó van). A szakma és a nyelvtudomány kapcsolata így jellemezhető: a szavak nemcsak szerszámként vesznek részt a kommunikációban, hanem azokat, mint a szerszámokat is, a termelő személyiség alakítja ki. Ebből következik, hogy a terminológiatan szoros kapcsolatban áll a nyelvi tervezéssel.

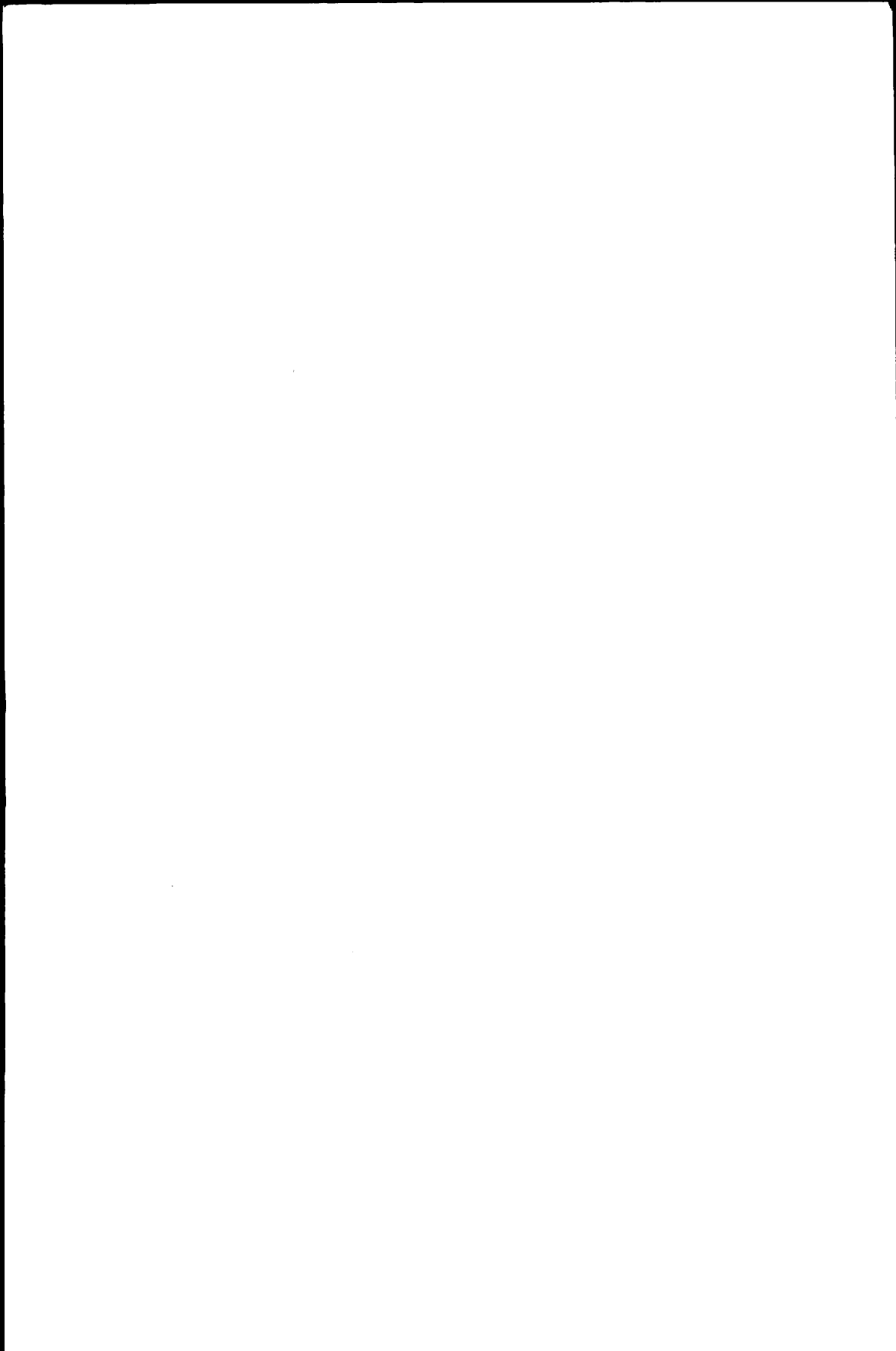
Nem folytatom tovább a fogalom kifejtését (ki tudja mikor érnék a végére?). Amire gondolok azt inkább idegen nyelvű, általános elismertségre szert tett művek felemlítésével példázom: Eugen Wüster, Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien, 1979; ennek nyomán: Helmut Felber, Terminology manual. Paris, 1984; egyetemi tankönyvként: R. Arntz-H. Picht, Übersetzungsbezogene Terminologiearbeiten. Hildesheim etc., 1982. Támogató érvnek tekintem, hogy a koppenhágai közzgaz-

dasági egyetemen (de a bécsi műszaki egyetemen is) terminológiátant oktatnak, és azt is, hogy nemcsak a nagy nyugati szabványügyi intézetek (ISO, angol, német, francia), de a velünk bizonyos mértékig azonos sorsú kisebb nemzetek (lengyel, cseh) is szabványban rögzítették a terminológiaalkotás módszereit. Ez pedig tudományos megalapozás nélkül nem ment. Ezt az alapozást kell nekünk is elvégezni és olyan kézikönyv formájában kiadni, mely a szakembereket a terminológiaalkotás mindennaposnak nevezhető munkájában segíti és eligazítja.

Kik tekinthetők felhasználóknak? Szabványügyi dolgozók (minden szabvány egyben terminológiai szabvány is), könyvtári dokumentátorok, tezauruszkészítők, az ipari termékek jegyzékének készítői, vámügyesek (nem nélkülözhetik az áruk megnevezésének és fogalmi tartalmának leírását), laboratóriumi dolgozók (akik először találkoznak az új szakmai fogalommal), a műszaki leírások készítői, és azt hiszem, folytathatom a felsorolást a humán szakmák gyakorlóival is, de a sor végére aligha érhetek.

Az általam javasolt téma mellé felsorakoztatható érvek között említem a közös piaci csatlakozásunkat is. Többnyelvű, de sok tekintetben egységesített közösségbe tartunk. Felbecsülhetetlen számú, egységesen definiált fogalmat (nem megnevezést!) kell átvennünk. E definíciók fordítása és a definícióknak megfelelő új magyar megnevezések kialakítása az egység következetes megtartása miatt nem lesz csekély feladat.

Es még egy utolsó tekintélyért a magyar terminológián sűrű megalkotása mellett: a napokban kaptam meg az Infoterm (International Information Centre for Terminology) meghívóját a „Terminológia és mérnöki tudás” című kongresszusra (Köln, 1993.). Ennek tárgyköréből közlök egy csokorra valót: a terminológia elméleti alapjai és gyakorlati megközelítése, a terminológiai tudás megszerzése, a terminológiai menedzsment, a fordítási célú terminológiai munka, terminológiai adatcsere, a terminológiai ismeretek tanítása stb. Ebből a felsorolásból arra kell következtetni, hogy a terminológiátant illetően sem állt meg a világ, vagyis hasznos lehet azt minél szélesebb körben megismertetni, illetőleg ma már magunknak újrafogalmazni még akkor is, ha ezen a téren egyébként tiszteletre méltó és megbecsülendő hagyományaink vannak.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,- Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,- Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szöke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,- Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,- Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,- Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,- Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,- Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,- Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,- Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,- Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,- Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,- Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,- Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,- Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,- Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,- Ft, kötve 36,- Ft
- Székely nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,- Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,- Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,- Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,- Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,- Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,- Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,- Ft; II. L—ZS 979 o., 590,- Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,- Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,- Ft
- Rácz Endre*: Az egycztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,- Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70—100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,- Ft